

**PROCEEDING
OF THE
INSTITUTE OF
ARCHAEOLOGY
LVIV UNIVERSITY**

**ВІСНИК
ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ**

Issue 8

Випуск 8

Published since 2006

Виходить з 2006 р.

*In commemoration
to Roman Chajka*

*Світлій пам'яті
Романа Михайловича Чайки
присвячуємо*

**Ivan Franko National
University of Lviv**

**Львівський національний
університет імені Івана Франка**

2013

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Вісник Інституту археології.

2013. Випуск 8. 356 с.

Proceeding of the Institute of Archaeology. Lviv University.

2013. Issue 8. 356 p.

У Збірнику вміщено статті з проблем археології та давньої історії, історії археологічної науки, публікації нових матеріалів з теренів Прикарпаття і Західного Побужжя, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, аспірантів, студентів та всіх шанувальників давньої історії.

The Proceeding contains the articles on the problems of archaeology and ancient history, history of the archaeological science, publications of new materials from the territories of Prycarpatia and Western Pobugia.

The work is targeted at archaeologists, historians, post-graduate students, students and all those interested in ancient history, as well as chronicles.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. **О. Франко** – головний редактор; канд. іст. наук, доц. **М. Филипчук** – заступник головного редактора; канд. іст. наук **Н. Стеблій** – відповідальний секретар; чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф., **В. Баран**; д-р іст. наук, проф. **Л. Войтович**; д-р іст. наук, проф. **М. Глушко**; д-р іст. наук, проф. **Д. Козак**; д-р іст. наук, проф. **Л. Крушельницька**; д-р іст. наук, проф. **С. Макарчук**; д-р іст. наук, проф. **О. Ситник**.

Professor **O. Franko** – Editor-in-Chief,
Assistant Professor **M. Fylypchuk** – Assistant Editor,
Assistant Professor **N. Steblyi** – Managing Editor.

Адреса редакційної колегії:

ЛНУ ім. Івана Франка,
Інститут археології,
вул. Університетська, 1,
м. Львів, 79000
Тел. (032) 239-46-39
E-mail: archeofilip@ukr.net
<http://www.lnu.edu.ua/institutes/archeology/visnyk.html>

Editorial office address:

Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology,
1, Universytetska Str.,
Lviv, 79000
Tel. (032) 239-46-39
E-mail: archeofilip@ukr.net

Відповідальний за випуск: М. Филипчук

Редактор: О. Кузик

Комп'ютерна верстка: Н. Стеблій

Переклад резюме англійською: Н. Гриців

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 14620-3591Р від 30.10.2008 р.

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2013

СТАТТІ

УДК 904:393.1(=511.14)-057.66"09"

“УСТРЕМИШАСЯ ЧЕРЕСЪ ГОРЫ ВЕЛИКИЯ И ПОЧАША ВОЕВАТИ НА ЖИВУЩАЯ ТУ СЛОВЪНИ...”: ДО ПИТАННЯ ПРО ПІВНІЧНИЙ ШЛЯХ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УГРІВ ЗА КАРПАТИ

І. А. Прохненко

*Ужгородський національний університет
пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000*

Сьогодні серед пам'яток Верхньотиського регіону X ст. н.е. виділено значну групу кочівницьких поховань, яка в історіографії дістала назву старожитностей періоду завоювання уграми “нової Батьківщини”. Конкретизація датування захоронень номадів і маршруту їхнього проникнення у регіон дозволила поставити під питання їх племінну належність та піддати сумніву припущення про просування угрів Алмоша через Верецький перевал.

Ключові слова: Верхнє Потисся, угри, печеніги, номади, городище, поховання.

На основі повідомлень середньовічних авторів, зокрема Аноніма та Нестора, в історіографії міцно закріпилася теза про рух кочових племен “чорних угрів” лісовою смугою сучасної України зі сходу на захід наприкінці IX ст. Більшість учених стверджують, що номади пройшли повз Київ, потім через Волинь та Галичину до Верецького перевалу, подолавши який, опинилися у Карпато-Дунайському ареалі, де вони осіли і на рубежі X–XI ст. сформували ранньофеодальну державу – Угорське королівство (рис. 1).

На противагу цьому традиційному підходу, окремі дослідники останнім часом слушно висловлюють сумніви щодо переселення “чорних угрів” на “нову Батьківщину” північним, а не звичним для кочівників південним степовим шляхом. О. Моця наголосив на дивності такого маршруту: “це був не рух окремих мобільних кінних загонів, а цілих родин (дорослі, старі люди, діти) зі всім скарбом, тобто, верхи кіньми й на возах – спочатку через основні водні артерії Східної Європи, потім – по лісовій зоні з численними природними перешкодами та відсутністю традиційної їжі для в'ючних тварин (що їх, хвосою і шишками годували?)”. Дослідник також відзначив нелогічність напрямку подібного переселення: спочатку на захід, потім різко на південь, а вже потім через незвичні для кочівників гори (з кибитками) – знову на захід [13. С. 16].

Незважаючи на сумнівність самого факту проходження угрів на землі “нової Батьківщини” північним лісовим маршрутом, у науковій літературі основна дискусія точиться навколо характеру міграції цих номадів, зокрема, відносин прийшлого населення зі слов'янами (мирні або військовий конфлікт). Для вирішення цього питання вчені залучають, як правило без критичного аналізу, свідчення письмових джерел й речові матеріали про пересування угрів у напрямку Карпат і їх проникнення у північно-східну частину Верхнього Потисся (Закарпаття).

Шлях переселення кочівників коротко змалював Нестор: “Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами, бо ходили вони [так], як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов’ян і волохів, які тут жили” [12. С. 14].

Повнішу інформацію про рух угрів на захід подав анонімний нотарій угорського короля Бейли III (1172–1196) у праці “Gesta Hungarorum” (“Діяння угорців”): “Після того, як ступили на землю рутенів, не зустрічаючи опору, просунулися до Києва ... Київський князь на чолі свого війська пішов їм назустріч і разом з кунями встав на двобій з Алмошем ... Багато русичів і кунів падали на полі бою. Коли їхні воєводи зрозуміли, що програють, то почали втікати. Рятуючи життя, сховалися за стінами Києва. Алмош і його воїни переслідували переможених до самого Києва і дробили лисі голови кунів, наче сирі дині...

...Після перемоги Алмош і його герої зайняли землі русичів, захопили їх багатства і вже наступного тижня взяли в облогу Київ. А коли почали прикладати до мурів драбини ... воєводи Києва, русичів і кунів визнали, що протистояти не можуть, відправили до Алмоша і його наближених послів з проханням укладення миру. ...Алмош після поради зі своїми наближеними виклав вимоги: передати у полон до нього синів воєвод і аристократичної верхівки, щорічний податок 10 тисяч марок, продукти харчування, одяг і все необхідне. Керівники русів, звичайно, вимушено погодилися і все віддали Алмошу. Але просили, щоб після того, як покине Галич, перебрався через Сніжні гори на землі Паннонії, які раніше належали королю Аттілі...

...Вождь Алмош ... уклав з ними мир. Тоді воєводи русичів, а головне київський і суздальський князі, щоб втримати в своїх руках трон, відправили до Алмоша своїх синів, 10 тисяч марок, одну тисячу коней із зброєю і прикрасами, характерними для русичів, величезну кількість шкірок білок і горностаїв і ще багато інших незліченних подарунків...

...Тоді Алмош й інші високопоставлені особи, яких називають семимадярами, разом з воєначальниками кунів, їхніми родичами, слугами і служницями покинули Київ і у супроводі київських русичів прибули до міста Ладомир” [51. С. 22–25].

На основі цього пасажу Аноніма виникли дві гіпотези про характер проходження угорців східнослов’янськими землями. Суть першої зводиться до того, що наприкінці IX ст. мала місце війна угрів з Києвом, в результаті якої великий князь Олег був переможений Алмошем. Це припущення, висунуте угорською історіографією XIX – початку XX ст., підтримане в роботах зарубіжних істориків XX ст. і реанімоване окремими сучасними українськими дослідниками [44. С. 17].

Відзначимо, що опис анонімним нотарієм короля Бейли III “переможної битви” позбавлений деталей при доволі докладному поданні статистики мирної угоди. Малоімовірно, щоб така значна подія – битва під Києвом – не була відображена в інших джерелах і залишилася поза увагою, зокрема Нестора і Порфірогенета. Тому, скоріше за все, битви не було взагалі і більш аргументована думка істориків другої половини XX – початку XXI ст., якими встановлено, що значна частина свідчень Аноніма, в тому числі і про підкорення Києва, –

витвір його літературної фантазії, обумовленої політичним замовленням твору [7. С. 96; 10. С. 356]. Після аналізу письмових пам'яток про проходження угорського союзу племен через територію Давньоруської держави, використаних Анонімом, який у низці випадків змінив або доповнив їх, дослідники висловили думку, що перехід угорців через східнослов'янські землі здійснювався мирно, на основі угоди вождів з Київською Руссю. Було висунуто припущення, що за домовленістю з Олегом угрів не тільки пропустили через київські землі, але й дали провідників. Мати біля себе войовничу орду князю не було сенсу, вистачало хазарів і печенігів [10. С. 356]. Також науковці враховували і той факт, що угорці свого часу виступали федератами Хазарського каганату, якому Русь сплачувала данину. Як показали подальші події, на протязі X–XI ст. дійсно збереглися дружні стосунки між Київським двором і угорцями [15. С. 345–351]. Це підтверджується участю угорців в походах русичів на Візантію, зокрема, у 967–971 рр. разом з князем Святославом у війні з Болгарією та Візантією [6. С. 122] і угорсько-руськими шлюбами еліти [2. С. 149].

Шлях кочівників далі, а саме рух через Прикарпаття, нотарій подав так: “Ладомирський князь і його оточення дорогими подарунками зустрічали Алмоша на кордоні князівства і добровільно відкрили перед ним ворота міста. Мадяри влаштували собі тут тритижневий відпочинок. На третій тиждень ладомирський князь віддав Алмошу як заручників своїх двох синів і синів заслужених людей міста. Крім того, дві тисячі марок сріблом, сто марок чистим золотом, незліченну кількість кафтанів і шкурок звірів, 300 скакунів разом із зброєю, 25 верблюдів, одну тисячу в'ючних волів, велику кількість подарунків оточенню вождя. На четвертий тиждень орда на чолі з Алмошем підійшла до Галича, де вирішила влаштувати собі відпочинок. Коли галицький князь почув про наближення Алмоша, разом із свитою, босоніж, з різними подарунками пішов йому назустріч. Відтак, відкривши перед ним ворота міста, вітав його як гостя. Єдиного сина разом із синами бояр віддав Алмошу у заручники. Крім того, десять добірних арабських скакунів, 300 інших коней разом із зброєю, 3000 марок сріблом, 200 марок золотом передав Алмошу, а кожному його воїну – гарний одяг. Після місячного відпочинку галицький князь і його люди, що віддали синів у заручники, звернулися до Алмоша і його оточення з проханням рушити на Захід, перетнути Сніжні гори і захопити землі Паннонії ... Алмош і його найближче оточення послуухалися порад русичів, уклали з ними надійний мир, оскільки ті, щоб не позбутися трону і привілеїв, віддали у заручники синів і, як вже мовилося вище, велику кількість подарунків. Тоді галицький князь розпорядився, щоб 2000 лучників і 3000 селян супроводжували військо мадяр через Сніжні гори, прокладаючи їм шлях” [51. С. 25–26].

У зображенні цих подій Аноніма теж не покинула літературна вигадка, тому що на час можливого проходження угорців згадані у пасажах Суздальського, Володимир-Волинського і Галицького князівств взагалі не існувало. О. Моця конкретизує, що міста Суздаль, Володимир-Волинський та Галич виникли пізніше часу згаданого переселення. Перше з них (перша літописна згадка під 1024 р.) – у першій половині X ст., друге (988 р.) – в основних рисах сформува-

лося в XI ст., а третє (1140 р.) ще пізніше – в кінці XI – на початку XII ст. [13. С. 16]. Сумніви викликають також верблюди, арабські скакуни і величезні подарунки.

Все ж, більшість науковців беззаперечно сприймає твердження, що наприкінці IX ст. (не раніше 898 р.) основна маса “чорних угрів” подолати Карпатські перевали. Згадаємо, що Нестор описав події за Карпатами як військовий конфлікт між уграми і слов’янами. Його дані співпали із свідченнями Аноніма, який змалював інвазію так: “Перетнувши ліси Сніжних гір, прибули на землі Гунг... ..Коли Алмош і його наближені усвідомили почуте, то всілися на коней і рушили до замку Гунг, щоб захопити його. Поки встановлювали табір навколо мурів, жупан, якого на місцевій мові називають дукою по імені Лоборц, почав тікати у напрямку Земплінського замку. Воїни вождя почали переслідування, біля однієї річки впіймали і повісили його. Від того часу річку назвали його іменем – Лоборц. Воїни на чолі з Алмошем захопили замок Гунг і влаштували чотириденну гулянку. На четвертий день Алмош, порадившись із найближчим оточенням, прийняв від кожного присягу. Ще за свого життя вождем і командиром проголосив сина Арпада...”

...У 903 році після народження Господа військо Арпада захопило землі, разом із населенням, між Тисою і Бодрогом до самої Угочі. Боржавський замок взяли в облогу, на третій день з боєм захопили, мур зруйнували, воїнів Салана у кайданах привели до замку Гунг” [51. С. 27–28].

Свідчення Аноніма лягли в основу значної кількості історичних реконструкцій. Це, зокрема, спроби доведення належності території Закарпаття до проникнення угорців Великоморавській державі, Болгарському царству, князівству білих хорватів, або навіть Київській Русі [19. С. 149, 170; 43. С. 21]. Відповідно, проникнення угорців розглядалося в розрізі конфлікту з цими державними структурами. Дискусія посилена віднесенням згаданих укріплених пунктів сучасною історіографією до угорських городищ [9. С. 118; 14. С. 209, 213; 48; 50. Old. 43–76].

Вітчизняні дослідники визнали достовірність свідчень Аноніма про військові успіхи угрів на землях Закарпаття без критичного підходу до цього джерела. Це пояснюється бажанням досягти компромісу всупереч історичній правді, тому що тільки за умови реальності факту угорського погрому має право на існування гіпотеза про історичність особи “князя” Лаборця і державність у слов’ян Закарпаття в IX ст.

Незважаючи на широкий спектр гіпотез, часи міфічного здобуття угорцями нової Батьківщини залишаються “білою плямою” в історії краю. Ця ситуація зумовлена вільним трактуванням свідчень письмових джерел і нехтуванням археологічним матеріалом. Згадування Анонімом замків (городищ) Закарпаття дозволяє розглядати цю категорію пам’яток як опорну при вирішенні кардинальних проблем середньовічної історії регіону. В епіцентрі проблеми лежить питання довіри або недовіри свідченням про них “Гести”. Його розв’язання можливе лише із залученням даних археології, які відображають конкретні хронологічні реалії. Тобто, тільки після встановлення дати

виникнення городищ можна поставити крапку в дискусії про інститут влади, з ініціативи якого виникли ці пам'ятки, дати відповіді на питання про етнокультурну атрибутику і, відповідно, зрозуміти реалії описаного Анонімом військового конфлікту між прийшлими племенами угрів і субстратним слов'янським населенням. Згідно з автором “Gesta Hungarorum” захоплення проходило доволі бурхливо при незначних, але вдалих для угорців зіткненнях, під час яких було взято Ужгородський і Боржавський замки – гради.

Інформація про існування укріпленого пункту зламу I–II тисячоліть н.е. в Ужгороді недостовірна [1. С. 14–15]. Без належної аргументації як слов'янське городище IX–X ст. класифікують територію замкової гори міста [5. С. 443; 19. С. 74–76, 96], де культурні прошарки перемішані, а часу зведення фортифікацій взагалі не встановлено. Зауважимо, що під час розвідкових досліджень К. В. Бернякович, незважаючи на доволі широке датування шару IX–XIII ст., не зафіксував горизонту IX ст., про що свідчить відсутність ліпної кераміки і хроноіндикатори. Найбільш ранні з них – сережка X ст. (?) і монета угорського короля Бейли II (1131–1141) [5. С. 441]. В якості першої письмової згадки дослідник навів свідчення єпископа Ліутпранда про Ужгород (Ungogradus) X ст. [5. С. 439], хоча сам єпископ нічого подібного не писав. Виходячи з наявних на сьогодні матеріалів, можемо констатувати, що на замковій горі в Ужгороді не було укріплень, тим паче центру князівства, який би могли захопити угри на зламі IX–X ст.

Д. Чапловіч припускав можливість місцезнаходження згаданого Анонімом городища, щоправда теж без належної доказової бази, в Горянах [49. S. 170] (рис. 2). Незважаючи на те, що С. І. Пеняк проводив тут масштабні розкопки, матеріали досліджень не опубліковані. У зв'язку з цим, в урочищі Ротонда в 2007–2008 та 2012 рр. розвідки провела археологічна експедиція Ужгородського національного університету. Під час робіт виявлено матеріали п'яти культурних горизонтів: від неоліту до нового часу (рис. 3–5), встановлено відсутність на пам'ятці горизонту IX ст. й фортифікаційних споруд взагалі [39. С. 182–185; 40. С. 210–219]. Відповідно, і в Горянах не знаходимо даних, які б свідчили про можливість штурму укріплень Унгу уграми.

Друге згадане Анонімом городище (Боржавське), інша назва – Вари (угор. “vár” – “фортеця, замок”), на відміну від Унгу, локалізоване точно. Розміщене в низинній місцевості за 200 м на південний схід від с. Варієво Берегівського р-ну. Відстань від пам'ятки до старого русла Боржави – 15 м, до Тиси – 175 м. Площа городища 0,7 га. Його підтрикутну форму визначає природна конфігурація мисового пагорба, який височіє (на 2–3 м) над заплавою річки. Вал зберігся на мисі (відрізок довжиною 40 м, висотою до 5 м) із напільного боку городища, де його висота сягає 8,5 м (рис. 6). У східній і західній частинах пам'ятки валу не простежено. В середній частині напільного валу був в'їзд у вигляді невеликої улоговини на гребені насипу (10 м ширини, 1,5 м глибини). Перед напільним відрізком валу П. О. Раппопорт і М. В. Малевська відзначили наявність заплаилого рову [42. С. 63], який на даний момент візуально не простежується. Землю із нього використали для зведення насипу. Внутрішня

площа городища і частково вал знищені сільським кладовищем кінця XIX – першої третини XX ст. Територія за межами укріплень, яка примикає до заплави, заболочується під час дощів і повеней. На південь від городища розміщене селище, відділене від низини схилом висотою до 2 м.

Вперше городище оглянув Т. Легоцький і відніс його на основі “Гести” до розряду пунктів, які існували до проникнення в регіон угорців, тобто до кінця IX ст. [52. Old. 67]. В полі зору археологів-професіоналів пам’ятка опинилася у другій половині XX ст. Але К. В. Бернякович, знову на основі свідчень “Gesta Hungarorum”, вважав за можливе віднести городище до слов’янських старожитностей і визначити його утворення часом до вторгнення угорців в регіон [5. С. 437].

Серію шурфувань городища провели експедиції Львівського Інституту суспільних наук АН УРСР у 1961 р. на чолі з М. Ю. Смішком, Ленінградського філіалу Інституту археології АН СРСР під керівництвом П. О. Раппопорта у 1963 р. і Закарпатського краєзнавчого музею в 1964 р. (С. І. Пеняк). Однак, результатів робіт першої експедиції не було введено до наукового обігу, крім невеликого повідомлення С. І. Пеняка про декілька шурфів у центральній частині городища і зібраний незначний керамічний матеріал (фрагменти кружальних горщиків) [19. С. 72]. Друга експедиція зняла план пам’ятки і при зачистці стінок ям на городищі збрала, знову в обмеженій кількості, кераміку X–XI ст. з переважанням характерних для XI ст. форм [41. С. 176; 42. С. 63, 69, рис. 5, 23–26]. Це були перші конкретні, хоча дуже мізерні та нестратифіковані дані, які свідчили про важливість подальшого вивчення пам’ятки для встановлення її датування.

У результаті робіт, проведених С. І. Пеняком, досліджено межуюче з городищем селище траншеєю 12×2 м і східна частина валу траншеєю 18×2 м. При такій значній для даного пункту відкритій площі опубліковано фрагментарний, стратиграфічно не підтверджений матеріал, а при доволі неконкретному описі стратиграфії валу її не співставлено з певними знахідками, через що вирішення головного питання про час утворення городища не просунулося ні на йоту. Більше того, С. І. Пеняк, можливо, під впливом авторитету К. В. Берняковича, на основі свідчень Аноніма датував пам’ятку часом приходу угорців у Тисо-Дунайську низовину, тобто кінцем IX – початком X ст. [16. С. 49; 17. С. 59; 18. С. 9–10; 19. С. 72–73], що суперечило хронології отриманих матеріалів, особливо важливих у даній ситуації для підтвердження або спростування письмових даних.

Дату виникнення городища, запропоновану закарпатським ученим, піддали критиці угорські дослідники, які відзначили спробу С. І. Пеняка жонглювати датуванням Вар з метою доведення існування на Закарпатті слов’янських князівств [14. С. 209–210; 45. С. 139]. Необхідно прийняти їх зауваження про відсутність політичного центру князівства VIII–IX ст. у Варах [17. С. 60], де не виявлено матеріалу вказаного часу. Проте, у вітчизняній науковій літературі досі продовжують відстоювати факт захоплення городища угорськими військами [20; 43. С. 21].

У 2005–2006 рр. додаткові роботи у с. Варієво провела археологічна експедиція Ужгородського національного університету. Шурфували вал з головною метою – встановлення часу його зведення. Також досліджували прилегле до

городища селище. Стратиграфія валу й аналіз керамічного матеріалу дозволили говорити про зведення укріплень Вар у XI ст. (рис. 7–8), що закрило питання ототожнення пам’ятки з центром слов’янського князівства VIII–IX ст. [27. С. 192; 29. С. 207–216]. Відповідно, спростовано інформацію Аноніма про знищення городища угорцями в 903 р., тому що на цей час фортифікації Вар ще не існували.

Отже, як і розгром війська Олега під Києвом, і приниження князя неіснуючого в IX ст. Галицького князівства, через відсутність конкретних підтверджених фактів можемо впевнено віднести до вигадок нотарія Бейли III і бої між угорцями і слов’янськими дружинами в північно-східній частині Верхнього Потисся з метою захоплення городищ Унг і Боржава [28].

Окрім закарпатські дослідники вважають, що, окрім наведених, Анонім згадує ще про один адміністративний центр слов’ян на території Закарпаття – Угочу (Виноградівський замок), землі якого захопили угри. На цій основі зведення Виноградівського замку як резиденції місцевого слов’янського феодала визначається ними IX ст. [22. С. 76–77], а в пізнішій літературі уточнюється, що замку не кам’яного, а земляного, тобто городища [21. С. 116]. Вважаємо неприйнятним оперувати вказаним свідченням нотарія в якості першої згадки про Виноградівський замок. Назву Угоча він не конкретизує й застосовує її не до замку, а для позначення певної території. Це навпаки свідчить про те, що Аноніму наприкінці XII ст. замок Угоча був невідомий і відзначаємо, що подібне вільне трактування джерела призводить до значного спотворення регіональної історичної дійсності.

Наше твердження підкріплюється конкретними речовими даними, отриманими археологічною експедицією Ужгородського національного університету в 2007 р. Аналіз матеріалів Виноградівського замку став основою для встановлення такої хронологічної картини. Дозамковий час в урочищі Канків представлений шаром епохи пізньої бронзи (культура Станово XIV–XII ст. до н.е.) Як нереальні визначено твердження про наявність на замковій горі горизонту IX–XI ст., а зведення фортифікацій датовано серединою XIV ст. (рис. 9) [37. С. 71–97; 38. С. 219–255]. Отже, Угочанського замку також не існувало в період можливого проникнення угрів й тому його помилково занесено до пунктів, зведених слов’янами для оборони від кочівників.

Пошук дослідниками хоч якихось центрів опору уграм призвів до життя цілу низку “городищ” Закарпаття IX ст. Однак, ці місцезнаходження не мають фортифікаційних споруд і культурного шару. Прикладом можуть бути Данілово, Олександрівка, Дулово, які не тільки увійшли в наукову літературу в якості укріплених пунктів [19. С. 77, 146], але і без аргументації розглядаються як фортифікаційні пам’ятки слов’ян VIII–IX ст., що підтверджують існування на Закарпатті ранніх державних утворень “Славиній” [43. С. 21].

Картографування й аналіз матеріалів достовірних городищ Верхнього Потисся дозволяє говорити, що вони були в основі нового районування при територіальній організації Угорської держави наприкінці X – на початку XI ст. і зведені для захисту північно-східного прикордоння [24. С. 140].

Акцентування уваги дослідників на можливості погрому уграми слов'янських городищ наприкінці IX – на початку X ст. відвело науковців від вирішення більш глобального питання про те, чи взагалі проникали ці кочівники на землі Верхнього Потисся. Для його вирішення ключовими виступають старожитності, які мали б залишити номади під час свого просування північним шляхом на землі “нової Батьківщини”.

Шлях орди після проходження повз Київ до Карпат археологи традиційно встановлюють за одиничними похованнями чи їх групами (Кринос, Судова Вишня, Львів, Перемишль) [47. Old. 438], щоправда іноді відзначається “спірність” цих пам'яток [13. С. 18]. Перекочування угрів територією Закарпаття фіксувалося за знахідками в Нижніх Воротах, Підполоззі, Сваляві, похованнями в Берегові, Чомі, Соломонові [25; 47. Old. 130–135], Оросієві [3. С. 65], скарбом арабських монет першої половини X ст. (400 екз.) біля м. Хуст [11. С. 201; 23].

Усі ці пам'ятки без належної аргументації було зараховано до угорських старожитностей значного відрізка часу – від проникнення до формування політичного утворення, який в історіографії дістав назву періоду “завоювання угорцями Батьківщини”. Зауважимо, що етнонім “угорці” дослідники використали в історичному розумінні, тобто, без урахування багатоплемінного складу орди, участі “пізніх аварів” у наступному формуванні скотарського населення і проникнення нових груп кочівників, зокрема печенігів.

З накопиченням речового матеріалу було зроблено спробу пошуку археологічного змісту історичної назви “угорці” Карпато-Дунайського ареалу. Територіальні відмінності в обряді захоронення і в поховальному інвентарі “ранніх пам'яток” дозволили археологам розмежувати їх на дві значні групи. Першу було пов'язано власне з угорцями, які зайняли на початковому етапі проникнення землі Середнього Потисся, другу – з кабарями, які пристали до них під час переселення й осіли у верхній течії ріки [8. С. 33].

Визначення характерних рис матеріальної культури ареалу кабарів, проведене за принципом пошуку “неугорського в угорському світі”, лягло в основу виділення притаманного цим тюркським племенам набору речей. У першу чергу, з ними було ототожнено пластинчаті сумочні бляхи й арабські дирхеми [14. С. 219]. Подібна історична побудова свідчила про кабарське (тюркське) походження найбільш ефектних пам'яток “угорців-завойовників” і, відповідно, увійшла в протиріччя з теорією про фіно-угорську етнічну приналежність вождя Арпада та його найближчого оточення. З другого боку, вона залишала за кочівниками всього Потисся збірну назву союзу племен – “угорці”.

Необхідно зазначити, що своєрідність матеріальної культури номадів північно-східної частини Карпато-Дунайського ареалу дійсно сумнівів не викликає. Однак, на основі топоніміки й археологічних матеріалів рубежу IX–X ст. в угорській історіографії було справедливо відзначено неможливість кабарської атрибуції верхньотиських племен [46. С. 174–181].

Аналіз старожитностей номадів регіону свідчить, що практично весь їх речовий набір датується більш пізнім часом, ніж рубіж IX–X ст. та походить з територій на схід від Карпат. Спроби пояснити цю особливість торгівельними

зв'язками з населенням, що проживало за горами, успіху не принесли. Всі матеріали чітко вказують на проникнення у Верхнє Потисся в другій половині Х ст. значної групи кочівників, не пов'язаної з угорським переселенням.

Після конкретизації хронології та маршруту руху номадів у північну частину Потисся й аналізу свідчень середньовічних авторів [4. С. 267–320; 51] племінну належність пам'яток було переглянуто [30. С. 30–43; 31. С. 410–420; 33. С. 291–299; 34. С. 155–187; 35. С. 70–87; 36. С. 70–71]. На основі отриманої інформації можна стверджувати, що нове населення проникло на землі регіону через Верецький перевал у другій половині Х ст. з Північного Причорномор'я, де, за свідченнями письмових джерел, в цей час локалізувалися виключно печеніги. Перегляд племінної приналежності номадів Верхнього Потисся змушує відмовитися від їх назви “завойовники Батьківщини”, незважаючи на те, що всього за кілька сторіч їх повністю асимілювало населення Угорського королівства.

На сьогоднішній день проникнення печенігів у Потисся сумнівів не викликає, однак залишається ціла низка невирішених питань, пов'язаних з визначенням хронології, характеру, причин і масштабності цієї події, а також подальшої долі племен, які перекочували з причорноморських степів за Карпати.

Через мізерність даних письмових джерел, відповіді на поставлені питання можна отримати лише на основі археологічних матеріалів. Перший крок у розв'язанні проблеми – виділення речей, характерних для печенізької культури Карпато-Дунайського ареалу. Поставлене завдання полегшується тим, що вони або співпадають, або ні з “кабарськими” старожитностями, що вказують на початковий напрямок пошуку.

Пов'язані з печенігами речі визначаються проникненням з територій на схід від Карпат через північно-східні перевали у другій половині Х ст. Інвентар може відрізнитися походженням (з територій хазар, слов'ян або норманів), однак на момент подолання перевалів він весь належав саме печенігам. Необхідно зазначити, що не всі пам'ятки Карпато-Дунайського ареалу, де зафіксовано характерний для цих племен інвентар, залишили саме вони. Речі могли опинитися і в результаті обміну з угорцями, що займали на той час домінуючу частину території Карпатського басейну угорців, а також дарування, втрати, у якості військового трофею тощо. Враховуємо і можливість зворотного процесу – поступання угорських речей до печенігів.

На даний час за концентрацією інвентаря “східного” походження Х ст. можна виділити печенізькі території, а синхронних речей “західного” походження – угорські. Тільки після цього можна говорити про контактні зони зі змішаною матеріальною культурою, де, вірогідно, ці два народи проживали спільно. Причому, на момент проникнення печенігів, через відсутність у Верхньому Потиссі слідів “угорського” заселення першої половини Х ст., ця територія не могла бути контактною зоною.

Аналіз поховальних комплексів свідчить, що з печенігами у Карпато-Дунайському ареалі з'явилися використані в якості намист арабські дирхеми, завушниці екімауцького типу, керамічні намиста, застібки сумочних ремнів

чернігівського типу, пластинчаті сумочні бляхи типу Веч, орнаментовані рослинним декором бляхи для скріплення волосся, палаші, посудини-кринки і низка іншого інвентаря (рис. 10–17) [26. С. 174–185; 33. С. 291–299; 32. С. 635–640; 55. С. 161–170]. Тобто це ті категорії речей, які відзначалися своїм багатством на фоні інших старожитностей ареалу і були помилково зараховані до угорських. Саме вони, на думку науковців, визначали своєрідну і високохудожню культуру прибулих з Алмошем племен угрів, хоча їх хронологічно відділяло від цих подій майже сторіччя.

Картографування знахідок всередині Карпатської дуги вказує на їх особливу концентрацію у верхній течії р. Тиси. Скоріше за все, саме ця територія і була заселена печенігами наприкінці X ст. У меншій кількості подібні речі відомі у Середньому Потиссі та Північно-Східному Подунав'ї. Цей факт, у комплексі з аналізом місць виявлення західноєвропейських монет, дозволяє визначити вказані райони як “контактні зони угорської і печенізької культур” (рис. 18).

Розповсюдження характерного для печенігів Верхнього Потисся інвентаря на сході від Карпатської дуги дозволяє встановити механізм потрапляння до них різних речей під час конкретних історичних подій. Це і контакти з Хазарським каганатом напередодні його розгрому, і знищення в 70–80-х рр. X ст. тиверських городищ Пруто-Дністровського межиріччя, і вбивство в 972 р. на дніпровських порогах князя Святослава.

Верхнє Потисся можна визначити як основну територію осідання печенігів після подолання ними Верецького перевалу в останній чверті X ст. Сучасні дані археології про локалізацію печенігів у Карпатському ареалі, північніше від угорців, співпадають зі свідченнями твору візантійського імператора Костянтина Багрянородного про розміщення тут орд пачинакитів (печенігів) [4]. Питання залишаються тільки за конкретизацією датування їх переселення в регіон. Трактат “Про управління імперією” було завершено до 955 р., а за археологічними джерелами основне проникнення печенігів датується не раніше 70–80-х рр. X ст. Не виключено, що свідчення про локалізацію частини цих номадів всередині Карпатської дуги були вставлені до паризької редакції твору (кінець XI ст.) після смерті імператора, коли змінилися реалії розташування окремих племен Європи.

Необхідно звернутися і до повідомлення угорського хроніста Аноніма. Він згадує поселення значної кількості бешеней (печенігів) на півночі Угорщини з метою захисту країни в той час, коли угорці припинили просування на захід і осіли в Карпато-Дунайському ареалі, тобто після 955 р. [51].

Дані археології і письмових джерел про проникнення печенігів до Карпатського басейну мають підтвердження в значній кількості топонімів печенізького походження на північних територіях і збереженні тут печенізької ономастики до XIII ст. [14. С. 211, 213–214]. Додатковим свідченням присутності цих кочівників у регіоні слугує аналіз народної творчості, насиченої історіями про бешеньовців.

Також зазначимо, що локалізація печенізьких старожитностей на території Угорщини за даними топонімики, здійснена А. Надем [53. Old. 129–157], співпадає з нашими висновками, отриманими на основі археологічних матеріалів. Однак, у публікаціях угорських археологів припущення А. Нада про присутність печенігів у Верхньому Потиссі або ігнорувалося [54. Old. 7–36], або зазнало нищівної критики [56]. Подібна реакція пояснюється бажанням зберегти лінію офіційної угорської історіографії, тому що запропонована схема передбачає перегляд племінної приналежності “найбільш класичних старожитностей угорців”. У першу чергу, це стосується ключових пам’яток, таких як Ракамаз, Кенезльо, Карош, Земплін, Берегово, Свалява та ін., які вкорінилися в науковій та науково-популярній літературі як угорські. Небажання переглянути атрибуцію “угорської класики” на печенізьку веде до цілого каскаду інших огріхів, зокрема при диференціації угорських та печенізьких старожитностей у Північному Причорномор’ї і розгляді історичного розвитку населення Верхнього Потисся.

Не зупиняючись на причинах спротиву “печенізькому питанню” у сучасній угорській історіографії, відзначимо, що проникнення цих племен у Верхнє Потисся наприкінці X ст. – факт, а не припущення, яке вимагає додаткової аргументації.

Особливе зацікавлення викликають причини переселення печенігів у регіон непопулярним для кочових народів маршрутом – через Карпатські перевали. Середина і друга половина X ст. в Європі характеризуються важливими історичними подіями. Це і поразка угорців, яка ознаменувала завершення їх експансії в Європі (955 р.), і знищення Хазарського каганату Святославом (965 р.), і Візантійсько-Болгарська, Візантійсько-Руська війни за участю угорців та печенігів та ін. Як одну з можливих причин, що змусили печенігів вийти на північні окраїни угорців, розглядаємо їх конфлікт з Київською Руссю. Більш конкретно – це могла бути серія ударів, нанесених номадам князем Володимиром (978–1015) наприкінці X ст. після загибелі від їх рук Святослава. Однак, у цьому випадку важко пояснити напрямок руху печенігів з Північного Причорномор’я на початковому етапі їхнього переселення.

Найімовірніше, проникнення кочівників у Верхнє Потисся через Верецький перевал могли спричинити внутрішні конфлікти Степу, особливо після появи в 60-х рр. X ст. тут чергового значного контингенту номадів. Не виключена і роль у цих подіях половців, які після розгрому Хазарського каганату впритул наблизилися до кочів’їв печенігів.

Ймовірно, кочівники йшли у Верхнє Потисся цілеспрямовано. Угорці дозволили цим племенам оселитися в регіоні, який, з одного боку, не цікавив їх як територія для кочування, з другого, вирішувалося питання захисту північної прикордонної зони. Тільки так можна пояснити той факт, що угорські загони не завдали удару по печенігах, які прийшли зі значними цінностями. Не останню роль у цьому зіграли і родинні зв’язки – мати вождя угорців Гейзи була печеніжкою. Можливо, саме за її проханням “родичів” пропустили до Карпатського басейну.

На жаль для печенігів, родинності до них не відчував київський князь. Дружина Володимира, повідомленого про пересування кочівників, напала на їх ослаблені і розрізнені загони безпосередньо перед гірськими перевалами. Хронологічно ці події можна пов'язати з походом князя на міста Перемишль та Червен у 981 р. [12. С.49]. Свідченням ударів по окремих печенізьких загонах були скарги арабських дирхемів, залишені номадами біля Карпат (Галич, Перемишль, Хустський р-н). Археологічні матеріали свідчать, що більша частина кочівників все ж досягла Верхнього Потисся, яке стало основною територією їх осідання у Карпатському басейні.

На завершення відзначимо, що виділення старожитностей печенігів за Карпатами дозволяє прослідкувати переміщення племен, скоріше за все очолюваних Курею, на рахунку яких були щонайменше три гучні перемоги: над хазарами в Саркелі, над тиверцями в Пруто-Дністровському межиріччі і князем Святославом на дніпровських порогах.

Відповідно, північний шлях просування угрів до Карпато-Дунайського ареалу за наявними на сьогоднішній день археологічними матеріалами можна віднести до видумки Аноніма. На основі цієї середньовічної казки були суттєво спотворені реалії історичного розвитку значних територій, що міцно укріпилося в історіографії. Єдиний вихід з подібної ситуації – розгляд “з нуля” всієї сукупності пам'яток номадів з метою їх реальної племінної атрибуції. Це, в першу чергу, стосується старожитностей кочівників на “північному шляху угрів” або, його влучніше слід називати “шлях Аноніма”, тобто від Києва до Верхнього Потисся (Судова Вишня, Галич, Перемишль, Хуст, Свалява, Берегове, Чома, Земплін, Добра, Стреда над Бодрогом, Ракамаз, Кенезльо, Карош та низка інших). Питання може бути вирішене виключно на основі конкретизації хронології згаданих комплексів і з урахуванням картографування аналогій їх речового матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балагурі Е. А. Ужгород в давнину. Нові знахідки і відкриття // Історія Ужгорода. – Ужгород, 1993. – С. 3–17.
2. Балагурі Е. А., Алешкевич Я. А. Політичні контакти між угорцями та слов'янами Східної і Центральної Європи в IX–X століттях // МДАПВ. – 2002. – Вип. 8. – С. 148–151.
3. Балог І. А. Т. Легоцкий – первооткрыватель венгерских древностей в Верхнем Потисье // Тези народознавчої наук.-практ. конф., присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького 26–27 жовтня 1990 р. – Мукачево, 1990. – С. 64–65.
4. Багрянородный Константин. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 267–320.
5. Бернякович К. В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // СА. – 1957. – V. 2. – С. 435–455.
6. Диакон Лев. История / Пер. М. М. Копыленко. – М., 1988.
7. История Венгрии. – М., 1971. – Т. I.
8. Кобаль Й. В. Закарпаття та угорці – завойовники Батьківщини // Екзиль. – 1996. – № 1. – С. 32–33.

9. *Котигорошко В. Г.* Верхне Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2003.
10. *Котигорошко В. Г.* Верхне Потисся в давнину. 1000000 років тому – Х сторіччя н.е. – Ужгород, 2008.
11. *Кропоткин В. В.* Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С. 197–202.
12. *Літопис Руський.* За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989.
13. *Моця О. П.* Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії // Археологія і давня історія України. Мадяри в Середньому Подніпров'ї. – К., 2011. – Вип. 7. – С.15–20.
14. *Немет П.* Образование пограничной области Боржавы // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С. 206–220.
15. *Паицто В. Т.* Древняя Русь и Венгрия // Славяне и Русь. – М., 1966. – С. 345–351.
16. *Пеняк С. І.* Археологічні дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття в 1964 році // Тези доповідей та повідомлень до ХІХ наук. конф. – Ужгород, 1965. – С. 49.
17. *Пеняк С. І.* Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття за роки радянської влади // Тези доповідей до ювілейної наук. конф., присвяченої 20-річчю УжДУ. Серія історична (жовтень 1965 р.). – Ужгород, 1965. – С. 59–60.
18. *Пеняк С. І.* Слов'янське населення Закарпаття другої половини І тисячоліття н.е. // Археологія. – 1973. – Вип. 12. – С. 3–12.
19. *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – К., 1980.
20. *Пеняк С. І., Пеняк П. С.* Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. – Ужгород, 1998.
21. *Поп І. І.* Енциклопедія Подкарпатської Руси. – Ужгород, 2001.
22. *Поп І. І., Поп Д. І.* В горах и долинах Закарпаття. – М., 1971.
23. *Прохненко І.* Давні угри у Верхньому Потиссі // АДЛУ. – 2005. – Вип. 8. – С. 372–387.
24. *Прохненко І. А.* Городища Верхнього Потисся зламу I–II тис. н.е. // Carpatica – Карпатика. Давнина і сучасність. – 2005. – Вип. 33. – С. 132–156.
25. *Прохненко І. А.* Пути передвижения венгров на территорию новой отчизны // Древнее Причерноморье. Сб. ст., посвящённых 85-летию со дня рождения проф. Петра Осиповича Карышковского. – Одесса, 2006. – С. 166–176.
26. *Прохненко І. А.* Сережки екімауцького типу в басейні р. Тиси (культурно-хронологічний аспект) // Carpatica – Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – 2006. – Вип. 34. – С. 174–185.
27. *Прохненко І. А.* Боржавське городище // Carpatica – Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – 2006. – Вип. 34. – С. 186–200.
28. *Прохненко І.* “Протистояння” чорних угрів і східних слов'ян у контексті історії Українських Карпат // Військово-історичний альманах. – 2007. – 2 (15). – С. 30–44.
29. *Прохненко І. А.* Исследование городища Боржава (Вары), (с. Вариево Береговского р-на Закарпатской обл.) // Satu Mare. Studii și comunicări. Seria arheologie 2006–2007. – Satu Mare, 2008. – XXIII–XXIV/I. – S. 207–216.
30. *Прохненко І. А.* До питання про проникнення печенігів у Верхне Потисся // Історичні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород, 2010. – Вип. 3. – С. 30–43.
31. *Прохненко І. А.* К вопросу о племенной атрибуции кочевнических древностей Верхнего Потисся X в. н.э. // Науковий і мистецький світ Федора Потушняка. Матеріали міжн. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого. – Ужгород, 2010. – С. 410–420.

32. Прохненко І. А. Дирхемы в контексте племенной атрибуции кочевнических древностей Карпатского ареала X в. н.э. // *Identități culturale locale și regionale în context European. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei.* – Cluj – Napoca, 2010. – S. 635–640.
33. Прохненко І. А. К вопросу о гибели Екимэуцкого городища // *Tyragetia. Arheologie. Istorie Antică. Serie nouă.* – Chișinău, 2011. – С. 291–299.
34. Прохненко І. А. Локализация печенегов в Карпатском бассейне // *Carpatica – Карпатика.* – 2011. – Вип. 40. – С. 155–187.
35. Прохненко І. Взаємини печенігів та Київської Русі за даними поховальних пам'яток Верхнього Потисся // *Військово-історичний альманах.* – 2011. – 2 (23). – С. 70–87.
36. Прохненко І. А. Проникновение печенегов в Верхнее Потисье // *Материалы VIII Междунар. научн. конф. “Проблемы истории и археологии Украины” 9–10 ноября 2012 г.* – Харьков, 2012. – С. 70–71.
37. Прохненко І., Гомоляк О. До історії замків Закарпаття // *Військово-історичний альманах.* – 2009. – 1 (18). – С. 71–97.
38. Прохненко І. А., Гомоляк Е. М., Мойжес В. В. Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007 году // *Carpatica – Карпатика.* – 2007. – Вип. 36. – С. 219–255.
39. Прохненко І. А., Мойжес В. В. Горянское городище // *Carpatica – Карпатика.* – 2008. – Вип. 37. – С. 182–185.
40. Прохненко І. А., Мойжес В. В., Щербей К. И. Раскопки многослойного поселения в Ужгороде–Горянах // *Carpatica – Карпатика.* – 2009. – Вип. 38. – С. 210–219.
41. Раппопорт П. А. Военное зодчество Западно-Русских земель X–XIV вв. – Л., 1967.
42. Раппопорт П. А., Малевская М. В. Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // *Acta archaeologica Carpathica.* – 1963. – V. 1–2. – С. 61–76.
43. Тиводар М. П. Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в I тисячолітті нашої ери // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія.* – 2003. – Вип. 9. – С. 13–25.
44. Федака С. Д. Київська Русь – найбільша імперія середньовічної Європи // *Carpatica – Карпатика. Історична школа професора Володимира Задорожного.* – 2004. – Вип. 30. – С. 13–37.
45. Фодор И. Вопросы изучения древнененгерских памятников Закарпатья // *Acta Hungarica.* – 1992. – 1. – С. 138–139.
46. Эрдели И. Кабары (кавары) в Карпатском бассейне // *СА.* – 1983. – № 4. – С. 169–183.
47. A honfoglaló Magyarság. – Budapest, 1996.
48. Bóna I. Az Árpádok korai várairól. 11–12. Századi ispáni várak és határvárak. – Debrecen, 1995.
49. Čaplovič D. Včasnostredoveký vývoj v oblastiach severovýchodných Karpát a v hornom Potisi // *Slovanské štúdie.* – 1992. – 2. – S. 153–170.
50. Gádor J., Nováki Gy. Az abaújtári földvár sánca // *Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* – 1980. – 19. – Old. 43–76.
51. *Gesta Hungarorum.* Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / Пер. з лат. та угор. К. Найпавера. – Ужгород, 2005.
52. Lehoczky T. Adatok hazánk archaeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. I-II kötet. Munkács, 1892. Sorozatszerkesztő: J. Kobály. – Ungvár, 2001.
53. Nagy Á. Eger környéki és tiszavidéki besenyő települések a X–XI században (Kísérlet a magyarországi besenyők régészeti hagyatékának meghatározására) // *Az Egri Múzeum évkönyve.* – Eger, 1969. – Old. 129–157.
54. Pálóczi Horváth A. Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon // *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön.* – Gyula, 1996. – 2. – Old. 7–36.

55. *Prohnenko I.* Az arab dirhemek szerepe a Kárpát-medence X századi nomád emlékeinek meghatározásában // Карпатика. Старожитності Карпатського ареалу. – 2010. – Вип. 39. – С. 161–170.
56. *Révész L.* Heves megye 10–11 századi temetői. – Budapest, 2008.

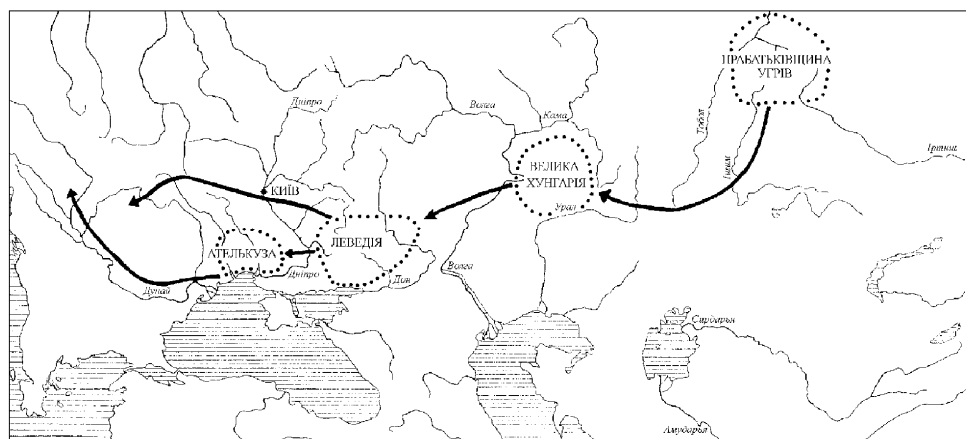

Рис. 1. Перекочів'я угрів на територію нової вітчизни (за В. Г. Котигорошком).

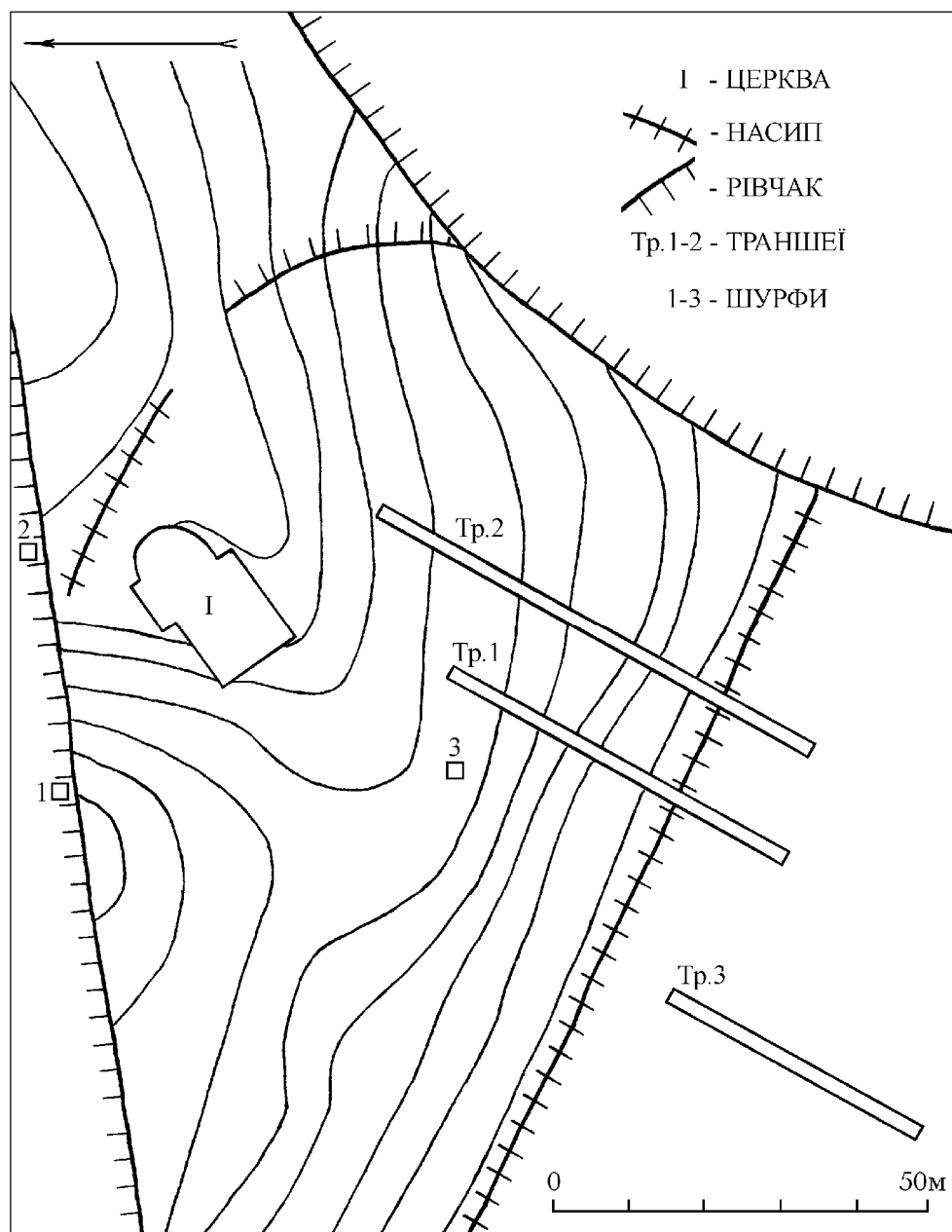

Рис. 2. Ужгород (Горяни). Ситуаційний план розміщення поселення в урочищі Ротонда.

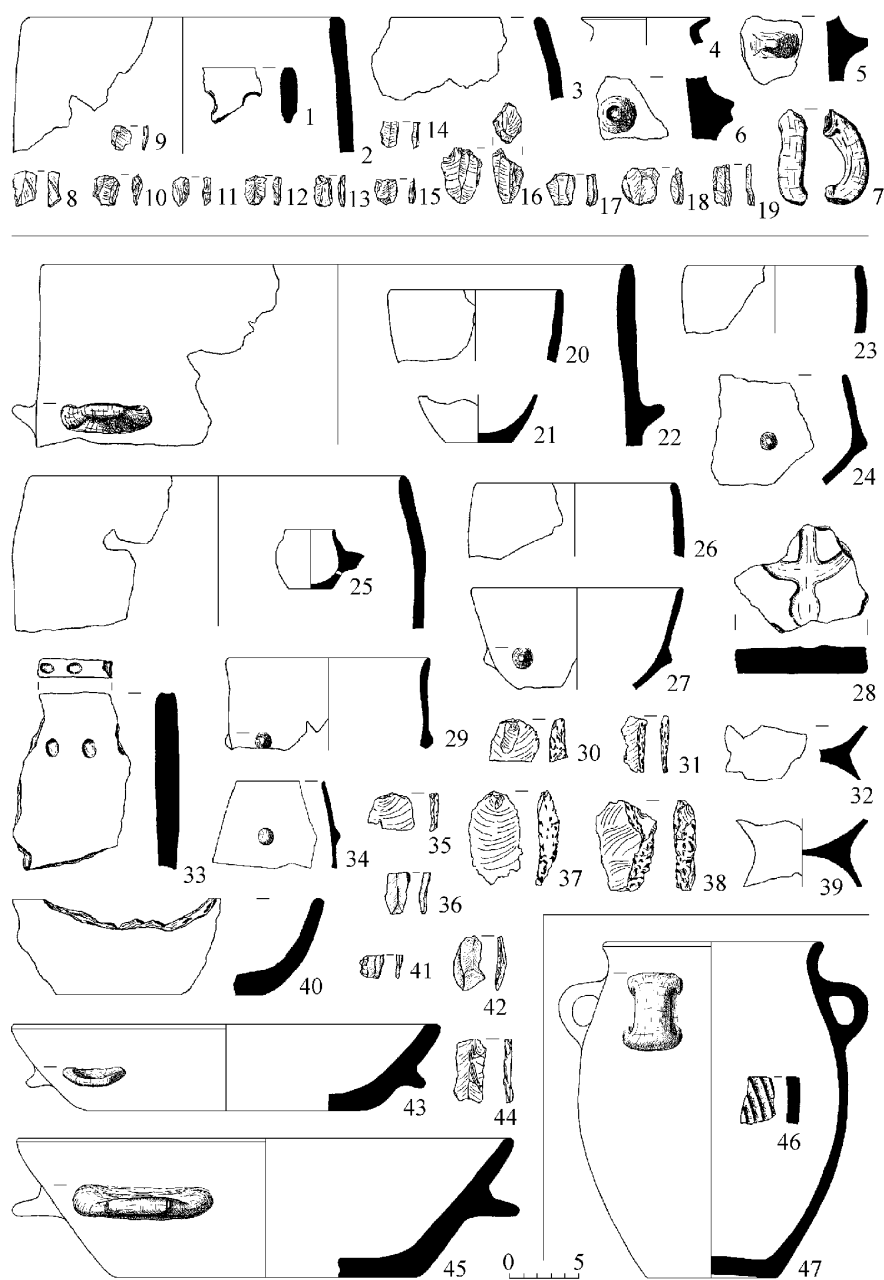

Рис. 3. Ужгород (Горяни). Урочище Ротонда.
Інвентар з неолітичного (1–45) та гальштатського (46–47) горизонтів.

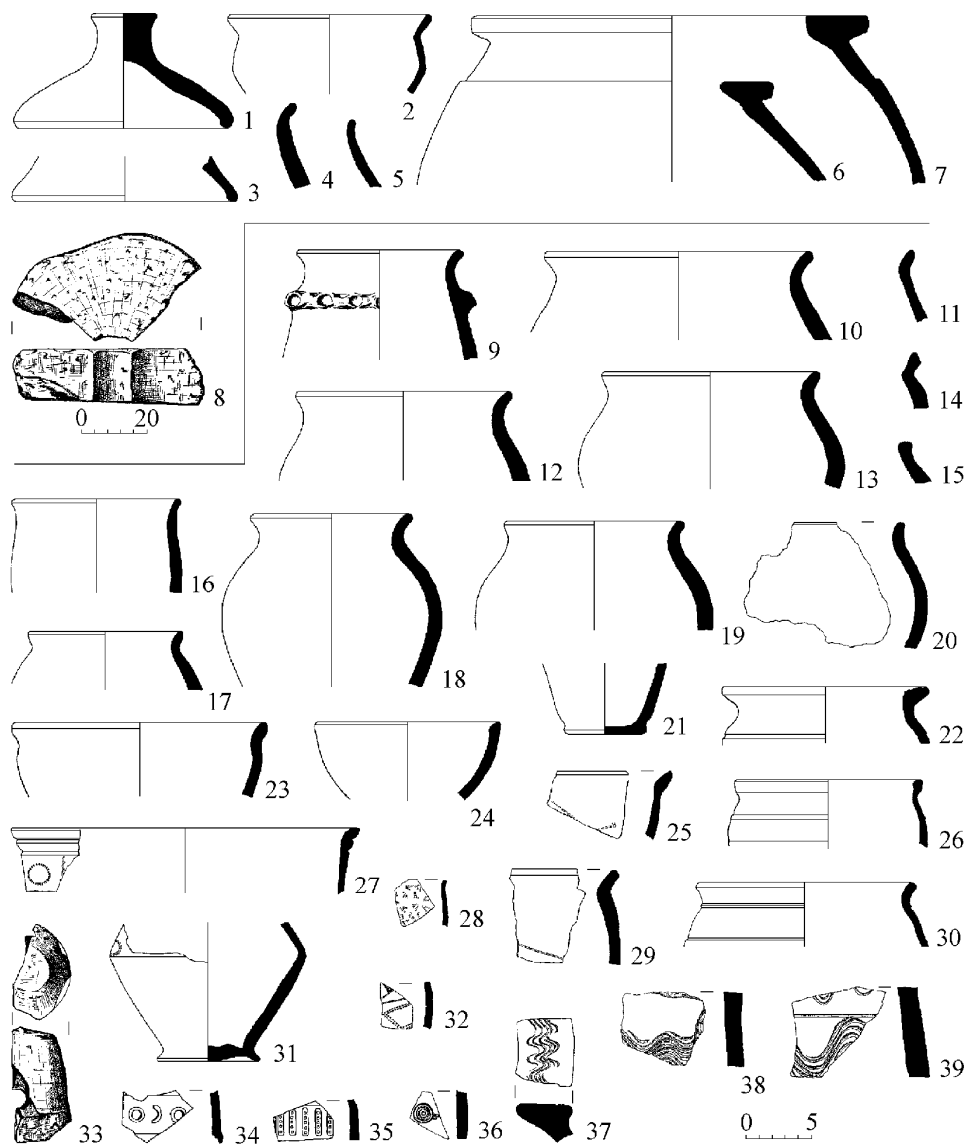

Рис. 4. Ужгород (Горяни). Урочище Ротонда.
Інвентар з горизонту пізньоримського часу.

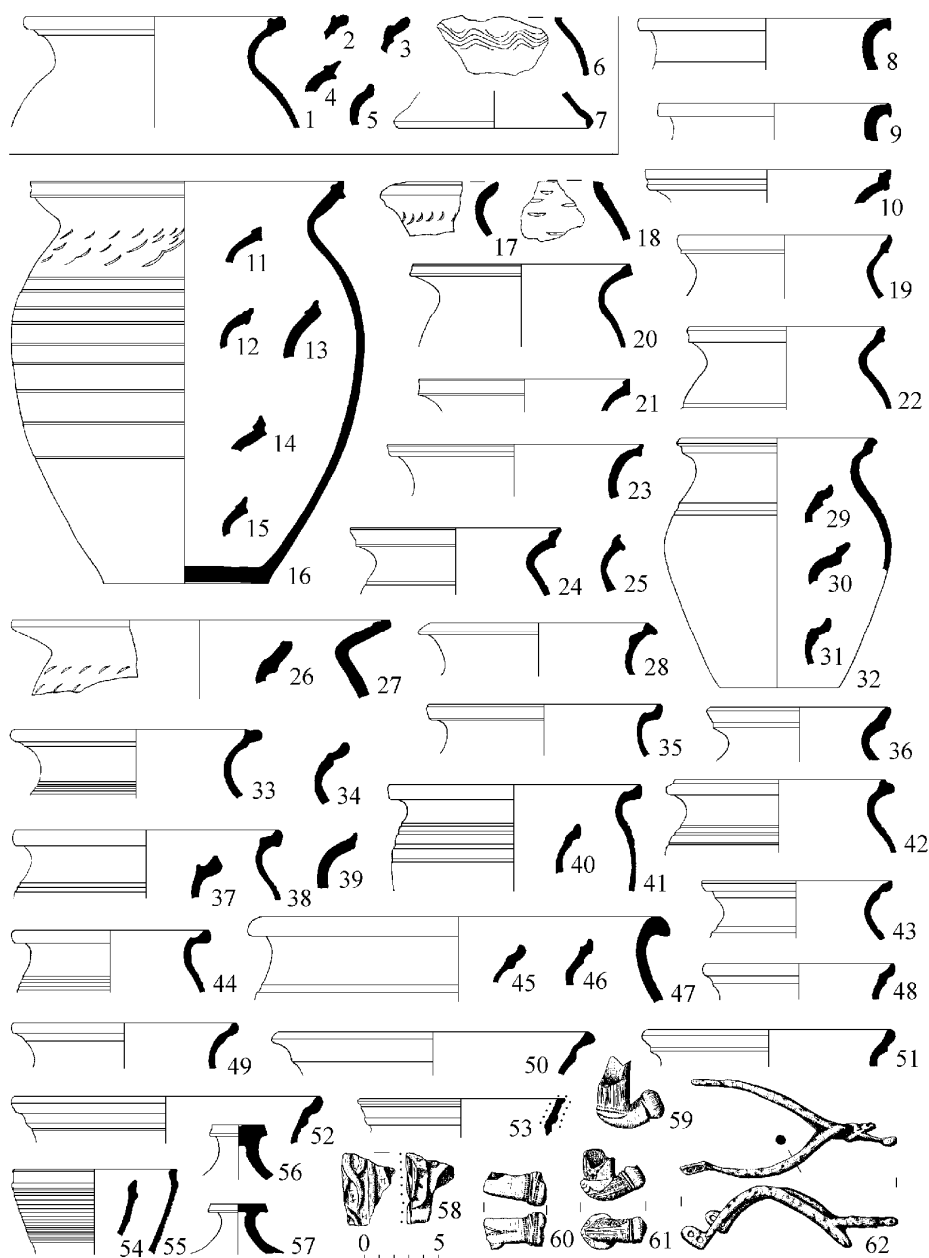

Рис. 5. Ужгород (Горяни). Урочище Ротонда. Інвентар з горизонтів епохи середньовіччя та нового часу.

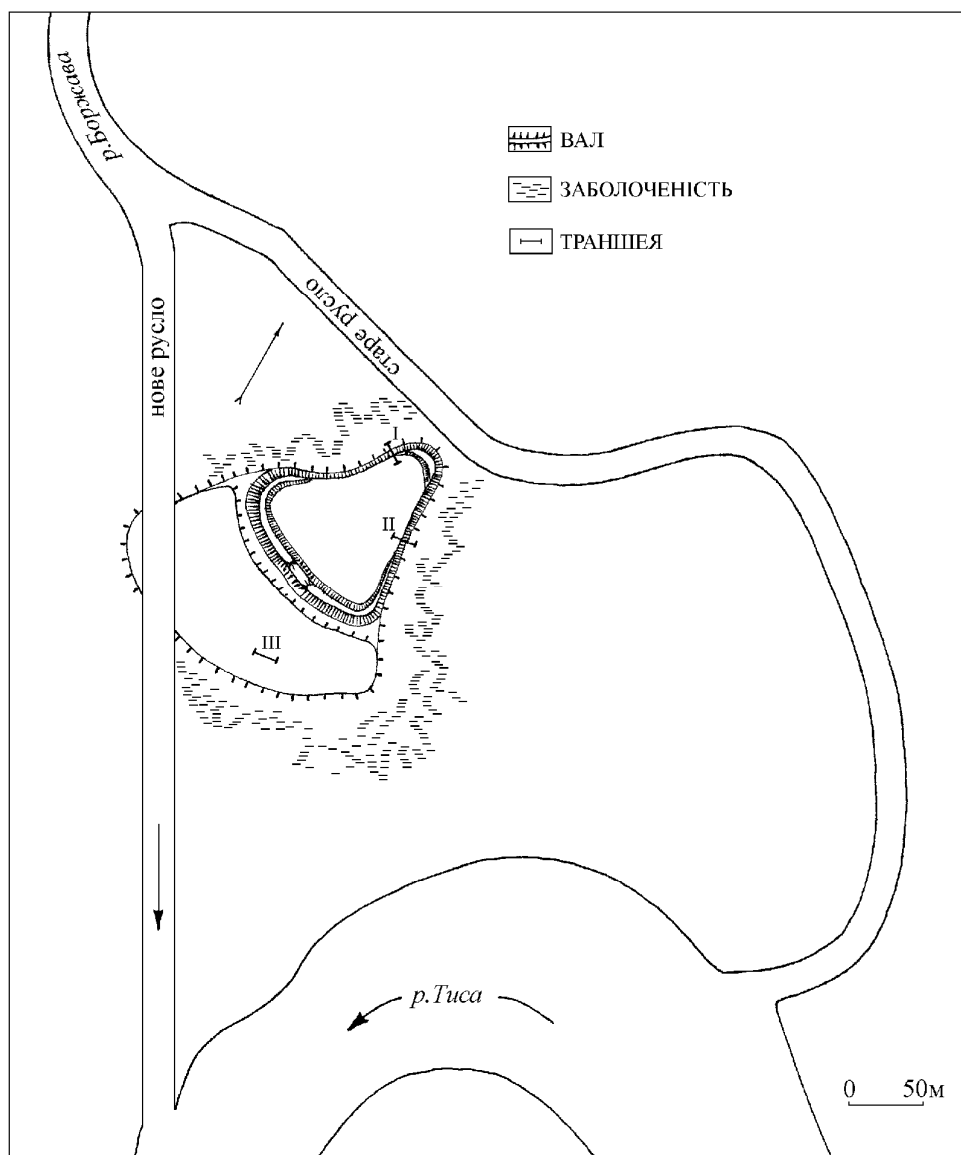

Рис. 6. Варієво. Ситуаційний план розміщення городища Боржава (за П. Раппопортом та І. Боною, з позначенням досліджень 2005–2006 рр.).

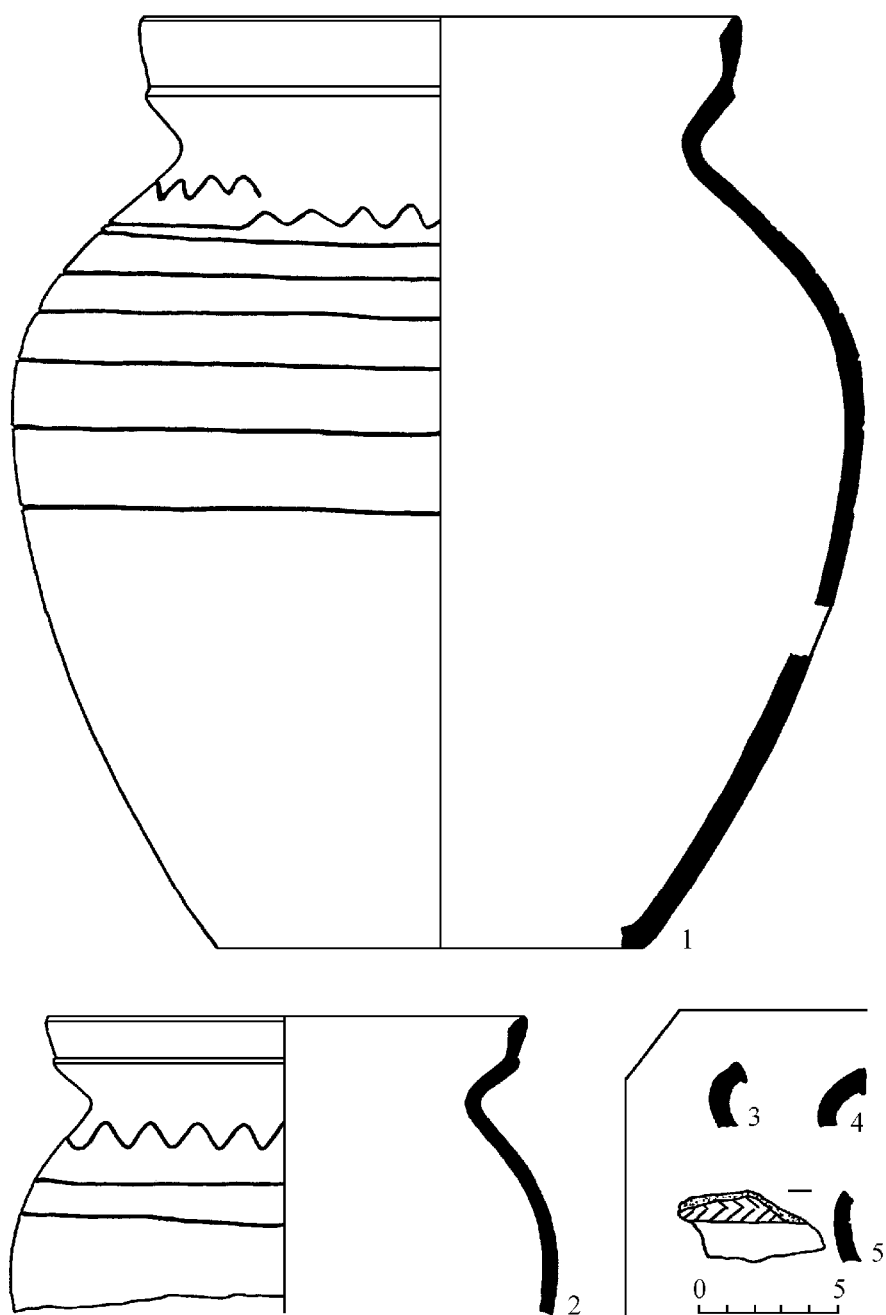

Рис. 8. Варієво. Кераміка з розрізу валу 2006 р. (траншея II):
1–2 – горизонт знищення городища; 3–5 – заповнення валу.

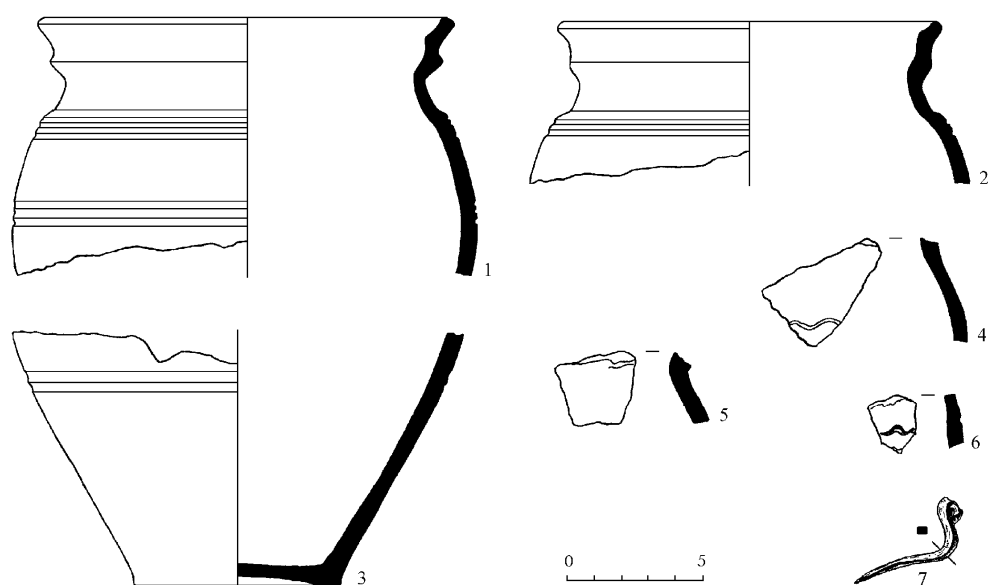

Рис. 9. Виноградів. Замок Канків. Інвентар з шурфа 4.

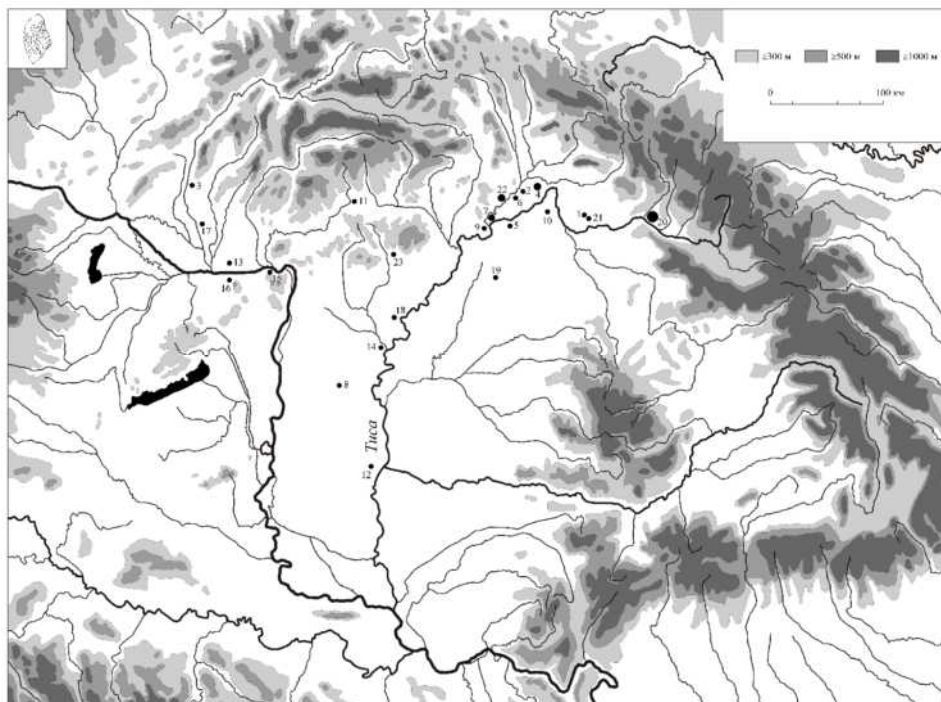

Рис. 10. Карта розповсюдження арабських дирхемів Х ст. у Карпато-Дунайському ареалі: 1 – Берегово (Буча); 2 – Бодрогвеч; 3 – Глоговець; 4 – Добра; 5 – Ібрань; 6 – Карош; 7 – Кенезльо; 8 – Кечкемет; 9 – Кіштокай; 10 – Пап; 11 – Прша; 12 – Сегед; 13 – Сілаш; 14 – Сольнок; 15 – Сомод; 16 – Тата; 17 – Твирдошовце; 18 – Тисашной; 19 – Хайдудорог; 20 – Хустський р-н; 21 – Чома; 22 – Шарошпоток; 23 – Егер.

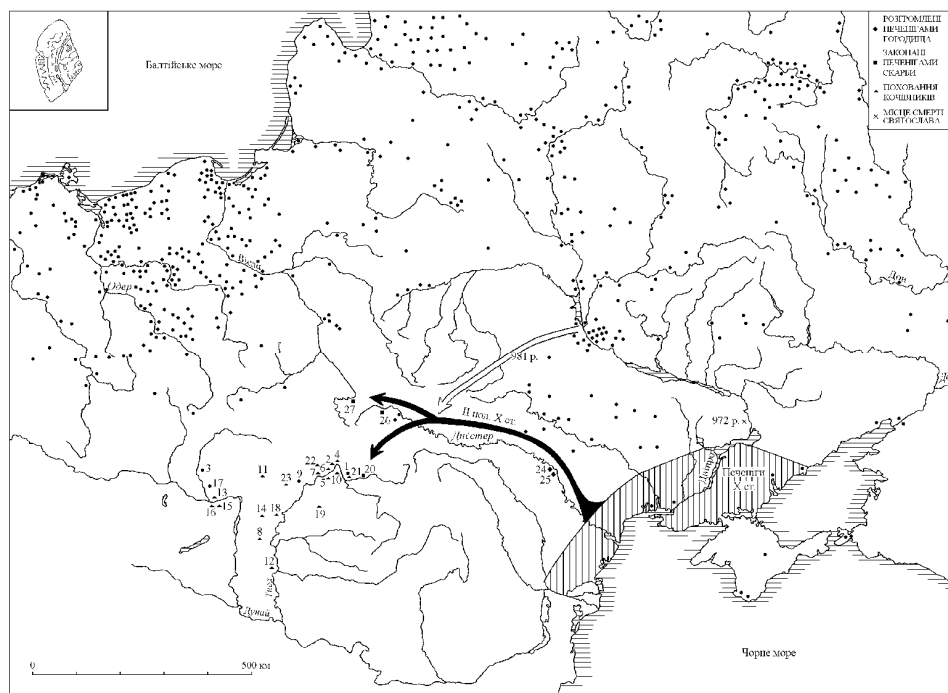

Рис. 11. Карта розповсюдження арабських дирхемів в Європі (за Ч. Балінтом) з конкретизацією пунктів, пов'язаних з рухом печенігів з Північного Причорномор'я до Карпатського басейну в другій половині X ст.: 1 – Берегово (Буча); 2 – Веч; 3 – Глоговець; 4 – Добра; 5 – Ібрань; 6 – Карош; 7 – Кенезль; 8 – Кечкемет; 9 – Кіштокай; 10 – Пап; 11 – Прша; 12 – Сегед; 13 – Сілаш; 14 – Сольнок; 15 – Сомод; 16 – Тата; 17 – Твирдошовце; 18 – Тисашной; 19 – Хайдудорог; 20 – Хустський р-н; 21 – Чома; 22 – Шарошпоток; 23. Егер; 24 – Алчедар; 25 – Екімауци; 26 – Галич; 27 – Перемишль.

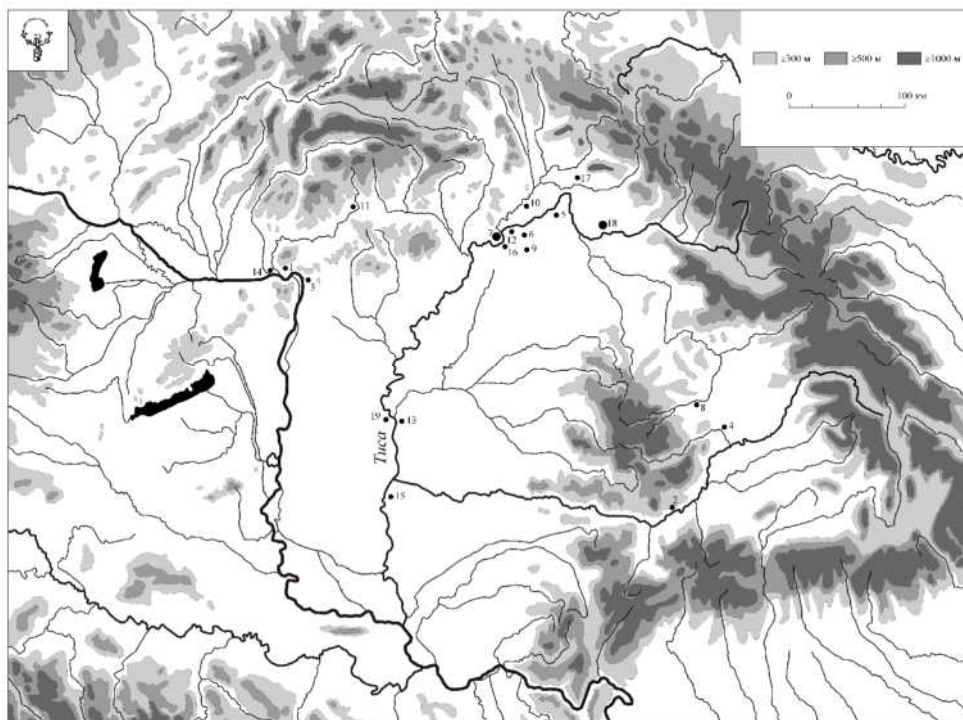

Рис. 12. Карта розповсюдження завушниць екімауцького типу в Карпато-Дунайському ареалі: 1 – Бесоб; 2 – Бландіана; 3 – Вац-Хейткаполна; 4 – Гимбаш; 5 – Дьогє; 6 – Ібрань; 7 – Кіштокай; 8 – Клуж; 9 – Ніредьхаза; 10 – Нодькевешд; 11 – Прша; 12 – Саболч-Вонтотопарт; 13 – Сентеш-Сентласло; 14 – Соб; 15 – Терекканіжа; 16 – Тисаберцел; 17 – Ужгородський р-н (?); 18 – Чома; 19 – Чонград.

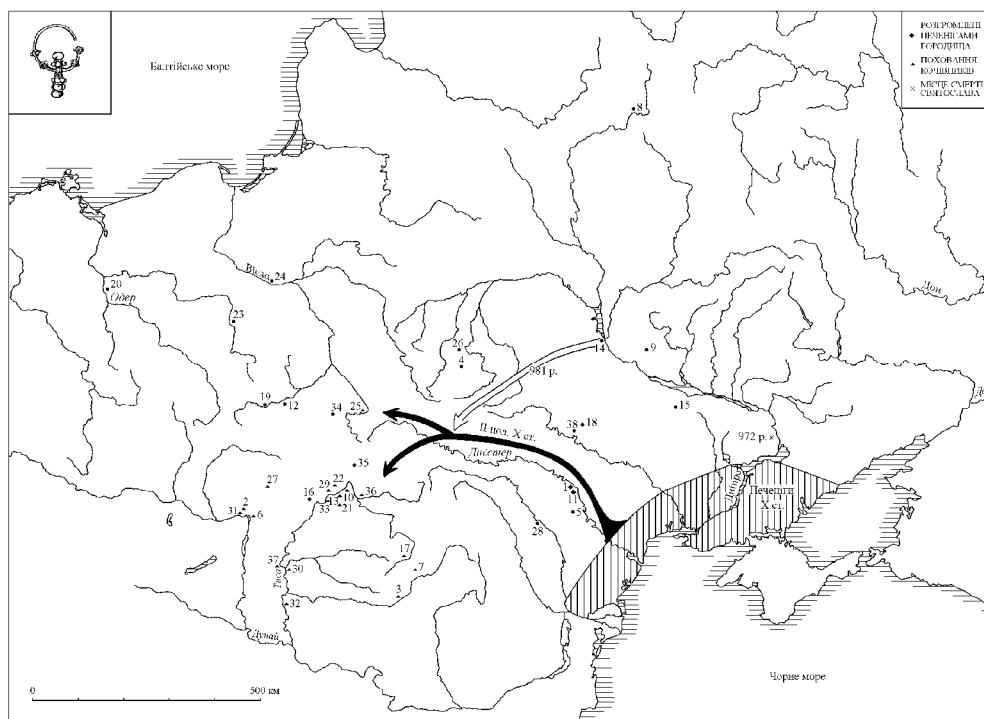

Рис. 13. Карта розповсюдження завушниць екімауцького типу в Європі: 1 – Алчедар; 2 – Бесоб; 3 – Бландіана; 4 – Борщевка; 5 – Бранешти; 6 – Вац-Хейткаполна; 7 – Гимбаш; 8 – Гньоздово; 9 – Деніс; 10 – Дьогє; 11 – Екімауци; 12 – Завада Ланскоронська; 13 – Ібрань; 14 – Київ; 15 – Кіровоград; 16 – Кіштокай; 17 – Клуж; 18 – Копіївка; 19 – Краків; 20 – Лісовек; 21 – Ніредьхаза; 22 – Нодькевешд; 23 – Олесниця; 24 – Осниця; 25 – Перемишль; 26 – Пересопниця; 27 – Прша; 28 – Редукені; 29 – Саболч-Вонтотопарт; 30 – Сентеш-Сентласло; 31 – Соб; 32 – Терекканіжа; 33 – Тисаберцел; 34 – Тшиниця; 35 – Ужгородський р-н (?); 36 – Чома; 37 – Чонград; 38 – Юрковці.

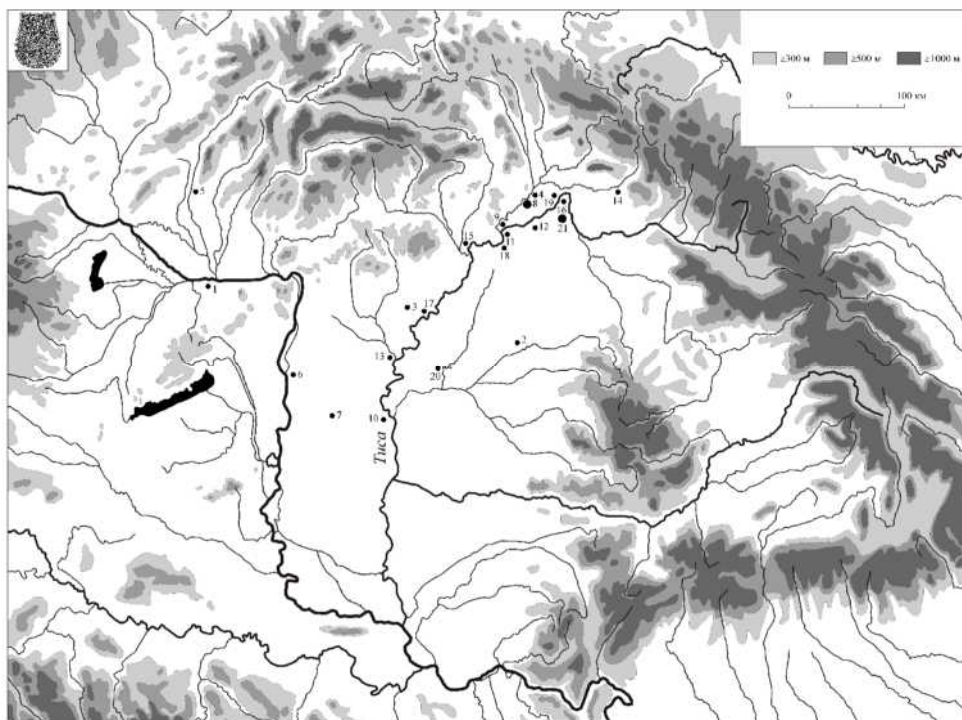

Рис. 14. Карта розповсюдження сумочних блях типу Веч у Карпато-Дунайському ареалі:

- 1 – Бана; 2 – Баранд; 3 – Бешеньотелек; 4 – Бодрогвеч;
 5 – Глоговець; 6 – Дунавече-Фегередьгаз; 7 – Іжак; 8 – Карош; 9 – Кенезльо;
 10 – Кішкунфелдьгаза; 11 – Ракамаз; 12 – Район Реткьоз; 13 – Сольнок;
 14 – Свалява; 15 – Тарцал; 16 – Тисабездед; 17 – Тисанана; 18 – Тисаеслар;
 19 – Тужер; 20 – Туркеве; 21 – Еперейшке.

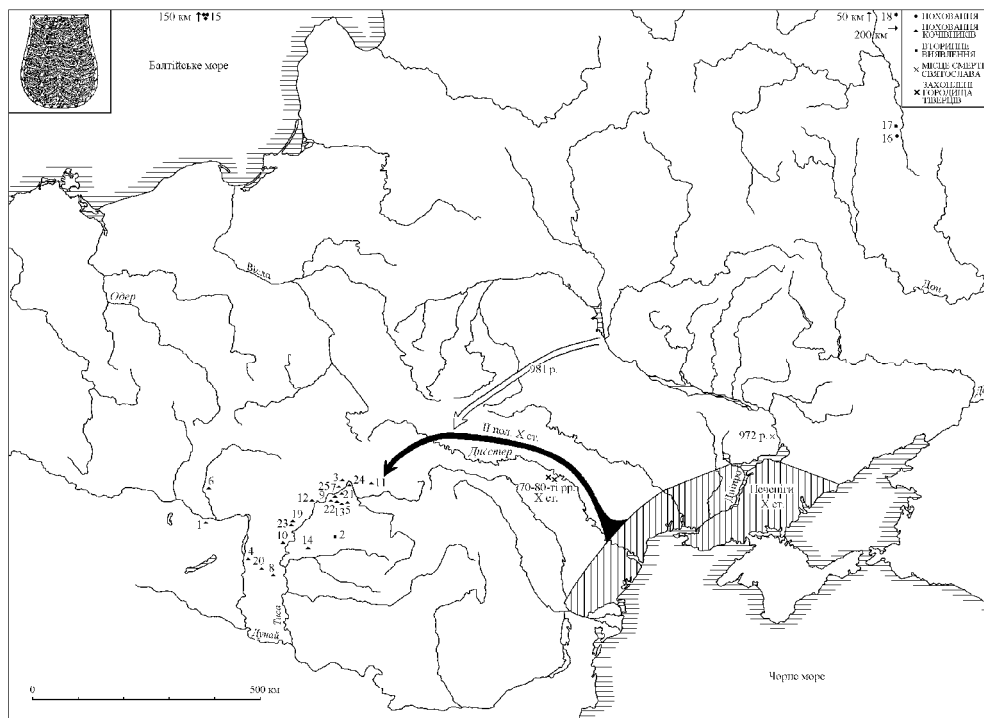

Рис. 15. Карта розповсюдження сумочних блях типу Веч в Європі: 1 – Бана; 2 – Баранд; 3 – Бодрогвеч; 4 – Дунавече-Фегередьгаз; 5 – Еперейшке; 6 – Глоговец; 7 – Карош; 8 – Кішкунфелдьгаза; 9 – Ракамаз; 10 – Сольнок; 11 – Свалява; 12 – Тарцал; 13 – Тисабездед; 14 – Туркеве; 15 – Бірка; 16 – Крюково-Кузне; 17 – Паново; 18 – Веселово; 19 – Бешеньотелек; 20 – Іжак; 21 – Кенезльо; 22 – Тисаеслар; 23 – Тисанана; 24 – Тужер; 25 – Реткьозберенч.

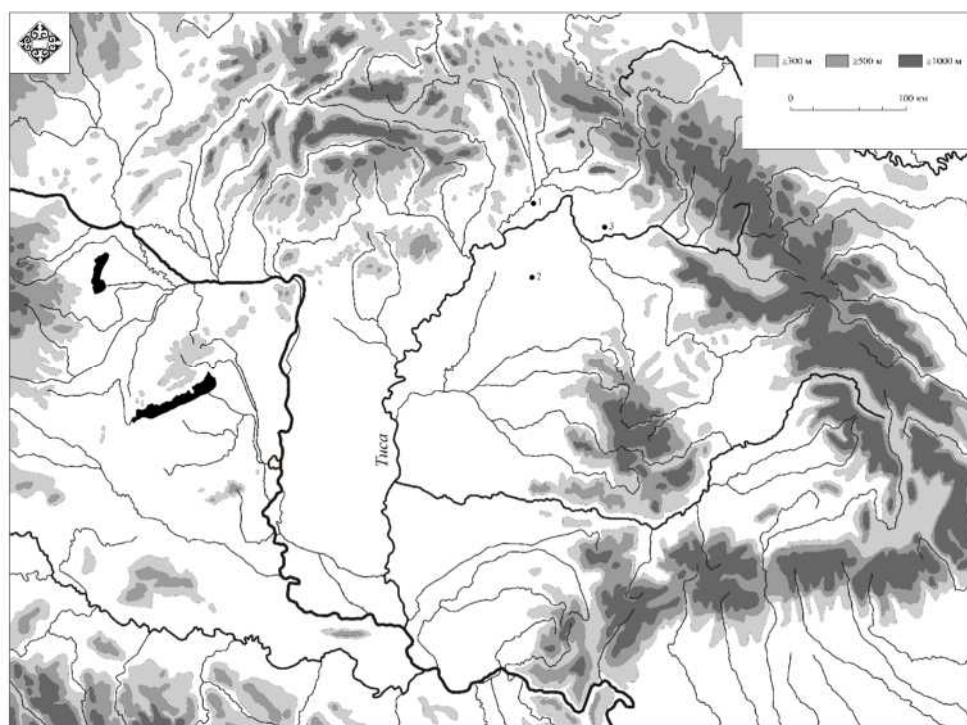

Рис. 16. Карта розповсюдження застібок чернігівського типу в Карпато-Дунайському ареалі: 1 – Стреда над Бодрогом; 2 – Уйфегертьо; 3 – Чома.

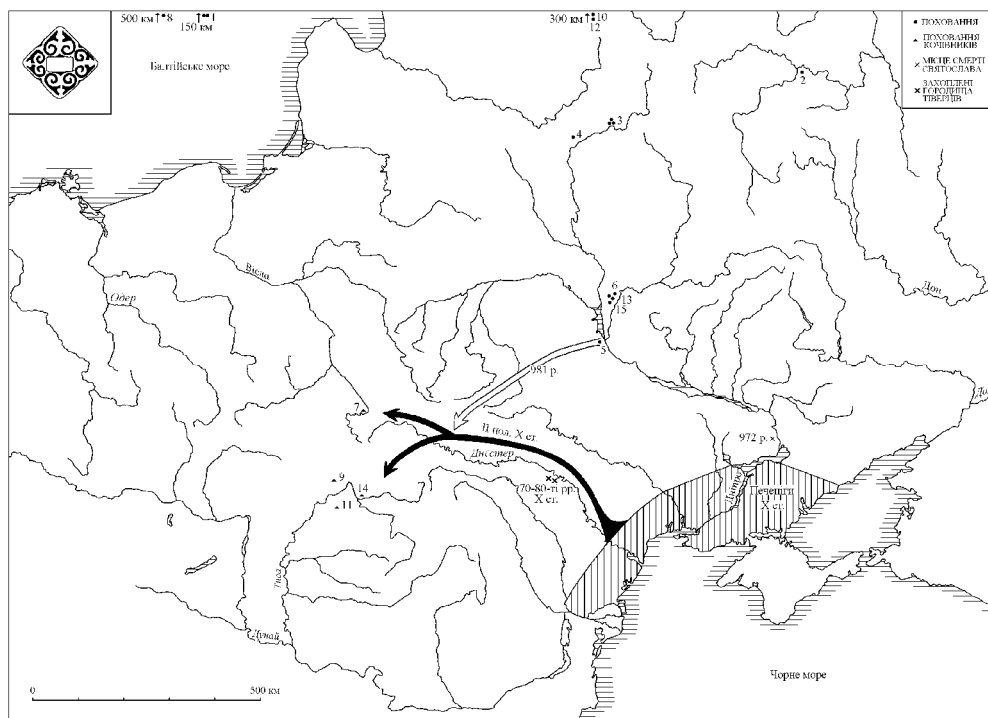

Рис. 17. Карта розповсюдження застібок чернігівського типу в Європі: 1 – Бірка; 2 – Боркі; 3 – Гньоздово; 4 – Іваново; 5 – Київ; 6 – Новий Білоус; 7 – Перемишль; 8 – Рьоста; 9 – Стреда над Бодрогом; 10 – Сязнега; 11 – Уйфегертьо; 12 – Чемічино; 13 – Чернігів; 14 – Чома; 15 – Шестовиці.

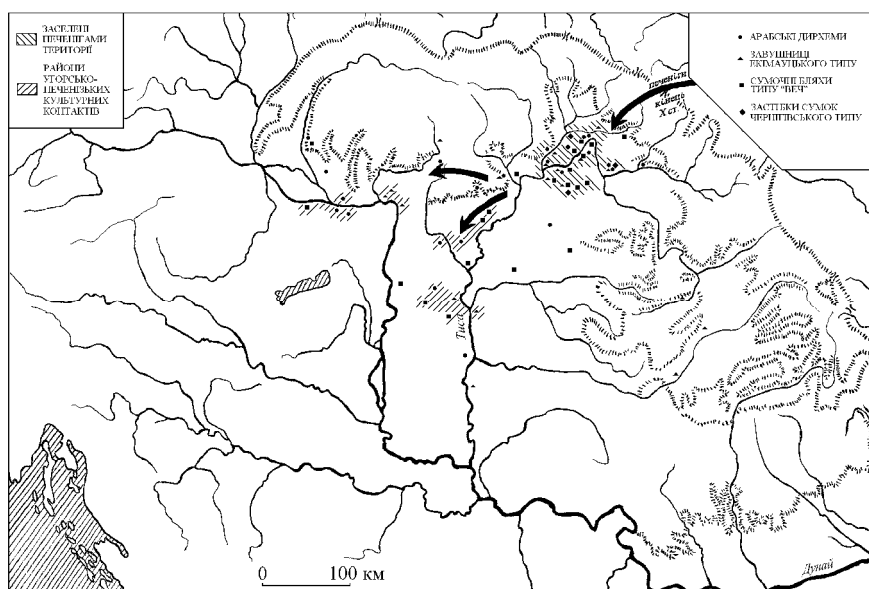

Рис. 18. Локалізація печенігів у Карпатському басейні.

**“УСТРЕМИШАСЯ ЧЕРЕСЬ ГОРЫ ВЕЛИКИЯ И ПОЧАША ВОЕВАТИ НА
ЖИВУЩАЯ ТУ СЛОВЪНИ...”: К ВОПРОСУ О СЕВЕРНОМ ПУТИ
ПЕРЕСЕЛЕНИЯ УГРОВ ЗА КАРПАТЫ**

И. А. Прохненко

*Ужгородский национальный университет
пл. Народная, 3, г. Ужгород, 88000*

На сегодняшний день среди памятников Верхнетисского региона X в. выделена значительная группа кочевнических погребений, получившая в историографии название древностей периода обретения уграми “новой Отчизны”. Конкретизация датировки захоронений номадов и маршрута их проникновения в регион позволила поставить под вопрос их племенную принадлежность и подвергнуть сомнению устоявшееся в научной литературе мнение о продвижении угров Алмоша через Верецкий перевал.

Ключевые слова: Верхнее Потисье, угры, печенеги, номады, городище, погребение.

**“RUSHED OVER THE GREAT MOUNTAINS AND STARTED FIGHTING SLAVS
WHO LIVED THERE...”: THE PROBLEM OF THE NORTHERN WAY OF
HUNGARIAN MIGRATION OVER THE CARPATHIANS**

I. Prohnenko

*Uzhgorod National University
Narodna Sq., 3, Uzhgorod, 88000*

Considerable group of nomadic burials has been identified nowadays among the monuments of Upper Tisza region of X century AD. In historiography this group received the name of the Hungarian antiquities of “Conquest of the motherland” period. The dating of nomadic burials and the way of their penetration into the region allow affiliation of these burial complexes with Pechenegs instead of Hungarians. It makes possible to argue the widespread opinion about the move of Almos Hungarians over the Verecky path.

Key words: Upper Tisza region, Ugrs, Pechenegs, nomads, fortified settlement, burials.

*Стаття надійшла до редколегії 14. 03. 2013
Прийнята до друку 26. 04. 2013*

УДК 904 : 391.7–055.2 “10/12”

ЖІНОЧІ ПРИКРАСИ РУК XI–XIII СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІТОПИСНОГО ПЛІСНЕСЬКА (ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ)

С. С. Кульчицька

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: kultcheska@ukr.net

Описано прикраси для рук (браслети і персні), виявлені під час досліджень Пліснеського городища впродовж XIX – 80-х рр. XX ст. Подано короткий опис прикрас, їх інтерпретацію, датування, встановлено місцезнаходження. Зроблено спробу визначити місцевий та привізний матеріал, а також простежити культурні взаємовпливи (варязькі та візантійські).

Ключові слова: Пліснесько, Пліснеське городище, Пліснеський могильник, підкурганні поховання, прикраси для рук, браслети, браслети-наручні, скляні браслети, ювелірні оздобы, персні, персні-печатки, жіночі прикраси.

Важливе місце серед давньоруських ювелірних оздоб займають прикраси для рук, до яких ми відносимо браслети і персні – невід’ємну частину святкового строю з давніх-давен. Серед розмаїття цих прикрас чи не найбільшу увагу привертають саме браслети. У княжі часи їх носили переважно жінки, хоча в домонгольський період, й чоловіки [7. С. 64]. Судячи з курганних матеріалів, браслети носили як на правій, так і на лівій руці, інколи на обох одразу і по декілька штук – від одного до восьми [9. С. 207]. За зовнішнім виглядом браслети поділяють на такі види: дротяні, плетені, пластинчасті, спіральні, двостулкові, литі пустотілі й браслети-наручні. При їх виготовленні використовували такі технічні прийоми обробки металів як лиття, кування, волочіння дроту, паяння і тиснення. Для орнаментативної застосовували карбування, гравіювання, чернь, штамп і золочення. Дуже часто поєднували декілька технік [4. С. 64].

Натомість персні у княжий період були переважно жіночою прикрасою, хоча носили їх також чоловіки і діти [5. С. 12]. Як показали дослідження поховань, носили персні на правій або лівій руці, іноді одночасно на обох. Їхня кількість у похованнях різна: від одного–двох до чотирьох–п’яти, а деколи й до десяти на обох руках [15. С. 253]. Персні в той час були не лише оздобою, декоративною прикрасою, але й показником соціального статусу власника. На думку наших предків, персні мали магічні якості, що робило ці вироби амулетами. Спочатку слов’яни виготовляли персні з грубого, переважно бронзового, дроту, однак вже у VIII–IX ст. вони використовували срібло та золото. Найбільш поширені в цей час пластинчасті, спіральні, виті, плетені, із вставкою, щитковосерединні та персні-печатки [15. С. 256].

У цьому відношенні неабиякий інтерес мають знахідки жіночих прикрас, виявлені під час археологічних досліджень Пліснеського археологічного комплексу, розташованого на південь від с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. Адже, саме ці прикраси, насамперед, є не лише важливим хронологічним

індикатором, але й цінним інформативним джерелом для вивчення соціально-економічного і культурного життя людей. Ці артефакти дають підстави дослідити суспільні відносини місцевого населення та простежити етапи його майнової диференціації.

У науковій літературі, присвяченій дослідженню літописного Пліснеська, не раз підкреслювалося значення ювелірних виробів для різнобічної характеристики матеріальної і духовної культури слов'яно-руського населення. Проте, зараз поки що немає узагальнюючої публікації з цієї проблематики, за винятком коротких повідомлень про час і місце знахідки, без її детальної інтерпретації.

Результати археологічних досліджень, отримані за останній час, дають вагомі підстави простежити розвиток Пліснеська у його історії виділяють чотири періоди: VII–VIII ст., IX–X ст., XI ст. та XII–XIII ст. [28. С. 279–286]. Територія городища була постійно заселена, починаючи ще з кінця VII ст. Впродовж VII – середини XIII ст. тут знаходилися: культове місце кінця VII–X ст. (урочище Оленин Парк), слов'янське городище полісного типу IX–X ст. (урочища Побіч, Поділ, Кецарки, Оленин Парк, Замчисько, Високе Городиско, Поруби), городище літописного Пліснеська XI–XIII ст. (урочища Оленин Парк, Замчисько, Високе Городиско), курганий могильник XI – початку XII ст. (урочище Поруби), Підгорецький (“Пліснеський”) монастир XII–XVIII ст. (урочища Оленин Парк та Високе Городиско). Це, своєю чергою, дозволяє розглядати у Пліснеську залишки кожної окремо взятої пам'ятки в комплексі з іншими, враховуючи при цьому їхні просторово-часові рамки [30. С. 136].

У XII ст., до об'єднання Галицького і Волинського князівств в єдину державу, літописний Пліснеськ належав до Галицької землі. Оскільки місто знаходилося на кордоні з Волинню, то воно було важливим стратегічним пунктом. Подальший його розвиток припинила монголо-татарська навала. У 1241 р. військо хана Батия зруйнувало безліч міст та сіл Галицько-Волинської держави, в тому числі, і літописний Пліснеськ. Судячи з матеріалів розкопок, життя у місті припинилося не відразу, якась частина залишалася заселеною ще впродовж другої половини XIII ст. Саме навала монголо-татар призвела до його занепаду і переселення жителів у навколишні села. Життя на території колись могутнього міста згодом припинилося повністю і вже ніколи не відновлювалося. Ймовірно, головною причиною цього була небезпека нападів монголо-татар, оскільки Пліснеськ розташований саме на шляху, яким вони колись вдерлися на Галицьку землю.

Дослідження давнього Пліснеська тривають вже понад 200 років. Перші археологічні пошуки відносяться ще до 1810 р. Їх ініціатором був настоятель Василянського монастиря В. Компаневич, який вперше обстежив територію городища і розкопав три кургани в урочищі Поруби [31. С. 1–7]. Однак, у більшості випадків, розкопки протягом першої половини XIX ст., на жаль, мали виключно скарбощуацький характер, в результаті чого значна кількість археологічного матеріалу, в тому числі, і ювелірні вироби, осіли у приватних колекціях.

Наприкінці XIX ст. інтерес до збирання і вивчення старожитностей зріс. Саме в цей час проведено перші археологічні дослідження, що сприяли накопи-

ченню матеріалів та їх частковій інтерпретації. Перші наукові дослідження Пліснеського городища започаткував польський археолог Т. Земенцький [33. С. 457]. Свої пошуки в урочищі Оленин Парк він здійснював у 1881–1883 рр. й отримав доволі цікаві матеріали. Зібрана Т. Земенцьким колекція ранньосередньовічних старожитностей нині зберігається в Археологічному музеї Ягеллонського університету в м. Кракові (інв. № МАК 3744) [32. С. 457]. Ці знахідки задокументовано в довідниках та у науково-дослідницьких працях [34. С. 52–61; 35. С. 41–50; 36. С. 87–99]. Однак, в повному обсязі “...плани, малюнки предметів, використання наукових матеріалів” так і не введено до наукового обігу [34. С. 61].

Серед багатьох курганів, які дослідив Т. Земенцький в першому сезоні (1881 р.), нашу увагу привертає підкурганне поховання, назване ним “Велика Могила”, висотою 2,5 м та діаметром 25 м. Під насипом, на глибині 3 м від вершини кургану він виявив два людські скелети (чоловічий та жіночий). Кістяки були орієнтовані головою на захід. В похованнях знайдено бронзові пряжки, браслети із золота й срібла, бронзові й срібні персні, срібні скроневі кільця, золоті бляшки, бронзові й срібні хрестовидні підвіски. В жіночому похованні виявлено, зокрема, значну кількість намистин та інших прикрас. Цю, швидше за все, сімейну могилу заможної верстви суспільства, датують останньою чвертю X – першою половиною XI ст. [11. С. 203]. Окрім, перелічених знахідок, під час розкопок було знайдено ще “...два бронзові браслети, покриті доброю патиною, старанно оздоблені лінійним орнаментом; і важкий браслет із золота” [34. С. 56, 60]. Бронзові прикраси виявлено під час досліджень на головній частині городища. Одна з них – браслет із спіральними закінченнями (середина до 6 см, вага 7,19 г), виготовлено із бронзи (ширина до 1,2 см, товщина 0,03–0,07 см), що збільшується до спірально вигнутих закінчень. Внутрішня сторона гладка, натомість зовнішню оздоблює орнамент із делікатних зигзагоподібних ліній. Багаторазово повторюється геометричний мотив прямокутних полів, які навскіс перетинаються. Одне закінчення браслета, що збереглося (друге відламане), не оздоблене (рис. 1). Бронзовий метал, потрібний для такого роду прикрас, отримували зазвичай технікою кування, чи, як свідчать дослідження пам’яток Новгороду, “охолодження” (теплий метал виливали на плоску поверхню і він застигав тонкою пластиною). Після цього на охололий виріб орнаментували [33. С. 457]. Браслети такого типу з північних земель Давньої Русі датовані на основі дослідження поховань кінцем XI–XII ст. [9. С. 236]. У результаті археологічних досліджень Новгороду було знайдено 13 подібних прикрас в аналогічних шарах від кінця XI – до 50–60-х рр. XIV ст. (точніше від кінця XII – до кінця XIII ст.), натомість, виявлені дещо пізніше в курганах новгородської землі, датовані XIII–XIV ст. [22. С. 113–114].

Другий браслет, дещо відмінний від попереднього, із спіральними закінченнями (середина до 7 см, вага 8,6 г), виконаний технікою кування, без оздоблення, коричневого кольору (в ромбовидному перетині його товщина 0,3×0,4 см), він збільшується до закінчень, зроблених з пластин (рис. 2). Прикраси такого типу датовано на основі чотирьох знахідок (перснів круглої, овальної і ромбоподібної форми) з Новгороду XI – початком XII ст. і визнано рідкісними

[22. С. 94; 23. С. 299]. З усього сказаного, хронологію обох браслетів можна окреслити широкими рамками – від XI до 30-х рр. XIII ст. (верхню межу пов'язано зі знищенням міста) [33. S. 458].

Найціннішим, на нашу думку, є браслет із золота (довжиною 24,1 см, шириною близько 0,4 см, товщиною близько 0,01 см, вагою 1,95 г), знайдений в подвійному похованні (Велика Могила № 1), на правій руці жіночого скелету. Несиметрично вирізані кінці пластини (один – прямо, другий – навскіс) заходять один на один, а з'єднує їх дротик (невідомо чи оригінальний), перетягнений через вибиті отвори і скручений (рис. 3). У науковій літературі не ідентифіковано такого роду прикрас, тому і виникають проблеми із точним датуванням знахідки. За А. Кірпи́чником, який окреслив хронологію цієї групи поховань, прикрасу можна датувати кінцем X ст., чи початком XI ст. [6. С. 78–79].

У групі курганів, які дослідив Т. Земенський восени 1882 р., увагу привертають два насипи, розташовані один біля одного, неподалік старого цвинтаря. Він назвав їх “Велика близнюкова могила № 1 і № 2” [11. С. 204].

В кургані № 1 (висотою 2 м і діаметром 6 м, із залишками дерев'яної конструкції) виявлено парне поховання (людські скелети, захоронені на глибині 2,75 м, знаходилися в лежачому положенні, головами на захід) і багатий супровідний інвентар: “...срібні браслети звичайної роботи і гатунку, ... обручку гладку, золоту, ... два срібні гладкі персні, один з яких є товстіший ... гарний срібний перстень з прикрасою у формі малини, виконаний професійно із старанністю ... два персні теж срібні, один з яких гладкий, другий оздоблений із двох сторін пружками, а також ... по одному золотому персню, з яких один гладкий, масивний, злегка випуклий, другий тонший, багато прикрашений орнаментом, два перстеники бронзові” [35. S. 42, 44]. Великий, срібний, кований браслет (діаметром до 8,2 см, вагою 68,43 г) знайдено на правій руці чоловічого скелету. Це ковані, вигнуті грані (вигнуті ромби 0,75×0,75 см), на кінцях обрізані (рис. 4). Така архаїчна форма немає аналогій, однак вона є наближено подібна до знахідки на пам'ятці Грангагсмір на Готланді – скарбі вікінгів [33. S. 458] і частково, до скарбу з місцевості Копіївка в районі Вінниці на Україні, датованого кінцем X – початком XI ст. [10. С. 184, 186, 188, табл. III: 1, 4]. На пальці правої руки чоловіка знайдено вигравіюваний перстень (діаметром 2 см, вагою 1,85 г) із гладкої золотої пластини (шириною до 0,5 см, товщиною 0,04 см), яка незначно збільшується до злегка обрізаного і з'єданого закінчення (рис. 5). Ця прикраса мало поширена, дуже проста за формою, виділяється тільки акуратною роботою. Подібні персні виробляли із срібла і неблагородних металів. Ще один перстень знайдений на лівій руці (діаметром до 2,5 см, вагою 6,7 г), виготовлено з масивної гладко випуклої олов'яної пластини, злегка обрізаної на кінцях (шириною 0,6 см, товщиною 0,22 см), (рис. 6). Однак визнаним знаковим виробом є срібний напівсферичний перстень з малино-подібним щитком, прикрашений філігранню і зерню (висотою 3,2 см, вагою 14,76 г), знайдений на пальці правої руки жіночого скелету. Його щит (висотою 1,3 см і діаметром 1,9 см) складається з двох частин – верхньої (частина кулі) і нижньої (ролик), які філігранно розділені двома викарбуваними дротиками. Верхній фрагмент

оздоблено 35 зернинами (одна – в центрі, інші – в трьох рядах, з шістьма, дванадцятьма і шістнадцятьма зернами), а нижню частину прикрашено вісьмома великими гранулами, посадженими філігранно у “гнізда”. На внутрішній стороні (знизу замкнена пластиною) уміщено кульку, яка дзвенить, коли потрясти перснем. Обвід (шириною до 0,8 см) персня подібний до трапеції. Поверхня між її сторонами оздоблена п’ятьма делікатними пластинками, з яких чотири скісно обрізані (спочатку покручені, а потім склепані з двох тонких прутиків), а п’ята (середня) гладка [33. С. 458] (рис. 7). В Україні знайдено три таких подібних прикраси. Два аналогічні персні походять зі скарбу, датованого кінцем X – початком XI ст. з місцевості Копіївка [10. С. 18–185, 188, табл. II: 8, 9], третій належав до зниклого скарбу другої половини X – перелому X–XI ст. з Хусчина під Черніговом [5. С. 86–87, табл. II: 8, 9]. Описаний виріб стилістично відповідає виробам з ювелірної майстерні князів другої половини X – перших десятиліть XI ст. [12. С. 51, 285, табл. 39]. Окрім наручних оздоб, біля жіночого скелету було знайдено намисто, виготовлене із скла, сердоліку і гірського кришталю, а також срібні скроневі кільця. Особливої уваги заслуговують знайдені біля чоловічого і жіночого скелету два срібних хрестики так званого скандинавського типу [11. С. 204]. Можна припустити, що в кінці X – середині XI ст. у цій могилі поховали подружжя, можливо скандинавського (чоловік) походження, які належали до вищого прошарку суспільства, на що вказує багатий супровідний інвентар.

В кургані № 2 (діаметром близько 16 м, із залишками дерев’яної конструкції) виявлено чоловічий скелет (трупопокладення, орієнтація західна). В складі поховального інвентаря знайдено два золотих персні (рис. 7, 8), предмети релігійного культу (два хрестики і золотий дріт у роті скелета, один хрест масивних розмірів – бронзовий рельєфний енкалпійон із зображенням Розп’яття і Богоматері Оранти та срібний хрестик маленьких розмірів). Очевидно, і в цьому кургані у першій половині XI ст. було поховано представника вищої соціальної верстви, який особливо намагався підкреслити свою приналежність до християнської традиції [11. С. 205].

Ці “близнюкові кургани” є яскравим прикладом співіснування двох традицій – давньої язичницької і нової християнської. Стара традиція, яка зберегла багатий поховальний інвентар, свідчить про язичницьке світосприйняття, нова, що проявилася в могилах у предметах релігійного культу, є одночасно демонстрацією його власників приналежності до християнства. До речі, могили вирізняються, як своїми розмірами, так і багатством поховального інвентаря. По суті це єдиний на Західній Україні некрополь із похованнями князівських дружинників, який постійно привертає увагу науковців. За часом появи, а також речовим матеріалом, він відноситься до низки таких могильників, як Стара Ладога, Гнездово, Шестовиця [11. С. 205].

Дослідження поховань князівських дружинників дають підстави висловити думку, що завдяки сприятливому розміщенню біля витоків Західного Бугу, Стиру і Серету, в ранньому середньовіччі Пліснеськ був місцем перебування представників великого князя київського, про що свідчить і значна

кількість ювелірних виробів [32. С. 6–12]. На думку М. Филипчука, охарактеризовані прикраси, віднайдені Т. Земенцьким в підкурганних похованнях, слід датувати XI–XII ст., а подекуди й XIII ст., оскільки цей некрополь разом з давньоруським городищем і прилеглими до нього синхронними селищами складає один археологічний комплекс [28. С. 279–286].

В 1905 і 1907 рр. городище та курганий могильник досліджував професор Львівського університету К. Гадачек [37. С. 9; 38. С. 5]. Займаючи посаду консерватора Центральної комісії, він провів незначні за обсягом розвідки та розкопки. Як і в попередні часи, його увага була прикута до могильника в урочищі Поруби. Після дослідження декількох курганних насипів він стверджував, що покійників, як правило, ховали в “дерев’яних домовинах, збиваних залізними цвяхами або дерев’яними кілками. Домовини клали на розчищену поверхню ґрунту або на земляний підсип” [37. С. 9]. В одному із поховань К. Гадачек виявив незначну кількість прикрас: два бронзові персні (біля тазу скелета) і бронзовий браслет [38. С. 5]. Тут треба зазначити, що детальна інформація про місця розкопок і характер знахідок практично відсутня.

Отже, у кінці XIX – на початку XX ст. Т. Земенцький і К. Гадачек розкопали близько 65 курганів. Під окремими насипами вони віднайшли поховання заможних воїнів XI–XIII ст. Багатий поховальний інвентар з цих поховань і дещо бідніший з могил простих верств суспільства, дає нам можливість говорити про соціальну диференціацію місцевих жителів з одного боку та значні досягнення у ювелірному ремеслі і загальний рівень розвитку художньої культури, з другого. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що розкопки, проведені у XIX ст. завдали значної шкоди пам’ятці. Причиною цього, як згадувалося, була недосконалість методики польових досліджень.

Початок нового періоду в історії вивчення Пліснеського городища припадає на 1940 р., коли експедиція кафедри археології Львівського державного університету провела тут розвіткові роботи. Її керівником був видатний український археолог Я. Пастернак [17. С. 142]. Дослідник заклав на городищі дев’ять траншей (сім на дитинці і дві на посаді) різної довжини, шириною 1 м. Під час робіт він виявив багато речей, серед яких були і прикраси – ромбоподібний в перерізі бронзовий браслет. Варто зауважити, що жоден із цих артефактів немає точної прив’язки до місця віднайдення, що породжує багато проблем, зокрема, щодо точного датування знахідки. Не збереглося й звітних матеріалів про результати цих досліджень. В тому ж таки році було досліджено один курган в урочищі Поруби. Найцінніші речі, отримані під час цих робіт загублено під час війни, а решта матеріалів зберігається у фондах Львівського історичного музею та Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича.

В 1946–1949 рр. систематичні розвідки та розкопки на городищі проводили науковці Львівського відділення Інституту археології АН УРСР. Експедицією керував І. Старчук, а посильну участь в її роботі брали О. Ратич та І. Свешніков [3. С. 59]. Вже у перший післявоєнний 1946 р. польові роботи мали розвітковий характер. Шурфування проводили в південній частині пам’ятки, тобто на дитинці. Як зазначав І. Старчук, його завданням було: “...добре

обізнатися з топографією городища Пліснеська та його околиць і, перш за все, вивчити оборонні споруди городища...” [25. С. 77]. На площі понад 150 м², йому вдалося відкрити частину валу, де було виявлено залишки кам'яної кладки, значну кількість фрагментів кераміки, перепалені дрібні камінці, шматки глиняної вимазки, вугілля, які засвідчували, що на дитинці існували знищені житлові споруди. А за 36 м на південь від підосви досліджуваного валу відкрито залишки чотирикутної землянки. Згодом, на такій самій глибині як і землянка № 1, за 12 м на південний захід від неї, було виявлено сліди другої землянки і поряд з нею залишки продуктової ями.

Цього ж польового сезону на могильнику було розкопано один курган [25. С. 77–83]. Серед віднайдених прикрас тут трапилися бронзові бляшки невідомого призначення, кручений перстень з бронзового дроту і одну перстене-неву бронзову підвіску, а також фрагменти скляних браслетів, головним чином, кольорових (сині й чорні), рівних, протопружкованих й кручених. Здебільшого вони знайдені під час дослідження могильника, а саме із курганного поховання і належали представникам князівської верхівки.

Наступного 1947 р. головна увага дослідника була зосереджена на вивченні західної частини дитинця та прилеглих околиць. На дитинці виявлено 19 заглиблених та декілька наземних жител, що свідчило про новий ступінь суспільного розвитку [26. С. 379–390]. Саме речовий матеріал, здобутий на місці наземних будівель і недалеко від них, дає можливість зробити висновки як про основні заняття населення, так і про його майнове розшарування і навіть до деякої міри, про рівень життя світської і духовної верств тогочасної спільноти у Пліснеську. Як зазначав у польовому щоденнику І. Старчук, “...у напівземлянці II знайдено невелику кам'яну плитку з вирізаними в ній малими формочками для відливання різного роду прикрас”*. Малі бронзові прикраси (такі, як лунниці, браслети-наручні, персні) вказують на можливість широкої ливарної практики на городищі. Окрім вже згадуваних ливарних формочок, з предметів, безпосередньо пов'язаних з ливарно-ювелірним ремеслом, на Пліснеському городищі виявлено тигельки-ллячки, відходи ливарного виробництва, пуансон для карбування ювелірних виробів, пінцет і матриці для тиснення прикрас. Так, в підніжжі внутрішнього насипу валу і трохи далі від нього, на незначній глибині виявлено чотири бронзові лунниці, прикрашені псевдозерню та “...один бронзовий, стрічковий посріблений перстень, замкнений, з потовщеним круглим сигнетом. На сигнеті схематизоване на спосіб розквітлого хреста клеймо, а з боку на стрічці якби лежала буква А. Клеймо частково заповнене черню. Перстень малий, жіночий, робота докладна...” [24. С. 34]. Найціннішою, на наш

---

* Детальний аналіз польової документації дає вагомі підстави зробити уточнення щодо місцезнаходження ливарної формочки. Цю знахідку І. Старчук виявив у верхньому шарі заповнення заглибленого житла X ст., який немає жодного відношення до названого об'єкта. Верхній шар слід віднести до XI–XIII ст. (Див.: Филипчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів, 2012. – С. 125, рис. 50.)

погляд, знахідкою ювелірного ремесла є повністю збережений скляний браслет синього кольору, знайдений на руці дівчини, похованої на глибині 0,7–0,8 м [24. С. 54]. Браслет має діаметр 6,5 см, дрібно-пружковий, скручений з циліндричного у розрізі джгуту, на якому дуже добре видно місце паяння. Ще один скляний браслет чорного кольору, а точніше його фрагмент, знайдено в цьому ж секторі на глибині приблизно 0,3 м [24. С. 55].

З метою подальшого вивчення Пліснеська, у 1949 р. було проведено роботи на дитинці, посаді та курганному могильнику в урочищі Поруби. У верхніх шарах на дитинці знайдено 17 інгумаційних поховань XII–XIII ст., а на курганному могильнику розкопано чотири кургани [27. С. 32–35]. У кургані I на глибині 0,2–0,6 м від рівня сучасної поверхні виявлено три срібні S-подібні скроневі кільця.

Розкопки 1946–1949 рр. за своїм масштабом були першими науково-задокументованими, а їх матеріали нині зберігаються у відділі археології Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича та у Львівському історичному музеї. Сам археолог результати своїх досліджень записував у польовий щоденник, писав наукові звіти та публікував у збірнику “Археологічні пам'ятки УРСР” [25. С. 76–85; 26. С. 379–394; 27. С. 32–35]. До речі, перу І. Старчука належать фахові мистецтвознавчі студії, присвячені металевим прикрасам не лише з території Пліснеська, а й цілого Галицького князівства та Галича зокрема, які вчений так і не встиг опублікувати. Так, проаналізувавши колекції металевих предметів з доби Київської Русі з фондів Львівського історичного музею, він охарактеризував поширення і кількісне співвідношення різних видів прикрас на території Галицької Русі (браслети, персні, скроневі кільця, лунниці, намистини, поясні пряжки, а також ливарні формочки і лячки). Дослідник дійшов висновку про їх походження з місцевих виробничих центрів. Підтвердженням цього є прикраси і ремісничий інвентар для їх виготовлення, знайдені на городищі, що дає нам підстави говорити про можливість функціонування ювелірної майстерні.

Науковий інтерес до пам'ятки ще більше зріс у 50-х рр. XX ст. З цього часу на Пліснеському городищі працювало багато археологів. Результати пошукових робіт І. Старчука, та зрештою і його попередників, стали добрим підґрунтям для подальших досліджень у Пліснеську. У 1953–1954 рр. тут працювали фахівці Інституту археології АН УРСР В. К. Гончаров та М. П. Кучера. Під його керівництвом В. К. Гончарова було виявлено три заглиблені житла, дві заглиблені господарські споруди, сліди наземної будівлі, залишки трьох печей та вісім безкурганних поховань [8. С. 11]. З 1954 р. дослідження в Пліснеську проводив М. П. Кучера. У зв'язку з тим, що в попередні роки роботи були обмежені дослідженнями лише центральної частини городища, характер самої пам'ятки в цілому залишався неясним. Більш актуальним завданням цього сезону стало дослідження інших частин городища, що повинно було дати одночасно матеріал і для вирішення більш загальних питань [8. С. 11]. Науковий доробок археолога відіграв важливу роль у вивченні проблем формування міст у Київській державі, розвитку різних галузей ремесла. Серед чисельного рухомого матеріалу дослідник знайшов ливарні формочки, тигельки-лячки, пуансон для карбування ювелірних виробів, пінцет і матриці для тиснення прикрас, які

свідчать про розвиток і місцеве виробництво ювелірних оздоб, зокрема наручних прикрас, таких як браслети і персні.

Металеві браслети представлені вісьмома фрагментованими і трьома цілими екземплярами, з яких вісім екземплярів бронзові, два мідні і один свинцевий. За формою вони поділяються на грановані (напівкруглі або ромбовидні в перерізі), виті (із кількох дротин), округлі і пластинчасті. Пластинчасті браслети (п'ять екземплярів, серед яких два мідні і один свинцевий) орнаментовані зигзагом (два екземпляри), двома хвилястими лініями, які перехрещуються і утворюють візерунок із зімкнутих петель або овалів (два екземпляри) і візерунком з чергуванням хреста і двох вертикальних відрізків, поєднаних навхрест (один екземпляр). Орнамент виконано пунктирами або суцільними лініями. Один пластинчастий браслет, знайдено в землянці XII–XIII ст., другий, ромбовидний, – на поверхні заповнення напівземлянки XI ст. А найраніший за часом побутування браслет (фрагментований), знайдено у нижній частині культурного шару, досить масивний, півкруглий у перерізі. На відміну від інших браслетів, на ньому не було вушок на кінцях. Варто зауважити, що пластинчасті і виті браслети були поширені на території східних і західних слов'ян. Аналогії до ромбовидних у перерізі браслетів відомі з Подніпров'я і Волині [13. С. 113–131]. Зигзагоподібна смужка, якою орнаментовано деякі браслети з Пліснеська, зустрічається також на ювелірних виробках з Дорогичина та його околиць [16. С. 34–64].

Скляні прикраси, зокрема браслети представлено 105 фрагментами чорного, синього, зеленого, голубого кольорів з більш-менш світлими або темними відтінками. В кількісному відношенні переважають браслети чорного кольору (понад 70%). За формою перерізу вони поділяються на округлі та сплюснені. Округлі, своєю чергою поділяються на виті та гладкі, серед яких переважають виті (понад 75%). На деяких округлих браслетах (понад 25%) на основному фоні поверхні, переважно чорному, зустрічається спіралевидна обвивка з жовтої вузької смужки. У двох випадках зустрічається двоколірна обвивка із поєднанням білої з червоною і жовтої з червоною смужок. На сплюснених браслетах внутрішня сторона завжди плоска, зовнішня – округлена або гранчаста. Ці прикраси мають у перерізі півкруглу, трикутну або трапецієвидну форму. Один із сплюснених браслетів ззовні орнаментовано вузькими паралельними смужками золотого кольору. Із загальної кількості фрагментів сплюснених браслетів близько 20%. Важливо, що обидва типи браслетів існували одночасно. Округлі браслети – звичайна знахідка на всіх давньоруських пам'ятках, особливо на Середньому Подніпров'ї, в той час як сплюснені браслети зустрічаються значно рідше, причому вони були поширені переважно на периферії Давньої Русі [8. С. 45]. Слід наголосити, що скляні браслети поширені в межах городища нерівномірно. Наприклад, на дитинці найбільше їх зустрічається в північній частині (близько 50%). Тут, у заповненні лише однієї землянки XII–XIII ст. виявлено 20% уламків браслетів від загальної кількості. Датування скляних браслетів в Давній Русі окреслюється XI – першою половиною XIII ст. Однак у Пліснеську в XI ст. цих прикрас ще не було, з'явилися вони тут лише у

XII ст. [8. С. 45]. Дані про поширення скляних браслетів у Київській Русі дають можливість припустити, що в XI ст. їх виробництво зосереджувалося лише в одному центрі – Києві, у той час як в XII–XIII ст. таких центрів було декілька. Можливо, що в XII–XIII ст. місцеве виробництво скляних браслетів налагодили і у Галицько-Волинському князівстві [14. С. 180–188].

З інших жіночих прикрас на городищі віднайдено 12 перснів: дев'ять бронзових, два срібних і один свинцевий. Серед них є і виті з кількох дротин, округлі в перерізі і пластинчасті. Оригінальну форму має перстень у вигляді спірального кільця, яке звите з бронзового дроту в чотири обороти. Подібні персні знайдено в Приладозьких курганах [8. С. 43]. Також на городищі знайдено один позолочений перстень з вигравіюваними на щитку зображеннями у вигляді “знака Рюриковичів”. На жаль його втрачено, про його існування дізнаємося лише з малюнка [8. С. 43–44]. Судячи з його орнаментатії, такий перстень міг належати представнику князівського або боярського роду.

У кінці 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. дослідження Пліснеського городища було відновлено. Кілька років експедиціями керував Р. С. Багрій [1. С. 111]. Розкопки велися переважно на дитинці, де було відкрито поховання та житлові споруди XII–XIII ст. Однак, на превеликий жаль, одержаний під час розкопок матеріал ще не введено повністю до наукового обігу.

У 1980 р. було досліджено значну частину дитинця і передмістя, а також вдалося встановити, що оборонні укріплення Пліснеська побудовані за тією ж схемою, що й на інших городищах Прикарпаття і Волині [2. С. 60]. Археологічною експедицією Львівського університету керував М. Пелешишин [19. С. 299–300; 20. С. 18–19]. Відомостей про прикраси автор не подав.

Таким чином, за двісті років дослідження Пліснеська, отримано значний за обсягом матеріал, який можна умовно розділити на етапи. Кожен з етапів віддзеркалює становлення та розвиток археологічної науки. На початковому, першому етапі, відбір матеріалу проводився безсистемно, а часто і хаотично, що призвело до негативних наслідків: по-перше, із-за відсутності документальної фіксації рухомих та нерухомих артефактів сформоване джерело немає належної наукової цінності, оскільки не дає повної інформації про об'єкт; по-друге, віднайдений таким чином матеріал не може слугувати хронологічним індикатором. Прикраси, віднаведені у курганных могильниках (дослідження В. Компаневича, Т. Земенцького та К. Гадачека), дослідники відносять до XI – першої третини XII ст. На другому етапі розвідкові та стаціонарні польові роботи були заздалегідь сплановані, що дало можливість багатьом дослідникам досягти вагомих результатів. Зокрема, роботи Я. Пастернака, І. Старчука, М. Кучери та ін. дали змогу виділити періоди існування пам'ятки, а багатий супровідний інвентар, в тому числі прикраси з інгумаційних поховань, дає можливість датувати їх серединою XII–XIII ст.

Отже, жіночі прикраси рук – браслети і персні, виявлені в більшості випадків у похованнях, є важливим історичним джерелом, яке дає інформацію не тільки про розвиток ювелірної справи на городищі як важливої галузі художнього ремесла, але й відображає духовну та матеріальну культуру,

світогляд вищих прошарків суспільства. Ці знахідки дозволяють повніше дослідити інородні культурні впливи, міжнародні зв'язки, суспільні відносини місцевого населення, прослідкувати етапи його майнової диференціації. І на сам кінець, прикраси – це важливий хронологічний індикатор, який виступає своєрідним еталоном для датування пам'ятки. Всі прикраси з Пліснеська згадані дослідники датують XI–XIII ст. Таке датування досить красномовно підтверджують прикраси віднайдені Т. Земенцьким у підкурганних похованнях. На основі цього ми можемо говорити, що городище і некрополь функціонували в один хронологічний період і складають один комплекс [28. С. 279–286].

Жіночі прикраси з Пліснеська є надбанням усіх верств суспільства. Місцеве ювелірне виробництво народилося і виросло у сфері мистецтва Київської Русі, однак, все ж таки провідну роль у формуванні та визначенні пріоритетів відіграло місто – культурний феномен доби середньовіччя. Саме у містах реалізовувалися найзначніші творчі задуми. Так було і у Пліснеську, про що свідчать знахідки прикрас.

Насичення та збагачення ювелірного ремесла відбувалося шляхом удосконалення як місцево-регіональних традицій, так і шляхом “вливання” елементів інших культур. Зібрані у Пліснеську прикраси, серед яких поряд із місцевими зустрічаються і привізні, підтверджують приналежність міста в XI–XIII ст. до торгово-ремісничих поселень. Як зазначають деякі дослідники, воно входило до “європейської економічної системи”. І саме вона створювала умови для поширення ввезених переважно із Візантії предметів у найвіддаленіші закутки Європи. Свідченням цьому є візантійські художні мотиви на самих прикрасах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багрий Р. С. Исследование древнего Плеснеска // АО 1970 г. – 1971. – С. 111–114.
2. Діденко Є. Ремесла давнього Пліснеська // Матеріали конф. “Ольжині читання”. – Пліснеськ, 2005. – С. 23–26.
3. Діденко Є. З історії археологічних досліджень Пліснеська // Матеріали конф. “Ольжині читання”. – Пліснеськ; Львів, 2007. – С. 59–62.
4. Зарубій Е. Срібні браслети княжої доби в колекції Львівського історичного музею // Наукові записки ЛІМ. – 1999. – Вип. 8 – С. 63–81.
5. Зарубій Е. Золоті та срібні прикраси княжої доби в колекції Львівського історичного музею. – К., 2009.
6. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. // САИ. – 1966. – Е 1–36.
7. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XII вв. – М.; Л., 1954.
8. Кучера М. П. Древний Пліснеськ // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 3–56.
9. Левашиова В. П. Браслеты // Труды Государственного исторического музея. Очерки по истории русской деревни X–XV вв. – М., 1967. – Вып. 43. – С. 207–252.
10. Лінка-Геттнер Н. Копіївський скарб // Археологія. – 1948. – Т. II. – С. 182–198.
11. Ливох Р. Большие курганы летописного Плеснеска // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – Спб., 2006. – С. 203–205.
12. Макарова Т. И. Черное дело Древней Руси. – М., 1986.

13. *Михайлова Р. Д.* Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2007.
14. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 180–190.
15. *Недошивина Н. Г.* Перстени // Очерки по истории русской деревни X–XV вв. Труды Государственного исторического музея. – М., 1967. – Вып. 43. – С. 251–261.
16. *Нікольченко Ю. М.* Коштовності, прикраси та вироби з кольорових металів літописного Дорогобужа // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – Рівне, 2000. – Вип. 5. – С. 34–64.
17. *Пастернак Я.* Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1948. – № V. – С. 140–151.
18. *Пастернак Я.* Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 568–569.
19. *Пелешишин М. А., Чайка Р. М.* Раскопки летописного Плесниска // АО 1980 г. – 1981. – С. 299–300.
20. *Пелешишин М. А.* Археологічні дослідження Львівського університету у 80-х – першій половині 90-х років // Вісник Львівського університету: серія історична. – 1997. – Вип. 32. – С. 18–22.
21. *Рябцева С. С.* Древнерусский ювелирный узор. – Спб., 2005.
22. *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). – М., 1981.
23. *Седова М. В.* Украшения из меди и сплавов // Археология. Древняя Русь: быт и культура. – М., 1997. – С. 297–306.
24. *Старчук І. Д.* Ширший звіт з Пліснеської археологічної експедиції за 1947 і 1948 рр. // Науковий архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – С. 1–55.
25. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 76–85.
26. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько в 1947–1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 379–394.
27. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 32–35.
28. *Филичук М. А.* Пліснеський археологічний комплекс (стан і перспективи дослідження) // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 279–286.
29. *Филичук М. А.* Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
30. *Филичук М. А.* Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. – 2010. – Вип. 5. – С. 135–169.
31. *Kompaniewicz B.* Wiadomości o Podhorcach i klasztorze bazylianskim // Lwówianin. – 1838. – Т. 3. – С. 1–7.
32. *Livoch R.* Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopissowym Plesniku // Матеріали конференції “Ольжині читання”. – Пліснеськ, 2005. – С. 5–12. – Рис. 1–14.
33. *Livoch R.* Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podgorcach na Ukrainie // Świat słowian wczesnego średniowiecza. – С. 457–463. – Рис. 1–12.
34. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1881 dokonaniem // ZWAK. – 1882. – Т. VI. – С. 52–61.
35. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1882 dokonaniem // ZWAK. – 1883. – Т. VII. – С. 41–50.
36. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1883 dokonaniem // ZWAK. – 1884. – Т. VIII. – С. 87–99.
37. *Gadaczek K.* Sprawozdania Grona Konserwatorów Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1905. – № 30. – С. 9.
38. *Gadaczek K.* Sprawozdania Grona Konserwatorów Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1907. – № 32. – С. 5.
39. *Janusz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicyj Wschodniej. – Lwów, 1918. – С. 287.

Рис. 1. Браслет із Пліснеського городища

Рис. 2. Браслет із Пліснеського городища.

Золотий браслет з Великої могили № 1.

Срібний браслет з Великої могили близнюків № 1.

Рис. 5. Перстень з гладкої золотої пластини з великої могили близнюків № 1.

Рис. 6. Перстень з масивної гладкої олов'яної пластини з великої могили близнюків № 1.

Рис. 7. Срібний перстень з малиноподібним щитком.

Рис. 8. Золотий перстень з кургану № 2.

**ЖЕНСКИЕ УКРАШЕНИЯ РУК XI–XIII ВВ. ЗА МАТЕРИАЛАМИ
ЛЕТОПИСНОГО ПЛИСНЕСКА (ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ)****С. С. Кульчицкая***Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: kultcheska@ukr.net*

Описаны украшения для рук (браслеты и перстни), обнаруженные во время исследований Плиснеского городища на протяжении XIX – 80-х гг. XX вв. Дана краткая характеристика украшений, их интерпретация, датировка, установлено местонахождения. Сделана попытка установить происхождение изделий, а также проследить культурные влияния (варяжские или византийские).

Ключевые слова: Плиснеское городище, Плиснеский могильник, подкурганное погребение, украшения для рук, браслеты, браслеты-наручни, стеклянные браслеты, ювелирные украшения, перстни, перстни-печатки, женские украшения.

**WOMAN HAND DECORATIONS of XI–XIII CENT. AFTER THE MATERIALS
OF ANNALISTIC PLISNESKO
(RESEARCH HISTORY)****S. Kulchytska***Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: kultcheska@ukr.net*

There described hand decorations (bangles and fingerings), discovered during the researches of Plisnesko site of ancient settlement during XIX – 80 years XX cent. Presented a short description of decorations, their interpretation, dating, determined the location. There was made an effort to determine local and imported, and also to trace cultural influences (Varangian or Byzantine).

Key words: Plisnesko, Plisnesko site of ancient settlement, Plisnesko burial ground, sub-moundburial burings, hand decorations, bangles, glass bangles jewellery decorations, finger-rings, finger-rings-seals, women decorations.

Стаття надійшла до редколегії 14. 03. 2013

Прийнята до друку 26. 04. 2013

УДК 904:623.444(477.8)''11/12''

**УДАРНА ЗБРОЯ XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.
З ТЕРИТОРІЇ ВЕРХНЬОГО ПРУТА ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА**

І. П. Возний, А. В. Федорук

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58012, e-mail: voznyj_igor@rambler.ru

Розглянуто ударну зброю, виявлену на давньоруських пам'ятках з між верхньою течією Прута і Середнього Дністра, зроблено типологічну класифікацію таких видів озброєння як спис, піка, сокира, булави і кистені, простежено, що військо мистецтво місцевого населення розвивалося в тісному контакті з іншими землями Давньоруської держави.

Ключові слова: спис, піка, сокира, булава, кистень, сулиця, ударна зброя, ударно-рубаюча зброя, ударно-дробляча зброя.

Одним із основних показників рівня військової справи є оспівана у билинах і літописах зброя, відома за багаточисельними знахідками на археологічних пам'ятках. При цьому вона є й визначником культурного рівня суспільства. Зброю неможливо розглядати відірвано від виробництва, соціального середовища та тих прошарків і груп, з яких складалося військо. Вивчаючи її, можна дійти висновків, які характеризують як військову справу, так і господарське, торговельне і соціальне життя давньоруського суспільства [19. С. 6]. Високий рівень розвитку металообробного ремесла у Сірет-Дністровському межиріччі давав можливість виробляти всі види високоякісної зброї. Озброєння слов'яно-руського населення краю не поступалося ні асортиментом, ні якістю озброєння військ перед іншими теренами Київської держави та сусідніх країн.

Предмети озброєння є однією з найчисельніших категорій археологічних знахідок на слов'яно-руських пам'ятках регіону. За функціональним призначенням їх прийнято поділяти на засоби дальнього і ближнього бою.

Наступальні засоби ближнього бою за принципами їх використання можна поділити на кілька категорій: зброя першого натиску – колюча. До неї відносяться списи та сулиці. В більшості, вона одноразового використання. Зброя ударно-рубаюча (сокири) та допоміжна – ударно-дробляча (булави, кистені). На відміну від першої, вона багаторазового використання.

Важливою категорією зброї першого натиску ударно-колючого типу є списи. Як важлива наступальна зброя, вони були одним із атрибутів професійних воїнів і серед озброєння давньоруського війська мали не менше значення, ніж меч. Використання списів у війську передбачало наявність добре вишколених ратників, здатних вести бій у правильному тактичному строї [21. С. 310]. Ядро руського війська становили списоносці, про яких писемні джерела згадують з XII ст. як про основну бойову силу феодальної дружини. Можливо, цим пояснюється термінологія обліку війська: “И бысть же оу поганых 900 копий, а в Руси – 90 копий” [16. Ст. 558]. Згадки про бойове використання цього

виду зброї часто зустрічаються у наративних джерелах: "...изломи Андреи копие свое въ супротивне своем", "...Изяславу стоящую в песцехъ оунезапу приехавъ один, оудари копьем за плеча и тако оубьнь бысть" [16. Ст. 193, 390]. Недаремно на мініатюрах давньоруських літописів руські війська зображувалися з цілим лісом списів. Цей вид зброї до XV ст. використовували при кінних атаках у якості зброї першого натиску [21. С. 308]. Спис давав ратнику в рукопашному бою низку переваг. Він був довшим за будь-яку іншу зброю, ним швидше можна було дістати противника. Крім того, удар-укол списом забезпечував найлегший прийом ураження навіть броньованого воїна. Відносна дешевизна цього виду зброї робила його доступним, практично для усіх соціальних прошарків давньоруської держави.

У Сірет-Дністровському межиріччі знайдено вузьколисті втульчасті наконечники списів, в основному, подовжено-трикутної форми. Відомі вони серед знахідок на слов'яно-руських поселеннях та городищах у Бузовиці, Чорнівці, Молодії, Дарабанах-Щовбі, Ленківцях на Пруті, Ванчиківцях, Черепківцях (рис. 1, 1–2; фото 1, 1) [8. С. 97. Фото 97; 9. С. 267–268; 44. Рис. 2, 1; 45. Рис. 18, 27; 46. Рис. 56, 7; 64, 17; 47. № 18193 – II – 1254; 12225 – II – 931; 23664 – II – 1580; 12225 – II – 685; 26569 – II – 1583]. Їхня довжина сягає 21,0–28,1 см, ширина леза – 3,2–4,5 см. Змінюється лише діаметр втулки. Якщо у списі із слов'янського поселення X ст. Бузовиця діаметр втулки мав 2 см, то уже на давньоруських пам'ятках XII – першої половини XIII ст. у Ленківцях та Чорнівці діаметр становив 2,8–3,0 см. Таке потовщення ратища списа пов'язане зі зміною застосування даного виду зброї. У IX–XI ст. удар здійснювався рухом руки. У XII ст. з'являється техніка "списового тарану", розрахована на пробивання захисних обладунків вершника або скинення його з коня у результаті потужного удару [21. С. 309]. Тому власне й зміцнювалися, в першу чергу, ратища самих списів. Цей процес характерний для всієї території Давньої Русі. За класифікацією А. М. Кіріпнікова, такі наконечники відносяться до типу III і датуються XI–XIV ст. [20. С. 14]. Наконечники списів із Бузовиці та Ленківців на Пруті належать до різних хронологічних фаз типу IIIA, у якого відношення леза до втулки становить 1:1. Решта наконечників списів відносяться до вузьколезових списів (тип IIIB) Час їх найбільшого побутування припадає на XII–XIII ст. На початковому етапі їх могли використовувати як мисливську зброю, але з часом посилювалася їх бойова спрямованість. Списи цієї групи є найбільш поширеними на території середньовічної Східної і Західної Європи [1. Рис. 2, 3; 5. С. 75. Рис. 58; 7. С. 141. Рис. 88, 25; 10. Рис. 22, 1; 14. С. 54, Рис. 12, 1; 22. С. 133, Рис. 6, 1; 28. С. 178; 42. С. 26, Рис. 4, 2–3; 53. Tabl. XXV, 4]. Їх виготовляли з єдиної заготовки методом гарячого кування.

Як бойова зброя, розрахована на ефективне пробивання залізних обладунків, виступала піка, виявлена на городищі-феодальному замку XII – першої половини XIII ст. у с. Чорнівка (див. рис. 1, 3; фото. 1, 7). Цей вид озброєння характерний виключно для кінних воїнів [20. С. 15]. Чорнівська знахідка має чотирикутне перо довжиною 18 см і сторонами 0,6 см, що переходить у лійчасту втулку діаметром 4 см. Такий наконечник належить до V типу і

датується X–XVII ст. [20. С. 15]. У XII ст. бронебійні піки виділяються як спеціальні кавалерійські списи і, очевидно, вершники в цей час використовували виключно цю зброю. Піка була досить поширеним видом озброєння як на території Давньої Русі, так і у Західній Європі [17. С. 137; 30. Рис. 95, 15; 33. Рис. 3, 12]. Своє походження вона веде від кочівників. Але досить швидко стала інтернаціональною зброєю і була настільки досконалою, що практично не змінила свого вигляду до XVII ст. На думку А. Р. Артем'єва, піки були виключно зброєю монголо-татар, оскільки знайдені на давньоруських городищах, що загинули під час навали і в той же час невідомі на Північному Заході Русі [2. С. 146].

Ще один черешковий наконечник, можливо піки, виявлено на посаді стародавніх Чернівців (Ленківці на Пруті) [25. С. 116; 46. Рис. 16, 10; 47. № 40707 – II – 2200]. Цей наконечник подовжено-трикутної форми. У перерізі має вигляд рівноконечного хреста. Його довжина 13 см, довжина пера 10 см, ширина наконечника в найширшому місці – 2 см. (див. рис. 1, 4). За своїми параметрами вона підходить до черешкових списів типу VI, за А. М. Кіріпніковим [20. С. 17]. Але такі списи, як і черешкові піки з пером у вигляді рівноконечного хреста, виходять з ужитку в X–XI ст. Це було пов'язано із незручністю і неміцністю кріплення їх з ратищем, що змусило в подальшому перейти до більш надійного втульчастого з'єднання [20. С. 17]. В основному вони були характерними для північної смуги давньоруської держави, зокрема, для чудських племен. Аналогій до цього наконечника не знайдено.

Предмети ближнього бою на теренах Сірет-Дністровського межиріччя представлені також фрагментами та цілими екземплярами наконечників сулиць. Останні служили допоміжним засобом ураження ворога в бою, коли при наближенні до нього можна було її метнути. Переважно, це допоміжна зброя пішого воїна, яку використовували у бою один раз. Про неї не раз згадується у літописних повідомленнях: “Ляхом же крепко борюще и соуличами мечюще”, “и соулици его кроваве соущи”, “И Ятвязи со сулицами и гонишася на поли подобной игре” [16. Ст. 768, 810, 818]. Їх, як і списи, могли широко використовувати на полюванні. У XII – першій половині XIII ст. значення сулиць зростає. Це пояснюється зручністю використання їх в умовах ближнього бою [20. С. 23–25]. В основному, ці наконечники широколезі, сплющеної листоподібної форми. Довжина ратища сулиці сягає 1,2–1,5 м. На Чорнівському городищі і на поселенні у Вовчинці виявлено три наконечники сулиць [8. Рис. 60, 3; 35. Рис. 1, 15]. Вони черешкові, лавролистий форми довжиною 9,5–12,0 см (без черешка), найбільша ширина – 3,4–4,0 см (див. рис. 1, 6; фото 1, 9). Такий наконечник відноситься до типу 2 за А. Ф. Медведєвим (листовидні черешкові з плоским пером) [27. С. 128. Рис. 4, 9]. На території феодального замку в Молодії виявлено наконечник втульчастої лавролистий сулиці (див. фото 1, 8) [47. № 18193 – II – 1254], яку за класифікацією А. М. Кіріпнікова можна віднести до типу IVA [20. С. 14]. Використання сулиці було характерним не лише для Русі, а й для народів Західної Європи.

До сулиці, очевидно, можна віднести кістяний втульчастий наконечник, виявлений на Ленківському городищі. Він лавролистий форми, виготовлений із

рогу оленя (див. рис. 1, 5) [47. № 40707 – II – 2200]. Він ромбоподібний у перерізі зі сторонами $0,8 \times 2,7$ см, довжина – 9,8 см. Судячи із супроводжуючого знахідку матеріалу, наконечник можна датувати XII – першою половиною XIII ст.

Ударно-дроблячою зброєю ближнього бою були бойові сокири. Вони, поряд з мечем та шаблею, складали основний інструментарій січі. Її перевага над двома попередніми полягала у тому, що ударне поле меча значно поступалося сокирі, а скіс її леза компенсував ріжучий момент шаблі [6. С. 29]. Цим видом зброї переважно користувалися піші ратники. Хоча вершники також використовували сокири-чекани, особливо під час затяжного бою кінноти. Фрагменти бойових сокир виявлено у Горбові, Слободі, Чорнівці та Ленківцях на Пруті. Всі вони відносяться до універсальних. Чорнівська сокира з обламаним, відтягнутим донизу лезом, завдовжки 7,3 см, шириною 3,5 см і подовженим врізним обухом (див. рис. 1, 8; фото 1, 10). Діаметр обушного отвору – 2,5 см. На лезі є отвір діаметром 0,6 см, за допомогою якого кріпився чохол або сокира підвішувалася до пояса. За типологією А. М. Кіріпнікова, такі сокири відносяться до типу IVA і датуються XI–XIII ст. [20. С. 37]. Значному поширенню останніх сприяла досконала конструкція (коефіцієнт корисної дії близький до 1 і надійна будова обуха. Подібні сокири виявлено на низці давньоруських пам'яток [23. Рис. 25, 5; 37. С. 127, Рис. 14, 1; 48. Рис. 33, 19; 50. С. 218, Рис. 148, 14; 58. Рис. 4, 1]. З Чорнівського городища походить сокира типу IV [20. С. 29]. Такі сокири з опущеним лезом і виїмкою у домонгольський період були найпоширенішою формою.

Іншу сокиру (типу VA за А. М. Кіріпніковим) виявлено біля городища у с. Горбово та у Ленківцях на Пруті (див. рис. 1, 7; фото 1, 11, 12) [20. С. 38; 47. № 12636 – II – 882]. Характерною особливістю цього типу зброї є пряма верхня грань обуха. Це сокира з виїмкою і опущеним лезом. Така зброя зустрічається на південноруських пам'ятках з XIII по XIV ст. [58. Рис. 4, 6–7]. У господарстві селян Західної України і Молдови сокири такого типу збереглися до наших днів.

До рідкісного типу B (за А. М. Кіріпніковим) [20. Рис. 40] відноситься сокира із Слобідки (див. рис. 1, 9; фото 1, 13) [47. № 12225 – II – 684]. Вона з вирізаним обухом і симетричним лезом. За своєю формою такі сокири є попередниками пізньосередньовічних бердишів. Аналогії до них відомі на Вологодщині і у Твері. Час побутування їх припадає на XI–XII ст., але найбільше використовували у XI ст. [20. С. 43, Табл. 11].

Про різноманітне використання похідно-бойових сокир свідчить великий відсоток їх пошкоджень. Використання східними слов'янами даного виду зброї згадується в літописах. Так, під час Липицької битви 1216 р. “Князь Мстиславъ, проехавъ трижды сквозе полкы княжи Юрьевы и Ярославли, секичи люди, бе бо оу него топоръ с паворозою в рице” [24. Ст. 498]. “Глебъ же вынемъ топоръ роста и” [24. Ст. 181]. “наеха многажды на полкъ ихъ и бяшеся единымъ топоромъ не имея страха въ души своей и паде неколко от его” [24. Ст. 480]. В основному, цю зброю використовувало піше військо. Сокири цього типу найбільш характерні для півдня і південного заходу Русі у XII – першій половині XIII ст. [20. С. 37] Аналогії до них відомі з багатьох давньоруських пам'яток [13. Табл. VI, 24; 29. С. 34–42].

Якщо брати до уваги співвідношення приналежності виявлених на досліджуваних теренах сокир до бойових і робочих то видно, що тип В був виключно бойовою сокирою, а IVA та VA – універсальні. Хоча за підрахунками, на інших територіях переважали робочі сокири цього типу [20. С. 44, Табл. 12].

Невід’ємною частиною озброєння ратника була булава. Це коротка палиця довжиною до 50 см, на один кінець якої одягалася масивне металеве навершя. Нею користувалися і піхотинці, і вершники в рукопашному бою, коли вимагалася нанести раптовий удар у будь-якому напрямку. Ефективність даного виду зброї характеризується тим, що сила удару булави чи кистеня дорівнює приблизно 6,6–14 кг, а для враження людини вона повинна бути не меншою за 8 кг. [20. С. 64]. Булавами, в залежності від типу захисних обладунків на противнику, можна було досить сильно його покалічити і, таким чином, надовго вивести з ладу. Цей вид зброї служив, перш за все, для удару по голові або шолому. Вона завдавала важкої контузії і внутрішніх переломів. Ударом булави можна було зламати руку навіть добре захищеному латами ратнику. Як припускають науковці, ці предмети зброї східні слов’яни запозичили у кочівників у XI ст. [20. С. 48]. На досліджуваних теренах знайдено шість залізних (Чорнівка, Василів, Недобоївці, Галиця) і три бронзові (Черепківці, Василів) навершя цього виду зброї (див. рис. 1, 10–18; фото 1, 14–17) [8. С. 99; 35. Рис. 1, 19; 36. С. 34]. Чорнівська булава має форму куба (довжина сторони 2,7 см) зі зрізаними вершинами. Роль шипів у ній відігравали чотири пірамідальні виступи, які утворилися внаслідок перехрещення бокових граней. З одного боку булави виступає шип, круглий у перетині, довжиною 1,4 см і діаметром 0,7 см. Його призначення – локальне пробивання броні (див. рис. 1, 10; фото 1, 14). Це так звана булава-клевець, у якої шип показує напрям удару. Відносяться такі булави до типу ПА за А. М. Кіріпнічковим і були досить поширеними серед воїнів [20. С. 48].

Інші навершя з Чорнівки і Галиці мали форму куба з усіченими гранями. У них відсутній шип (див. рис. 1, 11, 12). Такі залізні навершя були найпростішим видом булав (тип П за А. М. Кіріпнічковим). Ця зброя була поширеною в Давній Русі в XII–XIII ст. [21. Табл. XXV, 3]. Простота виготовлення таких булав свідчить про те, що їх використовували в основному прості рядові воїни. Така зброя з руків’ям до 50–60 см у випадку прямого удару могла скалічити навіть важкоозброєного ратника. Галицька знахідка дає можливість простежити систему кріплення булави до руків’я. Для цього використовували цвях з пласкою шляпкою, який вбивався у древко на глибину 4,5 см, розклинаючи його [36. С. 33]. Аналогічний спосіб кріплення булави до руків’я простежено в Новгороді на Троїцькому розкопі, Золотарівському городищі [3. С. 206, Рис. 2; 4. Рис. 82]. Булави цього типу знайдено на Райковецькому городищі, Дорогобужі, Княжій Горі, у Колодяжині, Серенську, Москві, а також у Латвії [10. С. 95, Табл. XII, 12–14; 27. С. 137, Рис. 7, 3; 30. Рис. 95, 8; 38. Рис. 161, 2; 49. Табл. X, 22; 51. С. 117, Табл. 1, 5; 56. С. 67–78; 57. С. 55, рис. 6].

У літописному Василеві виявлено пустотілу залізну булаву, яка мала форму кулі з шипами на поверхні. Діаметр отвору, куди вставлялося руків’я сягав 2,5 см. [47. № 12679 – П – 909]. У давнину, для посилення удару, порожни-

ну заливали свинцем, але в результаті того, що булава побувала у вогні, свинець, очевидно, розплавився і витік. Такі кулеподібні навершя відносять до типу ПА і датують XII – першою половиною XIII ст. [20. С. 61–62]. Аналогічні предмети озброєння широко представлені в містах Південної та Південно-Західної Русі: Галичі, Райках, Княжій Горі, Липляві, Городищі, Центральній Європі тощо [27. С. 138; 32. С. 234, Рис. 70, 24; 34. С. 124, Рис. 9; 39. С. 249, Рис. 52].

Окремим типом виступає залізна булава, виявлена С. В. Пивоваровим у рові Чорнівського городища. Це навершя циліндричної форми із чотирма шипами, що хрестоподібно різко виступають назовні і закінчуються кульками (див. рис. 1, 13) [36. С. 34]. По боках шипів розташовано вісім невеликих декоративних виступів. Булава кріпилася до руків'я, як і в попередньому випадку, за допомогою цвяха. Такий тип навершів, на думку автора знахідки, є продовженням еволюційного розвитку бронзових булав із чотирма центральними шипами. Датуює він знахідку першою половиною XIII ст. [36. С. 34].

Цікавою є і знахідка із городища в Недобоївцях. Це залізне навершя у формі усіченого восьмигранника з поздовжнім отвором (див. рис. 1, 18) [36. С. 33]. За виявленням у розкопі матеріалом автор знахідки датує булаву XII – початком XIII ст. Аналогій до цієї знахідки поки що не виявлено і вона не вписується у типологію А. М. Кіріпнікова.

Виробництво булав досягло свого розквіту в XII – першій половині XIII ст., коли з'явилися бронзові булави [20. С. 48]. Відливалися вони за восковою моделлю у двобічній роз'ємній глиняній формі.

Ще більш характерними для вивчення розвитку ударної зброї є бронзові булави з Черепківців та літописних Василева і Кучелмина.

Першу, у вигляді куба з чотирма хрестоподібно розташованими шипами, виготовлено із бронзи, що трапляється досить рідко [47. № 12679 – II – 913]. Висота її становить 3,8 см, ширина – 6 см, внутрішній діаметр – 2, 3 см (див. фото 1, 16). За параметрами цю знахідку можна віднести до типу I за А. М. Кіріпніковим та І. Л. Ізмайловим [15. С. 97; 20. С. 48]. С. В. Пивоваров у своїй публікації “Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини”, з невідомих причин, подав малюнок булави, який не відповідає дійсності і відніс її до типу III [36. Рис. 1, 2]. У той же час аналогічні знахідки, датовані XII – першою половиною XIII ст., відомі на багатьох пам'ятках давньоруської держави, Північного Кавказу, Дунайської Болгарії тощо [11; 12; 31. Рис. 11, 38. С. 28, Рис. 17, 7; 52. С. 64, Рис. 5, 9; 55. Табл. IV, 33].

Булава з Василева має чотири великі центральні і вісім малих крайніх шипів. Всі 12 шипів обведено дворядним поперечно-рифленим валиком із горохоподібними виступами [47. № 12232 – II – 693]. Конструктивно вона більш досконала, ніж Чорнівська, оскільки, під час дії такою зброєю вага удару обов'язково припадає на один, два або три сусідніх шипи. Як уважав А. М. Кіріпніков, така зброя з'явилася на півдні Русі у XII – першій половині XIII ст. і за розробленою ним класифікацією, належить до типу IV [20. С. 52]. Подібну булаву цього ж типу виявив С. В. Пивоваров у літописному Кучелміні (урочище Галиця) [36. С. 33]. Можливо, такі булави були імпортом з Києва, де

виявлено бронзоліварну майстерню для їхнього виробництва [18. С. 380, Рис. 82]. С. В. Пивоваров припускає місцеве виробництво у літописому Кучелміні [36. С. 33]. Аналогічні знахідки відомі у Колодяжині, Києві, на Асотському та Бородинському городищах, Княжій Горі та ін. [10. С. 95, Табл. XI, 7, 8; 26. С. 84, Табл. 1, 26; 30. Рис. 95, 2; 40. С. 111, Рис. 56; 43. С. 221, Рис. 140].

Ударною зброєю ближнього бою були кистені. Вони прив'язувалися за вушко до ремінців, прикріплених до короткої палиці або руки. Завдяки цьому можна було завдавати раптових ударів по ворогу в будь-якому напрямку. Кистенями користувалися як піші воїни, так і вершники, хоча здебільшого їх використовували у бою легкоозброєні вершники (див. фото 1, 18). Вправний і швидкий удар міг оглушити противника. Кистень, як і булава, був допоміжним засобом боротьби, до якого зверталися, коли вже не можна було діяти основними видами зброї. З'явився цей вид зброї на Русі, як запозичення з кочівницького Сходу, у другій половині X ст. і проіснував у спорядженні війська до XIV ст. [16. С. 311]. У краєзнавчому музеї зберігається фрагмент кістяного кистеня, переданий з Галича [47. № 6770 – II – 410]. Він яйцеподібної форми з поздовжнім отвором, куди вставлявся залізний стержень з петлею для кріплення паса. Такі кистені відносяться до типу 1 за А. М. Кіріпичниковим і датуються досить широко X–XIII ст. [20. С. 59]. Аналогії до таких знахідок широко відомі у Східній Європі [41. С. 30. Рис. 1, 3; 54. Рис. 2].

Таким чином видно, що слов'яно-руське озброєння населення досліджуваного регіону було на досить високому рівні. Його еволюція проходила у загальному руслі розвитку військового мистецтва Східної Європи, але при цьому була певна локальна своєрідність у використанні деяких видів озброєння, що пов'язано, в першу чергу, з особливостями географічного розташування краю. Це проявляється і у досить ранньому знайомстві місцевого населення з вогнепальною зброєю.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Артемов А. Р.* Копья из раскопок в Изборске // КСИА АН СССР. – 1982. – Вып. 171. – С. 87–93.
2. *Артемов А. Р.* Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. // Восточная Европа в средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова. – М., 2004. – С. 143–152.
3. *Гайдуков П. Г., Артемов А. Р.* Две уникальные булавы из раскопок в Новгороде // Новгород и Новгородская земля. История и археология: материалы науч. конф., Новгород, 24–26 янв. 1995 г. – Новгород, 1995. – Вып. 9. – С. 202–206.
4. *Белорыбкин Г. Н.* Золотаревское поселение. – СПб.; Пенза, 2001.
5. *Беляева С. О., Кубишев А. И.* Поселения Дніпровського Лівобережжя X–XV ст. – К., 1995.
6. *Бережінський В. Г.* Техніка бойового застосування давньоруського озброєння.. – К., 2000.
7. *Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П. та ін.* Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. – Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004.
8. *Возний І. П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998.

9. *Возний І. П.* Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. – Чернівці, 2009. – Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток.
10. *Гончаров В. К.* Райковецьке городище. – К., 1950.
11. *Гусева Т. В.* Мужская “забава”. Дамская “штучка” [Електронний реурс] // Открытый текст. Электронное периодическое издание. – Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/history/archaeology/museum/?id=2456>.
12. *Гусынин В. А.* Оружие ударно-дробящего действия X–XIII веков с территории Пензенской области // Вестник военно-исторических исследований: Межвузовский сборник научных трудов. – Пенза, 2009. – Вып. 1. – С. 153–158.
13. *Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О.* Древньоруське місто Воїнь. – К., 1966.
14. *Звіздецький Б.* Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та Народницький райони). – Коростень, 2008.
15. *Измайлов И. Л.* Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII в. – Казань; Магадан, 1997.
16. *Ипатьевская летопись.* Полное собрание русских летописей. – Т. II. – М., 2001.
17. *Іванченко Л. І.* Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 134–141.
18. *Каргер М. К.* Древний Киев. – М.; Л. – Т. 1.
19. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. // САИ – 1966. – Вып. E1-36.
20. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. // САИ. – 1966. – Вып. E1-36.
21. *Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф.* Вооружение // Древняя Русь. Грод, замок, село. – М., 1985. – С. 298–363.
22. *Коваленко В. П., Ситий Ю. М.* “Свої погани” Чернігівських князів // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 121–138.
23. *Козловський А. О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров’я в IX–XIV ст. – К., 1990.
24. *Лаврентьевская летопись.* Полное собрание русских летописей. Т. I. – М., – 1997.
25. *Малевская М. В., Рапопорт П. А., Тимощук Б. А.* Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // СА. – 1970. – № 4. – С. 112–127.
26. *Маярчак С. П.* Археологічні пам’ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров’я. – Кам’янець-Подільський, 2006.
27. *Медведев А. Ф.* Оружие Новгорода Великого // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121–191.
28. *Моця О., Казаков А.* Давньоруський Чернігів. – К., 2011.
29. *Никольская Т. В.* Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска) // КСИА АН СССР. – 1974. – Вып. 139. – С. 34–42.
30. *Никольская Т. Н.* Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX–XIII вв. – М., 1981.
31. *Парушев В.* Боздугани от музея в Дробич // Археология. – София, 1998. – Кн. 3–4. – С. 67–72.
32. *Пастернак Я.* Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998.
33. *Петегирич В. М.* Пам’ятки навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія. – 1983. – Вып. 42. – С. 47–51.
34. *Петровић П., Јовановић С.* Культурно благо књажевачког краја: археологија. – Београд, 1997.

35. *Пивоваров С.* Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // ПССІАЕ. – 2001. – Т. 2. – С. 133–142.
36. *Пивоваров С. В.* Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Держава та армія”. – Львів, 2012. – № 724. – С. 31–35.
37. *Плавінські М.* Боаслаўскае Паазер’е ў канцы I – пачатку II тыс. н.э.: Сучасны стан і перспектывы даследаванняў // МДАПВ. – 2010. – Вип. 14. – С. 114–134.
38. *Прищепя Б. А.* Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. – Рівне, 2011.
39. *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. – М., 1948.
40. *Седов В. В.* Сельские поселения центральных районов Смоленской земли // МИА. – 1960. – № 92.
41. *Сергеева М.* Сліди косторізного виробництва у кварталі Е7 (Київ, Поділ) // Наукові записки української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 23. – С. 29–34.
42. *Терський С. В.* Зброя та захисний обладунок населення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X–XII ст. // Вісник національного університету “Львівська політехніка” Серія Держава та армія. – Львів, 2010. – № 670. – С. 22–30.
43. *Терський С. В.* Княже місто Володимир. – Львів, 2010.
44. *Тимошук Б. О.* Дослідження давньоруського городища Дарабани-Щовб // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип. 1. – С. 187–190.
45. *Тимошук Б. О.* Слов’яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
46. *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982.
47. ЧКМ. Фонди.
48. *Шекун О. В., Веремійчик О. М.* Поселення Ліськове у верхів’ях р. Білоус // Південно-руське село IX–XIII ст. – К., 1997. – С. 69–99.
49. *Шноре Э.* Асотское городище. – Рига, 1961.
50. *Штыцаў Г. В.* Курганы могильнык Ізбішча-Дзвінаса // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2008. – Вип. 16.
51. *Юра Р. О.* Древній Колодажин // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 57–130.
52. *Якубовський В.* Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII–XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи // Археологічні студії. – 2010. – Вип. 4. – С. 255–266.
53. *Cynkalowski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961.
54. *Kotowicz N.* Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski // Acta Militaria Mediaevalia – Kraków; Sanok. – 2006. – S. 51–66.
55. *Kuśnierz J.* Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków; Sanok. – 2005. – S. 115–132.
56. *Liwoch R.* Buławy z zachodniej Ukrainy // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków; Sanok. – 2006. – T. II. – S. 67–78.
57. *Michalak A.* Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach Polskich // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2006. – № 571. – С. 48–74.
58. *Spinei V.* Moldova în secolele XI–XIV. – Chişinău, 1994.

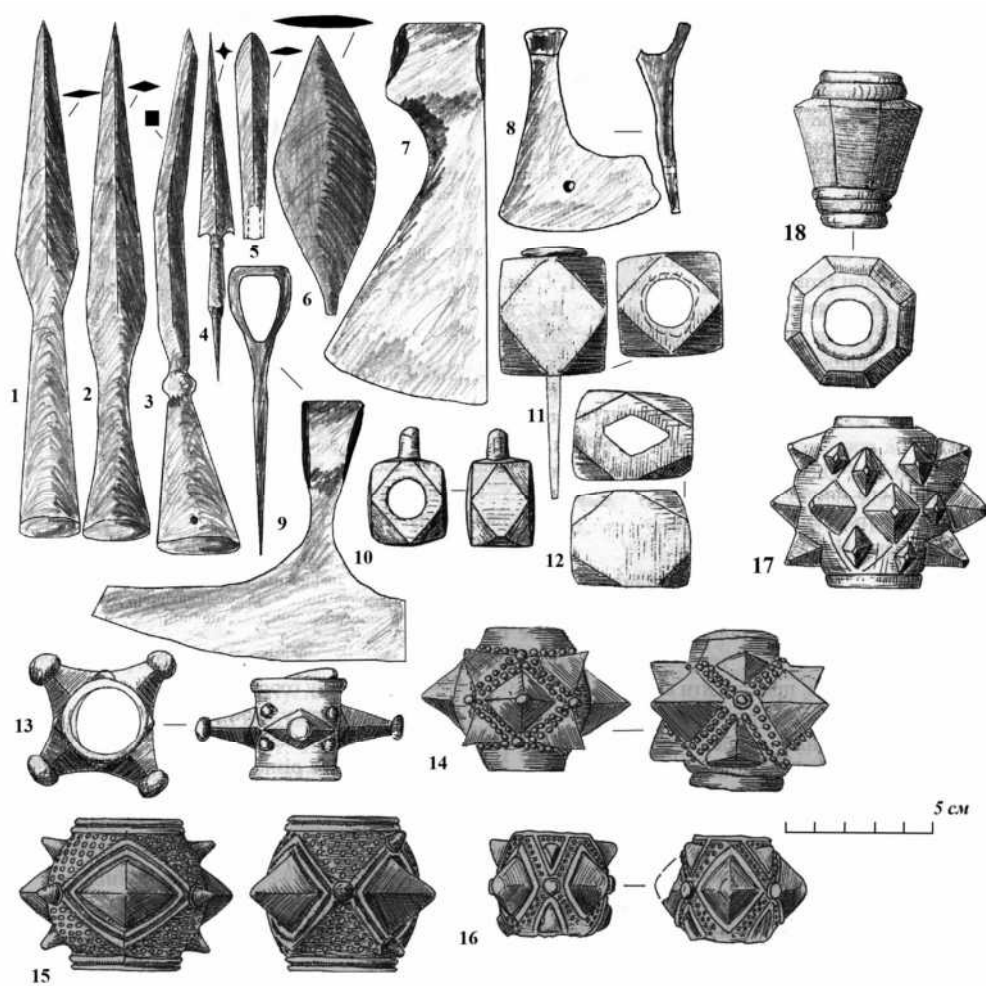

Рис. 1. Прорисовки зброї ближнього бою:

1 – Бузовиця; 2, 3, 6, 8, 10 13 – Чорнівка, 4–5 – Ленківці на Пруті; 7 – Горбово;
 9 – Слобода; 14, 17 – Василів; 15 – Черепківці; 16 – Галиця; 18 – Недобоївці;
 1, 4, 14 – за Тимошук Б. О. [1976. Рис. 18, 27; 1982. Рис. 14, 3; 16, 10];
 5 – за Малевская М. В. [1970. С. 116]; 2, 3, 6, 8, 10 – за Возний І. П. [2009. Рис. 7, 3, 6, 8, 14];
 7, 9, 15, 17 – фонди ЧКМ; 11, 12, 13, 16, 18 – за Пивоваров С. В. [2012. Рис. 1; 2].

Фото 1. Ударна зброя:

1, 7, 10, 14 – Чорнівка; 2 – Дарабани; 3 – Ванчиківці; 4, 16 – Черепківці;
5, 6, 12 – Ленківці на Пруті; 8 – Молодія; 9 – Вовчинець; 11 – Горбово; 13 – Слобода;
15, 17 – Василів; 18 – Галич (фонди ЧКМ).

**УДАРНОЕ ВООРУЖЕНИЕ XII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII вв.
С ТЕРРИТОРИИ ВЕРХНЕГО ПРУТА И СРЕДНЕГО ДНЕСТРА**

И. П. Возный, А. В. Федорук

*Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича
ул. Коцюбинского, 2, г. Черновцы, 58012, e-mail: voznyj_igor@rambler.ru*

Рассмотрено ударное оружие из археологических древнерусских памятников между верхним течением Прута и Среднего Днестра, проведена типологическая классификация таких видов оружия как копье, пика, топор, булавы и кистени, прослежено, что военное искусство местного населения развивалось в тесном контакте с другими землями Древнерусского государства.

Ключевые слова: копье, пика, топор, булава, кистень, сулица, ударное оружие, ударно-рубящее оружие, ударно-дробящее оружие

**SHOCK ARMS IN 12TH – EARLY 13TH CENTURIES
ON THE TERRITORY UPPER PRUT AND MIDDLE DNIESTER**

I. Vozny, A. Fedoruk

*Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University
Kotsyubinskogo St. 2, Chernivtsi, 58012, e-mail: voznyj_igor@rambler.ru*

The article considers the impact gun that was discovered in ancient archaeological locations on the territory between upper Prut and middle Dniester. The typological classification of such weapons as spear, lance, ax, mace and club is carried out. It is traced that martial art developed by local population was in close contact with other lands of Ancient Rus.

Key words: spear, lance, ax, mace, club, shock gun, shock-cutting arms, shock-fracturing weapons.

Стаття надійшла до редколегії 18. 04. 2013

Прийнята до друку 26. 04. 2013

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 902-051 О.Афанасьєв-Чубинський:904(477+478)

“НАРИСИ ДНІСТРА” О. АФАНАСЬЄВА-ЧУЖБИНСЬКОГО ПРО СТАРОЖИТНОСТІ ХОТИНЩИНИ

М. В. Ільків

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58012, e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net
Чернівецька філія ДП “Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна
служба України” Інституту археології НАН України

Праця О. Афанасьєва-Чужбинського “Нариси Дністра” містить інформацію про деякі старожитності Хотинщини: Хотинську фортецю, скельно-печерні комплекси поблизу Нагорян і Галиці, жертвний колодязь у Зеленій Ліпі, Рухотинське городище, Ставчанський курганний могильник, окремі знахідки. Аналіз відомостей засвідчує, що місцева археологічна наука у другій половині XIX ст. перебувала на стадії зародження.

Ключові слова: Бессарабія, Хотинщина, Дністер, археологічні старожитності, О. Афанасьєв-Чужбинський.

Правобережжя Середнього Дністра відзначається особливими природно-кліматичними умовами, історичним та етнокультурним розвитком. Закономірно, що ця специфіка відобразилася на пам'ятках старовини, зокрема, археології. Вони здавна привертали увагу місцевого населення і доволі рано потрапили на сторінки актового матеріалу та наративних текстів [21. С. 29; 10; С. 4]. Окрему групу складають фрагментарні повідомлення дослідників-мандрівників з Російської імперії, які, починаючи з XVIII ст., розпочали дедалі більше звертатися до “екзотичного” Бессарабського краю. Серед них особливе місце належить О. С. Афанасьєву-Чужбинському (1816–1875) – уро-

дженцю Полтавщини, відомому етнографу, мовознавцю, письменникові та поету. У 1856 р. за пропозицією великого князя Костянтина Миколайовича (Романова) його, разом з іншими дослідниками, за державний кошт відправили вивчати побут і звичаї населення прирічкових та приморських районів Російської імперії. Дослідник обрав для себе найбільш відомі та близькі басейни Дніпра й Дністра. Результати мандрівки відобразилися на сторінках праці “Поїздка у Південну Росію”, другий том якої мав назву “Нариси Дністра”. Тут

власне описано подорож Пруто-Дністровським межиріччям на російській ділянці течії.

Нариси розпочинають роздуми про походження назви Тіраса-Дністра, обмеженого “дикими, скалистими і надзвичайно живописними берегами”. Землі від Онута (Анута) до Хотина автор називає російською Буковиною, де ще можна було побачити матеріальні сліди турецького володарювання у вигляді садів та фонтанів, а також примітивні дністровські човники під назвою “галери” [1. С. 1–3, 35]. Він уважав бессарабських руснаків спільними за походженням із галицькими та пов’язував їх появу з переселенням слов’ян. Як аргумент на користь давньої появи українського населення у Північній та Центральній Бессарабії, виступають назви місцевих населених пунктів. Це стосується, насамперед, слова “Хотинь” – давньої слов’янської назви міста, яка збереглася в говірці місцевого населення [1. С. 4, 79]. Такі роздуми О. Афанасьєва-Чужбинського дістали нещодавно наукове обґрунтування у працях О. М. Масана та інших дослідників [6; 2. С. 55–56].

Деякі повідомлень стосується безпосередньо археологічних чи архітектурно-археологічних об’єктів. Звісно, серед них є і Хотинська фортеця: “За містом, на північно-східному схилі дністровського берега, лежить колись грізна, а тапер ліквідована хотинська фортеця з давньою генуезькою цитаделлю... Цитадель чудова через надзвичайну міцність споруди. Це невеликий простір, оточений товстими стінами з вежами по кутах, з мостами... Навколо фортеця турецька... Збереглися ще два мінарети й колодязь сажнів 12 завглибшки” (*тут і надалі переклад авторський – М.І.*) [1. С. 111, 76]. Попри свою фрагментарність, дана згадка містить недостовірну інформацію про причетність генуезців до будівництва твердині, що є не більше, ніж історіографічний міф і жодними фактами не підтверджується [8. С. 40–44].

Коротко описано цікавий об’єкт у лісі у районі с. Перебиківці: “Поміж скалами, де, за переказом, жили розбійники, ... існує і понині глибока яма у вигляді колодязя. Що це не витвір природи – доводять правильно пробиті стіни, які йдуть вертикально та зберігають майже квадратну форму. Кажуть, що буцім-то там внизу були підземні ходи, що в цих ходах сховані скарби. Припустимо, перекази ці піддаються сумніву, як і всі перекази, пов’язані з подібними урочищами; припустимо, немає там ніяких скарбів, але в будь-якому випадку було б цікавим детальніше знайомство з цим підземеллям, яке вибите в скалі, звісно, з якоюсь ціллю” [1. С. 52–53]. Викладеним характеристикам відповідає одна відома на сьогодні споруда такого типу в окресленому мікрореґіоні – пробитий у камені колодязь на середньовічній археологічній пам’ятці – святилищі. Вона розташована у лісі на околиці с. Залена Липа в урочищі Турецька Криниця. Тут, на виокремленому пагорбі, Б. Тимошук і І. П. Русанова дослідили прямокутну споруду (язичницький храм?) X–XII ст. зі стовповою ямою (для встановлення ідола?) та похованням всередині. На схилі цього пагорба й розміщений сухий колодязь культового характеру розмірами 2,1×2,1 м та глибиною понад 14,5 м [24; 22. С. 169; 18. С. 79].

Певну увагу О. Афанасьєв-Чужбинський зосередив й на інших скельно-печерних пам’ятках поблизу Нагорян та Непоротого. Так, серед жителів пер-

шого населеного пункту існувала легенда про змія, що жив у печері в скелях. “З цікавості, – відмітив мандрівник, – я хотів проникнути в таємничу печеру, однак дістатися до входу так важко, що з місцевих пастухів, які щоденно лазять по скелях, один лише міг видертися... Варто лише послизнутися – і довелося б летіти біля ста сажнів у Дністер... Можна проникнути зверху, спускаючись по мотузці, але, за розповідями пастухів, у печері нічого немає... Про печеру ж згадую тому, що, можливо, якийсь любитель відвідає Нагоряни і збере про неї у вільний час цікаві деталі” [1. С. 132–133]. Другий скельно-печерний комплекс, як можна судити з розповіді, локалізується на північній околиці сучасного с. Галиця на Сокирянщині. Дослідник зазначив: “...Переді мною відкрилася чудова панорама Подністров’я. Ми опинилися на вершині виступаючої скелі, яка висіла сажнів за вісімдесят над рікою, утворюючи гострий кут скелі, яка поверталася у величезну ущелину, що спускалася у дністровську долину. Декілька аршинів вище – і починалися відомі печери... Печери ці, в яких, за словами місцевих жителів, був монастир, і, наскільки мені відомо, монастир розкольницький, цікаві якщо не за рештками старожитностей, то за своєю оригінальною будовою. Уявіть собі досить широку галерею, вирубану в горі та підтримувану природними стовпами. У заглибленні є декілька ніш з вирізаними на стінах хрестами... Печера біля Непоротова шанується однак місцевим жителями як місце колишньої святині, а провідник мені розказав, що інколи народ приходить сюди на поклоніння...” [1. С. 191–192].

Скельно-печерний комплекс поблизу Галиці став об’єктом новітніх спелео-археологічних досліджень. Б. Т. Рідуш та С. В. Пивоваров зафіксували тут чимало наскельних зображень хрестів [14; 15]. Старожитності гrotів, навісів та печер Галиці зруйновано спорудами сучасного монастиря. Безпосередньо біля них локалізовано багатoshарову археологічну пам’ятку з горизонтами трипільської, чорноліської і давньоруської культур. Матеріали ранньозалізного віку виявлено також безпосередньо в одному із гrotів [14. С. 27–28], а поселення XII – першої половини XIII ст. було складовою літописного міста Кучелмина [23. С. 84–86; 11. С. 82–88]. Ймовірно, з того часу і брав початок печерний монастир.

Чергову пам’ятку, показану місцевими жителями, О. Афанасьєв-Чужбинський обстежив біля с. Рухотина: “...Підійшли до вузького проходу, який з обох боків був затиснутий якимись насипами. Це і є брама... Вал, щонайменше чотири сажні у поперечнику та сажні три заввишки, поріс густими і величезними деревами. Посередині великого чотирикутника лежать смугасті ниви, на яких то тут, то там розкинулися хащі. Я обійшов укріплення навколо – інколи по гребені валу, інколи по той бік, де місцями не засипалися ще глибокі канами, і не знайшов ні слідів цегли, ні слідів яких-небудь споруд. По кутах непомітно бастіонів, а в усіх воротах, по яких прокладені дороги, земля, очевидно, давно почала обвалюватися й утворилися значні промоїни... На валах росли вікові дерева... Це укріплення неможливо віднести до Семилітньої війни, як казав мені один із знавців краю... Воно занесене у детальну карту Західного краю... Турки колись вивозили на укріплення гармати та часто палили, ймовірно, для залякування неприятеля” [1. С. 75–76].

За поданим описом можна ідентифікувати цю пам'ятку. Наявність валів та ровів визначає її характер – городище. Рештки значних давніх укріплень поблизу Рухотина відомі у двох пунктах: 1) городище скіфського часу в урочищі Турецький Вал; 2) багат шарова пам'ятка біля хутора Корнешти в урочищі Замчище. Перший об'єкт не відповідає опису за трьома основними ознаками. По-перше, городище має округлу форму й займає площу діаметром близько 800 м, а, по-друге, – оточене потужним валом висотою до 8 м при ширині в основі близько 20 м [21. С. 23–24]. По-третє, в описі згадуються декілька розривів у оборонних валах – в'їздів чи по-народному “брам”, тоді як Рухотинське городище має лише один в'їзд у південно-західній частині (ще у двох місцях укріплення були знівельовані у 1967 р. під час прокладання дороги до села). Крім того, ще й сьогодні великий оборонний рів на значній протяжності заповнений водою, що навряд чи залишилося б непоміченим мандрівником.

Натомість, друге городище у загальних рисах відповідає опису О. Афанасьєва-Чужбинського: підпрямокутна форма, розміри валів, декілька оборонних ліній з північного та південного боків, які перетинаються дорогою, і мають таким чином, складну систему в'їзду з кількома “брамами-воротами” з півдня та півночі. У результаті досліджень Б. О. Тимощука, Л. П. Михайлини й С. В. Пивоварова на території пам'ятки зафіксовано численні старожитності пізнього палеоліту, західноподільської групи скіфської часу та райковецької культур [22. С. 174; 7. С. 128; 12; 13]. Частину внутрішнього майданчика городища розорано й також поділено на невеликі нивки.

Село Ставчани (Ставучаны), за розповіддю мандрівника: “відомі за битвою і перемогою, одержаною Мініхом над турками. Єдині пам'ятки після цієї битви – окопи і невеликі курганчики, розсіяні по полі... Раніше знаходили уламки зброї, ядра, виривали кістки...” [1. С. 115]. Дещо згодом цю ж інформацію переповів П. Нестеровський [9. С. 32]. Є, щоправда, вагомі причини сумніватися у зв'язку всіх цих об'єктів з подіями 1739 р. По-перше, згідно з повідомленнями авторів, майже ніхто з місцевих жителів уже нічого не міг згадати про тутешню російсько-турецьку битву. По-друге, декілька насипів з відомої в околицях населеного пункту курганної групи було розкопано під час археологічних досліджень експедицій Чернівецького краєзнавчого музею (Б. О. Тимошук) [20], Державного Ермітажу (Г. І. Смірнова) [19] та Інституту археології АН УРСР (В. Г. Збеневич) [3]. Як з'ясувалося, вони датуються у межах бронзового–ранньозалізного віків (ямна та західноподільська група скіфської культури).

Згадав дослідник і деякі рухомі артефакти з Північної Бессарабії. У його присутності у Неславчі під час земляних будівельних робіт “були викопані кістки якогось великого неіснуючого звіра, на зразок мамонтових ікол”. Їх було відправлено у канцелярію міністерства імператорського двору з пропозицією розпочати дослідження на околицях місцезнаходження [1. С. 201]. Ще одну річ О. Афанасьєву-Чужбинському довелося побачити під час мандрівки з Могилева до Липкан: “...я проїжджав поселення Коржівці (офіц. Коржеуци). Там живе освічений російський поміщик, в якого під час якогось будівництва під час риття під фундаментом викопали невелику глиняну людську фігурку. Знахідку

цю можна віднести до язичницької епохи” [1. С. 53–54]. Майже не виникає сумнівів з приводу її ідентифікації з керамічною антропоморфною пластикою трипільської культури, так широко та яскраво представленої у регіоні.

Попри фрагментарний та нечисленний матеріал, у О. Афанасьєва-Чужбинського склалося позитивне враження про перспективу вивчення місцевих старожитностей: “...якомусь ученому товариству не мішало б покопатися в цьому урочищі, в куточку, куди, сміливо можна сказати, не заїжджав не лише вчений, але й жоден мандрівник. Хто знає, які знахідки могли б стати результатом археологічних пошуків... можливо, прокинеться у нас колись жага дослідження рідного краю...” [1. С. 53, 76]. Більше того, дослідник вказав на необхідність заснування на Хотинщині народного археологічного музею [1. С. 54–56].

Отже, праця О. Афанасьєва-Чужбинського, крім цікавих розповідей про побут населення Подністер’я і красу природи, містить інформацію про деякі місцеві стаціонарні та мобільні старожитності: Хотинську фортецю, скельно-печерні комплекси поблизу Нагорян і Галиці, жертвний колодязь у Зеленій Липі, Рухотинське городище, Ставчанський курганный могильник, окремі знахідки тощо. Аналіз відомостей з “Нарисів Дністра” та інших наративних робіт засвідчує слабкий розвиток археологічної науки на Хотинщині у порівнянні, наприклад, з австрійською Буковиною, де наприкінці XIX ст. уже доволі фахово працювала ціла плеяда дослідників. Зацікавлення старожитностями Північної Бессарабії перебувало ще тільки у зародковій стані, а повідомлення О. Афанасьєва-Чужбинського виступають одним із нечисленних джерел до вивчення історії розвитку археологічної думки у регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Афанасьевъ (Чужбинскій) А. С.* Поездка въ Южную Россію. Очерки Днестра. – СПб., 1893.
2. *Добржанський О., Макар Ю., Масан О.* Хотинщина: Історичний нарис. – Чернівці, 2002.
3. *Збенович В. Г.* Раскопки курганов у с. Ставчаны Черновицкой области // Археологические исследования в Украине 1965–1966 гг. – К., 1967. – Вып. I. – С. 49–55.
4. *Ільків М.* Дарабани, урочище Замчище – археологічна пам’ятка та важливий турецький військовий об’єкт у Хотинській кампанії 1621 року // 390-річчя Хотинської битви 1621 року. – Чернівці, 2011. – С. 85–92.
5. *Ільків М.* Археологічні старожитності в народній пам’яті населення Буковини // Історія і сьогодення музею: головні аспекти діяльності, завдання, проблеми, рішення. – Чернівці, 2013. – С. 468–474.
6. *Масан О.* Виникнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя // Хотину – 1000 років. Матеріали Міжн. наук. конф. – Чернівці, 2000. – С. 8–20.
7. *Михайлина Л.* Слов’яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – К., 2007.
8. *Михайлина Л., Пивоваров С.* Нариси з історії Хотинської фортеці. – Хотин, 2012.
9. *Нестеровскій П. А.* Бессарабскіе русины. Историко-этнографическій очеркъ. – Варшава, 1905.
10. *Пивоваров С. В.* “Громові стріли” в археологічних старожитностях Буковини // Матеріали XI Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам’янець-Подільський, 2004. – С. 124–129.
11. *Пивоваров С.* Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2006.

12. *Пивоваров С.* Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2010. – Т. 1(29). – С. 41–54.
13. *Пивоваров С., Калініченко В.* Ланцетоподібні наконечники стріл з Рухотина (уроч. Корнешти) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2013. – Т. 1(35). – С. 23–41.
14. *Пивоваров С., Чеховський І.* На Дністрі, на “Оукраине галичской”. – Чернівці, 2000.
15. *Рідуш Б.* Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С. 108–127.
16. *Рідуш Б.* Нова пам'ятка первісного мистецтва з Нагорянського печерного комплексу // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2002. – Т. 1. – С. 106–114.
17. *Рідуш Б.* Бакотсько-комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2008. – Т. 3. – С. 223–240.
18. *Русанова И. П.* Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в II тыс. до н.э. – I тыс. н.э. – Черновцы, 2002.
19. *Смирнова Г. И.* Раскопки курганов у сел Крутлик и Долиняны на Буковине // АСГЭ. – 1968. – Вып. 10. – С. 14–27.
20. *Тимошук Б. О.* Дослідження курганів середньотрипільського часу в Подністров'ї // Тези доповідей Подільської іст.-краєзн. конф. – Хмельницький, 1965. – С. 67–68.
21. *Тимошук Б. О.* Зустріч з легендою. – Ужгород, 1974.
22. *Тимошук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М., 1990.
23. *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982.
24. *Тимошук Б. А., Русанова И. П.* Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – № 4. – С. 161–173.

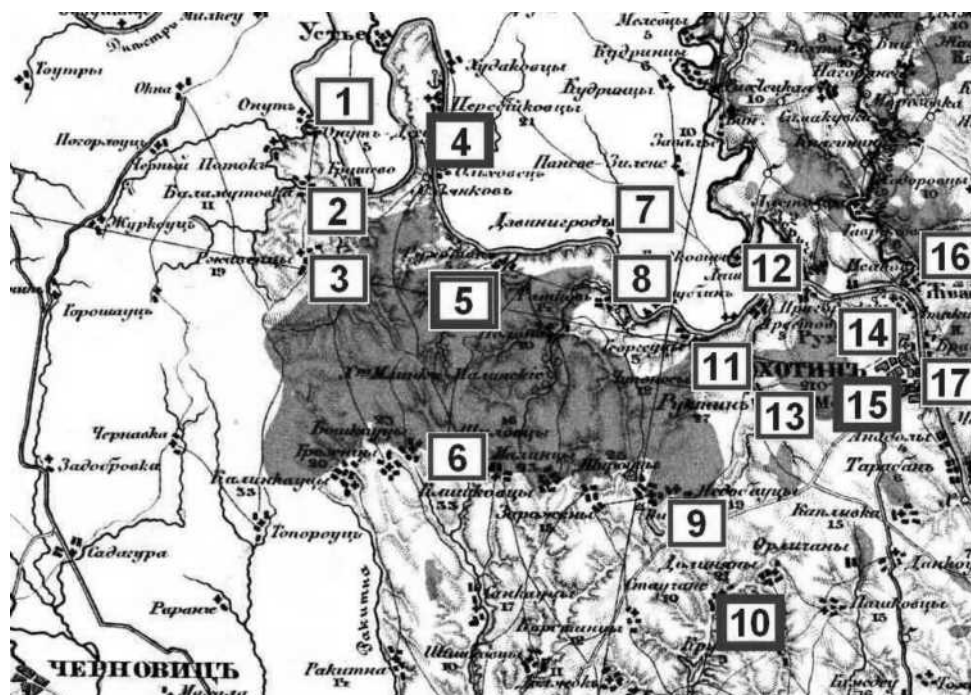

Рис. 2. Згадувані у праці О. Афанасьєва-Чужбинського населені пункти (топооснова – лист спецкарти європейської Росії 1865 р.): 1 – Онута; 2 – Баламутівка; 3 – Ржавинці; 4 – Перебіківці; 5 – Рухотин; 6 – Клішківці; 7 – Звенигород; 8 – Рашків; 9 – Недобовіці; 10 – Ставчани; 11 – Гордівці; 12 – Пригородок; 13 – Рукшин; 14 – Атаки; 15 – Хотин; 16 – Жванець; 17 – Брага.

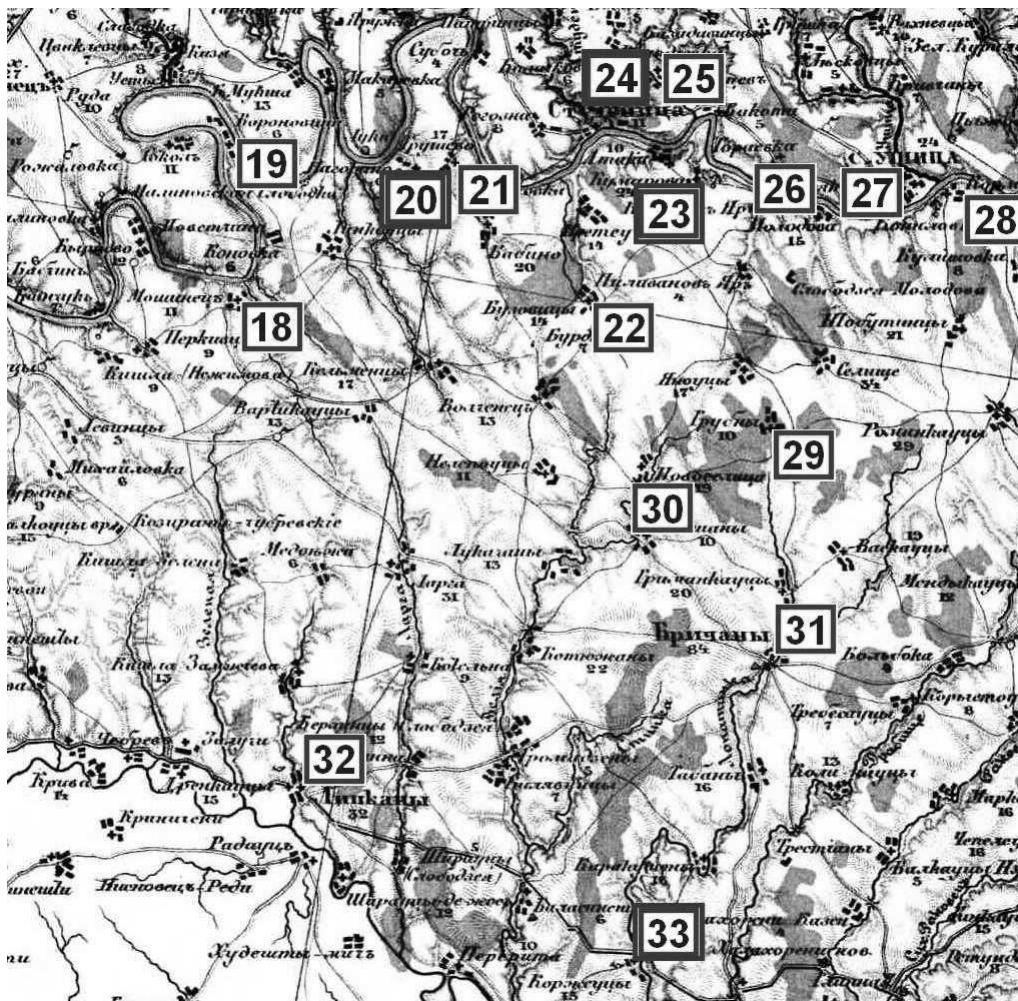

Рис. 3. Згадувані у праці О. Афанасьєва-Чужбинського населені пункти (продовження):
 18 – Мошанець; 19 – Вороновиця; 20 – Нагоряни; 21 – Грушівці; 22 – Бузовиця;
 23 – Комарів; 24 – Студениця; 25 – Бакота; 26 – Молодове; 27 – Стара Ушиця;
 28 – Кормань; 29 – Грубне; 30 – Новоселиця; 31 – Бричани; 32 – Липкани; 33 – Коржівці.

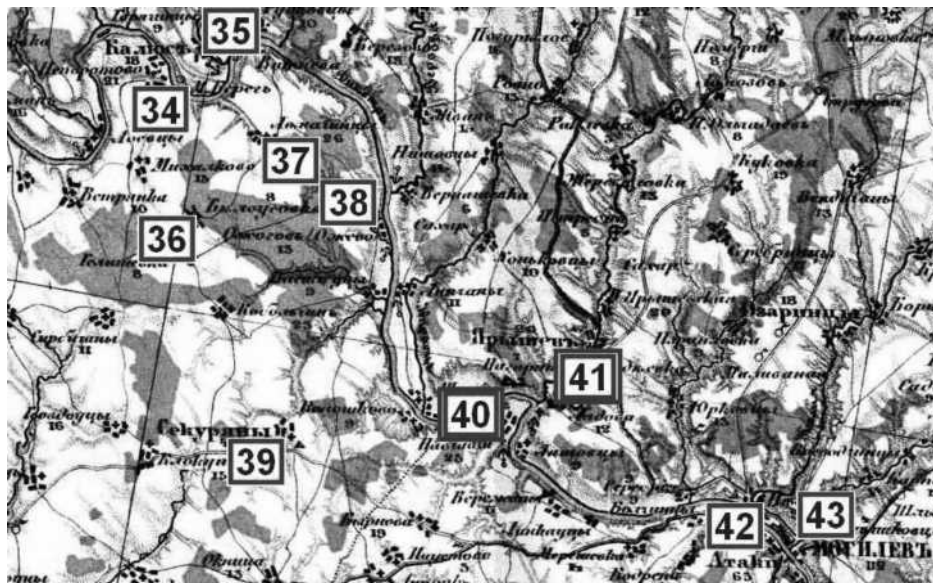

Рис. 4. Згадувані у праці О. Афанасьєва-Чужбинського населені пункти (закінчення):

34 – Непорогове; 35 – Каліус; 36 – Білоусівка; 37 – Ломачинці; 38 – Ожеве;
39 – Сокиряни; 40 – Неславча; 41 – Лядова; 42 – Атаки; 43 – Могилів-Подільський.

**«ОЧЕРКИ ДНЕСТРА» А. АФАНАСЬЕВА-ЧУЖБИНСКОГО
О ДРЕВНОСТЯХ ХОТИНЩИНЫ**

Н. В. Ільків

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

ул. Кафедральная, 2, г. Черновцы, 58012, e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net

Черновицкий филиал ГП «Научно-исследовательский центр «Охранная археологическая служба Украин» Института археологии НАН Украины

Работа А. Афанасьева-Чужбинского «Очерки Днестра» содержит информацию о некоторых древностях Хотинщины: Хотинской крепости, пещерных комплексах возле Нагорян и Галицы, жертвенном колодце в Зеленой Липе, Рухотинском городище, Ставчанском курганном могильнике, отдельных находках. Анализ известных свидетельствует, что местная археологическая наука во второй половине XIX в. пребывала на стадии зарождения.

Ключевые слова: Бессарабия, Хотинщина, археологические древности, А. Афанасьев-Чужбинский.

**O. AFANASIEV-CHUZHBYNSKYI'S "ESSAYS ON THE DNIESTER"
ABOUT ANTIQUITIES OF HOTYN REGION**

М. П'ків

Yuri Fedkovich Chernivtsi National University

Cathedral Str., 2, Chernivtsi, 58012, e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net

Chernivtsi department "Scientific-research center "Rescue archaeological service" of Institute of archaeology of the National Science Academy of Ukraine

Work "Essays on the Dniester" of O. Afanasiev-Chuzhbynskyi contains information about some antiquities of Hotyn district: Hotyn castle, rocky-cave complexes near Nahoryany and Halysia, sacrificial pit in Zelena Lypa, Ruhotyn fortress, Stavchany barrow cemetery, some findings. Analysis of the data shows that the local archaeological science was still in their infancy.

Key words: Bessarabia, Hotyn region, Dniester, archaeological antiquities, A. Afanasiev-Chuzhbynskyi.

Стаття надійшла до редколегії 18. 04. 2013

Прийнята до друку 26. 04. 2013

УДК 902-051 М. Макаренко

ОГЛЯД МАЛОВІДОМИХ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРО ЖИТТЯ І НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ МАКАРЕНКА

А. Д. Франко*, О. О. Франко**

*Інститут Івана Франка Національної академії наук України
вул. Драгоманова, 18, м. Львів, 79000

**Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Розглянуто життя й основні етапи діяльності археолога і мистецтвознавця Миколи Омеляновича Макаренка та подано огляд маловідомих архівних матеріалів про вченого.

Ключові слова: Макаренко М. О., археологія, етнографія, мистецтвознавство, музеєзнавство.

Видатний український учений: археолог, етнолог, мистецтвознавець, музеєзнавець, художник і громадський діяч Микола Омелянович Макаренко (4.02.1877. Москалівка, тепер Роменського р-ну Сумської обл. – 4.01.1938. Томськ) був жертвою сталінського тоталітарного режиму. У 1934 р. він, єдиний з учених, що входили у комісію з оцінки Михайлівського Золотоверхого монастиря та Софіївського собору, не підписав акту на їх знесення, був заарештований, а в 1938 р. розстріляний.

Основні архівні документи було вилучено органами НКВС, тому так важливі будь-які матеріали про його життя і наукову діяльність.

Головну увагу у статті зосереджено на архівних документах, що збереглися в Санкт-Петербурзі, зокрема у фонді Російського імператорського археологічного товариства, членом якого він був з березня 1907 р. [4. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 302. Арк. 20] і за дозволом якого проводив археологічні розкопки та дослідження.

Навчався майбутній учений у Лохвицькій гімназії та Центральній школі технічного малювання барона А. Штігліца в Санкт-Петербурзі, де одержав звання художника першого розряду, а через три роки закінчив ще й Археологічний інститут (1905).

Дослідницьку діяльність розпочав в Ермітажі, де отримав посаду кандидата, а далі асистента й помічника охоронця Імператорського музею. Ермітаж став публічним ще з 1852 р., але право на його відвідування мала тільки

придворна знать і багаті гості. Молодий учений тісно співпрацював з Імператорським археологічним товариством. У березні 1907 р. Микола Макаренко разом з Федором Вовком, що повернувся з-за кордону, стають його членами-співробітниками [4. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 302. Арк. 20]. Збереглися протоколи засідань, де періодично згадуються їхні прізвища. М. Макаренко з Ф. Вовком пов'язували спільні інтереси із проблематики вивчення старожитностей України. Якраз за сприяння М. Макаренка учню Ф. Вовка О. Алешо після смерті свого учителя вдалось перевезти з Петербурга до Києва його науковий архів і бібліотеку. На основі цих матеріалів в 1921 р. створено Музей (кабінет) антропології ім. проф. Хведора Вовка [5].

У петербурзький період життя М. Макаренко друкувався в журналі “Старые годы” та викладав на Вищих жіночих архітектурних курсах.

Археологічні дослідження М. Макаренко розпочав уже в 1903 р. У фонді Археологічного товариства (Петербург) збереглися матеріали розкопок М. Макаренка в Оренбурзькій та Тверській губерніях. 30 квітня 1903 р. він одержав відкритий лист за підписом графа Бобринського на здійснення цих досліджень. На той час М. Макаренко був ще студентом Археологічного інституту. Збереглась його візитна картка [4. Арх. 82. Арк. 6], перелік кременевих знахідок Ліхачевського могильника [4. Арх. 82. Арк. 41], опис знахідок в Оренбурзькій губернії [4. Арх. 82. Арк. 43], Звіт про роботу в Орському повіті (пос. Красногорський [фото речей (коралі, ніж, меч)]; зі Свистуново Тверської губернії, план розкопок [4. Арх. 82. Арк. 43–55]. Слід зазначити, що фото дуже доброї якості.

У 1905 р. М. Макаренко проводив розкопки в Харківській губернії (Салтово і Верхнє Салтово, Донецького городища на березі р. Уди, а також у Воронезькій губернії (Валуйськ, Герасимівна). Збереглися документи, кресленики та рисунки на 18 аркушах [4. Р.Т. Арх. 803. Арк. 1–18].

У наступному 1906 р. М. Макаренко проводив дослідження в Роменському повіті (м. Глинськ та с. Шумська, Малі Будки) [4. Р.Т. Арх. 827. Арк. 8–9]. Городище “Монастирище” на Полтавщині, яким Макаренко зацікавився у тому ж році, стане місцем довготривалих розкопок, результати досліджень буде опубліковано в 1925 р. [4. Р.Т. Арх. 827. Арк. 1–7]. Серед документів: план траншеї, знахідки, рисунки.

Як уважає автор статті “До історії дослідження городища Ведмежого” В. Звагельський, М. Макаренко був фактично єдиним, хто протягом 30 років займався вивченням роменських пам'яток [1. С. 129]. В архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології зберігаються плани могил, рисунки знахідок, розрізи валів пам'яток Воронезької, Катеринославської, Полтавської губерній за 1907–1919 рр., виконані М. Макаренко [4. Р.Т. Арх. 837. Арк. 10].

Надзвичайно вагомою працею вченого було написання в 1916 р. “Короткого путівника” по Ермітажу. Попередній путівник, підготовлений охоронцем Ф. Жілем у 1864 р. на той час дуже застарів. Музеї поповнились новими експонатами, археологічними речами. Путівник М. Макаренка має 307 сторінок й ілюстрований 116 малюнками. Він не втратив свого значення до сьогодні, адже подає конкретні відомості про всі речі дореволюційного періоду.

Окрім того, М. Макаренко написав працю “Художні скарби Ермітажу” (1916). У той же час учений збирає різні старожитності (церковного вжитку, прикрас, оздоблення) для музею при Центральному училищі технічного малювання і в 1916–1917 рр. стає віце-директором цього музею. Активно бере участь в Товаристві заохочення мистецтв, досліджує мистецьку спадщину Т. Шевченка, мозаїчне мистецтво в Росії. До 100-річчя від дня народження свого знаменитого земляка, видає працю “З артистичної спадщини Шевченка” (1914). Тоді ж таки Ф. Вовк сприяє виходу в світ альбому “Малюнки Шевченка” у 2-х томах.

Підсумком багаторічних дослідів стала праця М. Макаренка “Городища і кургани Полтавської губернії” (1917).

Археологічна діяльність вченого тісно і нероздільно пов’язана з мистецтвом. Він не тільки самостійно виготовляв кресленики, рисунки, робив розрізи, плани до звітів, а й художньо оформляв, малював, ілюстрував різні видання, досліджував орнаменти стародавніх книг, скульптуру і різьбярство Київської Русі.

В Петербурзькому архіві збереглися рисунки до праці О. Спіцина “Инкрустации” [4. Р–І. Арх. 491. Арк. 1–37], “Шаманские изображения” [4. Р–І. Арх. 829. Арк. 1–4], “Предметы с выемочной эмалью” [4. Р–І. Арх. 649. Арк. 1], різних знахідок (фібул, прикрас, стріл і пластинок) [4. Р–І. Арх. 874. Арк. 1–4]. Заслужують уваги малюнки М. Макаренка до праці Російського археологічного товариства “Серебрянные вещи VI в. в Черноморском побережье” [4. Р–І. Арх. 875. Арк. 1–3]; рисунок музичного інструмента (свистка), знайденого на дні річки Моховиці у Волховському повіті Орловської губернії [4. Р–І. Арх. 914. Арк. 1], а також план і розріз пам’ятки біля с. Ромни Полтавської губернії [4. Р–І. Арх. 264. Арк. 1–4].

У 1909 р. Макаренко проводив розкопки в Острозькому повіті Воронежської губернії, Шацькому повіті Тамбовської губернії. Серед документів: відкриті листи, “перечневий” опис речей, знайдених біля Тайникова. На арк. 25–31 цієї папки – опис старожитностей, знайдених під час розкопок у Воронежській, Катеринославській, Полтавській і Тверській губерніях [4. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 25–31].

У квітні 1910 р. М. Макаренко разом з М. Реріхом досліджував стародавній Новгород. З Реріхами він знався і дружив ще з училища, підтримував зв’язки із знаменитими художниками і в період їхньої еміграції.

У справі автографи М. Макаренко та М. Реріха “академік Н. Рерих 30 марта 1910, Мойка 83” [4. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 1–4] та відкриті листи з дозволом на дослідження. Навіть під час війни М. Макаренко проводив розкопки у Полтавській губернії, цікавився також Перещепинським скарбом, знайденим у 1912 р.

Після проголошення Центральної ради в Києві М. Макаренко повідомив уряд, що в Ермітажі збереглися козацькі знамена й клейноди, які могли б прислужитися молодій українській державі як зразок національної символіки.

За його ініціативою почесний голова Академії Художеств граф Толстой з своєї колекції передав до Києва козацькі прапори та клейноди. Ці символічні речі мали прислужитися молодій Україні у справі державотворення.

У 1918 р. М. Макаренко повернувся на Україну для створення Української Академії Наук та переїхав до Києва. Тоді ж переїхали і брати Реріхи, в дорозі на

Україну помер Ф. Вовк. У Києві М. Макаренка було обрано до українського уряду. Тут він як член Археологічного комітету досліджував Софіївський собор, Києво-Печерську Лавру, Михайлівський Золотоверхий монастир, Чернігівський Спас, Крейдичанський комплекс неподалік Сум та Маріупольський могильник. Варто зазначити, що у науковому архіві Інституту археології НАН України (у Києві) зберігається фото-панорама Маріуполя початку 30-х рр. XX ст. Фото в дуже доброму стані.

У 20-ті рр. вченому вдалось опублікувати низку фундаментальних досліджень з археології та мистецтвознавства. Його призначили директором Музею мистецтв ВУАН, створеного на базі колекції Б. І. та В. М. Ханенків. У 1924 р. видає Провідник по цьому музею та упорядковує колекції.

Під час війни 1914 р. найкращі експонати з музею Ханенків було евакуйовано до Москви і Петербургу. М. Макаренко витратив багато сил й енергії, щоб в 1921 р. повернути частину картин з Рум'янівського музею, ікон з Третьяковської галереї, порцелянових виробів, золотих і срібних речей з Історичного музею та Музею Мороза.

У кінці 20-х рр. брав участь в археологічних розкопках в Ольвії. Д. Щербаківський, як замісник голови ВУАКу, в останній день свого життя 6 червня 1927 р. видав розпорядження про скерування М. Макаренка до Ольвії [6. С. 71].

Надзвичайно плідною була співпраця вченого з Роменським, Полтавським, Сумським, Прилуцьким, Донецьким, Маріупольським та Чернігівським краєзнавчими музеями. Завдяки М. Макаренку ці музеї поповнювались етнографічними та археологічними матеріалами. Сумісно з музейними працівниками вчений проводив розкопки, читав лекції, організовував виставки, пропагував науку, публікував рецензії, статті та відгуки в місцевих газетах і журналах. Саме там тепер потрібно вести пошуки для поповнення бібліографії вченого. Його увагу привернув так званий “звіриний стиль” на Україні. На той час цим же питанням займався і В. Щербаківський, на статті якого М. Макаренко відгукнувся.

Останньою працею М. Макаренка було дослідження “Чортомлинська ваза” обсягом сім друкованих аркушів з 25 кольоровими таблицями. Відомо, що безцінні археологічні речі з Чортомлика та інших українських пам'яток осіли в Ермітажі, про повернення їх на Україну мріяли і Ф. Вовк, і М. Макаренко. Перед від'їздом з Петербургу вчені склали описи найцінніших речей з метою їх повернення на Україну [7. С. 126–127].

Ученому судилася трагічна доля, як і багатьом українським інтелігентам. Незважаючи на його протест, Михайлівський Золотоверхий монастир підірвали, але Софії Київській вдалося уціліти. Французькі діячі підняли голос, що Софія належала князівській родині, а значить і Анні Ярославні – королеві Франції і радянська влада не наважилася на страшний крок – знищення цієї перлини української архітектури.

У 1934 р. М. Макаренка заарештували за відмову підписати акт на знесення Михайлівського Золотоверхого монастиря та Софіївського собору та

вислали до Казані, де він три роки працював консультантом Центрального музею, викладав в Художньому училищі та реставрував Казанський собор.

У 1936 р. М. Макаренка заарештували вдруге і відправили у виправну колонію м. Томська.

15 грудня 1937 р. його було заарештовано втретє і постановою “трійки” НКВС СРСР засуджено до розстрілу. Убитий 4 січня 1938 р. Поховання невідоме. 7 липня 1960 р. М. Макаренка було реабілітовано. Президією Верховної Ради від 16.01.1989 р. визнано невинною жертвою сталінського терору [3]. Інститут археології НАН України звертався до органів безпеки про повернення документації М. Макаренка, але так майже нічого з його наукової спадщини не вдалося повернути.

Родич ученого Дмитро Єлєксєєвич Макаренко – заступник директора Інституту геології, виступаючи на науковій конференції 1989 р. в Полтаві віднайшов документи про розстріл і захоронення в Томську тисяч безневинних людей, які були кинені в підземелля, де панувала вічна мерзлота. Пізніше сильна течія річки підмила ці захоронення. Тижнями плили трупи по ріці, мов забальзамовані, бо мерзлота зберегла їх. Розповідаючи про це, семидесятирічний вчений Дмитро Єлєксєєвич плакав і сльози градом котилися по обличчі та падали на підлогу. Почали плакати і всі присутні на конференції. Мабуть, душа Миколи Омеляновича, як і тисяч невинно закатованих людей, жадала цього.

За переказами його сучасників, М. Макаренко був статним, високого зросту, з гарними рисами, доброго і навіть м'якого характеру, але дуже принциповою людиною. Був одруженим, мав єдиного сина Ореста (звав його Ором) і дуже любив. Уже в підлітковому віці він допомагав батькові на розкопках в Холодному Яру, неподалік Матронівського монастиря (в якому колись гайдамаки освятили мечі). В обідню пору юнак пішов купатись і потонув, похоронений в кам'яній труні уже на той час недіючого монастиря. Смерть єдиного сина була важким ударом для Миколи Омеляновича.

Сьогодні про мужній вчинок М. Макаренка нагадує пам'ятна дошка на побудованім Михайлівській Золотоверхім Соборі в Києві. Варто також зібрати і опрацювати його значну наукову спадщину.

Основні наукові праці Миколи Макаренка

- “Ломоносов и мозаичное дело в России” (1911);
- “З артистичної спадщини Шевченка” (1914);
- “Городища и курганы Полтавской губернии” (1917);
- “Музей Мистецтв Української Академії наук: Провідник” (1924);
- “Чернігівський Спас: Археологічні досліді року 1923” (1929);

- “Мистецтво книжки” (1924);
- “Городище “Монастирище” (1925);
- “Орнаментация української книжки XVI–XVIII ст.” (1926);
- “Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів” (1930);
- “Маріюпільський могильник” (1933).

Дослідження про життя і діяльність Миколи Макаренка

- Цвейбель Д. С. Микола Омелянович Макаренко (До 40-річчя відкриття Маріупольського могильника) // УІЖ. – 1970. – № 8.
- Макаренко Д. Є. Микола Омелянович Макаренко. – К., 1992.
- Макаренко Д. Є. Невтомний просвітителю // Україна. Наука і культура. Вип. 28. – 1994. – С. 232–236.
- Німенко Н. А. Велет українознавства (до 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) // Сумська старовина. – 2002. – № X.
- Макаренко Д. Є. Шлях до Храму. – К., 2006.

ЛІТЕРАТУРА

1. Звагельський В. До історії дослідження городища Ведмежого. Дослідження Миколи Макаренка городища біля С. Ведмеже // Полтавський археологічний збірник. – 1995. № 4.
2. Макаренко Д. Є. Микола Омелянович Макаренко. – К., 1992.
3. Макаренко Д. С. Жизненный путь Миколая Емельяновича Макаренко // Охрана и исследование памятников археологи Полтавщины. – Полтава, 1989. – С. 114–116.
4. Науковий архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології Національної Академії наук Росії.
5. Франко А. Д., Франко О. Е. Федор Кордратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк // СЭ. – 1989. – № 6.
6. Франко О. О. Аналіз документації та матеріалів особистого наукового архіву Данила Щербаківського // Вісник Інституту археології. – 2006. – № 4.
7. Франко О. Федір Вовк // Джерела до новітньої історії України. Видання Вільної Академії наук у США. – Нью Йорк, 1997.

**ОБОЗРЕНИЕ МАЛОИЗВЕСТНЫХ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ О ЖИЗНИ И
НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НИКОЛАЯ МАКАРЕНКО**

**Институт Ивана Франко Национальной академии наук Украины
пл. Мицкевича 5, г. Львов, 79000*

***Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская 1, г. Львов, 79000*

Рассмотрены жизнь и главные этапы деятельности археолога и искусствоведа Николая Емельяновича Макаренко и представлен обзор малоизвестных архивных материалов об ученом.

Ключевые слова: Макаренко Н. А., археология, этнография, искусствоведение, музееведение.

**OVERVIEW LITTLE-KNOWN ARCHIVAL MATERIAL ABOUT THE LIFE AND
SCIENTIFIC ACTIVITY MYKOLA MAKARENKO**

A. Franko, O. Franko

**Institute of Ivan Franko the National Academy of Sciences of Ukraine
Dragomanova St. 5, Lviv, 79000*

*** Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

We consider the main stages of life and activity archaeologist and art historian Nikolai Makarenko Omelyanovych and an overview of the little-known archival materials scientist.

Key words: Makarenko M. O., archeology, ethnography, art history, museology.

Стаття надійшла до редколегії 18. 04. 2013

Прийнята до друку 26. 04. 2013

УДК 902-051 П. Курінний:904(477.83-25)

ПЕТРО КУРІННИЙ – ДОСЛІДНИК СТАРОДАВНЬОГО ЛЬВОВА

А. Д. Франко*, О. О. Франко**

*Інститут Івана Франка Національної академії наук України
вул. Драгоманова, 18, м. Львів, 79000

**Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Висвітлено основні етапи життя і наукової діяльності археолога, етнолога, історика, директора Музейного містечка у Києві, професора Українського Вільного університету в Мюнхені, одного із засновників Української Вільної Академії Наук. Публікується його праця “Археологічне минуле Княжого Львова”.

Ключові слова: П. П. Курінний, Львів, археологія, етнологія, історія

Курінний Петро Петрович (4.04.1894 Умань – 25.11.1972 Мюнхен) – видатний український археолог, етнолог, історик, директор Уманського краєзнавчого музею та Музейного містечка в Києві, професор УВУ, керівник археологічної секції УВАН залишив по собі значну наукову спадщину, яка дуже мало відома на Україні, у зв’язку з його еміграцією за кордон у 1945 р.

Доля Петра Курінного тісно пов’язана з братами Данилом (1877–1927) і Вадимом Щербаківськими (1876–1957). Данило Михайлович був його учителем і наставником ще в Уманській гімназії, а потім вони співпрацювали у Музейному містечку на території Печерської Лаври. Саме Петру Курінному, як дуже близькій людині, була адресована передсмертна записка Данила Щербаківського [4. С. 41].

В Інституті археології НАН України зберігається фонд П. Курінного, а також його листування з Д. Щербаківським, але за радянської влади його матеріалами користуватись було заборонено, хоча вчені все-таки не могли обходитися без них, використовували їх, не покликаючись на автора. Якщо імена Щербаківських зрідка з’являлись у працях з мистецтвознавства, то архіви П. Курінного та В. Козловської вчені обходили “десятою дорогою”, бо мали б неприємності політичного характеру, які супроводжували б їх усе життя.

У міжвоєнний період П. Курінний плідно займався археологічними дослідженнями. У 1918 р. він відкрив білогрудівську культуру, протягом 1924–1927 рр. розкопував трипільські поселення біля сіл Томашівка і Колодисте, а також золь-

ники білогрудівської культури біля с. Піківець на Уманщині, досліджував околиці Києва, Чернігова, Переяслава, Канева та інших міст [4].

Основні праці П. П. Курінного довоєнного періоду

1. Дослідження Білогрудівського могильника // Коротке звітлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 74–80.
2. Розкопки біля с. Томашівки на Гуманщині // Коротке звітлення ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 54–62.
3. Археологічна розвідка в околицях с. Колодистого над річкою Синицею на Гуманщині // Коротке звітлення ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 63–70.

Ще до війни його разом з В. Козловською, К. Мощенком, Ф. Ернстом, М. Рудницьким та іншими музейними діячами звинуватили у використанні музеїв як засобів націоналістичного виховання. А організатором контрреволюційної діяльності було названо вже тоді покійного Д. Щербаківського. Під час війни П. Курінний вирішив, що єдиним способом врятувати фонди Уманського музею буде їх евакуація до Німеччини. А тому разом із В. Стефановичем він спакував музейні цінності і їх було вивезено. Проте більшу частину матеріалів було втрачено. Серед них особливе місце належить колекції трипільських знахідок, яка нараховувала близько 2100 одиниць зберігання [2]. Лише невелика кількість музейних предметів була повернута на Україну.

За німецької окупації П. Курінний організовував археологічні виставки і це розцінювалося як співробітництво з німцями, мав необережність говорити про масові вилучення органами радянської влади музейних історичних цінностей і це теж не прощалося. Тому вчений змушений був залишити Батьківщину. Деякий час П. Курінний перебував у Львові, де, незважаючи на воєнний час, ще жевріла наука. Вчений зацікавився археологічним та історичним минулим цього стародавнього міста.

У Мюнхені, який після війни став українським науковим центром, П. Курінний викладав археологію в Українському вільному університеті, його було обрано дійсним членом НТШ, яке відновило свою діяльність у 1947 р.

Першим ректором Мюнхенського університету з 1945 до 1951 рр. був В. Щербаківський, з яким П. Курінний дуже близько зійшовся. Їх об'єднували не тільки дружні відносини, але й археологічні проблеми. Джерельних матеріалів удалось вивезти не так багато, а проводити археологічні розкопки в повоєнній зруйнованій Європі було неможливо, тим не менше обидва вчені видали фундаментальні праці з археології, які переважно мали узагальнюючий або теоретичний характер.

У 1970 р. у Мюнхені П. Курінний видав своє фундаментальне дослідження “Історія археологічного знання про Україну”. Ще за життя В. Щербаківського вчений опублікував бібліографію свого старшого колеги та підготував до друку дослідження “Українське мистецтво” [3], а після смерті Вадима Михайловича П. Курінний в лондонському українському науковому і суспільно-політичному журналі “Визвольний шлях” опублікував низку його наукових праць.

У 1954 р. П. Курінний відгукнувся на важливу подію в історії України – 700-річчя заснування м. Львова цікавою статтею “Археологічне минуле Княжого

Львова», де висунув свою оригінальну концепцію його заснування. Нижче ми публікуємо це дослідження [1].

АРХЕОЛОГІЧНЕ МИНУЛЕ КНЯЖОГО ЛЬВОВА

I. Вступ

Українська громадськість відзначає 700-ту річницю розбудови королем Данилом Романовичем княжого міста Львова на твердиню української культури та опору руїнницьким монголо-московським ордам. В історії України той час мав виключне значення. Під ударами татарських і московських ватажків палаюча Україна мусіла визначити свій дальший історичний шлях: з підступним Сходом чи з християнським Заходом? Шлях неволі, чи шлях вільного розвитку? Шлях зневаги віри й гідности, чи тріумфальний рух у сім'ї європейських народів далі на світлих шляхах культури?

У хвилини спогадів хочеться якнайточніше бачити і пізнати факти минулого в дійсних співвідношеннях і формах.

На жаль, через значну неповноту літературних джерел з історії Львова, а, головне, через те, що вони стали до розпорядимости дослідників не відразу і в недостатньо вивченому стані, в історіографії Львова виникла низка фальшивих ідей, щодо його історії та культури, які тепер заважають широкому загальному прийняттю до своїх знань багато нових правдивих фактів львівської історії тому, що вони суперечать уже звичним, відомим фактам і порушують уже давно усталені, звичні концепції. До таких фальшивих здобутків науки належать концепції:

1. Про те, що місто Львів є містом польським, а не українським;
2. Про те, що чужинці є дійсними творцями культурних цінностей Львова;
3. Суперечка про те, **ким і коли** збудований Львів і **в якому** саме топографічному пункті;
4. Чи є якісь пам'ятки української культури у Львові і, якщо є, то хто є творцем тої чи іншої пам'ятки, чи будови.

На підставі всіх сучасних дослідів, сьогодні вже вповні ясно, що історія Львова, як міста, починається далеко раніше від року 1253. Тепер є цілковито ясным, що значна кількість українських пам'яток, яка була на терені Львова, у варварський спосіб понищена ворогами українського історичного буття, інші – існують за фальшивими етикетками; прибудним елементам надано перебільшеного штучного значення.

Всі ці проблеми на сьогодні вже перестали бути проблемами. Проте, перший, хто захоче про це сказати, має ту неприємність, що він має довести всі свої тези, а, головне, те, що **правда є правдою**, в той час, як від вигадок не вимагається жадних доказів; а ті його попередники і сучасники, що створили фальшиві теорії, можуть спокійно захищати свої фальшиві твердження посиленням на давні історичні традиції і на загальне їх визнання. З нагоди великої річниці спробую поставити на перегляд обміркування спеціалістів та громади, низку своїх помічень щодо давньої археологічної топографії міста Львова з тим, щоб просвітлити шляхи до розв'язання його справжньої історії.

Я хотів би, щоб мої старання були моїм внеском у справу відсвіження забутої правди без огляду на те, хто і як її потім захоче використати.

II. Природні особливості краю

Фізико-географічні умови західноукраїнських земель мають деякі особливості, що вже давно визначили форми і напрямки етнічного, культурного та економічного розвитку місцевого аборигенного населення і способи його зв'язку з сусідніми економічними районами, безпосередніми сусідами (румунами, угорцями, моравами, німцями, поляками, литовцями, білорусами) та віддаленими країнами – економічними і духовими центрами Західної Європи, Східного Надбалтику, Середземного моря, римсько-візантійського світу, Далекого й Близького Сходу і московського конгломерату, фіно-угорсько-палеоазійських народів.

Терен Західної України складається з кількох відмінних економічних районів, що були відрізані горами або непрохідними лісами від сусідів, і тому рано замкнувся в окремий своєрідний, яскравий вияв культурного розвитку. Вся територія Західної України розпадається на дві виразно відмінні зони: землі басейну річок Дністра, Прута й Серета, що є безпосереднім продовженням: українського лісостепу та друга – по басейнах припливів ріки Висли (Західний Буг, Вепр та Сян). Ця друга зона є відміною українсько-волинського Полісся. В межах кожної з цих природно-географічних відмінностей існують ще локальні особливості, що впливають на розвиток форм господарства. Такими є: Карпатська верховина з її своєрідною скотарсько-лісовою господаркою, Дністрові хліборобські лани та рибальське узбережжя, багністі долини північного Буга з їх безмежними випасами й рибно-пташинними багатствами та плоскорівні з їх лісовими пущами.

Поміж басейнами цих річок перебігали вододіли так зв. "Розточчя", які одночасно були відвічними шляхами сполучень – сталими магістралями, якими переходили торговельні шляхи й переливалися скарби світової культури між Сходом і Заходом, Північчю і Середземноморським Півднем.

Між цими локальними економічними районами була різниця: гори правили за відстойники культур, бойківський лісостеп і Надбожжя жили колоне своїм окремим замкненим життям. Розточчя, яким плили світові багатства культури, та йшов потік людей, жило своїм відмінним бурхливим торговельно-виробничим життям, напоювало край усім необхідним та підносило всі його творчі сили на потреби торгу.

Саме тому, що на Розточчі вирій життя був великий, на шляхом його, на певних віддалях, виникали місця відпочинку торговельних людей, корчми і засіки для охорони їх від нападу; на місцях схрещення шляхів ці пункти перепочинку притягали велике скупчення ремісників для ремонту засобів транспорту (в першу чергу клепарів, сидельників, збройників), для обслуговування гостей тощо; тут виникали гражди для переховання краму, митниці для збирання з подорожніх податків, великі заїзди для купців – відбувався торг місцевого й чужоземного краму.

Всі ці міжнародні торгові, що мали глибоке коріння в народньому житті цілої околиці, скоро ставали найпишнішими осередками народнього життя і в них його культура сягала вершків та багатства.

А тому, що ці центри виникали на певних, природою уготованих і найбільше придатних для торговельної мети місцях, ніяка сила ніколи не могла їх знищити, ні, навіть, пересунути на інше місце.

Знову й знову вони вставали з попелу й злоби, знову розквітали й знову ставали жертвою грабіжників.

Але народ – “земля” знову напоювали їх животворчим своїм духом і дорібком, а подорожні гості далі й далі розвозили скарби “землі” і славу про неї по далеких світах. Тому так багато має імен місто Львів на всіх мовах світу.

Так у ланцюгові історичної невідхильности постав у тумані віків найскладніший з економічних вузлів та найтоншого культурного мережева на західніх землях, на Розточчі, пункт, що з княжих часів прибрав собі патронімічне ім’я “Львів” і символ лева, як знак історичної місії своєї.

На Розточчі значення місць торгу просто залежало від кількості тих шляхів, що перетиналися в торговиці. На ці ж городи падав і обов’язок стерегти землі та купців від нападу сусідів і мандрівних ватаг.

На Розточчі такими економічними вузлами з-перед віків були:

Львів, що стояв на схрещенню шляхів семигородського, угорського, моравського, краківського, балтійського, київського, царгородського і галицького.

Перемишль, що замикав шляхи угорський, моравський та краківський.

Золочів, що стояв на охороні царгородського шляху.

Плісниськ, що вартував на перехресті гото-таврійського, київського та царгородського шляхів.

Данилів, що стояв на перехресті балто-царгородського та європейсько-багдадського шляхів.

Найбільшим серед цих торговиць був Львів.

III. Населення. Західньої України є південноєвропейського походження

На кожному відтинкові свого історичного розвитку ті компоненти, з яких складалося життя населення, утворювали певну своєрідність, яка в археології та етнографії має назву культури. Вона завжди має якусь провідну ознаку, що здебільшого відбиває її етнічну сутність. Позначаючи на мапі місце знаходження цих питомих показників культури, можна завжди окреслити райони розселення людей однакового культурного розвитку і одержати відповідь на всі запитання щодо історії розселення цих людей. Можна також повно виявити той культурний стан, у якому ці люди перебували в той чи інший момент їх історичного життя.

Така досконала реєстрація культур вже зроблена археологією для багатьох країн, для цілої Європи, України та, зокрема, для Західньої України. На підставі цього вивчення ми тепер можемо дати повну картину історичного розвитку людського життя на Розточчі та його культурно-етнічних зв’язків перед заснуванням Львова. Всі передісторичні культури Розточчя на Західній Україні можна поділити на три групи:

1. Культури, що були на Розточчі **спільними з цілим європейським світом;**

2. Культури **місцеві**, що район свого поширення мають лише на терені Розточчя і Західної України і не трапляються в місцевостях поза басейнами річок Західної України;

3. Культурні комплекси, що центри свого виникнення та поширення мають **поза територією Розточчя**, часом навіть дуже далеко від нього. На терен Розточчя вони потрапляють час від часу і по своїй сутності є лише **тимчасовими культурними інтрузіями**.

Завдяки пильним дослідом українських археологів (О. Петрушевич, Б. Януш, К. Гадачек, Юр. Полянський, Яр. Пастернак, М. Смішко) та польських (І. Копержинський, Г. Осовський, К. Пшибишлавський, Л. Козловський, В. Деметрикевич, Т. Сулімирський, В. Антоневич, І. Костржевський) основна реєстрація та впорядкування передісторичних матеріалів про терен західноукраїнських земель вже є закінченими, і ми вже маємо можливість відповісти на запитання про те, як проходило формування культури сучасного основного автохтонного українського населення на цьому терені та визначити, в якій формі і в які часи ця культура зазнавала інтрузій зовні.

Перша група культур, що є **спільною** з цілим південним західноєвропейським простором, відповідає на питання звідки прибуло перше населення на терен Розточчя й якими шляхами. Досі пощастило на терені західноукраїнських земель (в тому числі і Розточчя) зареєструвати такі культури:

1. ашельську – коло міста Бродів (що була в Європі 150 тисяч років перед Р. Хр.);
2. мустьєрську – коло с. Касперівці (100 тисяч років перед Р. Хр.);
3. оріньякську – біля с. Конюшино (60 тисяч років перед Р. Хр.);
4. солотрейську (40.000 років перед Р. Хр.);
5. магаленську – (16.000 років перед Р. Хр.);

З мезолітичних культур знаємо:

1. азильську (10.000 років перед Р. Хр.);
2. тарденуазьєнську (8.000 років перед Р. Хр.);

Звідси бачимо, що населення Західної України (як і цілої України) протягом 140 тисяч років зі 162 тисяч його життя на терені України було західноєвропейського походження (дунайського) як культурно, так і антропологічно.

Лише за азильсько-тарденуазьєнського часу при рухові своєму на північ поздовж р. північного Буга воно натрапило на населення Північноєвропейського походження т. зв. свідерієнської культури, що найкраще досліджена в околицях села Свідри Вельки під Варшавою.

На основі цієї загальноєвропейської культурної єдності виникла перша цілком вже локальна культура українських земель, т. зв. ямково-гребінцевого неоліту, що на Розточчі тепер відома археологам під назвою надбужанської культури (5.000–2.500 років перед Р. Хр.).

Надбужанська культура вже різко відмінна від неоліту інших країн, але лучиться якнайсильніше з культурою неоліту волинського і київського Полісся, а через них з цілою неолітичною культурою України. Риси цієї неолітичної української культури досі збереглися в вигляді пережитків в народній культурі українців. Селищами надбужанської культури вкритий простір цілого міста

Львова. Так Ярослав Пастернак її зареєстрував: на Байках, на Високому Замкові, на Городецькім, Замарстинові, Кайзервальді, Левандівці, Кульпаркові, Погулянці, Залізних Водах, Грибовичах, Кривчичах, Лисиничах і довколишніх селах. Сліди більших осель надбужанської культури спостеріг він між Байками і Кульпарковом та на горі Вроновських.

Надбужанська культура протягом свого довгого існування на землях Розточчя вже мала тимчасові культурні контакти з околицьним світом. Вже сьогодні документально установлені контакти з людністю:

1. культури моравської стрічкової кераміки (Рокитниця б. Ярослава);
2. балтійського неоліту (напр., на Городецькому передмісті, Янівській вул., у Борщовицях, Грибовичах, Скнилові);
3. трипільської культури (напр., на Янівській вул.);
4. культури шнурової кераміки (шлезького походження – напр., посуд з Брюхович, Красова, Полян, Ракітна та селища у Винниках, Грибовичах, Лисиничах);
5. нордійської культури з Надвисля та Одера (Руда Рожанківська, Міжинець б. Перемишля);
6. мегалітичної культури амфор кулястих та скринькових гробів (звідти ж).

В часі між 2000–1700 роками п. Р. Х. на просторах Західної України з'являються вже фаянсові вироби з Єгипту, бронзові та золоті вироби – з Кіпру та Семигороду. Від 1.700 до 1.200 р. посилюються зв'язки Розточчя з Тракією, Угорщиною та Італією.

Збагачена цими контактами, автохтонна культура Розточчя, нарешті, набуває того вигляду, що ми знаємо його вже з розкопів у селах Чехи–Висоцьке, т. зв. висоцької культури (800–500 рр. перед Р. Хр.). Тілопальне поховання того часу розкрито Я. Пастернаком у с. Лисиничах під Львовом р. 1939. Висоцька культура найтісніше була пов'язана з великим центром бронзового виробництва центральної Європи в Лужицях над Ельбою. Розточчя ж було торговельним шляхом через який лужицькі вироби за якихось 500 років з-перед Р. Хр. досягли вже Чернігівщини, Лубень на Полтавщині, околиць м. Умані на Наддніпрянщині, м. Одеси, а вироби скитійські з Наддніпрянщини сягали аж до Лужиць. Від цього часу торговельний шлях через Розточчя стає постійно функціонуючою артерією, що безперервно напоює наші краї витворами західноєвропейської культури.

Починаючи від Різдва Христового, до Розточчя досягають вироби римської імперської культури та її провінцій. Ці вироби йдуть з півдня. Натомість з північного заходу Розточчя напоюється виробами вандальської та венедської культури. Край наповнюється незаними досі багатствами, які через нього випромінюються на терен цілої України. Проте, основна культура автохтонної людности зберігає свої етнічні показники і своїм оригінальним дорібком бере участь у світовій торгівлі.

У цей час торговельні шляхи Розточчя досягають найбільшої інтенсивности, їх відповідно обладнують, а на перехрестях шляхів виникають гражди-кастелі.

Низку таких кастелів на західноукраїнських землях означає на своїй карті географ Клавдій Птолемей (2. століття по Р. Хр.). Одним із тих кастелів – і

то чи не найважливішим – був той, що нині знаходиться на терені м. Львова у вигляді його “Середмістя”.

Культуру нашого народу з того часу дуже добре можемо пізнати з т. зв. липецької культури, так характеристичної для південнозахідніх українських земель та з культури з “сивою керамікою” для Надбужжя.

Купецькі валки з цілого світу пересувались через ці простори під своєю власною чи місцевою охороною. Культуру одного з таких збройних захоронків цього часу на західноукраїнських землях знаємо з міста Переворська над Сяном. Серед численного потоку купців та вояків в часі з 2-го по 4-те століття по Р. Хр. ми вже бачимо і численні валки готів, вандалів, гепідів тощо.

Культуру місцеву слов’янську – західноукраїнську – з VIII–IX стол., по Р. Хр. вже знаємо тепер з розкопів Яр. Пастернака на городищу біля с. Плісниська.

IV. Коли засновано місто Львів?

Якщо приглянутися до плану м. Львова, то вразить нас одна обставина. За остаточним висновком сучасних археологів, город Лева (Княж-двір його) був на Лисій Горі. Храми, князем Левом побудовані, стояли на узбережжю р. Полтви під тією ж горою, місто жидівське, вірменське, татарське оточувало княжий двір з заходу та півночі. А найголовніша, найкраща частина, так. зв. тепер Середмістя (кол. кастель) залишається невідомо чийм. Насправді ж розбудова міст завжди починалася з найкращих для життя околиць, і ті найкращі місця ставали посілістю княжих родин. Як могло статися так, що розбудова м. Львова та ще й самим фундатором його відбулася не за цією закономірністю?

На щастя, ми маємо деякий певний археологічно-топографічний матеріал для відновлення справжньої історії м. Львова.

Галицько-Волинський літопис визначає, що Львів уже існував року 1255, бо з нього вже дивилися на пожежу м. Холма, що того року сталася. Отож, він вже існував за життя князя Данила, який, як відомо, помер року 1264-го. Згадка в літопису є лише принагідно випадковою.

На північ від валів Середмістя, зовні їх, бачимо церкви, що належали до двору кн. Лева: костюл титулу Йоанна, в якому, за переказами, є похована княжна угорська Констанція – жінка Лева, церква Марії Сніжної (на Ринковій) та церква св. Миколи. За старим княжим правом, князь міг будувати церкви лише в своєму дворі, дворі, що йому був даний при його шлюбі. Отож, розбудова цього княжого двору Лева могла статися лише після його шлюбу з угорською княжною, в час розбудови його власного окремого двору. За твердим законом княжого права давньої України-Руси, двір синові урізувався або зі садиби батька, або надавався десь поблизу її. Отже, Середмістя не могло належати нікому іншому, як тільки батькові князя Лева, князеві Данилові. На це маємо вказівку і в літопису. Року 1240-го, в час нападу татарів на м. Київ, князь Данило перебував в Уграх. Коли він вертав з Угрів, він зустрів на дорозі силу-силенну людей, що тікали від татарів з Києва. Він не міг проїхати, мусів перечекати навалу, але потім вирішив забрати свою сім’ю і від’їхати з нею до Польщі. Свою сім’ю, – як каже літописець, – він знайшов на річці Полці.

Річка Полка, на мою думку, є р. Полтва, що на ній стоїть м. Львів. Знайти сім'ю на р. Полці не означало, звичайно, знайти її на березі річки, а тому цю вказівку я розумію, як віддалену вказівку на існування сталої княжої оселі кн. Данила на березі р. Полтви, себто на місці сучасного Середмістя у Львові.

Князь Лев одружився після 1246 р., бо лише в цьому році митрополит Кирил одержав згоду короля угорського Бели IV-го на цей шлюб. Якщо рахувати, що перший рік по шлюбі князь Лев прожив у своєму Княж-дворі на Лисій горі і лише тоді почав будувати “Княж-двір нижній”, то розбудова княж-двора поруч батькового двора кн. Данила мусіла відбутися року 1247-го.

Розбудова міста Львова на твердиню протитатарську могла статися лише після відходу татарських орд назад р. 1243-го і була міроприємством для зміцнення краю перед загрозою нової татарської навали. Це найкраще видно з оповідання Галицько-Волинського літопису під роками 1248–1253.

Князь Данило почав озброюватися проти татар десь після року 1248-го, бо ще в цьому році він не насмілювався будувати фортеці, як про це він сам говорить. На пропозицію папи Інокентія IV-го в році 1248-му прийняти корону, великий князь Данило відповів: “Рать татарская не перестаєть зле живуще съ нами, то како могу прияти венець безъ помощи твоей”. Знаємо далі, що вже року 1252-го вел. князь Данило розтрощив орду Куремси – на Волині, а також погромив Болоховські городи, що передалися на бік татар. Лише року 1253-го Данило прийняв корону від папи Інокентія IV-го і цим ствердив, що та причина, з якої він відхилив пропозицію папи в році 1248-му, тепер в р. 1253-му вже не існувала.

Тому я вважаю, що заснування оборонної твердині Львова сталося року 1253-го, коли будовання цієї твердині було князем Данилом закінчене і позначене ім'ям його сина Лева. Це був рік повного духовного піднесення вел. князя Данила і рішености стати збройно на оборону свого краю.

Розбудову міста і храмів князь Данило провадив і значно раніш. Вже їдучи до Орди, кн. Данило шкодував: “зане не утверди бь землі своєя городы”, а повернувши з Орди, відразу заходився будувати їх і робив це так енергійно, що літопис зафіксував нам цікавий факт: князь Данило не збудував в Холмі високої вежі тому, “бо грады иныя зиждай противу безбожным татаром, зато не созда ея” (ПСРЛ, ст. 845).

Збудовані городи кн. Данило населявав українськими людьми, це виразно відзначає Галицько-Волинський літопис. В наслідок зруйнування України і Києва, на землі князя Данила тікало багато ремісників – русів: “Идяху день въ день и уноши (підмайстри – П.К.) и мастере всяции бежаху изъ татарь: седельници, и лучници, и тульници, и кузнеци железу, меди, и среблу, и бь жизнь наполниша двory о кресть града, поле и села”. (ПСРЛ, стб. 843.).

Крім того, князь Данило також запрошував і чужоземців: “призывати прихожае немце и Русь, иноязычныка (не слов'яни – П.К.) и ляхи”.

Львів, Холм і Володимир стали не лише спадкоємцями київської державної історичної традиції, а в буквальному розумінні були притулком для творчих сил майстрів та діячів Великої Київської Держави. І якщо по всіх містах своїх став будувати вел. кн. Данило храми, то це тому, що в його розпорядженні було багато високого фаху будівничих з Київської Руси, які рубали і клали з

цегли церкви та будівлі, а поруч з ними будівники Заходу тесали такі ж храми та будівлі з галицького білого та зеленого холмського каменя.

Отож між Західною Україною і Східною існує глибший і далеко міцніший зв'язок, ніж то ми собі досі уявляємо на підставі неповних історичних джерел.

V. Львів княже-королівський

Для відчитання справжньої археологічної історії Львова ми, хоч і не маємо достатньо систематично зібраних серій пам'яток на його терені, проте маємо найважливіше – топографію місцевості, рештки його валів та його монументальні пам'ятки.

Місто Львів лежить над річкою Полтвою, що постає на терені м. Львова від злиття двох струмків біля мосту св. Яна. Той, хто спостерігає Львів тепер, після модерних планувань, не може відчутти його старої природної своєрідності, від якої так залежало його давнє планування. На щастя, на старовинних планах можна дещо побачити.

Львів лежить на південному краю подільської плоскорівні у просторій котловині, утвореній р. Полтвою. Положення його виключне: р. Полтва охоплює простір старого Львова дугою, оберненою на захід і відкритою на схід на київський шлях; вона впадає до північного Бугу, а цей останній несе свої води до Висли. Незначна частина протоків, що є на південь від міста, посиляють свої води до р. Дністра. Отож, через місто Львів прямує головний вододіл вод європейських північних і південних і йде він плоскогір'ям: понад Байками, Новим Ставом, Боднарівкою, двірцем Карла Людовика, узгір'ям Янівської Рогатки, Кортумівкою до Клепарова і Головська.

Сама р. Полтва постає на терені м. Львова з кількох струмочків, що зливаються у дві протоки: Пасіку і Сороку.

Струмок Пасіка починається на південносхідному краю міста, збираючи води з Цетнерівки, Пасік міських та Погулянки, пливе через Погулянку дуже красним розгалуженим яром, а потім входить у широку долину та тече в напрямі північнозахідному через вулицю Рур, забирає до себе з лівого боку притоку зі ставків: Лижв'ярського, Сакраменток і Комелло, а потім скручує на північний схід, перетинає вул. Чарнецького і тут, біля мосту св. Яна проти пляцу Академічного лучиться зі струмком Сорокою.

Струмок Сорока постає на південному заході міста з двох струмочків: Вульки і Снопкова. Вулька пливе з заходу на схід красно вижолобленим яром, що повздовж його йде дорога Вулецька, і в своєму бігові творить сім ставків, що мають своє люстро більш-менш на 296.27 мтр. над Адріатицьким морем.

Снопків струмок вилив собі мальовничий яр і збирає води з Снопкова та Софіївки. На ньому утворено штучно став Камінського. чи інакше “Залізні Води”. Цей струмок пливе з полудня на північ, лучиться повище давньої рогатки Стрийської зі струмком Вулькою. Так створений потік пливе на північ, злегка на схід вигнутим луком, поруч вулиці Стрийської на незначному від неї віддаленні, ополікує західній підніжок узгір'їв, що є на його правому березі, перетинає вулицю На Скалці, завертає на північний захід і, нарешті, пливе паралельно з

вулицею св. Миколая, а під мостом св. Яна лучиться зі струмком Пасікою. Звідси і починається річка Полтва.

Річка Полтва іде в напрямку з півдня на північ глибоким болотним коритом, творячи в своєму ложі острови, а в своїй поймі – озера та далекі рукави. Вона прямує повздовж вулиць Академічної, вздовж валів гетьманських, площі Голуховського, попід ринок Збіжівий, вулицю Місіонерську, перетинає колію залізниці, повертає на північ, а потім на схід та, йдучи поздовж сучасної межі міста, входить до Замарстинова.

Колись багнiste, поросле травою і хашами, багате на птахів, та рибу річище Полтви оберігало м. Львів з півдня, заходу та півночі і давало змогу людям при лихій годині таємними доріжками сховатися в нетрях Полтви від ворога. Від сходу землі Львова були відрізані двома струмками, що зближалися своїми верхів'ями коло гори Лева, але несли свої води: один – під назвою Артиш чи Ортиш – від Левової гори на північ у Полтву, а другий, беручи початок від тієї ж гори, плинув у південному напрямку таки ж до р. Полтви і впадав до неї біля самої Галицької брами. Ці два струмки, разом з горою Лева, творили східню межу міста. Ще інших два струмочки, що впливали з-під Високого Замку, розтинали площу старого міста (Окольного) на три ділянки: т. зв. селища Вірменське, Татарське (ка Папарівці) та Луги.

Особливістю м. Львова є те, що ця, замкнена з усіх боків водою і болотами рівнина, була пополювині розділена пасмом шпичастих гір, що йшли від гори Лева на захід у вигляді ланцюга: гора Лева на сході, Високий Замок – в середині та гора Лиса на сході.

Поза межами цього старого міста були також гори, серед яких є гора – Княж-Двір князя Юрія Левовича, гора Вроновських тощо.

На терені Середмістя Львова від прадавніх часів схрещувалися два відвічних українських шляхи: царгородсько-балтійський та угорсько-київський. Саме на схрещенні цих двох шляхів, як ми вже згадували, виникло найдавніше поселення ще в II–III-му стол. по Р. Хр., яке, на мою думку, позначено на карті александрійського географа Клавдія Птолемея. Розмір цього поселення був 142×120 мтр. і мало воно майже квадратову форму.

За час свого історичного життя Львів мав щонайменше чотири княжих двори, які були в різних місцях, хоч місто саме лишалося завжди єдиною твердинею, бо було поєднане економічними і оборонними інтересами.

Мені здається, що сьогодні вже можна вказати на терені старого Львова місце: 1) княж-двора короля Данила Романовича, з 1240 року і твердині з 1253 р.; 2) перший княж-двір князя Лева Даниловича, уряджений року 1247-го; 3) другий двір того ж таки князя Лева Даниловича, збудований 1248 р.; 4) княж-двір князя Юрія Левовича (1301–1308). На горі Вроновських був, правдоподібно, і п'ятий княж-двір, може найпишніший, але про нього покищо нічого сказати не можна.

За старим княжим правом, кожний князь, що одружував сина, мусів дати йому окреме господарство – його власний княж-двір і волость – засоби до існування. Їх він міг уділити лише зі свого власного княж-двору, чи надати місце

для нього поза своїм двором. Це надання залишалося родовою княжою спадщиною “виділеного сина” і переходило до вдови його в разі його смерті, а ним самим могло бути втрачене лише на підставі закону “про потік і розграбування”. Князь іменував місто своїм ім’ям, що залишалося за містом назавжди.

Сучасними дослідженнями моїх попередників доведено, що Львів був княжим містом Лева, сина короля Данила Романовича. Встановлено, що його княжі двори були: один на Лисій горі, другий на Старому Ринку на підгір’ю, поруч Середмістя. Середмістя ж, найкраща площа до поселення, в такому разі не могло належати нікому, як лише батькові Лева, самому королеві Данилові (тут, правдоподібно, він знайшов свою сім’ю р. 1240) і тим самим було рідним гніздом князя Лева до його одруження.

Княж-двір і твердиня Данила Романовича. Містився в руїнах кастеля. Це була твердиня майже квадратного плану з трьома вежами на доїздних брамах: Київській, Галицькій та Краківській. До наших часів збереглася через віки печатка м. Львова з XIV стор., де схематично виображено цей княж-двір з трьома надбрамними вежами. В головній брамі (певне, Київській-Руській) дано постать роздратованого лева, що боронить вхід до брами. Як видно з печатки, стіни брами і вежі було складено з кам’яних блоків на розчині. Могутні стіни, певне, були оточені ровами з водою.

Внутрішній план цього княж-двору молена приблизно уявити на підставі найдавнішого плану міста Львова і аналогії з планами княжих дворів того часу. Повздовж стін з внутрішнього боку йшли стратегічні вулиці зі всіх чотирьох боків; вони були призначені на рух війська, підвоз харчів та бойових припасів. Біля стін могли бути притули – помешкання для вояків, обслуги та на майстерні. Площа княжого двору була від воріт до воріт розділена магістралями гостинців на четверо, на перехресті яких був торг та чотири- кутня площа. Навкруги її стояли княжі будівлі, церкви на ім’я святих покровителів князя, його дружини і дітей. В даному разі, найправдоподібніше, це були: церква **Успіння Богородиці**, церква **св. Ганни** (дружина короля Данила була дочкою князя Мстислава і звалася Ганною).

Майже неправдоподібно, як то тепер подався в описах Львова, щоб **на княжому дворі могли мати свою власну церкву якісь сторонні купці вірмени**. Найпевніше, що літописна вістка про збудовання вірменської церкви на княж-дворі подає час перебудови цієї церкви, чи побудови її вірменами з доручення князя, або надання її ремісникам значно пізніше, після «потіку» княжої родини. А коли це так, то ця церква була княжою, родинною церквою короля Данила і, за звичаєм того часу, мусіла містити портрети фундатора церкви і тіла в ній похованих членів його родини у відповідних місцях. Ця церква могла бути збудована у візантійському стилі лише в XIII стол., коли в розпорядженні короля Данила і його синів були втікачі – живі майстри києво-візантійської будівельної умілости. Напевне можна сказати, що в часі князя Болеслава Тройденевича і польського короля Казіміра ані вони самі, ані хто інший вже не подумав би будувати церкви не в стилі їх доби.

Опоясаний стінами княж-двір Данила Романовича, як то видно з пізніших планів м. Львова, поступово заповнювався новим змістом. Спочатку Ринок почали забудовувати новими й новими рядами яток, що незабаром утворили нові вулиці, а на них поставали нові кам'яниці – дома купецької знаті. Так у XIV ст. в Середмісті було 6 повздовжних та 5 поперечних вулиць; на плані XVIII стор. вже бачимо тих же 6 повздовжних вулиць, але вже 7 поперечних, а в XIX стор. – вже 10 поперечних. За цей час відбулося приватне парцелювання міста.

В межах цього двору, перед ратушем, що був збудований пізніше, відбувалися такі історичні події:

Року 1436-го тут одержував данину від Іллі – господаря мултянського – Владислав Вата;

Року 1564-го тут замордовано було Томшу (та його товаришів), що видав туркам на страту князя Дмитра Байду Вишневецького;

Року 1578-го замордовано Івана Підкову;

Року 1582-го замордовано Янкуна – господаря мултянського;

Року 1615-го замордовано кілька конфедератів військових.

Вже в пізніші часи багатші купці мали змогу за гроші уміщувати свій крам у сховищах князя та продавати його на ятках, що були розташовані в певних місцях ринку для купців кожного народу. Так з'явилися у Львові вулиці: Руська, Вірменська, Німецька тощо.

Перший двір князя Лева Даниловича був збудований після одруження цього князя (р. 1247-го) на Лисій Горі і, як то подає автор XVII стор. Зиморович, був дерев'яний. Його місце вже твердо зафіксовано тереновими археологічними дослідженнями: це місце сучасного променаду, що нависає над Жовківською дорогою та над Підзамчем.

Місце для цього княж-двора було обране нещасливо. Княж-двір не мав води, а буйні вітри взимку завдавали мешканцям палат великих страждань. Лише одну зиму перебував князь у цьому дворі і на весну року 1248-го побудував собі новий “низький двір” на обніжку Лисої Гори, проти Старого Ринку над Жовківським шляхом.

Місце цього замку легко пізнати по трьох безсумнівних показниках: костюлові св. Іоана, що був збудований на честь жінки князя Лева – угорської княжни Констанції; по церкві Марії Сніжної, що була збудована колоністами німцями, та по княжій церкві св Миколи. Від цього княж-двору вгору дві вулиці. Проти княж-двору був Старий Ринок з мешканнями, ятками і божницями крамарів-жидів, давніх осельників цього ринку.

Від княжого двору Старий Ринок відділяв Жовківський шлях, який, відірвавшись від течії річки Полтви коло Клепарів, ішов попід болота і через них повертав на місто Холм, та іншою своєю галузкою йшов на Жовкву.

Навколо княжих дворів містився “окольний град”. Це були хати-гостини та заїзди, де спиналися на час відпочинку, або торгу східні купці. Ця дільниця міста звалася Вірменським селищем і мала свої окремі церкви. Ще далі, на Підзамчю, власне на Папарівці, спиналися татари, і та частина міста звалася Татарським селищем.

Іншою була ситуація розселення людности на схід від княжих дворів. Зі сходу простір Львова рівниною зливався з усім Розточчям в напрямку на Плісниськ, Київ та Чорний Шлях. Але простір самого Львова був відділений від плато, де струїв срібний потік (Пасіка) двома струмками, верхів'я яких сягали підніжжя гори Лева. Між їх верхів'ями було єдине місце, де підводи і пішоходи могли увійти на терен Львова по сухій землі, а не через багна струмків. Просто проти цього входу, вже на терені самого міста стреміла гора Лева, на якій могла міститися сторожа і вести свої спостереження та охорону міста. Дуже можливо, що в'їзд до міста був замкнений вежою-брамою та скріплений по берегах струмків дерев'яною огорожею (палісадом). Гостинець, увійшовши через цю браму, розділявся на чотири рамена: одне – до Руської брами повз струмок, друге – до Старого Ринку, що був на березі Полтви між княж-дворами, третє охоплювало гору Лева, Високий Замок та Лису Гору навколо (теперішня Замкова вулиця) та четверте, що обходило ці самі гори з півночі через Підзамчя.

На цих просторах жило численне руське населення, майстри, що обслуговували львівського князя та прибулих гостей, а на просторах лук випасали скотину купці та таборилися валки возів з товарами. На схилах гір розкинулися княжі вертогради – виноградники, що давали щороку сто бочок вина. Так було в княжі часи, так було і в усі віки потім. Колись всі вулиці та завулки мали своє просте, ділове, функціонально-топографічне найменування: гора Лева, гора Юра, вулиця Замкова, Підвальна, Стрілецька, Клепарів, город Татарський, Вірменський, Низький Замок, вулиця Руська, Жовківська, Галицька тощо і лише потім, після втрати містом незалежності, ті, що захоплювали місто, давали назви не властиві історичному розвитку міста.

На найвищій горі, т. зв. тепер Високому Замкові за князя Лева, певне, стояла дерев'яна вежа, з якої сторожа спостерігала рух на всіх шляхах, що бігли до Львова.

Княж-двір князя Юрія I-го. Подібно до того, як король Данило збудував княж-двір для свого сина Лева, так князь Лев збудував новий княж-двір для князя Юрія, свого сина, що так щасливо, мирно і люблений князював тут, як володар України, протягом 7 років.

Від цього князя до нас збереглася княжа печатка, що нею він скріплював свої грамоти. На ній бачимо пишного князя з великою бородою, довгими вусами та буйною чуприною; він сидить на троні, оздобленому пишною Готичного стилю різьбою. Над ним схиляються звірячі голови. Його чоло оздоблює зубчаста дорогоцінна корона; в руках – берло, одяг прикрашений пишними застрібками – круглими бляхами; навкруги голови готичними літерами латинський напис: S – DOMINI – GEORGI – REGIS – RUSIC +; на звороті печатки – зображення Св. Юра на коні і теж напис: S – DOMINI – GEORGI – ...

Князювання Юрія I-го було добою розквіту Галицько-Волинської Руси. В тому часі Львів відвідували і навіть переселилися на постійне життя багато німецьких та італійських митців та ремісників, які розбудовували і оздоблювали місто за княжим планом. Княж-двір міг бути лише на тому місці, на тому узгір'ї, колись покритому буйним лісом, де донині стоїть храм святого Юра, заслужений спадкоємець власного храму князя Юрія і де нині розбудовані

митрополичі палати. Ю. Пелеш подає, що перший монах на цій горі був Василько, син короля Данила. Ніби на прохання Василька, брат Лев збудував на цьому місці року 1280-го дерев'яну каплицю і келії, які згоріли в час нападу поляків року 1340-го (Я. Пастернак: "Наш Львів").

Від старих пишних будов дотепер нічого не лишилося. Лише розкопами Яр. Пастернак виявив, правдоподібно, рештки найдавнішого храму (ще дерев'яного), що був тут перед кам'яним, та невідомого часу печеру, що колись, може ще в княжий час, стала основою Василянського монастиря. Княж-двір Юрія I-го займав простір між Краківським і Угорським шляхами; з нього відкривався пишний краєвид на цілий старий Львів. **І чи не тут таки навіки спочив і сам господар – великий князь Юрій – від трудів своїх?**

На князюванні Юрія I-го скінчилася княжа історія Львова. Сини його Андрій та Лев II-гий (1308–1324) перейшли на життя до затишнішого Володимира Волинського, там і померли, там і поховані.

Проте, Львів жив і далі буйним торговельним життям, приманюючи своїм багатством різних хижаків до своїх скарбців по палатах і церквах.

Околиці Львова в княжий час були наповнені селами і хуторами селян та майстернями ремісників, а на узгір'ях довкола височіли боярські двори, що своїми багатствами часом конкурували з княжими.

Рoku 1387-го польський король Казімір Великий захопив місто, пограбував його і привласнив скарби князів і королів України-Руси, а для того, щоб закріпитися в місті, знову на руїнах двора Данилового відбудував руїни княжих стін, додавши вежі-ронделі в Середмісті, а для залоги знову відродив гніздо-замок на тій горі, що і досі зветься Високим Замком і вигляд якого знаємо вже з історичних грав'юр міста.

Проте Львів назавжди залишився твердинею української землі та української культури, що її не знищили ані вороги, ані віки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курінний П. Археологічне минуле Княжого Львова // Визвольний шлях. – Лондон, 1954. – № 5. – С.43–55.
2. Курінний П.П. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org/.../Курінний_Петро_Петров...; www.archeolog-cr.ru/?p=1633; www.uknol.info/ru/Persons/Kurinnij_P.P.html
3. Ульяновський В. Вадим Щербаківський. Життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Вадим Щербаківський. "Українське мистецтво". – К., 1995.
4. Шовкопляс Г. Данило Щербаківський і музей українського народного декоративного мистецтва. – К., 2002.

ПЕТР КУРИННИЙ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ДРЕВНЕГО ЛЬВОВА

А. Д. Франко*, О. Е. Франко**

**Институт Ивана Франко Национальной академии наук Украины
ул. Н. Драгоманова, 18, г. Львов, 79000*

***Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская 1, г. Львов, 79000*

Освещены главные этапы жизни и научной деятельности археолога, этнолога, историка, директора Музейного городка в Киеве, профессора Украинского Свободного университета в Мюнхене, одного из основателей Украинской Свободной Академии Наук. Публикуется его труд “Археологическое прошлое Княжеского Львова”.

Ключевые слова: Куринный П. П., Львов, археология, этнология, история

PETRO KURINNYJ - ANCIENT LVIV RESEARCHER

A. Franko*, O. Franko**

**Institute of Ivan Franko the National Academy of Sciences of Ukraine
Dragomanova St. 5, Lviv, 79000*

*** Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

There described the basic life stages and scientific activity of archaeologist, ethnologist and historian, the director of the Museum borough in Kiev, professor of the Ukrainian Free University in Munich, one of the founders of the Ukrainian Free Academy of Sciences. His work “Archaeological Past of Princely Lviv” is being published.

Key words: P. Kurinnyj, Lviv, archeology, ethnology, history.

Стаття надійшла до редколегії 01. 04. 2013

Прийнята до друку 26. 04. 2013

**КАФЕДРА АНТРОПОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ЯНА ЧЕКАНОВСЬКОГО:
СТВОРЕННЯ ТА ПЕРШІ РОКИ ДІЯЛЬНОСТІ**

Р. Б. Тарнавський

*Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра етнології
79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна*

Йдеться про початковий період діяльності кафедри антропології та етнології, яка існувала у Львівському університеті під керівництвом антрополога Яна Чекановського. Охарактеризовано причини створення кафедри, науково-педагогічну діяльність її працівників. Особливу увагу звернено на Антропологічно-етнологічний інститут, який діяв при кафедрі.

Ключові слова: антропологія, етнологія, кафедра, інститут, Львівський університет, лекція, професор.

1 жовтня 2013 р. виповнюється сто років від часу, коли у Львівському університеті розпочав викладати всесвітньо відомий антрополог, етнолог і мовознавець Ян Чекановський. Саме 1 жовтня 1913 р. він приступив до роботи на новоствореній тоді кафедрі антропології та етнології (антропології), яку очолював до 1941 р. Саме до цього ювілею приурочуємо статті, в яких висвітлюватиметься історія цієї кафедри. Перша з них – пропонується стаття, охоплює 1913–1924 рр. Її нижня хронологічна межа визначена роком створення у Львівському університеті кафедри антропології та етнології, а верхня – роком від’єднання від неї окремої кафедри етнології під керівництвом Адама Фішера. Наступні статті охоплюватимуть 1924–1939 та 1939 – 1940-і роки.

Антропологія у Львівському університеті викладалася з кінця XIX ст., проте в межах кафедри зоології. Так, її завідувач Бенедикт Дибовський читав лекційні курси “Будова людини як свідчення її родового розвитку” (літній семестр 1893/1894 навчального року) та “Про раси первісної людини” (літній семестр 1895/1896 навчального року) [11. С. 34; 12. С. 39].

У 1910 р. у Львівському університеті відкрили окрему кафедру етнології, яку очолив провідний тодішній польський етнолог Станіслав Цішевський. Проте, від самого початку роботи в університеті в нього виник конфлікт з керівництвом навчального закладу [9. С. 284]. Тому, ще наприкінці 1911 р. керівництво Львівського університету звернулося до на той час уже знаного антрополога та етнографа Я. Чекановського з пропозицією очолити кафедру етнології замість С. Цішевського. Проте, зайнятий науковою роботою, учений відмовився. Він дав свою згоду лише в 1913 р. [2. Арк. 28], після чого його життя до літа 1941 р. було тісно пов’язане з Львівським університетом.

Ян Чекановський народився 6 жовтня 1882 р. у селі Глухові Варшавської губернії тодішньої Російської імперії в сім'ї польського селянина Вінценти Чекановського та Амалії з дому Гутків, родина якої мала німецькі корені. Спочатку Ян навчався в гімназії у Варшаві, згодом, після переїзду родини в 1898 р. до Лібава (нині м. Ліепая, Латвія), – у Лібавській реальній школі, яку закінчив у 1901 р. Після здобуття середньої освіти він два місяці прослужив у російському війську в Лібаві. Впродовж 1902–1906 рр. Я. Чекановський навчався на математично-природничому відділі філософського факультету Цюріхського університету (за спеціальністю “Антропология”), де вивчав антропологию, анатомію, етнографію та математику. Вже під час навчання він проявив здібності до науки. Зважаючи на це, відомий антрополог Рудольф Мартін доручив йому написати розділ до підручника з антропології, який готував. У 1903 р., за результатами з'їзду антропологів у німецькому Вормсі, у якому Я. Чекановський брав участь як доповідач, вийшла його перша наукова праця – повідомлення про XXXIV з'їзд Німецького антропологічного товариства у Вормсі. Згодом світ побачили статті молодого вченого, переважно з галузі антропології, в тому числі, порівняльної анатомії та остеології: “Про вимірювання висоти черепа” (Zur Höhenmessung des Schädels // Archiv für Anthropologie (Braunschweig). 1904. Bd. I. S. 254–258) та “До питання про співвідношення зміни м'язів” (Zur Frage der Korrelation der Muskelvarietäten // Boas Anniversary Volume. Anthropological Papers (New York). 1906. P. 43–54) [2. Арк. 1, 2, 12, 28, 32].

23 травня 1907 р. у Цюріхському університеті на основі роботи “Дослідження співвідношення маси голови до маси черепа” (Untersuchungen über das Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen // Archiv für Anthropologie (Braunschweig). 1907. Bd. VI. S. 42–89) Я. Чекановський здобув ступінь доктора філософії з антропології. Після закінчення вищої освіти він продовжив наукову діяльність: у 1906–1907 рр. був консерватором Королівського етнографічного музею в Берліні, а в 1907–1908 рр. брав участь в експедиції герцога Адольфа Фрідріха Мекленбурзького в межиріччя Нілу та Конго, що не тільки збагатило знання вченого, але й направило його наукові інтереси ще й у русло етнографії. У 1909–1910 рр. Я. Чекановський продовжив роботу в Королівському етнографічному музеї в Берліні, опрацьовуючи зібрані під час експедиції до Центральної Африки матеріали. За цей період він написав такі наукові розвідки, як статті “Робота етнографічно-антропологічної експедиції герцога Адольфа Фрідріха Мекленбурзького за період з 1 липня 1907 по 1 серпня 1908 р.” (Die antropologisch-etnographischen Arbeiten der Expedition S. H. des Herzogs Adolph Friedrich zur Mecklenburg für den Zeitraum vom 1. Juli 1907 bis 1. August 1908 // Zeitschrift für Ethnologie (Berlin). 1909. Bd. XLI. S. 591–615), “Диференційна діагностика неандертальської групи” (Zur Differentialdiagnose der Neandertalgruppe // Korrespondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. 1909. T. XL. S. 44–47), “Дослідження в межиріччі Нілу та Конго” (Badania w międzyrzeczu Nilu i Kongo // Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademji Umiejętności w Krakowie. 1910. Serja B. T. L. S. 605–669), “Антропология Центральної Африки” (Zur Anthropologie von Zentralafrika

// *Bulletins de l'Academie des Sciences de Cracovie*. 1910. Serie B. S. 414–432), “Відносини у центральноафриканських пігмеїв” (*Verwandtschaftsbeziehungen Zentralafrikanischer Pygmäen* // *Korrespondenzblatt der Deutschen Gessellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. 1910. T. XLII. S. 101–109), а також брошуру “Антропологічна робота в Центральній Африці. Північ і Південь” (*Anthropologische Arbeiten in Zentralafrika. Nord und Süd*. Berlin, 1910. 10 s.). Зібрані у Центральній Африці матеріали вчений згодом систематизував в багатотомну монографію “Дослідження у межиріччі Нілу та Конго” (*Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*. Leipzig, 1911–1927. Bd. I–V). У ній, на основі польових матеріалів, Я. Чекановський описав етнографічні та антропологічні особливості африканських племен, зокрема тих, які проживають на території сучасних Руанди, Демократичної Республіки Конго (райони ріки Уеле та провінції Ітурі), а також країн, прилеглих до Нілу та Атлаських гір; особливу увагу дослідник звернув на племена пігмеїв та азанде, а також на бантоїдні та нілотські етноси [2. Арк. 28, 32, 45].

У 1910 р. молодого, але вже відомого вченого запросили на роботу до Кунсткамери – Музею антропології та етнографії імені Петра Великого Російської академії наук у Санкт-Петербурзі. Проте, через підготовку до друку першого тому вже згаданої монографії “Дослідження у межиріччі Нілу та Конго”, він розпочав роботу в Росії лише на початку 1911 р., й до 1913 р. працював молодшим етнографом-зберігачем фондів відділу Африки Музею антропології та етнографії. За період роботи в Росії Я. Чекановський написав статті “Внесок до антропології Польщі” (*Beiträge zur Anthropologie von Polen* // *Archiv für Anthropologie* (Braunschweig). 1911. Bd. X. S. 187–195), “Об’єктивні критерії в етнології” (*Objektive Kriterien in der Ethnologie* // *Korrespondenzblatt der Deutschen Gessellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. 1911. T. XLIII. S. 71–75), “Етнографія межиріччя Нілу та Конго” (*Ethnographie des Nil-Kongo-Zwischengebietes* // *Petermanns Mitteilungen* (Gotha). 1912. S. 22–25), третій том монографії “Дослідження у межиріччі Нілу та Конго”, а також “Путівник по Музею антропології та етнографії імені імператора Петра Великого. Африка” (“*Путеводитель по Музею антропологии и этнографии имени императора Петра Великого. Африка*”. СПб, 1912. 36 с.) [2. Арк. 1 зв., 28, 32, 33, 45, 46 зв.; 10].

Як уже зазначалося, в 1913 р. учений дав згоду на пропозицію очолити відновлену кафедру етнологічного спрямування Львівського університету. Зважаючи на наукові зацікавлення Я. Чекановського, вона отримала назву “кафедра антропології та етнології” (у джерелах зустрічається й назва “кафедра етнології та антропології”). До виконання своїх обов’язків як екстраординарний професор цієї кафедри Я. Чекановський приступив 1 жовтня 1913 р. Згодом, 1 листопада 1918 р., його призначили титулярним ординарним професором, а 1 січня 1920 р. затвердили ординарним професором [2. Арк. 1 зв., 3, 46 зв.; 23. S. 28; 24. S. 29; 25. S. 33; 26. S. 33–34; 27. S. 34; 40. S. 21–22].

До радянської реорганізації Львівського університету восени 1939 р. кафедра у ньому ототожнювалася з професором, а її повноправними працівниками були лише особи, які пройшли процедуру габілітації – отримали право викладання в

університеті (його давав ступінь габілітованого доктора та звання доцента). Для наукової діяльності при кафедрах існували спеціальні наукові інститути, метою яких була допомога студентам університету в набутті практичних умінь і навичок, а також організація цілеспрямованих наукових досліджень студентів і викладачів. Наукові інститути очолювали директори – професори університету; їм підпорядковувалися науково-допоміжні працівники: етатові (працювали на постійній основі) чи контрактні (працювали за контрактом) заступники асистентів (демонстратори), молодші та старші асистенти, а також асистенти-волонтери, які працювали на безоплатній основі, за власним бажанням [6. С. 44–45; 32. S. 13–14]. Демонстратори, молодші та старші асистенти наукових інститутів філософського (з осені 1924 р. – гуманітарного) факультету Львівського університету, будучи записаними до штату відповідного інституту, вважалися водночас працівниками кафедри, при якій він діяв. Зважаючи на це, в науковій літературі, подекуди, ототожнюють кафедри та інститути, хоча між ними існувала різниця. Вона чітко простежується на прикладі Інституту статистики юридичного факультету Університету Яна Казимира у Львові, яким у 1930-х рр. керував Я. Чекановський. Попри існування цього структурного підрозділу, окремої кафедри статистики під керівництвом Я. Чекановського на юридичному факультеті не існувало. Інший приклад з 1930-х рр. – кафедра антропогеографії гуманітарного факультету Львівського університету, очолена Юзефом Вонсовичем, який так і не домогся відкриття окремого Інституту антропогеографії [43–47].

Зміни у функціонуванні наукових інститутів Львівського університету впродовж 1910 – початку 1920-х рр. чітко відображає Антропологічно-етнологічний інститут (інколи в джерелах він фігурує як Антропологічний інститут), який розпочав діяти при кафедрі антропології та етнології восени 1913 р., відразу після її створення. Директором інституту був Я. Чекановський. У джерелах поряд співіснують такі назви цього структурного підрозділу, як “Zakład antropologiczno-etnologiczny” та “Instytut antropologiczno-etnologiczny”. Проте, оскільки в цьому випадку відповідником польського терміна “zakład” може бути український “інститут”, а також, зважаючи на те, що цей структурний підрозділ належав до “Наукових інститутів Львівського університету”, вважаємо за можливе й навіть доцільне вживати на його означення саме словосполучення “Антропологічно-етнологічний інститут”. Цей науковий підрозділ знаходився у будівлі Геологічного інституту Львівського університету на вулиці Длугоша, 8 (нині – Кирила і Мефодія), займаючи три кімнати загальною площею 120 м². Планувалося, що згодом його перенесуть до більш просторого приміщення у корпусі університету на вулиці св. Миколая, 4 (нині – М. Грушевського). Проте в першій половині 1920-х рр. цього так і не зробили [28. S. 183; 24. S. 48; 25. S. 53; 26. S. 55; 27. S. 56; 40. S. 32; 41. S. 58–59].

У рамках Імператорсько-королівського університету імені імператора Франца І у Львові (офіційна назва Львівського університету впродовж 1817–1918 рр.) щорічний бюджет Антропологічно-етнологічного інституту становив 400 крон (під час погіршення фінансового становища Австро-Угорщини впродовж Першої світової війни – 267 крон), а з реорганізацією вищого навчального закладу в Університет Яна Казимира у Львові (офіційна назва

Львівського університету впродовж 1919–1939 рр.) – 1,080 злотих [28. S. 183]. Проте однією з найсуттєвіших відмінностей у діяльності інституту впродовж вказаних періодів було те, що до початку 1920-х рр. для нього не передбачалося жодних оплачуваних посад науково-допоміжних кадрів [24. S. 48; 25. S. 53; 26. S. 55; 27. S. 56; 40. S. 32]. Лише в 1921 р. керівництво Львівського університету домоглося від Міністерства віровизнань та освіти Польщі виділення для Антропологічно-етнологічного інституту двох ставок – старшого асистента та молодшого асистента. Першу обійняв Болеслав Росінський, другу – Консанти Соболевський [41. S. 58–59; 28. S. 183].

Болеслав Росінський народився 1 липня 1884 р. у Варшаві в родині архівного працівника Яна Росінського та Пауліни з дому Сікорських. Закінчивши реальну школу (1902) та духовну семінарію (1907) у Варшаві, він висвятився на священика (1907). Упродовж 1907–1911 та 1919–1920 рр. вивчав природничі науки (в тому числі, антропологію) в Мюнхенському університеті. Ще під час навчання у Мюнхені Б. Росінський став виконувати обов'язки парафіяльного вікарія (1908–1910). Повернувшись до Варшави, він навчався у місцевому Вільному університеті (1911–1920) та водночас виконував обов'язки асистента (1911–1917), згодом – старшого асистента (1917–1921) Інституту антропологічних наук Варшавського наукового товариства; крім цього, впродовж 1911–1917 рр. викладав у школах Варшави катехизм. Саме в цей період Б. Росінський розпочав свою наукову діяльність як антрополог: у 1916 р. опублікував статтю “Дослідження щелеп з польських земель” (*Badania nad żuchwami z ziem polskich // Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. 1916. T. IX. S. 441–487), наступного року – статтю “Антро-пологічна характеристика населення села Кашиць та околиць Пшеворська в Галичині” (*Charakterystyka antropologiczna ludności wsi Kaszyc i okolic Przeworska w Galicji // Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. 1917. T. X. S. 1098–1135) [1. Арк. 1–1 зв., 3; 3. Арк. 2–2 зв., 4–6; 5. Арк. 198].

З 1 травня 1920 р. по 18 березня 1921 р. Б. Росінський навчався на філософському факультеті Львівського університету, де вивчав антропологію та порівняльну анатомію під керівництвом Я. Чекановського. Саме у Львівському університеті 18 березня 1921 р. відбувся успішний захист докторської праці Б. Росінського “Антропологічна характеристика населення Пултуського повіту” (*Charakterystyka antropologiczna ludności powiatu pułtuskiego*) (згодом її опублікували в журналі “*Kosmos*”), на підставі якого вченому надали ступінь доктора філософії з антропології. Основою докторської праці Б. Росінського стали матеріали польового антропологічного дослідження населення семи сіл гміни Големб'є Пултуського повіту Варшавського воєводства, зібрані ним у 1918–1919 рр. за вказівкою Інституту антропологічних наук Варшавського наукового товариства. Під час цього дослідження учений спирався на методику Р. Мартіна, Я. Чекановського, відомого австрійського антрополога та етнолога Фелікса фон Люшана та інших дослідників, описавши головні антропологічні ознаки населення: зріст, пігментацію шкіри, показники голови, обличчя, носа, губ тощо. Саме після успішного захисту докторської роботи, з 1 жовтня 1921 р. Б. Росінського й призначили на посаду старшого асистента Антропологічно-

етнологічного інституту. Працюючи під керівництвом Я. Чекановського, на початку 1920-х рр. він опублікував низку наукових статей, зокрема “З антропологічних досліджень зубів” (*Z badań antropologicznych nad uzębieniem // Przegląd Dentystyczny*. 1922. Т. II. S. 19–25), “Дослідження знайдених у Польщі неолітичних черепів” (*Studia nad czaszkami neolitycznymi znalezionymi w Polsce // Wiadomości Archeologiczne (Warszawa)*. 1924. Т. IX. S. 29–49) [1. Арк. 1–1 зв., 3; 3. Арк. 1–1 зв., 4–6; 5. Арк. 198; 41. S. 58; 30].

Щодо Константи Собольського, то він обійняв посаду молодшого асистента Антропологічно-етнологічного інституту ще будучи студентом навчального відділення “Антропологія та етнологія” філософського факультету Львівського університету [41. S. 59; 28. S. 183]. Тобто Я. Чекановський, як його викладач, бачив у К. Собольському перспективного науковця. Наперед додамо, що в 1925 р. К. Собольський опублікував статтю “Антропологічна характеристика населення Вілейського повіту” (*Charakterystyka antropologiczna ludności powiatu wilejskiego // Kosmos. Czasopismo Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika. Rok 1925. T. L. S. 1166–1225*) [31], у якій описав антропологічні особливості населення околиць міста Вілейка тодішнього Віленського воєводства міжвоєнної Польщі, нині – Вілейського району Білорусії.

Від самого початку створення Антропологічно-етнологічного інституту Я. Чекановський великої ваги надавав формуванню його бібліотеки, адже цей структурний підрозділ мав стати центром наукових досліджень у галузі народознавства. Спершу для наукової роботи інституту використовували власну книгозбірню Я. Чекановського, й лише згодом книги для бібліотеки інституту розпочали спеціально купувати (наприкінці 1918 р. вона налічувала 78 томів, у тому числі – три серії спеціалізованих народознавчих часописів, а, наприклад, на 1928 р. – 282 томи). Поповнення фонду бібліотеки Антропологічно-етнологічного інституту відбувалося й шляхом обміну журналу “*Kosmos*” (друкованого органу Польського товариства природознавців імені Коперника, що видавався у Львові силами викладачів і студентів-природничників (геологів, хіміків, фізиків) Львівського університету) на періодичні видання інших товариств (на 1928 р. у бібліотеці інституту було 44 примірники антропологічних часописів, отриманих шляхом такого обміну). В Антропологічно-етнологічному інституті Львівського університету була також краніологічна збірка (колекція черепів), що використовувалася у навчально-науковій роботі. Початком її формування стала колекція зі 148 черепів, подарована інституту доктором Вітольдом Лучинським. Наприкінці 1918 р. ця краніологічна збірка становила вже 408 черепів, а на 1928 р. – близько 800. В інституті також зберігалися картки з інформацією про зріст населення Каліського повіту, подаровані доктором Александером Мацешом: з їхньою допомогою Я. Чекановський ілюстрував студентам статистичний метод в антропологічних дослідженнях [28. S. 183].

Наголосимо, що Я. Чекановський першим у Польщі застосував математичну статистику для систематики людини, а його праця “Нарис статистичних методів у застосуванні до антропології” [29] стала одним з перших у світі досліджень зі статистики й довгий час використовувалася як єдиний

польський підручник з цієї дисципліни. Зацікавлення вченого статистикою та його досягнення у цій галузі наукового знання спричинилися до відкриття у 1933 р. на юридичному факультеті Львівського університету вже згаданого Інституту статистики, який знаходився на другому поверсі університетської будівлі на вулиці Міцкевича, 5 (нині – Листопадового чину). Цей інститут під керівництвом Я. Чекановського існував до 1939 р. [43–47].

Упродовж перших років існування Антропологічно-етнологічного інституту Львівського університету його діяльність зосереджувалася на дослідженнях антропологічних особливостей населення польських та українських етнічних земель (у межах Західної України). Пізніше, коли ними розпочала займатися спеціальна антропологічна комісія Міністерства військових справ Польщі під керівництвом Яна Мидлярського (колишнього вихованця кафедри антропології та етнології Львівського університету), головним напрямом наукових досліджень інституту стали расові особливості населення міжвоєнної Польщі, їхня динаміка, зв'язок із загальноісторичними та суспільними процесами тощо. Я. Чекановський навів статистику кількості наукових розвідок співробітників інституту: 1914 р. – 0, 1915 р. – 0, 1916 р. – 1, 1917 р. – 1, 1918 р. – 2, 1919 р. – 1, 1920 р. – 2, 1921 р. – 6, 1922 р. – 8, 1923 р. – 3, 1924 р. – 7. Застій у науковій діяльності упродовж перших років існування інституту він пояснював дезорганізацією роботи в роки Першої світової війни, а також відсутністю у складі підрозділу аж до 1921 р. науково-допоміжних працівників (основну частину робочого часу Я. Чекановського забирав тоді навчальний процес) [28. S. 184–185].

Упродовж 1913–1921 рр. Я. Чекановський був єдиним викладачем кафедри антропології та етнології, відповідаючи за читання лекційних курсів і проведення практичних занять для студентів такого навчального відділення філософського факультету, як “Антропологія та етнологія”. Їхня тематика в цей час полягала, насамперед, у питаннях загальної антропології, а з 1917 р. – ще й антропології населення Польщі. Я. Чекановський читав курси “Антропологія”, “Вступ до антропології”, “Загальна антропологія”, “Біологічно-антропологічні питання”, “Вступ до антропології Польщі”, а також керував антропологічним лабораторіумом та антропологічними (антропологічно-статистичними) вправами (згодом ще й біометричними вправами), на яких студенти практикувалися в опрацюванні антропологічних матеріалів [13. S. 19; 14. S. 19; 15. S. 19; 16. S. 20; 17. S. 18; 18. S. 20; 19. S. 19; 20. S. 20; 21. S. 20; 22. S. 21; 33. S. 17; 34. S. 18; 35. S. 18].

З 1914 р., ще навчаючись на філософському факультеті Львівського університету, до роботи в Антропологічно-етнологічному інституті був залучений відомий у майбутньому український археолог та етнограф Ярослав Пастернак (лекції та семінарські заняття, які проводив Я. Чекановський, він відвідував з 1913 р.). Відзначимо, що коли на початку 1914 р. молодий дослідник запланував здійснити власні польові антропологічні дослідження, Я. Чекановський позичив йому свої інструменти для їхнього проведення. У березні 1914 р., “уоружений мартінівськими приладами” (їхня назва походить від учителя Я. Чекановського – антрополога Р. Мартіна) Я. Пастернак упродовж десяти днів проводив

антропологічні обміри рекрутів-українців на призовному пункті у Жовкві. За цей час він обміряв 250 юнаків зі сіл південної частини Жовківського повіту віком від 21 до 23 років [4. С. 427; 7. С. 231; 8. С. 49–50, 53;]. Опрацювавши отримані матеріали з допомогою члена Наукового товариства імені Шевченка, антрополога Івана Раковського, Я. Пастернак опублікував на їхній основі у “Матеріялах до української етнології” наукову статтю “Антропометричні дослідження над українським населенням полудневої Жовківщини” [7]. У ній він систематизував отриманий матеріал за такими показниками: колір волосся та очей, зріст, форма голови, морфологічні особливості обличчя та носа, довжина рук і ніг у порівнянні зі зростом, зріст у зв’язку з формою голови та кольором очей і волосся. На основі цього Я. Пастернак зробив такі висновки: “При ліпшому розгляданні досліджуваного матеріалу легко можна розпізнати між складовими його етнічними елементами визначно круглоголовий, по дослідам проф[есора] Вовка характеристичний для українського народу, динарський тип. Він творить у приближенню 1/3 часть розглянутих осібняків і перекидається найправдоподібніше відтак далеко більше компактною масою на східний (правий) беріг Буга. Загальним підложом являється більше довгоголовий тип, схожий у головних начертах із типом “β” проф[есора] Чекановського, якого присутність достаточна вияснена віковими етнічними впливами довгоголових сусідніх племен північного заходу. Деякі інші дрібні домішки можна би мабуть доказати й певними історичними подіями, а саме татарською колонізацією сих околиць у XVII століттю” [7. С. 247].

На прикладі Я. Пастернака бачимо, що антропологічна підготовка, отримана студентами Львівського університету на лекціях і практичних заняттях Я. Чекановського, спонукала їх до проведення самостійних польових антропологічних досліджень.

Щодо викладання етнології у межах кафедри антропології та етнології, то до початку 1920-х рр. воно обмежувалося лекційними курсами Я. Чекановського, які впродовж 1913–1917 рр. стосувалися проблем загальної етнології, насамперед, етнографії Африки (“Етнографія”, “Етнографія Океанії”, “Етнографія Африки”, “Антропологія та етнографія Африки”, “Етнологія та етнографія Африки”), адже Я. Чекановський спеціалізувався на цій тематиці як польовий етнограф. Натомість з 1917/1918 навчального року вчений розпочав читати курси “Вступ до антропології та етнографії Польщі”, “Вступ до етнографії Польщі”. Ці зміни в тематиці його лекцій, скоріше за все, були викликані політичним чинником – зміцненням впливу польських політичних кіл у час занепаду Австро-Угорської імперії та відновлення незалежності Польщі, до складу якої з 1919–1923 рр. увійшла й Західна Україна з центром у Львові. Більшість лекційних занять, які проводив Я. Чекановський, відбувалися у Лекційній залі Геологічного інституту, практичних – в Антропологічно-етнологічному інституті (з 1921 р. – у його спеціальній антропологічній робітні) [13. S. 19; 14. S. 19; 15. S. 19; 16. S. 20; 17. S. 18; 18. S. 20; 19. S. 19; 20. S. 20; 21. S. 20; 22. S. 21; 33. S. 17; 34. S. 18; 35. S. 18; 36. S. 27; 37. S. 22; 38. S. 31; 39. S. 23–24].

Зважаючи на велике педагогічне навантаження, яке певною мірою ставало на заваді його науковій діяльності, Я. Чекановський планував розширити кафедру антропології та етнології, залучивши до роботи доцента, який би спеціалізувався

саме на етнологічних дисциплінах. Головною кандидатурою на цю посаду був А. Фішер. Його успішна габілітація відбулася в 1921 р., після чого, як доцент кафедри антропології та етнології А. Фішер розпочав читати лекційні курси зі слов'янської етнографії, а також проводити практичні заняття з етнології ("етнологічні вправи"). Натомість Я. Чекановський, окрім курсу "Загальної антропології", повернувся у своїх лекціях до загальноетнологічної тематики ("Вступ до етнографії Африки", "Етнічна антропологія", "Етнічна антропологія (Азія та Європа)"), розпочав разом з Б. Росінським проведення краніологічних та антропометричних вправ і практичних вправ в антропологічній роботі, об'єднаних з антропологічним семінаром, а також читання курсів "Вступ до біометрії з вправами" та "Вступ до антропометрії" [36. S. 27; 37. S. 22; 38. S. 31; 39. S. 23–24].

На основі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки.

З часу запрошення до Львівського університету на посаду завідувача кафедри народознавчого спрямування в 1913 р. антрополога Я. Чекановського, в університеті відбулося становлення Львівської наукової антропологічної школи цього вченого.

Будучи вихованцем провідних європейських антропологів, зокрема Р. Мартіна, Я. Чекановський засвоїв їхній досвід, удосконаливши його новими, як на той час, методами антропологічних досліджень, насамперед, застосуванням математичної статистики до систематики людини.

Кафедра антропології та етнології Львівського університету забезпечувала викладання антропологічних дисциплін, а також етнологічної проблематики (переважно в руслі етнографії племен Африки та Океанії та етнічної антропології (тематики, на межі з первісною історією) населення Європи та Азії). Згодом Я. Чекановський почав викладати й антропологію та етнологію поляків й українців (тієї частини українського етносу, яка у міжвоєнний період опинилася у складі Польщі).

Великої ваги вчений надавав практичним заняттям з антропології. Вони відбувалися в Антропологічно-етнологічному інституті, організованому при кафедрі антропології та етнології. Цей науковий підрозділ Львівського університету був базою наукових досліджень з антропології, й став підґрунтям формування Львівської наукової антропологічної школи Я. Чекановського (до неї належали працівники інституту Б. Росінський, К. Соболевський та ін.).

Я. Чекановський усвідомлював потребу розширення кафедри антропології та етнології за рахунок викладача-етнолога, який мав спеціалізуватися на слов'янській етнографії. Тому, завдяки його активному сприянню, на початку 1920-х рр. доцентом кафедри став А. Фішер, який зробив слов'янську етнографію одним з провідних напрямів наукових досліджень у Львівському університеті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. [1939–1941], спр. 157а (Личное дело профессора Росинского Болеслава Яновича), 7 арк.
2. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. [1939–1941], спр. 893 (Личное дело сотрудника Чекановского Яна Викентьевича), 47 арк.
3. Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. [1944–1949], спр. 1242 (Личное дело Росинского Б. И.), 15 арк.

4. Глушко М. Антропологічні студії в Науковому товаристві імені Шевченка (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2010. – Вип. 45. – С. 413–436.
5. Державний архів Львівської області, ф. 26, оп. 5, спр. 1639 (Личное дело профессора Росинского Болеслава), 198 арк.
6. Крикун М. Львівський університет австрійського періоду (1784–1918) // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Т. I : А–К/вид. рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів, 2011. – С. 38–53.
7. Пастернак Я. Антропометричні дослідження над українським населенням південної Жовківщини (Тимчасовий реферат) // Матеріали до української етнології. – Львів, 1919. – Т. XIX–XX. – С. 231–247.
8. Романюк Т. Діяльність Ярослава Пастернака в Етнографічній комісії Наукового товариства ім. Шевченка // Етнічна культура українців. – Львів, 2006. – С. 48–62.
9. Гарнаєвський Р. Станіслав Цішевський: життєпис, наукові праці та педагогічна діяльність // Народознавчі зошити. – 2013. – №2. – С. 279–288.
10. Чекановский Я. В. Путеводитель по Музею антропологии и этнографии имени императора Петра Великого. Африка. – СПб, 1912.
11. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład personalu i program wykładów w półroczu letnim 1893/94. – Lwów, 1894.
12. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład personalu i program wykładów w półroczu letnim 1895/96. – Lwów, 1896.
13. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1913/14. – Lwów, 1911.
14. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu letnim 1913/14. – Lwów, 1914.
15. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1914/15. – Lwów.
16. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1915/16.
17. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu letnim 1915/1916. – Lwów, 1916.
18. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1916/17. – Lwów, 1916.
19. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu letnim 1916/1917. – Lwów, 1917.
20. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1917/18. – Lwów, 1917.
21. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu letnim 1917/1918. – Lwów, 1918.
22. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1918/1919. – Lwów, 1918.
23. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu w roku akademickim 1913/1914. – Lwów, 1913.
24. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu w roku akademickim 1914/1915. – Lwów, 1914.
25. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu w roku akademickim 1915/1916. – Lwów, 1916.

- 26.C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu w roku akademickim 1916/1917. – Lwów, 1917.
- 27.C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu w roku akademickim 1917/1918. – Lwów, 1917.
- 28.*Czekanowski J.* Z działalności Zakładu antropologiczno-etnologicznego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie w piętnastoleciu. 1914–1928 // *Lud. Organ Polskiego towarzystwa etnologicznego*, wydawany przez Polskie towarzystwo ludoznawcze we Lwowie. – 1928. – Serja II. – T. VII (XXVII) – S. 183–190.
- 29.*Czekanowski J.* Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii. – 1913. – IV.
- 30.*Rosiński B.* Charakterystyka antropologiczna ludności powiatu pułtuskiego // *Kosmos*. Czasopismo Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika. – Rok 1923. – T. XLVIII. – S. 302–360.
- 31.*Sobolski K.* Charakterystyka antropologiczna ludności powiatu wilejskiego // *Kosmos*. Czasopismo Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika. – Rok 1925. – T. L. – S. 1166–1225.
- 32.Statut Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. – Lwów, 1924.
- 33.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym roku akademickiego 1919/20. – Lwów, 1919.
- 34.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów w półroczu letnim (3-cim trymestrze) 1919/1920. – Lwów, 1920.
- 35.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów w 1 i 2 trymestrze roku akademickiego 1920/1921. – Lwów, 1920.
- 36.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów w trymestrze I–II roku szkolnego 1921–1922. – Lwów, 1921.
- 37.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów w 3 trymestrze roku akademickiego 1921–1922. – Lwów, 1922.
- 38.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów w I i II trymestrze roku akademickiego 1922–1923. – Lwów, 1922.
- 39.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów w III trymestrze roku akademickiego 1922–1923. – Lwów, 1923.
- 40.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład uniwersytetu w roku szkolnim 1920/21. – Lwów, 1921.
- 41.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład uniwersytetu w latach akademickich 1921/22 i 1922/23. – Lwów, 1923.
- 42.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów na rok akademicki 1931/32 i skład uniwersytetu w latach akademickich 1930/31 i 1931/32. – Lwów, 1931.
- 43.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów oraz skład uniwersytetu w roku akademickim 1932/1933. – Lwów, 1932.
- 44.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład uniwersytetu w latach akademickich 1933/34 i 1934/35. – Lwów, 1934.
- 45.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład uniwersytetu w roku akademickim 1935/36. – Lwów, 1935.
- 46.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład uniwersytetu w latach akademickich 1936/37 i 1937/38. – Lwów, 1937.
- 47.Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład uniwersytetu w roku akademickim 1938/39. – Lwów, 1938.

Додаток

**Заняття, проведені викладачами кафедри антропології та етнології
для студентів навчального відділення “Антропологія та етнологія”
 (“Антропологія, етнологія, первісна історія”)
філософського факультету Львівського університету
впродовж 1913–1923 років [Інформація за: 14–22; 33–39]**

Навч. рік	Предмет	Час проведення
Лекції та практичні заняття, проведені Я. Чекановським		
1913/1914	Антропологія, частина I	У зимовому півріччі, дві години щотижня
	Етнографія, частина I	У зимовому півріччі, дві години щотижня
	Антропологічні справи (збирання та опрацювання спостережень)	У зимовому півріччі, година щотижня
	Антропологія, частина II	У літньому півріччі, щосереда з 9 до 10 год.
	Етнографія Океанії	У літньому півріччі, щовівторка та щочетверга з 9 до 10 год.
	Антропологічні справи	У літньому півріччі, дві години щотижня
	Антропологічний лабораторіум	У літньому півріччі, щоденно з 10 до 11 год.
1914/1915*	Вступ до антропології	У зимовому півріччі, щочетверга з 9 до 10 год.
	Загальна антропологія	У зимовому півріччі, щосуботи з 9 до 10 год.
1914/1915	Етнографія Африки	У зимовому півріччі, щосереда з 9 до 10 год.
	Антропологічно-статистичні справи	У зимовому півріччі, щоп'ятниці з 9 до 11 год.
	Антропологічний лабораторіум	У зимовому півріччі, щодня з 8 до 11 год.
1915/1916	Вступ до антропології	У зимовому півріччі, щочетверга з 9 до 10 год.
	Загальна антропологія	У зимовому півріччі, щосуботи з 9 до 10 год.

---

* Через події Першої світової війни, в літньому семестрі цього навчального року заняття у Львівському університеті не проводилися.

1915/1916	Етнографія Африки, частина I	У зимовому півріччі, щосереди з 9 до 10 год.
	Антропологічно-статистичні справи	У зимовому півріччі, щоп'ятниці з 9 до 11 год.
	Антропологічний лабораторіум	У зимовому півріччі, щодня з 8 до 11 год.
	Загальна антропологія	У літньому півріччі, дві години щотижня
	Етнографія Африки	У літньому півріччі, година щотижня
	Антропологічні справи	У літньому півріччі, дві години щотижня
1916/1917	Загальна антропологія	У зимовому півріччі, дві години щотижня
	Антропологія та етнографія Африки	У зимовому півріччі, година щотижня
	Антропологічно-статистичні справи	У зимовому півріччі, дві години щотижня
	Загальна антропологія, частина II	У літньому півріччі, щовівторка та щоп'ятниці з 9 до 10 год.
	Етнологія та етнографія Африки	У літньому півріччі, щочетверга з 9 до 10 год.
	Антропологічні справи	У літньому півріччі, дві години щотижня
1917/1918	Загальна антропологія, частина I	У зимовому півріччі, щовівторка та щоп'ятниці
	Вступ до антропології та етнографії Польщі	У зимовому півріччі, щочетверга з 9 до 10 год.
	Антропологічно-статистичні справи	У зимовому півріччі, дві години щотижня
	Загальна антропологія, частина II	У літньому півріччі, щовівторка та щочетверга з 9 до 10 год.
1917/1918	Вступ до антропології та етнографії Польщі (вибрані розділи)	У літньому півріччі, щоп'ятниці з 9 до 10 год.
	Антропологічні справи	У літньому півріччі, щочетверга з 15 до 17 год.

1918/1919*	Загальна антропологія	У зимовому півріччі, щовівторка та щочетверга з 9 до 10 год.
	Біологічно-антропологічні питання	У зимовому півріччі, щоп'ятниці з 9 до 10 год.
	Біометричні вправи	У зимовому півріччі, дві години щотижня
1919/1920	Загальна антропологія	У зимовому півріччі, щовівторка та четверга з 9 до 10 год.
	Біологічно-антропологічні питання	У зимовому півріччі, щоп'ятниці з 9 до 10 год.
	Біометричні вправи	У зимовому півріччі, дві години щотижня
	Антропологія	У літньому півріччі, щовівторка та щочетверга з 9 до 10 год.
	Вступ до антропології Польщі	У літньому півріччі, щоп'ятниці з 9 до 10 год.
	Антропологічні вправи	У літньому півріччі, дві години щотижня
1920/1921	Антропологія	У І–ІІ триместрах, щовівторка та щочетверга з 9 до 10 год.
	Вступ до етнографії Польщі	У І–ІІ триместрах, щоп'ятниці з 9 до 10 год.
	Антропологічні вправи	У І–ІІ триместрах, дві години щотижня
1921/1922	Загальна антропологія	У І–ІІ триместрах, щовівторка та щочетверга з 9 до 10 год.
	Вступ до етнографії Африки	У І–ІІ триместрах, щосередини з 9 до 10 год.
	Антропологічні вправи	У І–ІІ триместрах, дві години щотижня
	Загальна антропологія, частина II	У III триместрі, щовівторка та щочетверга з 9 до 10 год.
	Етнічна антропологія, частина I	У III триместрі, щосередини з 9 до 10 год.

---

* Зважаючи на події українсько-польської війни, у літньому семестрі цього навчального року заняття у Львівському університеті відбувалися несистематично.

	Краніологічні та антропометричні вправи	У III триместрі, дві години щотижня, разом з Б. Росінським
	Практичні вправи в антропологічній робітні, об'єднані з антропологічним семінаром	У III триместрі, чотири години щотижня, разом з Б. Росінським
1922/1923	Загальна антропологія	У I–II триместрах, щовівторка та щочетверга з 9 до 10 год.
	Етнічна антропологія, частина II	У I–II триместрах, щосередини з 9 до 10 год.
	Вступ до біометрії з вправами	У I–II триместрах, дві години щотижня, разом з Б. Росінським
	Практичні вправи в антропологічній робітні, об'єднані з антропологічним семінаром	У I–II триместрах, чотири години щотижня, разом з Б. Росінським
	Загальна антропологія	У III триместрі, щовівторка та щочетверга з 9 до 10 год.
	Етнічна антропологія (Азія та Європа)	У III триместрі, щосередини з 9 до 10 год.
	Вступ до антропометрії	У III триместрі, щоп'ятниці з 9 до 11 год., разом з Б. Росінським
	Антропологічний лабораторіум	У III триместрі, десять години щотижня, разом з Б. Росінським
Лекції та практичні заняття, проведені А. Фішером		
1921/1922	Культура польського народу на тлі культури сусідніх народів	У I–II триместрах, щосередини та щоп'ятниці з 17 до 18 год.
	Етнологічні вправи для початківців	У I–II триместрах, щосуботи з 17 до 18 год.
	Культура польського народу на тлі культури сусідніх народів, частина II	У III триместрі, щосуботи з 17 до 18 год.
	Казки польського народу	У III триместрі, щочетверга з 17 до 18 год.
1921/1922	Етнологічні вправи	У III триместрі, щосуботи з 16 до 17 год.

1922/1923	Слов'янська демонологія	У І–ІІ триместрах, щосереда та щочетверга з 18 до 19 год.
	Етнологічні справи	У І–ІІ триместрах, щосуботи з 16 до 18 год.
	Річні звичаї польського народу.	У ІІІ триместрі, щосереда та щочетверга з 18 до 19 год.
	Етнологічні справи	У ІІІ триместрі, щосуботи з 16 до 18 год.

**КАФЕДРА АНТРОПОЛОГИИ И ЭТНОЛОГИИ ЛЬВОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ПОД РУКОВОДСТВОМ ЯНА ЧЕКАНОВСКОГО:
СОЗДАНИЕ И ПЕРВЫЕ ГОДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Р. Б. Тарнавский

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000*

Речь идет о начальном периоде деятельности кафедры антропологии и этнологии, которая существовала во Львовском университете под руководством антрополога Яна Чекановского. Охарактеризованы причины создания кафедры, научно-педагогическая деятельность ее работников. Особое внимание обращено на Антропологическо-этнологический институт, который действовал при кафедре.

Ключевые слова: антропология, этнология, кафедра, институт, Львовский университет, лекция, профессор.

**THE DEPARTMENT OF ANTHROPOLOGY AND ETHNOLOGY
AT LVIV UNIVERSITY UNDER THE LEADERSHIP OF YAN
CHEKANOVSKI: THE CREATION AND THE FIRST YEARS OF ACTIVITY**

R. Tarnavskyi

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

The article is about initial period of the Department of Anthropology and Ethnology, which existed at Lviv University under the leadership of anthropologist Yan Czekanowski. The author characterizes causes of the creation of the department, research and teaching activities of its members. Considerable attention is given to the Anthropological-Ethnological institute at the department.

Key words: anthropology, ethnology, department, institute, Lviv University, lecture, professor.

Стаття надійшла до редколегії 27. 03. 2013

Прийнята до друку 26. 04. 2013

УДК 378.4.096:902(477.83-25) "1921/1950"

ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА СТАРЧУКА (1921–1950)

Б. М. Гринюка

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка

вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, e-mail: hrynjuka@ukr.net

Висвітлено багатогранну діяльність українського археолога, педагога, маляра, мистецтвознавця й активного вояка українського січового стрільцтва – Івана Даниловича Старчука. На основі аналізу документів, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Львові, Державному архіві Львівської області, архіві Львівського національного університету ім. Івана Франка та Науковому архіві Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка, простежено викладацьку діяльність І. Старчука (1921–1950).

Ключові слова: Іван Старчук, Львівський університет імені Яна Казимира, кафедра класичної археології, Львівський національний університет ім. Івана Франка, кафедра археології, кафедра стародавньої історії та археології, кафедра історії стародавнього світу і середніх віків, славістика, археологія.

Яскравою постаттю в українській історії, археології та мистецтвознавстві є Іван Данилович Старчук (11.05.1894–12.11.1950 рр.), творча спадщина якого маловідома як у наукових колах, так і для широкого загалу. У вітчизняній і зарубіжній історіографії низку праць, присвячених І. Старчуку подано в узагальнюючих публікаціях. Вперше науковий доробок ученого висвітлив у некролозі Е. Конік у польському журналі “Archeologia. 1950–1951” [44]. Згодом, львівські науковці М. Филипчук [39] і Р. Яців [42–43] здійснили спробу охарактеризувати його багатогранну діяльність в археології й мистецтвознавстві.

Окремої уваги заслуговують дослідження О. Купчинського [33], який розкрив діяльність ученого в галузі античного мистецтва та подав листування і відгуки на праці науковця, а також спогади дочки І. Старчука О. Старчук [38].

Деякі аспекти доробку вченого, сторінки його автобіографії та викладацької діяльності розкрито у статтях О. Домбровського [31], О. Бандровського [3] та О. Ситника [35; 36]. При цьому викладацька діяльність І. Старчука практично залишилася поза увагою.

Упродовж 1921–1929 рр. І. Старчук робить перші кроки на ниві педагогічної діяльності – працював на посаді учителя у семикласній народній школі імені Б. Грінченка у Львові [2. Арк. 7]. Тоді ж, в період учителювання в україн-

ських приватних школах Львова, молодий учений цікавиться вивченням дитячого рисунку, що призвело до написання праці “Діти рисують”, у якій висвітлено основні особливості дитячого рисунку різного віку [37]. Зазначимо, що саме з цього часу розпочинається польський період діяльності ученого. Аналіз творчої спадщини І. Старчука дає підстави виокремити чотири періоди його викладацької діяльності: “польський” (1921–1939), “радянський” (1939–1941), “німецький” (1941–1944) і “радянський” (1944–1950).

Зі вступом на філософський факультет Львівського університету імені Яна Казимира (1925 р.) І. Старчук захопився вивченням античного мистецтва [2. Арк. 5]. Молодий учений знайомиться з відомими університетськими науковцями В. Подляхою та Е. Буляндою. Після закінчення університету він продовжив вивчати античне мистецтво на професійному рівні. Так, під керівництвом професора Е. Булянди І. Старчук досліджував кам’яні оздобы із замку Вільянів поблизу Варшави. Як зазначав О. Домбровський, він “мусів бути добрим фахівцем своєї ділянки знання, якщо Е. Булянда, який не любив українців, взяв його на працю на свою катедру ад’юнктом. Згодом уже за совєтської окупації д-р Старчук оповідав мені, що Булянда не хотів допустити його як українця до доцентури...” [31. С. 229].

Отже, поза всякими сумнівами, учений зацікавив Е. Булянду не як українець, а як майбутній авторитетний і висококваліфікований фахівець. І результати не забарилися. У 1930 р. відбувся успішний захист докторської дисертації на тему “Rzeźby starożytne z Wilanowa” (“Стародавня різьба з Вілянова”) [5]. Варто зазначити, що праця складається із двох розділів: “Reljefy” і “Głowy”. Перший розділ поділяється на п’ять параграфів: “Zaprzęg wielbłądów”, “Zaprzęg gęsi”, “Fragment reljefu z centaurami”, “Sylen karzący Satyrna”, “Fragment reljefu z Dieskurem z mitu o Meleagrze”, у яких основну увагу приділено висвітленню фрагментів рельєфів [5].

У другому розділі “Głowy” подано детальний опис низки скульптур: “głowy Sabiny”, “Rzymska kopja głowy Apellina Paioniosa”, “głowa niewiescis ze szkoły Praxyteles”, “głowa portretowa Rzymianina” та “biust nieznanego Rzymianina” із замку Вілянів поблизу Варшави [5]. 10 травня 1930 р. “Канцелярія Львівського університету Івана Казимира” присудила йому ступінь доктора філософії [2. Арк. 16].

Упродовж 1930–1935 рр. І. Старчук* працював на посаді молодшого, а згодом і старшого, асистента професора Е. Булянди на кафедрі класичної археології. Достеменно відомо, що вже з 1 березня 1934 р. його навантаження складало 28 годин на тиждень, за що він отримував “квоту” в сумі 196 злотих на місяць [7. Арк. 6]. До речі, його викладацька діяльність нерозривно пов’язана із науковою. Прагнучи бути завжди кращим серед фахівців, він швидко отримав європейське визнання. Цьому сприяло знання іноземних мов, серед яких він добре знав українську і польську, слабше – німецьку, французьку, англійську, італійську, російську [2. Арк. 6].

---

* Зазначимо, що на всіх документах у польський період діяльності вченого зазначається ім’я “Jan”, а не “Іван” [6; 2. Арк. 5 зв.].

Зауважимо, що на останніх курсах навчання у Львівському університеті ім. Яна Казимира І. Старчук досяг значних успіхів у вивченні англійської мови, чим зацікавив графиню Артстовську – меценатку науки, яка запропонувала молодому вченому вдосконалювати знання мови у США. Однак, він попросив поміняти цю поїздку на відрядження до Британського музею з метою вивчення, осмислення й набуття досвіду опрацювання музейних колекцій античної доби з теренів Північного Причорномор'я [39. С. 98–99]. Вона охоче погодилася. Ця поїздка мала надзвичайно важливе значення для наукового й педагогічного зростання ученого.

Свої перші враження від перебування у Лондоні він опублікував під псевдонімом “І. С.”* у 1932 р. в журналі “Життя і знання” [32. С. 442–431]. Особливе місце в цих спогадах відведено опису культури, архітектури, побуту та манери поведінки англійців [32].

Наукова поїздка до Англії була не першою. У квітні–липні 1931 р. їй передували подорожі до Греції, Угорщини, Румунії, на острів Крит й міст Константинополя, Белграда, Софії, а упродовж липня–вересня 1933 р. – до Лондона та Берліна. У 1935 р. він опрацьовував фондові колекції в музеях Греції, Угорщини, Югославії, Болгарії та Румунії [2. Арк. 5; 9]. Незважаючи на недовге перебування у згаданих наукових центрах Європи, учений не лише знайомився із численними зразками античного мистецтва, збагатився знаннями під час опрацювання європейських музейних колекцій, але й набув значного досвіду, який знадобився йому у викладанні дисциплін на кафедрі класичної археології. Передусім, це стосувалося його ерудиції та кругозору щодо античних старожитностей Центральної та Південно-Східної Європи, тобто тих курсів, які викладалися на кафедрі.

Початок викладацької діяльності нерозривно пов'язаний з науковою роботою: з 1930 р. він був співробітником польських (“*Filomata*”, “*Kwartalnik Klasyczny*”, “*Eos*”) та українських (“Життя і знання”, “Учительське слово”, “Педагогічна бібліотека”) видань, у яких було надруковано його короткі замітки, а з 1935 р. – успішно співпрацював з журналами “*Revue archéologique*” у Парижі і “*Photografische einzelaufnahmen an tigerskulpturen*” у Мюнхені [2. Арк. 11], що свідчить про його авторитет не лише у Львові, але й Європі. Крім того, більшість із перелічених видань із задоволенням розміщували на своїх сторінках публікації молодого науковця.

---

* У бібліографії праць вченого, яка написана у період 1929–1933 рр. невстановленим автором, вказано, що ця стаття належить І. Старчуку [41. Арк. 1]. Зауважимо, що те, що вчений підписувався псевдонімом “І. С.”, можливо, було пов'язано з тим, що він був українцем. Або ж він хотів уникнути критики та переслідувань з польського боку чи тиску керівника кафедри класичної археології Е. Булянди, про котрого, пізніше у характеристиці на викладачів історичного факультету декан А. Брагінець зазначить, що він “завзятий польський шовініст” [1. Арк. 2–3].

У довоєнні (1935–1939) роки І. Старчук займав посаду ад'юнкта на кафедрі класичної археології у Львівському університеті ім. Яна Казимира. Впродовж цього часу у графі “Narodowość” учений вказував, що він українець, а “Obywatelstwo” – польське [6. Арк. 23–27].

Незважаючи на те, що інформації про “польський” період викладацької діяльності І. Старчука збереглося не так уже й багато, наявні матеріали свідчать про його цілеспрямованість у вдосконаленні вивчення рисунку, історії, мистецтва, археології античності та іноземних мов.

Наступний період викладацької діяльності – “радянський” (1939–1941) пов'язаний з окупацією Східної Галичини ССРСР, а потім Німеччиною та перебігом воєнних дій на території Західної України. Зазначимо, що з початку радянської окупації Львова, основним місцем роботи І. Старчука з 1940 р. став новостворений відділ археології АН УРСР, у якому він отримав ступінь старшого наукового співробітника у відділі слов'яно-руської археології. Паралельно, впродовж 1940–1941 рр., він перебував на посаді доцента за сумісництвом на кафедрі археології у Львівському державному університеті [2. Арк. 12]. У цей час учений звернувся до ВАК у справах вищої школи з проханням надати йому вчене звання професора і науковий ступінь кандидата історичних наук. Спочатку його прохання було відхилене. І лише згодом І. Старчуку присвоїли вчене звання доцента кафедри археології і науковий ступінь кандидата історичних наук [2. Арк. 17]. В особовій справі ученого зберігається копія диплома кандидата наук МКД №06840, виданого 5 квітня 1941 р. [2. Арк. 40], а згодом ВАК затвердив його у вченому званні доцента (МДД №07601) кафедри археології [2. Арк. 41].

Зазначимо, що такий крок з боку радянської влади був не випадковий. Зі створенням історичного факультету та археологічного музею у Львівському державному університеті (1940 р.) постала проблема кваліфікованих кадрів. Оскільки музей був сформований на основі збірок кафедри класичної археології професора Е. Булянди і кафедри праісторії професора Л. Козловського [34. С. 322], то з 3 лютого 1940 р., згідно з наказом ректора університету М. Марченка, завідувачем археологічного музею призначено І. Старчука, як перспективного фахівця [2. Арк. 37]. Варто зазначити, що у Державному архіві Львівської області зберігається машинописний проект статуту Археологічного музею Львівського університету, датований груднем 1940 р. [8]. Однак, у ньому немає жодних даних, які б вказували на авторство. Тому, можемо лише припустити, що одним із авторів статуту був І. Старчук, оскільки саме у цей час він обіймав посаду завідувача Археологічного музею.

Незважаючи на те, що його основним місцем роботи був відділ археології АН УРСР, І. Старчук за сумісництвом викладав “Археологію стародавньої Греції, Риму та близького Сходу” на І курсі історичного факультету (40 годин). У період літньої практики, впродовж серпня 1940 р., він очолював

археологічну експедицію на городищі Пліснесько* у с. Підгірці Олеського (тепер Бродівського) р-ну Львівської обл., у якій брало участь троє студентів. Важливо, що під час виробничої практики студенти слухали лекції з археології [30. Арк. 36]. Цього ж літа, він із шістьма студентами IV курсу історичного факультету перебував на археологічних розкопках Я. Пастернака у Галичі [22. Арк. 2]. Отже, за короткий період радянської окупації учений адаптувався і приступив до викладацької діяльності, залишаючись при цьому свідомим українцем.

За час німецької окупації, впродовж 1941–1944 рр., І. Старчук працював на посаді учителя рисунку в “Фаховій Технічній Школі” м. Львова, де поєднував педагогічну і мистецьку діяльність [2. Арк. 6–7]. На цій ниві він зумів досягти неабиякого успіху. Так, на “Виставці праць учнів Української Технічної Фахової Школи” роботи його підопічних привернули увагу громадськості, про що свідчить стаття з однойменною назвою у газеті “Львівські Вісті. Щоденник для дистрикту Галичини” (27/28 червня 1943 р.), присвячена виставці. У ній, зокрема, зазначалося, що доктору І. Старчуку належить вагомий вклад в успіх робіт учнів й проведення виставки [4. С. 6], а це, своєю чергою, свідчить не

---

* Пліснеське городище – унікальна пам’ятка ранньосередньовічної доби України, яка досліджується 200 років. За цей час на його території та в околицях проведено величезні пошукові роботи як протягом XIX ст., так і у XX ст. Воно знаходиться поблизу однойменного хутора Пліснесько (с. Підгірці Бродівського р-ну). Тут збереглися залишки слов’янського городища та давньоукраїнського міста, яке згадується двічі в літописах під 1188 і 1232 рр. (Пльснськ, Пльснеск, Преснеск) і в “Слові о полку Ігоревім”. З історією давнього Пліснеська пов’язано чимало легенд, в одній з яких повідомляється про княжну Олену, котра заснувала в названому місті монастир. Зараз на території городища функціонує монастир, який ще донедавна зберігав подвійну назву “Підгорецький, здавна іменований Пліснеський монастир ...”, а одна з найменших за площею укріплених частин й досі називається “Оленин Парк”. Перші наукові пошуки в Пліснеську припадають лише на початок 80-х рр. XIX ст., коли його досліджував польський археолог Т. Земенцький. Він виготовив план городища з могильником, провів шурфування “головної частини міста” і протягом трьох польових сезонів розкопав більше 65 курганів. Окрім невеличких повідомлень у ZWAKу матеріали в повному обсязі так і не були введені до наукового обігу, а речовий матеріал осів в музеях та приватних колекціях Львова і Кракова. Уціліли тільки окремі знахідки, які зберігаються у фондах Краківського археологічного музею. На початку XX ст. незначні роботи провів К. Гадачек. Однак будь-яка інформація про його роботи наразі нам невідома. Систематичні, кваліфіковані розкопки, на основі яких в науковій літературі з’явилися перші узагальнення про характер, діапазон функціонування та значення археологічного комплексу поблизу Підгорець без сумніву пов’язана з постаттю Івана Старчука. Протягом чотирьох польових сезонів (1946–1949 рр.) йому вдалося розкопати значну площу – більше 2 тисяч м². За час досліджень відкрито 28 заглиблених жител, 20 глинобитних печей із наземних будівель, 96 ґрунтових інгумаційних поховань, п’ять курганів, тисячі знахідок, які на жаль розпорошені по різних музейних та наукових установах України та сусідніх держав. У 50–80-х рр. XX ст. інтерес до пам’ятки не вщухав. Тут працювало чимало фахівців, які залишили після себе помітний слід [40].

лише про високий мистецький, педагогічний і викладацький рівень ученого-педагога у викладанні рисунку, але й про вміння прищепити учням любов до мистецтва.

Отже, працюючи за сумісництвом у Львівському державному університеті ім. Івана Франка та “Фаховій Технічній Школі” у Львові впродовж 1939–1944 рр., І. Старчук удосконалив викладацьку майстерність, незважаючи на складні воєнні роки, коли репресії і голод знищили чимало української інтелігенції. Більше того, у цей період він навіть успішно проводив польові дослідження у Галичі та Пліснеську.

Наступний період викладацької діяльності І. Старчука – “радянський”, який тривав з 1944 р. аж до смерті вченого (1950 р.) характеризується активною науковою і викладацькою діяльністю у відділі археології АН УРСР та Львівському державному університеті ім. Івана Франка. У 1944 р. учений відновив науково-педагогічну діяльність у Львівському університеті, на що вказує витяг із наказу №86 від 30 листопада 1944 р.: “Відповідно до штатного розпису і наявної кількості академічних груп затвердити доц. Старчука І. Д. на ½ ставки по кафедрі стародавньої історії і археології. Штатний розпис на 1944/45 рр.” [2. Арк. 3] та встановити оклад 1400 крб. на місяць [2. Арк. 2]. Згідно з наказом ректора Львівського державного університету ім. Івана Франка “...ч. 9, §3. з дня 9 серпня 1944 р. назначено в. о. завідуючого кафедри археології доц. М. Ю. Смішка і приділено до кафедри доц. І. Д. Старчука” [10. Арк. 3].

У липні 1944 р. створено кафедру історії стародавнього світу та археології. На якій він читав курс “Археологія Греції і Риму” (126 годин) для студентів III курсу [9. Арк. 2]. Увагу привертає цікавий факт навчального процесу. Підготовка до заліків з названого спецкурсу “була проведена шляхом коротких повторень лекцій і вправами на підставі ілюстраційного матеріалу”, що суттєво підвищило процент успішності. Після закінчення II семестру він із завідувачем кафедри М. Смішком провів археологічну польову практику (240 годин) зі студентами I курсу історичного факультету [10. Арк. 2].

З наступного навчального року кількість предметів та годин суттєво зросла. І. Старчук читав такі курси: “Скіфія і Причорноморські колонії” (36 годин) для IV курсу; “Історія стародавнього світу” (загальний курс) для I курсу (4 групи по 30 годин) та “Історія Стародавнього Сходу” (36 годин) для I курсу історичного факультету [11. Арк. 3]. Крім цього, йому доручили читати “Історію стародавнього світу” на філологічному факультеті (28 годин), а також вести спецсеминар “Скіфія і грецькі колонії Причорномор’я” (32 години) для студентів IV курсу та “Практикум по історії матеріальної культури Греції і Риму” (80 годин) для студентів I курсу історичного факультету [11. Арк. 4–5]. Упродовж I семестру завідувач кафедри І. Вейцківський відвідував лекції викладачів кафедри і відзначав, що лекції І. Старчука та М. Смішка “стоять на високому рівні” [12. Арк. 2 зв.].

У 1946/1947 навчальному році доцент кафедри стародавньої історії та археології І. Старчук читав: “Історію стародавнього світу (докласового суспільства і стародавнього сходу)” на I курсі класичного відділу філологічного факультету, “Історію стародавньої Греції і Риму” для відділу іноземних мов

філологічного факультету та “Класичну археологію” на класичному відділі філологічного факультету [14. Арк. 2 зв.]. Упродовж навчання він проводив колоквиуми, консультації, а після закінчення читання дисциплін – іспити та заліки [14. Арк. 3 зв. 5]. У протоколі засідання кафедри від 11 вересня 1946 р. зазначено, що крім згаданих курсів, учений також читав у I семестрі курс “Археологія скіфів і грецькі колонії Причорномор’я” для студентів III курсу історичного факультету [13. Арк. 2]. У семестровому звіті кафедри за I семестр 1946/1947 навчальний рік міститься інформація про те, що І. Старчук, М. Смішко, І. Вейцківський систематично проводили консультації для студентів на всіх лекційних курсах, незважаючи на те, що відвідування “не завжди було задовільним”. Тому варто зауважити, що під час засідань кафедри неодноразово розглядали методичні проблемні питання, пов’язані з організацією систематичної роботи студентів. Результатом навчальної роботи викладачів зі студентами стало успішне складання іспитів з дисциплін кафедри на “відмінно” і “добре” [15. Арк. 3]. У II семестрі І. Старчук читав лише “Історію стародавньої Греції і Риму” та “Історію стародавнього світу” на I курсі класичного відділу філологічного факультету [14. Арк. 7; 15. Арк. 8].

Упродовж 1947/1948 навчального року учений викладав для студентів I курсу “Історію стародавнього світу” на класичному, українському, слов’янському відділах і відділі логіки філологічного факультету. У той час навчально-методична робота передбачала проведення заліку у вказаних відділах. Так у II семестрі І. Старчук викладав предмет “Історія стародавнього світу” ще й студентам I курсу на відділах логіки і психології на філологічному факультеті й приймав у них залік. Педагогічне навантаження аудиторними годинами було чимале. Зазначимо, що за 1947/1948 навчальний рік на кафедрі стародавньої історії та археології він мав навантаження 428 годин [18. Арк. 2]. Однак, це не впливало на високий рівень його педагогічної діяльності, оскільки на засіданнях кафедри постійно відбувалися доповіді та обговорення питань, пов’язаних із методикою викладання історичних дисциплін у вищій школі. Зокрема, 25 лютого 1948 р. заслухано доповідь І. Вейцківського і співдоповідь І. Старчука, на яких ставилося питання “методів проведення колоквиумів, групової та індивідуальної консультації” [17. Арк. 1–4 зв.].

Такі обговорення передбачали обов’язкове рецензування відвіданих лекцій. У протоколі засідання кафедри від 8 грудня 1947 р. є рецензія І. Вейцківського на лекцію І. Старчука, що відбулася 3 грудня 1947 р. на I курсі класичного відділу на тему “Греко-перські війни”. Рецензент, зокрема зазначав, що “лекція змістовна, вона охоплює весь програмовий матеріал по темі. Будова лекції не є цілком стройною, не завжди хід подій дано в строгій хронологічній послідовності. Позитивним моментом потрібно відмітити те, що лектор використовує на лекції картини, які мають безпосереднє відношення до теми лекції, що дає можливість студентам більш яскраво уявити собі викладений матеріал. Негативним моментом є те, що Іван Данилович не показує на карті ті місця, які торкався у викладі. Хоч в лекції є другорядні неточності, все ж вона з боку фактичного і методичного стоїть на відповідному рівні” [16. Арк. 6; 15–16].

Вислухавши усі зауваження, І. Старчук їх “прийняв до уваги і надалі постарався ці недоліки усунути” [16. Арк. 6; 15–16]. Тоді ж, на засіданні кафедри стародавньої історії та археології від 8 грудня 1947 р. учений подав інформацію про навчання з предметів, які він викладав та зробив аналіз ставлен-ня студентів до навчання, їх участь у навчальному процесі під час занять і коло-квіумів. Крім цього, він відзвітував про хід виконання навчального плану [16. Арк. 17 зв. –18].

Аналогічні звіти він, як і більшість викладачів, робив практично щомісяця. Наприклад, 1 січня 1948 р. І. Старчук звітував на засіданні кафедри “про виконання навчального плану на I курсі істфаку по основам археології, по докласовому суспільстві та стародавнього Сходу, на I курсі класичного відділу про виконання навчального плану з іст. стародавнього світу, на II курсах української та слов’янської філології по історії стародавнього Світу” [16. Арк. 20]. 9 лютого 1948 р. він виступав з інформацією “про складений навчальний план на II семестр з курсу історії стародавнього світу для студентів I курсу класичного відділу філологічного факультету і навчальний план з курсу історії стародавнього світу для відділу логіки філологічного факультету” [16. Арк. 21–21 зв.].

У протоколі засідання кафедри від 24 квітня 1948 р. йдеться про звіт щодо навчання на I курсі класичного відділу філологічного факультету з курсу “Історії Стародавнього Риму”. Там зазначено, що “лекції відбуваються по плану, при дуже добрій явці студентів і значному зацікавленні”, що вказує на те, що викладач відмінно володів інформацією, яку із зацікавленням сприйняли студенти під час семінарських занять чи колоквіумів [16. Арк. 25].

Практика роботи кафедри дала свої позитивні результати. У рецензії І. Вейцківського на лекцію “Виникнення християнства. Династія Северів”, яку І. Старчук прочитав для студентів I курсу класичного відділу в травні 1948 року, серед позитивних моментів відзначено, що “лекція була прочитана відповідно до навчального плану, охопила програмовий матеріал теми. Матеріал лекції подано в доступній для студентів формі. Лекція по своїй конструкції у всіх своїх частинах була побудована вдало, підкреслено основні моменти, які становлять вузлові проблеми теми...” [16. Арк. 6 зв. 7; 27]. Основні зауваження рецензента зводилися до того, що лектор недостатньо уваги приділив “з’ясуванню соціально-економічних коренів раннього християнства, невиразно показана класова боротьба тієї доби, в умовах якої виникало християнство” [16. Арк. 6 зв. 7; 27]. Після цього І. Вейцківський порадив І. Старчуку “більше звернути уваги при виконанні програмового матеріалу на роль класової боротьби, на характеристику соціально-економічних відносин, на критику помилкових поглядів в історіографії так, щоб лекція цілком відповідала вимогам партійності викладання і стояла б на високому ідейному і теоретичному рівні” [16. Арк. 6 зв. 7; 27].

Незважаючи на незначні хиби викладача, лекція відповідала навчальній програмі. Звичайно, що будучи членом комуністичної партії, завідувач кафедри вимагав від своїх підлеглих партійного підходу. В помислах і навіть уявленнях І. Старчука, як високопрофесійного фахівця, місця марксистським підходам та ідеології не знайшлося. Тому, подібне зауваження “перекочувало” з однієї

рецензії в іншу. Насправді, сьогодні ми можемо порівняти позицію І. Старчука та І. Вейцківського стосовно так званого “партійного підходу”.

До речі, І. Вейцківський постійно відвідував лекції викладачів кафедри з різних дисциплін. Так, у протоколі кафедри від 22 травня 1948 р. є інша рецензія І. Вейцківського на лекцію І. Старчука, прочитану для студентів І курсу філологічного факультету класичного відділу на тему “Матеріальна культура і мистецтво Греції”. На черговому засіданні кафедри її очільник зазначав, що “лекція цілком була побудована на ілюстраційному матеріалі, який в значній мірі охоплював матеріал матеріальної культури часів імперії... І. Старчуком були висвітлені такі моменти: утилітарне будівництво, культова архітектура, тріумфальна арки, мистецький промисел” [16. Арк. 7–8; 29 зв. 30]. Лекційне заняття відбувалося у кабінеті кафедри історії мистецтва й І. Старчук використав значну кількість ілюстративного матеріалу, який доповнювався короткими, але змістовними поясненнями, чим зацікавив аудиторію під час викладу матеріалу. Як побажання, І. Вейцківський зазначав, що І. Старчуку потрібно було “більше підкреслювати соціальні мотиви, класову ідеологію, які знаходять своє відображення в мистецтві” і “те, що в ході лекції не показує лектор на карті ті місця, на яких розгортались дані історичні події” [16. Арк. 7–8; 29 зв. 30]. Однак, незважаючи на несуттєві неточності, лектор досяг значних результатів у викладанні, оскільки так висвітлив навчальний матеріал, що зацікавив не тільки студентів, але й можливо рецензента – І. Вейцківського.

Упродовж І семестру 1948/1949 навчального року І. Старчук читав на історичному факультеті студентам І курсу “Основи археології”, “Історію докласового суспільства і основи етнографії”, “Історію Стародавнього сходу”, а для ІV курсу історичного факультету проводив спецсеминар “Скіфи і грецькі колонії Причорномор’я” та консультації, а потім приймав іспити із цих дисциплін [20. Арк. 2–2 зв.]. На засіданнях кафедри завжди брав активну участь в обговоренні методів проведення практичних занять, організації і проведення групових й індивідуальних консультацій та проведення заліків та іспитів [20. Арк. 3]. Крім цього, він був задіяний до організації і упорядкування кафедрального археологічного музею.

У ІІ семестрі І. Старчук читав курс “Історія докласового суспільства і основи етнографії” на історичному факультеті [20. Арк. 5–6 зв.]. Для успішного закріплення викладеного матеріалу, він постійно проводив зі студентами бесіди та консультації, а незрячим робив це повторно. Своє захоплення і любов до історії рідного краю Іван Данилович прищеплював майбутнім фахівцям не лише в аудиторії, але й поза межами університету. Так, навесні 1948 р. доцент І. Старчук організував археологічну екскурсію у передмістя Львова для студентів І курсу історичного факультету, під час якої ознайомлював їх із відомими та нововідкритими ним археологічними пам’ятками слов’яно-руського періоду [21. Арк. 6 зв.]. І це не випадково, адже саме у цей час закладався фундамент українського народу. Однак, усе це потрібно було вміло приховати від “прискіпливого ока” радянських органів влади. Тут треба зазначити, що йому майже завжди вдавалося досягати поставленої мети, використовуючи при цьому як аудиторні,

так польові практичні заняття. Яскравим підтвердженням сказаному може слугувати рецензія завідувача кафедри І. Вейцківського на лекцію ученого для студентів І курсу історичного факультету “Матеріальна культура Київської Русі”, прочитану 26 листопада 1948 р.

Рецензент відзначав, що під час лекції І. Старчук значну увагу приділив висвітленню матеріальної культури Київської Русі; могильників та їх інвентарю на прикладі “Чорної Могили”, розкрив значення ремісничих майстерень для городищ, висвітлив роль виявлених скляних браслетів і їх значення для науки та наочно показав культурні зв’язки з усіма тодішніми слов’янськими і сусідніми територіями. Крім цього, І. Вейцківський наголосив, що “в лекції використаний новий матеріал, здобутий в ході археологічних розкопів за останні роки, використана найновіша наукова література по археології” [19. Арк. 4–5].

Викладаючи матеріал, І. Старчук спирався на особисті результати, отримані під час стаціонарних розкопок Галича і Пліснеська. Завідувач кафедри звернув увагу присутніх, що “лектор читає дохідливою, зрозумілою для студентів мовою, компенсує відсутність ілюстраційного матеріалу рисунком на дошці...” [19. Арк. 4–5]. Поряд з позитивними якостями, він відзначив і негативні. Зокрема, він зазначав, що “хибою лекції, яка не залежить від лектора є те, що не було відповідного до тематики ілюстративного матеріалу. Відсутність ілюстративного матеріалу в деякій мірі все ж таки гальмує виклад, вимагаючи від лектора багатьох додаткових пояснень” [19. Арк. 4–5]. Наприкінці свого виступу, він зазначив, що лектор “цілком опановує аудиторію і викликає зацікавленість до дисципліни. Бажаю, щоб лектор більше щільно нав’язував явища, які характеризують матеріальну культуру з явища соціально-економічного життя” [19. Арк. 4–5]. Така рецензія свідчить про високу кваліфікованість І. Старчука, його ґрунтовні знання з археології, частину із яких склали особисті дослідження у Пліснеську та вміння зацікавити вивченням дисципліни студентів.

Висвітлення тієї чи іншої теми базувалося на добре обґрунтованому лектором структурному підході, який передбачав детальну характеристику джерел, а вже на їх основі – подання археологічних та історичних узагальнень. Підтвердженням цьому може бути протокол №7 від 10 грудня 1948 р., у якому йдеться про обговорення стенограми лекції І. Старчука, прочитаної 16 листопада на І курсі історичного факультету з предмету “Основи археології”. Лекцію було присвячено “Матеріальній культурі Риму” [23. Арк. 36–61 зв.; 19. Арк. 7–8 зв.]. Знову ж таки, рецензент лекції – завідувач кафедри І. Вейцківський. Він зазначав, що під час висвітлення теми лектор підняв такі питання: “1) Римську кераміку, яка найкраще проявляється у вазі античного посуду, званого terra sigillata. 2) Римський посуд, яким користувалися верхні шари римського рабовласницького суспільства, знаний з Боскореале біля міста Помпеї. 3) Важливіші елементи римського будівництва. 4) Середня залізна доба в СРСР” [19. Арк. 7–8 зв.], під час висвітлення яких всебічно охарактеризував римський керамічний посуд, його поширення та навів найважливіші риси “червоно-лакової кераміки”. При розгляді третього питання він детально зупинився на розгляді римських

колон імператорів “Траяна, Марка Аврелія” і “Вівтаря Августового Миру” та перерахував основні види колон [23. Арк. 36–61 зв.].

І. Вейцківський вказував і на те, що І. Старчук звернув значну увагу на розвиток рабовласницької економіки вцілому, техніки металовиробництва, художнього ремесла та вказав значення фігурних зображень на посуді для вивчення побуту історії стародавнього Риму. Висвітлюючи період середньої залізної доби, І. Старчук зупинився на прикладі городища Березняки, яке свого часу виявив і досліджував П. Третьяков. Спочатку лектор ґрунтовно охарактеризував житлове будівництво, структуру окремих жител, їх призначення, а згодом приділив належну увагу знаряддям праці, зокрема із заліза [19. Арк. 7–8 зв.].

Враховуючи зауваження, висловлені І. Вейцківським попередньо, він вдало використовував ілюстрації і на дошці малював схематичні рисунки. Поряд з позитивними моментами в лекції, рецензент вказав і на негативи. Зокрема на те, що І. Старчуку потрібно було більше уваги приділити перехідному періоду від ранньої до середньої залізної доби, а також на відсутність у лекції “зв’язку суспільних відносин з матеріальним виробництвом” [19. Арк. 7–8 зв.]. Підсумовуючи зауваження, рецензент наголосив, що “лекція була насичена великою кількістю фактичного матеріалу... лектор в потрібних випадках давав вичерпні пояснення.... В Івана Старчука виявився педагогічний хист і солідна ерудиція в галузі археології. В лекції використано свіжі, нові дані з сучасної фахової радянської літератури. Лекцію попереджували практичні заняття по матеріалу, а в тому таки по матеріалу тісно зв’язаного з лекцією” [19. Арк. 7–8 зв.]. Отже, незважаючи на висловлені зауваження, лекція І. Старчука отримала позитивну оцінку. Якщо у попередні часи він не використовував ілюстративного матеріалу, а лише схематичні рисунки, то тут він поєднав ці види наочності. Заслужує на увагу і похвала лектора щодо ґрунтовних знань фактологічного матеріалу під час висвітлення теми.

Якщо з викладом фактологічного матеріалу та джерел загалом у І. Старчука не виникало труднощів, то подання археологічних та історичних узагальнень під кутом зору марксистської ідеології вимагало обережності та витонченого підходу. Адже розуміючи хибність марксистської концепції у висвітленні давньої історії, йому постійно доводилося “підкріплювати” ті чи інші події, явища, процеси, що проходили у первісних та ранньокласових суспільствах, цитатами К. Маркса та Ф. Енгельса, чого вимагала радянська вища школа. Так, у межах теми “Виникнення ранніх історичних держав”, прочитаної для студентів I курсу історичного факультету 19 квітня 1949 р., він детально зупинився на таких питаннях: “1) Основи родового ладу в стародавніх греків. 2) Початок розкладу родового ладу з героїчної епохи. 3) Розвиток ремесл і торгівлі. 4) Зростання майнової нерівності. 5) Збільшення соціальної диференціації. 6) Перетворення родової знаті в аристократичну знать, що стає панівною верхівкою і пригноблює зубожіле населення. 7) Соціально-економічні відносини в добу формування афінської рабовласницької держави...”, які своєю чергою були пов’язані з висвітленням “соціально-економічних відносин у Стародавньому Римі в добу пізньородових відносин та в добу формування держави”. При

цьому, згідно з зауваженнями І. Вейцківського, мало використовував і цитував Ф. Енгельса [19. Арк. 26–26 зв.].

І. Старчук використовував цитати Ф. Енгельса для з'ясування історичного значення реформи Сервія Тулія і розгляду історії боротьби плебеїв з патриціями. У підсумку рецензент зауважував, що “методологічних хиб не було. В цілому лекція охопила основний програмовий матеріал по темі” [19. Арк. 26–26 зв.]. Беручи до уваги сказане, можна констатувати, що лекція була проведена на високому рівні, незважаючи на зауваження завідувача кафедри.

У І семестрі 1949/1950 навчального року І. Старчук читав курс “Історія докласового суспільства і основи етнографії” (40 годин) та “Основи археології” (50 годин) для студентів І курсу історичного факультету. Крім лекційних і практичних занять, він проводив консультації з курсу “Історія докласового суспільства і основи етнографії” та приймав іспити з “Осн археології” [25. Арк. 2–2 зв.]. Варто зазначити, що під час затвердження робочих навчальних планів на 1949/1950 навчальний рік на засіданні кафедри історії стародавнього світу і середніх віків (1 вересня 1949 р.) І. Старчук присутній не був, однак, його навчальний робочий план було затверджено [24. Арк. 4]. В іншому звіті кафедри вказано, що він прочитав, згідно з навчальним планом, курс лекцій за І семестр 1949/1950 навчального року з предметів “Основи археології” (50 год.) та першу частину курсу лекцій з “Історії докласового суспільства і осн етнографії” (40 годин). Крім цього, він систематично проводив колоквиуми, консультації із лекційних курсів та іспит з “Осн археології”. Для ІІІ курсу історичного факультету він прочитав курс латинської епіграфіки й провів залік.

На початку 1950 р. здоров'я ученого суттєво погіршилося. Однак, впродовж ІІ семестру він продовжив читати такі курси: “Історія докласового суспільства і основи етнографії” [25. Арк. 7], “Епіграфіка” – для студентів ІІІ курсу (38 годин, 2 заняття на тиждень) та “Грецькі колонії Північного Причорномор'я і скіфи” для студентів І курсу (48 годин, 3 заняття на тиждень) [28. Арк. 1]. Зауважимо, що 6 лютого 1950 р., під час затвердження робочих планів викладачів кафедри на ІІ півріччя 1949/1950 навчального року затверджено “робочий план з курсу історії докласового суспільства (32 години)”, згідно з яким І. Старчук читав лекції для І курсу [24. Арк. 20–20 зв.]. Звітуючи на кафедрі, він зазначав, що “лекції по історії докласового суспільства (32 години) на І курсі читаються згідно з робочим планом. Студенти сидять під час лекцій спокійно. Студенти особливо цікавляться літературою, яка нещодавно появилась на книжковому ринку, та статтями, недавно надрукованими в журналах. Практика по археології відбувається весь час, але студенти з'являються зараз рідше, пояснюючи ще перевантаженням і підготовкою до семінарських занять та колоквиумів” [24. Арк. 22].

Робота зі студентами не обмежувалася лише лекціями та практичними заняттями. Разом із І. Вейцківським вони проводили консультації з курсу джерелознавства і епіграфіки для студентів, які спеціалізувалися на стародавній історії [26. Арк. 1–2]. Результати кропіткої роботи не забарилися. Під час літньої сесії іспит з “Осн археології” усі 59 студентів І курсу історичного факультету

склали на “відмінно” і “добре” [26. Арк. 1–2]. Як зазначалося у звіті кафедри “найкраще відповідали на іспитах по основах археології слідувачі студенти: Білевич Г. Н., Заховай Я. Ю., Крушельницький В. Л., Паньків Б. М., Павлюк В. І., Степанюк І. І. Важливу позитивну роль в підготовці студентів до іспитів по основах археології відіграли, крім індивідуальних і групових консультацій, екскурсії до історичного музею і до музею при Львівському Відділі Інституту АН УРСР і демонстрування діапозитивів та малюнків із підручників за допомогою епідіаскопу. Відбулися дві двогодинні екскурсії до історичного музею і п’ять одногородних екскурсій до музею при Львівському Відділі Інституту археології АН УРСР. Екскурсії відбувалися після занять у вільні для студентів години” [26. Арк. 2]. Зауважимо, що дана цитата висвітлила результати з курсу “Основи археології”, який читав І. Старчук.

Упродовж третього періоду викладацької діяльності І. Старчук читав лекції з археології, етнографії, епіграфіки, історії первісних та ранньокласових спільнот тощо. За цей час він став висококваліфікованим спеціалістом і заслужив повагу від студентів та викладачів. Маючи значний науковий авторитет і знання з історії античності, учений неодноразово відвідував лекції колег, писав рецензії на підручники і посібники. Підтвердженням висловленого можуть бути відвідини лекції І. Вейцківського “Участь Карфагену в Пірровій війні”, прочитаній 3 квітня 1950 р. для студентів III курсу історичного факультету. У рецензії, зачитаній на засіданні кафедри, І. Старчук зазначав, що пояснення І. Вейцківським подій Піррової війни та висвітлення боротьби царя Пірра з Карфагеном на території Сицилії є об’єктивно подано лектором. Крім цього, “лектор цілком опанував матеріал по темі в плані науково-дослідному і в популярній формі подав результати і висновки самостійного власного дослідження, в якому враховано і критично використано всі джерела і наукову літературу” [29. Арк. 21]. Разом з тим, “лекція читалася для студентів III курсу, які спеціалізуються по стародавній історії і тільки починають вивчати грецьку мову, є зайвим наводити цитати в грецькій мові бо однаково лектору доводилося перекладати їх на українську мову. Від того уникання грецьких цитат й інших деталей лекція мала б більш популярний характер і була б більш легкою для засвоєння студентів” [29. Арк. 21].

Варто зауважити, що лекція відбулася 3 квітня, а рецензія написана 4 травня 1950 р. Згодом, на засіданні кафедри історії стародавнього світу і середніх віків 19 травня 1950 р., члени кафедри відзначали, що рецензія є “об’єктивною і містить в собі правильну оцінку лекції. Що торкається зауваження доц. Старчука І. Д. відносно грецьких цитат, то кафедра вважає, що студенти, які спеціалізуються по стародавній історії, повинні поступово привчатися до використання грецьких джерел, а тому використання в деяких важливих моментах грецьких цитат є доцільним. Стенограма лекції стоїть на належному науковому і теоретичному рівні задовольняючи вимоги університетського викладання” [29. Арк. 22]. Там же, у звіті кафедри історії стародавнього світу та середніх віків за I семестр 1949/1950 навчального року, вміщена коротка рецензія керівника кафедри І. Вейцківського на лекцію І. Старчука на тему

“Бронзова доба на півдні СРСР” з курсу “Основи археології”. У рецензії робиться наголос на висвітлення позитивних сторін лекції і використанні лектором праць відомих на той час істориків “Рибакова, Пассек, Третьякова”, опублікованих у радянських журналах “Советская археология”, “Археологічні пам’ятки УРСР” та інших [26. Арк. 4–4 зв.]. Свої знання та науковий доробок він не лише передавав молодому поколінню, але й брав активну участь у роботі кафедри, і це при тому, що саме в цей час він проводив широкомасштабні польові дослідження у Пліснеську.

Педагогічна діяльність І. Старчука добре проявилася і під час проведення виробничих археологічних практик. Упродовж 8–20 липня 1949 р. в археологічну експедицію до Ольвії відправлялися І. Старчук (керівник групи) та три студенти (З. Матисякевич, Г. Подгорський, А. Билькевич) з оплатою відрядження 3 тисячі рублів. У 1950 р. він залучав до роботи в археологічній експедиції на городищі Пліснесько двох учнів середньої і одного студента вищої школи [2. Арк. 34–35].

Матеріал, отриманий внаслідок польових пошукових робіт, осідав не лише у фондах відділу археології, тобто за основним місцем роботи, але й складав основу збірок майбутнього Археологічного музею університету. Дійсно, у цей час чимало уваги він приділяв розвитку навчальної бази для викладання археологічних дисциплін у стінах закладу. Нагадаємо, що впродовж міжвоєнного періоду в університеті функціонувало дві кафедри археології, а з приходом “визволителів” – археологічні дисципліни інтенсивно витіснялися предметами, пов’язаними з побудовою “світлого майбутнього людства” – комунізмом. Будучи одним із активних учасників формування колекцій Археологічного музею Львівського державного університету ім. Івана Франка, до цієї роботи він залучав студентів. Вирішальну роль у формуванні засад музею відіграв досвід роботи з археологічними колекціями в європейських установах у міжвоєнний період [21. Арк. 7 зв.]. Спочатку Іван Данилович створив тематико-експозиційний план, згідно з яким під час побудови експозиції враховувалися хронологічний та тематичний принципи.

На жаль, у зв’язку з погіршенням стану здоров’я, І. Старчук не зміг працювати в університеті. У витязі із наказу № 482 від 20 вересня 1950 р. вказано, що “із-за неможливості використання його на науковій праці, в зв’язку зі станом його здоров’я, звільнити з посади з 1.09.1950” [2. Арк. 44–46]. 12 листопада 1950 р. І. Старчук помер. Виконуючи останню волю, дружина Любомира поховала його на Янівському кладовищі у Львові, поряд із побратими-мами – січовими стрільцями [39. С. 103].

Отже, І. Старчук був талановитим викладачем, істориком, археологом, рисувальником і мистецтвознавцем, а його викладацька діяльність є складовою розвитку історичної науки, зокрема у Львівському національному університеті імені Івана Франка. Варто зазначити, що викладацька праця посідала важливе місце у його багатогранній діяльності. Так, впродовж “польського” періоду (1921–1939) І. Старчук учителював у семикласній народній школі імені Б. Грінченка у Львові (1921–1929), а потім навчався у Львівському університеті імені Яна Казимира. Після захисту дисертації він працював ад’юнктом і асистентом на кафедрі класичної археології в Е. Булянди. В “радянський” (1939–1941) і “німецький” (1941–1944)

періоди – викладав у Львівському університеті та учителював у Фаховій Технічній Школі м. Львова, де підвищував педагогічну майстерність викладання. Згодом, у “радянський період” (1944–1950), він продовжив працювати за сумісництвом у Львівському державному університеті ім. Івана Франка, де викладав низку історичних дисциплін: “Основи археології”, “Історія докласового суспільства і основи етнографії”, “Історія стародавнього світу”, “Історія Стародавнього Сходу”, “Скіфія і Причорноморські колонії”, “Скіфія і грецькі колонії Причорномор’я” та ін. Таким чином І. Старчук збагатив історичну науку, залишивши значну спадщину, зокрема й у викладацькій діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. Р. 119. – Оп. 1. – Спр. 409.
2. Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. Р. 119. – Оп. 1. – Спр. 2415.
3. Бандровський О. Вивчення історії Стародавнього світу у Львівському університеті // АДЛУ. – 2005. – Вип. 8. – С. 115–121.
4. Виставка праць учнів Української Технічної Фахової Школи // Львівські Вісті. Щоденник для дистрикту Галичини. – 27/28 червня 1943. – Ч. 142. – С. 6.
5. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 561.
6. ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 1802.
7. ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 1421.
8. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 2024.
9. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 11.
10. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 12.
11. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 34.
12. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 35.
13. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 53.
14. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 54.
15. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 55.
16. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 87.
17. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 88.
18. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 89.
19. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 122.
20. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 123.
21. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 124.
22. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 125.
23. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 126.
24. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 150.
25. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 151.
26. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 152.
27. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 153.
28. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 154.
29. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 155.
30. ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 17. – Спр. 195.
31. Домбровський О. Іван Старчук – видатний класичний археолог // Український історик. – 2005. – Т. 42. – № 2/4. – С. 229–233.
32. І. С. Вражіння з побуту в Лондоні / І. С. [І. Старчук]. // Життя і знання. – 1932. – Ч. 15. – С. 442–443.

33. *Купчинський О.* Античне мистецтво у дослідженнях Івана Старчука (листи до вченого і відгуки на його праці) // ЗНТШ. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 555–601.
34. *Погоральський Я.* Археологічний музей Львівського університету – 40 років з часу відновлення діяльності // АДЛУ. – 2007. – Вип. 10. – С. 321–325.
35. *Ситник О.* Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939–1951) // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 106–133.
36. *Ситник О.* Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії // АДЛУ. – 2005. – Вип. 8. – С. 11–45.
37. *Старчук І.* Діти рисують // Педагогічно-методична бібліотека. – Львів, 1936. – Вип. 3.
38. *Старчук О.* Спогади про батька // МДАПВ. – 2006. – Вип. 10. – С. 329–334.
39. *Филипчук М.* Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука // ЗНТШ. Праці Історично-філософської секції. – 1993. – Т. ССXXV. – С. 97–103.
40. *Филипчук М.* Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
41. Центральний державний історичний архів України в м. Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 55.
42. *Яців Р.* «Працюй і молись...» До 100-річчя від дня народження ученого і митця Івана Старчука (1894–1950) // Молода Галичина. – Львів, 1994. – 14 червня.
43. *Яців Р. М.* Українське мистецтво XX ст.: ідеї, явище, персоналії: збірник статей. – Львів, 2006.
44. *Е. К. Iwan Starczuk (1884–1950) / Е. К. [Е. Konik].* // Archeologia. 1950–1951. – Wrocław, 1953. – Т. 4. – S. 165.

ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИВАНА СТАРЧУКА (1921–1950)**Б. М. Гринюка***Тернопольский национальный педагогический университет**имени Владимира Гнатюка**ул. М. Кривоноса, 2, г. Тернополь, 46027, e-mail: hrynjuka@ukr.net*

Осветлена всесторонняя деятельность украинского археолога, педагога, художника, искусствоведа – Ивана Даниловича Старчука. На основании анализа документов, которые хранятся в Центральном государственном историческом архиве Украины в г. Львове, Государственном архиве Львовской области, архиве Львовского национального университета им. Ивана Франко и Научном архиве Института археологии Львовского национального университета им. Ивана Франко, прослежена преподавательская деятельность И. Старчука (1921–1950).

Ключевые слова: Иван Старчук, Львовский университет имени Яна Казимира, кафедра классической археологии, Львовский национальный университет им. Ивана Франко, кафедра археологии, кафедра древней истории и археологии, кафедра истории древнего мира и средних веков, славистика, археология.

TEACHING ACTIVITY OF IVAN STARCHUK (1921-1950)**B. Grynyuka***Ternopil National Pedagogical University of Volodymyr Hnatyuk**M. Kryvonosa St. 2, Ternopil, 46027, e-mail: hrynjuka@ukr.net*

There showed the many sided activity of Ukrainian archeologist , teacher, painter , art critic and active soldier of Ukrainian Sich Shooters – Ivan Danylovych. Starchuk. On the basis of document analysis that is kept in the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, Lviv Region State Archives ,in frchives of Ivan Franko Lviv National University and scientific archive of the Ivan Franko Institute of Archaeology Lviv National University traced the teaching of I. Starchuk (1921–1950).

Key words: Ivan Starchuk, Lviv University, Jan Casimir, department of classical archeology, Ivan Franko Lviv National University, Department of Archaeology, Department of Ancient History and Archaeology, Department of Ancient History and Middle Ages, Slavic Studies, Archaeology.

Стаття надійшла до редколегії 01. 04. 2013

Прийнята до друку 26. 04. 2013

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

УДК 904(477.84) "638.3"

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ЛИСИЧНИКИ У 2011 р.

Б. І. Завітій

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net

Подано результати досліджень городища культури Гава-Голігради поблизу с. Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Охарактеризовано виявлені об'єкти та віднайдений рухомий матеріал.

Ключові слова: ранньозалізний вік, Гава-Голіградська культура, городище, наземна житлова споруда, господарська яма, горщик, миска, зооморфна та антропоморфна пластика.

У червні–липні 2011 р. експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка продовжила археологічні дослідження городища ранньозалізного віку поблизу с. Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Головна мета пошукових робіт полягала у вивченні планувальної структури, з'ясуванні призначення городища і його ролі в системі заселення. Для її досягнення було поставлено такі завдання: детальні обстеження пам'ятки та її околиць; вивчення найближчого природного оточення; дослідження забудови, потужності й характеру культурного шару на укріпленій території. Для цього у південно-західній частині городища, поруч із траншеєю Ю. Малєєва, було закладено розкоп, розмірами 4×20 м, з двома прирізками – 2×2 м (рис. 1). Його орієнтовано по осі південь–північ. Нумерація квадратів, розмірами 2×2 м, розпочиналася з півдня (рис. 2). У різних частинах траншеї стратиграфія культурних нашарувань виявилася неоднаковою за потужністю та неоднорідною за структурою. Тому глибини залягання шарів, виявлених об'єктів і рухомого матеріалу подано від абсолютного рівня. Культурні нашарування можна охарактеризувати так: по всій площі розкопу виявлено дерновий шар товщиною 0,05–0,07 м, нижче, по всій траншеї, залягали темно-сірі гумусні суглинки (орний шар), насичені керамікою, глиняною вимазкою та вугіллям. На різних глибинах виявлено рештки трьох об'єктів, двох наземних споруд та однієї ями. Рухомий матеріал відбирався як із їх заповнення, так і безпосередньо *in situ*.

Об'єкт № 1 – наземна житлова споруда (див. рис. 2; 3). Його заповнення мало вигляд темно-сірого гумусованого ґрунту з включеннями вимазки, попелу, вугілля та фрагментів керамічного посуду. Абрис котловану проглядався добре. Верхню межу було зафіксовано на глибині 0,4 м, а нижню – на 0,5 м від абсолютного нуля. Контури двох стін представлені розвалом глиняної вимазки на рівні долівки шириною 0,4 м в (кв. Б10 та Б11). В кв. Б10 стіна проходила по осі південний захід–північний схід, а в кв. Б11 – по осі південний схід–північний захід (див. рис. 3). Рівень тогочасної поверхні та глибина котло-

вану дозволяють віднести цей об'єкт до наземного типу. Західна та північна частина споруди вийшли за межі розкопу. На рівні долівки, збереглися залишки глинобитної печі розмірами 1,2×1,3 м (див. рис 3).

У заповненні та на долівці споруди віднайдено значну кількість фрагментів кухонного посуду із горизонтально зрізаними вінцями, діаметром 22–24 см, котрі плавно переходять в коротку шийку і далі, до ледь виражених плічок. Зовнішня поверхня горбкувата, однак окремі посудини мають підлощення лише під краєм вінець. Товщина стінок сягає 0,8–1,2 м. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску і шамоту. Випал кераміки нередукований (рис. 6, 1). Столовий посуд представлений фрагментами півсферичних мисок, діаметром від 10 до 22 см. Характерними є прямі та увігнуті досередини рівно зрізані вінця. Зовнішня та внутрішня поверхня мисок підлощена (рис. 7, 5, 6). Подібний посуд віднайшов Ю. Малєєв на поселенні Голігради, городищі Городниця [1. С. 36–38] та інших пам'ятках, які репрезентують пізній період культури Гава-Голігради (кінець VIII–VII ст. до н.е.). Таке датування підтверджується стратиграфічними даними, оскільки ця споруда перебиває наземну будівлю ранішого часу. Отже **об'єкт № 1** слід датувати кінцем VIII–серединою VII ст. до н.е. В нижній частині його заповнення віднайдено фігурку коня (рис. 8, 2). Глиняна маса темно-сірого забарвлення, добре відмудлена. Спина увігнута, а задня частина піднята догори. Шия пряма, майже конічної форми. Вуха сформовано защипом. Аналогічним чином сформовано й грива. Морда (кінець відбитий) опуклої форми, округла в перетині. Ноги скульптурки відбиті, округлі в перетині. Хвіст (кінчик відбитий) овальний у перетині, і не стикається з тулубом статуетки. Довжина її збереженої частини 5,4 см, висота 2,8 см.

Об'єкт № 2 – наземна житлова споруда (див. рис. 2; 4). Його заповнення було виражене прошарком темно-сірого гумусованого ґрунту з включеннями вимазки, попелу, вугілля та фрагментів керамічного посуду. Абриси залишків простежувались погано, оскільки цей об'єкт поруйновано пізнішим наземним житлом. Верхню межу зафіксовано на глибині 0,55 м, а нижню – на 0,6 м від абсолютного нуля. Долівка була на рівні 0,6 м від рівня абсолютного нуля. Вона збереглася у вигляді добре утрамбованого прошарку темно-сірих гумусованих суглинків, вкритих вугіллям та попелом товщиною до 0,5–1,0 см. На долівці житла був опалювальний пристрій у вигляді розвалу глиняної печі, розмірами 1,0×1,2 м (див. рис. 4)

У заповненні споруди, на її долівці, а також у розвалі печі віднайдено значну кількість знахідок, серед яких переважали уламки й фрагменти кухонного посуду.

Кухонний посуд репрезентують верхні частини горщиків з відігнутими назовні вінцями діаметром 12–29 см. Зовнішня поверхня цих посудин горбкувата, однак окремі з них мають підлощення лише під краєм вінець. Товщина стінок сягає 0,8–1,2 см. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску і шамоту. Випал кераміки нередукований (див. рис. 6, 2–5). Подібний посуд був у вжитку місцевого населення протягом VIII ст. до н.е. Стратиграфічні спостереження вказують на те, що об'єкт № 2 функціонував саме у вказаний час.

Об'єкт № 3 – яма господарського призначення. Її абриси виявлено на глибині 1,3 м від абсолютного рівня, тобто на рівні верхньої межі світло-сірих опідзолених суглинків (див. рис. 2, 5). В плані яма була округлої форми, з прямовисними стінками, які переходили в горизонтальне дно. Заповнення виражене темно-сірими гумусованими суглинками. Абсолютна глибина від рівня виявлення сягала 0,8 м.

В її заповненні віднайдено кістки тварин, вугілля, фрагменти глиняної вимазки та фрагменти посуду, фігурку баранчика, фрагмент модельки колеса та фрагмент кременевого серпа. Кухонний посуд представлений горщиками із середньо відігнутими назовні вінцями діаметром від 10–24 см. Верхня частина горщиків ззовні підлощена, інколи розчесана. Товщина стінок сягає 0,5–0,7 см. В керамічному тісті переважає дрібнозернистий пісок і шамот (див. рис. 6, б). Аналогічний кухонний посуд, до якого віднесено горщики першої та другої груп відомий з досліджень добре стратифікованого селища Магала на Буковині. Г. Смірнова датувала його IX ст. до н.е. [2. С. 7–34].

Столовий посуд представлений фрагментами півсферичних мисок, діаметром 10–22 см. Характерною їх особливістю є прямі й увігнуті досередини рівно зрізані вінця. Зовнішня та внутрішня поверхня мисок підлощена. В керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску і шамоту (див. рис. 7, 1–4).

У заповненні ями виявлено фрагмент кременевого серпа шириною 2 см та товщиною 0,4 см. Його виготовлено з кременю світлого кольору. Лезо пряме, акуратно відретушоване, у вигляді дрібнозубчастої пилочки. Спинка вигнута. Через фрагментарність важко визначити його форму (рис. 10, 2).

У заповненні об'єкта віднайдено фігурку бичка (див. рис. 8, 3). Роги короткі, прямі і масивні. Морда опукла з потоншеною ротовою частиною. Холку скульптурки сформовано за допомогою заципу. Спина увігнута, а задня частина ледь піднята догори. Ноги (відбиті) масивні, округлі в перетині. Довжина збереженої частини скульптурки 4,2 см, висота – 2,2 см. Глиняна маса світло-сірого кольору, добре відмулена. Хвіст (кінчик відбитий) овальний у перетині і не стикається з тулубом статуетки. У заповненні ями віднайдено також фрагмент глиняної модельки колеса.

Під час розкопок у культурному шарі городища віднайдено предмети зооморфної пластики. Це невеликі керамічні фігурки, які зображають коней й овець. Деякі з них розбиті, або трохи пошкоджені. Нижче наводимо їхній опис.

1. Фігурка барана з відбитими рогами та хвостом (див. рис. 8, 4) довжиною 5,3 см і висотою 3,2 см. Глиняна маса темно-сірого кольору, добре відмулена. Морда опукла з потоншеною ротовою частиною. Роги передано наліпом, а холка – заципом. Спина увігнута, а задня частина піднята догори. Ноги конічні, округлі в перетині. Хвіст (кінчик відбитий) овальний у перетині і не стикається з тулубом статуетки.

2. Фігурка коня (див. рис. 8, 1). Глиняна маса світло-сірого забарвлення, добре відмулена. Спина увігнута, а задня частина піднята догори. Ноги (відсутні права задня і передня) передано конічними виступами. Шия пряма, майже конічної форми, гриву передано заципом. Хвіст (кінчик відбитий) овальний у пере-

тині і не стикається з тулубом статуетки. Довжина збереженої частини статуетки сягає 4 см, висота 3,4 см.

3. Фігурка баранчика з частково відбитою головою (див. рис. 8, 5). Глиняна маса жовтуватого кольору, добре відмулена. Роги скульптурки короткі, прямі й тонкі. Морда опукла з потоншеною ротовою частиною. Спина пряма. Хвіст передано зашипом і не стикається з тулубом статуетки. Ноги (задні та ліва передня відбиті) стовпчасті майже конічні, округлі в перетині. Довжина скульптурки 3,8 см, висота 2,4 см.

4. Передня частина фігурки баранчика довжиною 3 см і висотою 3,2 см. (див. рис. 8, 6). Глиняна маса світло-сірого та світло-оранжевого кольору, добре відмулена. Роги скульптурки відбиті. Морда опукла з потоншеною ротовою частиною. Холку сформовано з допомогою зашипу. Ноги відбиті, округлої в перетині форми.

5. Передня частина фігурки барана з відбитими рогами довжиною 4,6 см і висотою 4,1 см (рис. 9, 1). Глиняна маса сірого та світло-оранжевого кольору, старанно відмулена. Морда опукла з потоншеною ротовою частиною. Холку скульптурки сформовано за допомогою зашипу. Ноги конічної форми, округлі в перетині.

6. Передня частина фігурки баранчика з частково відбитою головою довжиною 3 см, і висотою 2,2 см. (див. рис. 9, 2). Глиняна маса світло-оранжевого кольору, добре відмулена. Роги скульптурки відбиті. Морда опукла з потоншеною ротовою частиною.

7. Тулуб, ймовірно, фігурки бичка довжиною 4,2 см, висотою 2,3 см, виготовлений із старанно відмуленої глиняної маси сірого, місцями оранжевого, кольору (див. рис. 9, 3). Спина увігнута, а задня частина піднята догори. Хвіст (кінець відбитий) масивний і не стикається з тулубом статуетки. Ноги відбиті, округлі в перетині.

8. Задня частина фігурки (див. рис. 9, 4) довжиною 2,4 см, висотою 3 см. Глиняна маса жовтуватого, місцями сірого, кольору, добре відмулена. Спина увігнута, а задня частина піднята догори. Хвіст (кінець відбитий) короткий і масивний, у перетині овальної форми і не стикається з тулубом статуетки. Ноги скульптурки стовпчастої, майже конічної форми, округлі в перетині.

9. Задня частина фігурки (див. рис. 9, 5) довжиною 2,3 см, висотою 1,6 см. Глиняна маса сірого, місцями оранжевого, кольору, добре відмулена. Спина увігнута, а задня частина піднята догори. Хвіст (кінець відбитий) короткий і масивний, в перетині овальної форми і не стикається з тулубом статуетки. Ноги (відбиті) скульптурки стовпчастої форми, округлі в перетині.

Крім цього, в розкопі на глибині 0,6 м віднайдено нижню частину жіночої фігурки (див. рис. 10, 1). Округлої форми. Пояс передано за допомогою округлих заглиблень, а одяг — у вигляді вертикальних заглиблених прямих насічок. Глиняна маса добре відмулена. Колір лицевої поверхні сірий, спина темно-сірого кольору. Висота збереженої частини 3,5 см, ширина 3,7 см. Описана фігурка належить до типу так званих скрипкоподібних статуеток.

Поряд із охарактеризованим рухомих матеріалом знайдено два кістяних знаряддя, ймовірно ложила. Перше, довжиною 8 см і шириною 1,3 см (див. рис. 10, 3), друге довжиною 6,4 см і шириною 2,6 см (див. рис. 10, 4).

Таким чином, під час археологічних досліджень у червні–липні 2011 р. в розкопі I на площі 84 м² виявлено три асинхронні об'єкти: рештки двох наземних житлових споруд й однієї ями господарського призначення. На послідовність виникнення і функціонування цих об'єктів, окрім стратиграфічних спостережень, вказує і рухомий матеріал. Значна товщина культурного шару на укріпленій території свідчить про тривале функціонування городища. Виходячи з цього, городище в Лисичниках відноситься до культури Гава-Голігради. Воно функціонувало протягом IX – середини VIII ст. до н.е. – I період та середини VIII – початку VII ст. до н.е. – II період.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Малєєв Ю. М.* Городище городниці на Дністрі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – 1992. – Вип. 2. – С. 36–38.
2. *Смирнова Г.* Поселение Магала. Памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII–середина VII вв. до н. э.) // МИА. – 1969. – № 150. – С. 7–34.

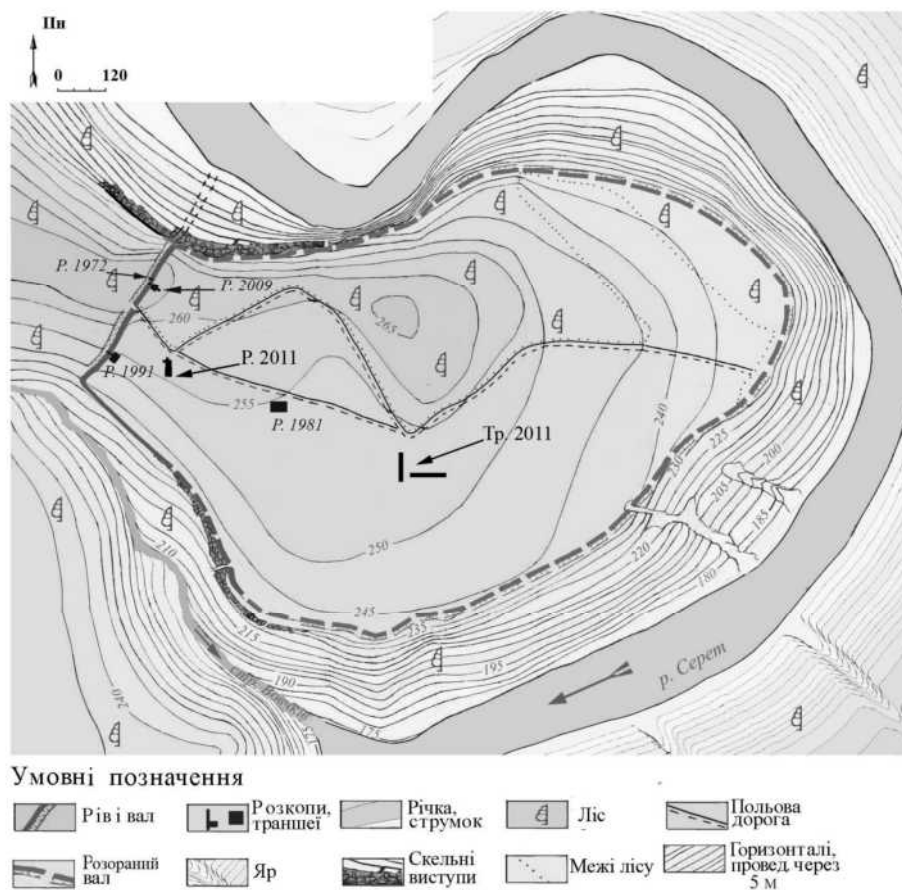

Рис 1. Топогеодезичний план городища Лисичники.

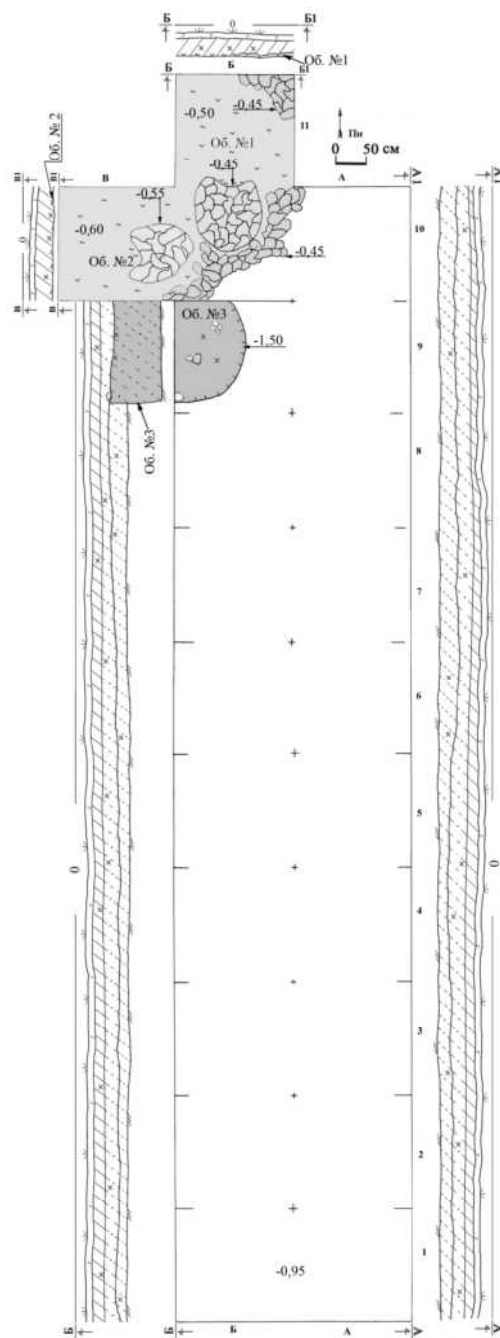

Рис 2. Загальний план та профіль розкопу.

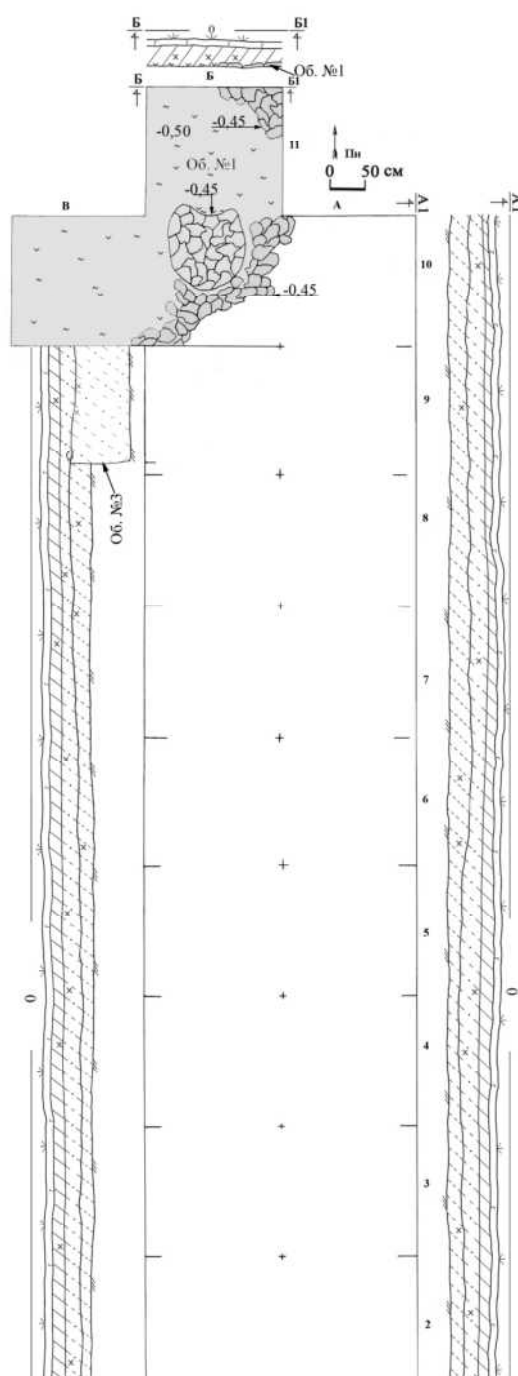

Рис 3. План та профіль об'єкта № 1 – наземної споруди.

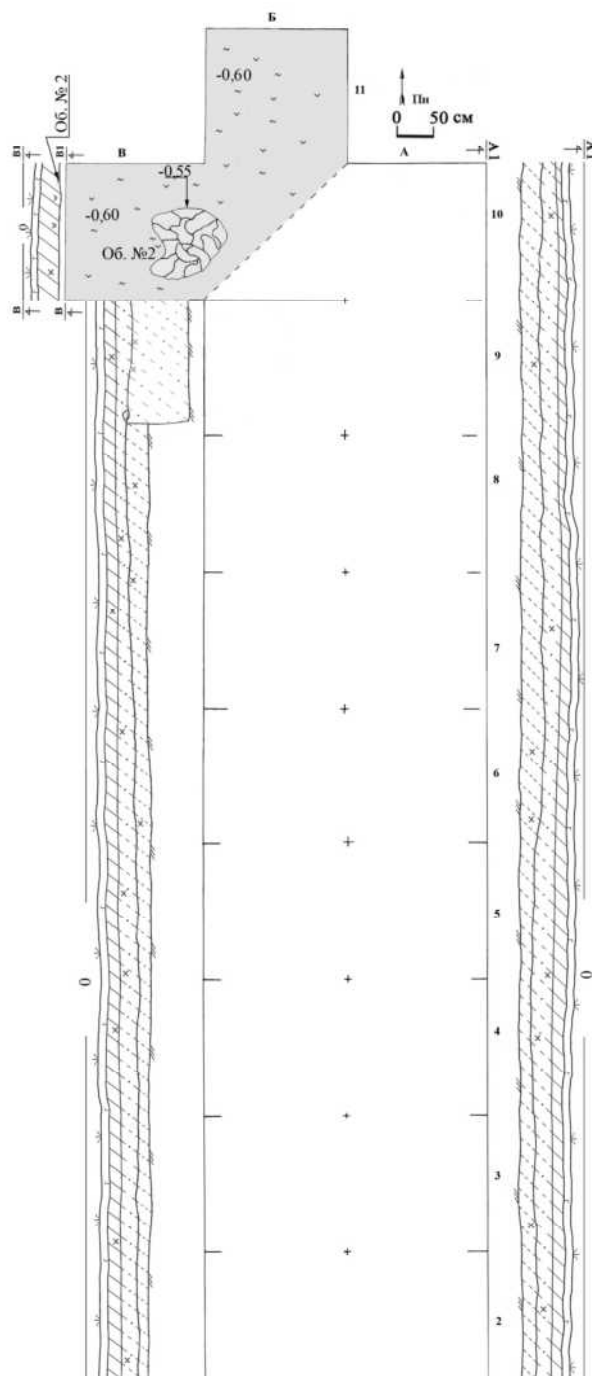

Рис 4. План та профіль об'єкта № 2 – наземної споруди.

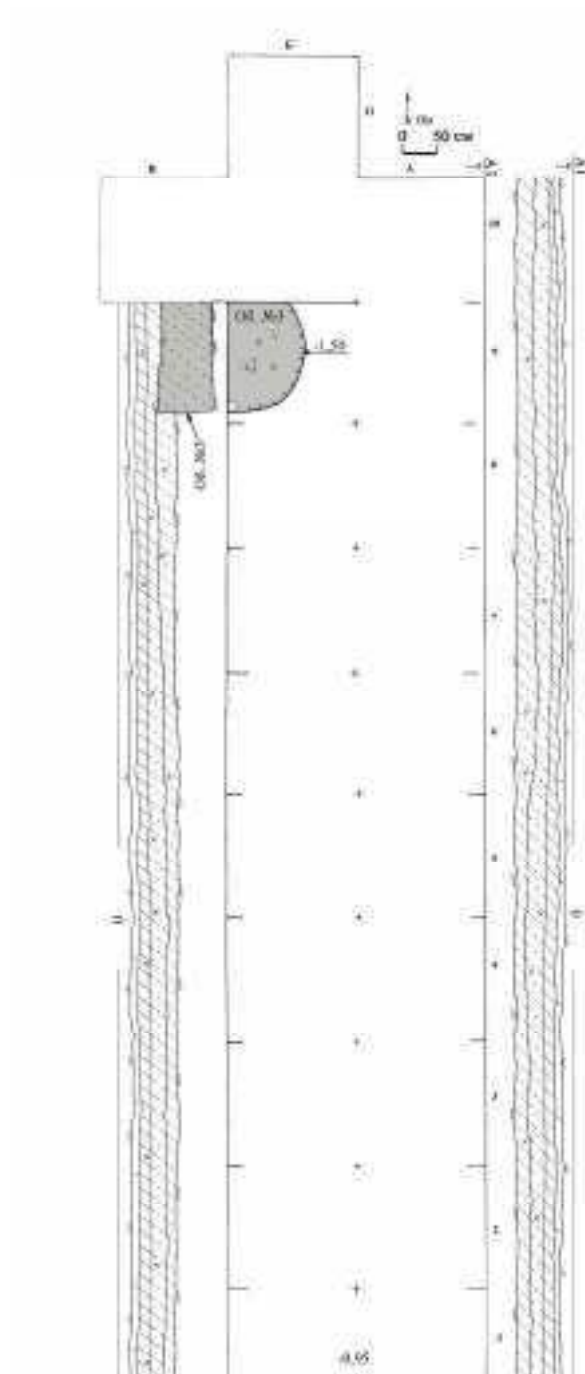

Рис 5. План та профіль об'єкта № 3 – господарської ями.

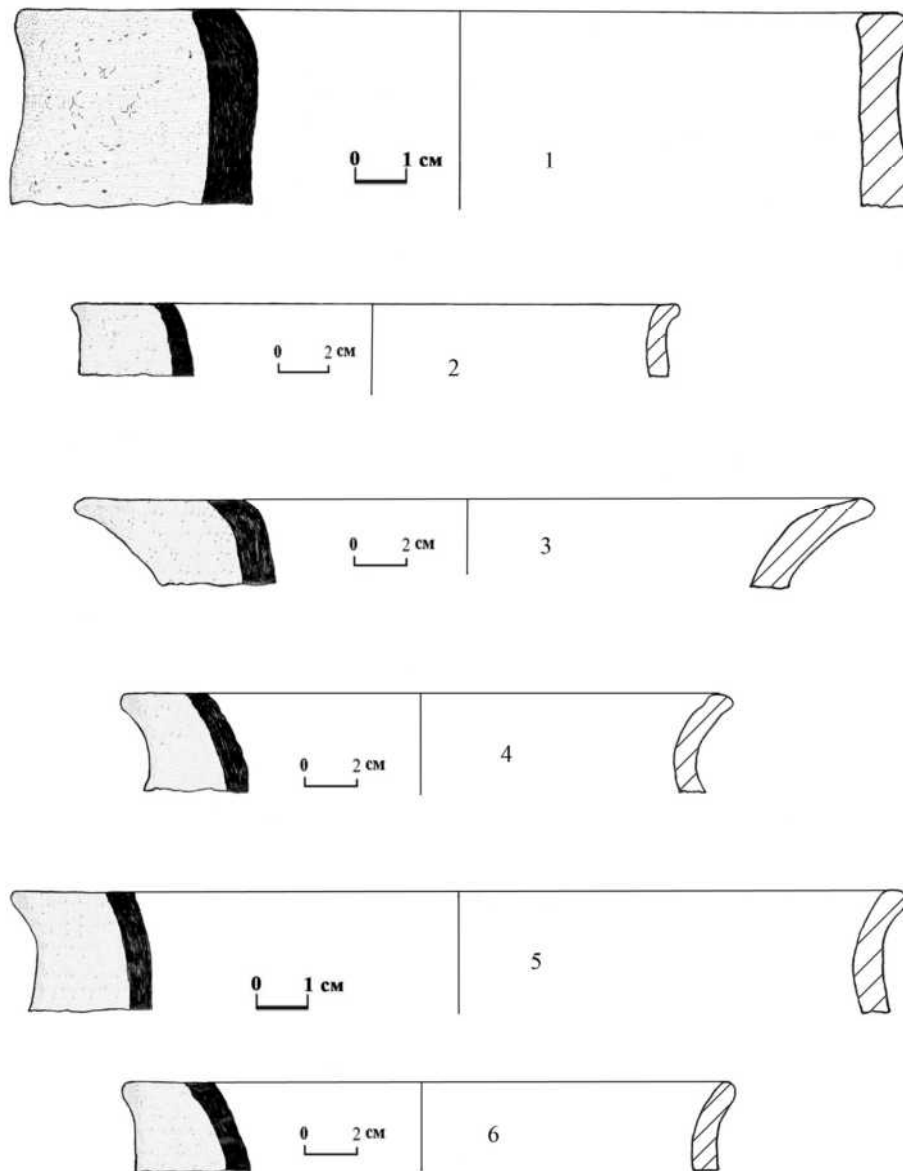

Рис 6. Керамічний посуд з об'єктів № 1, № 2 і № 3.

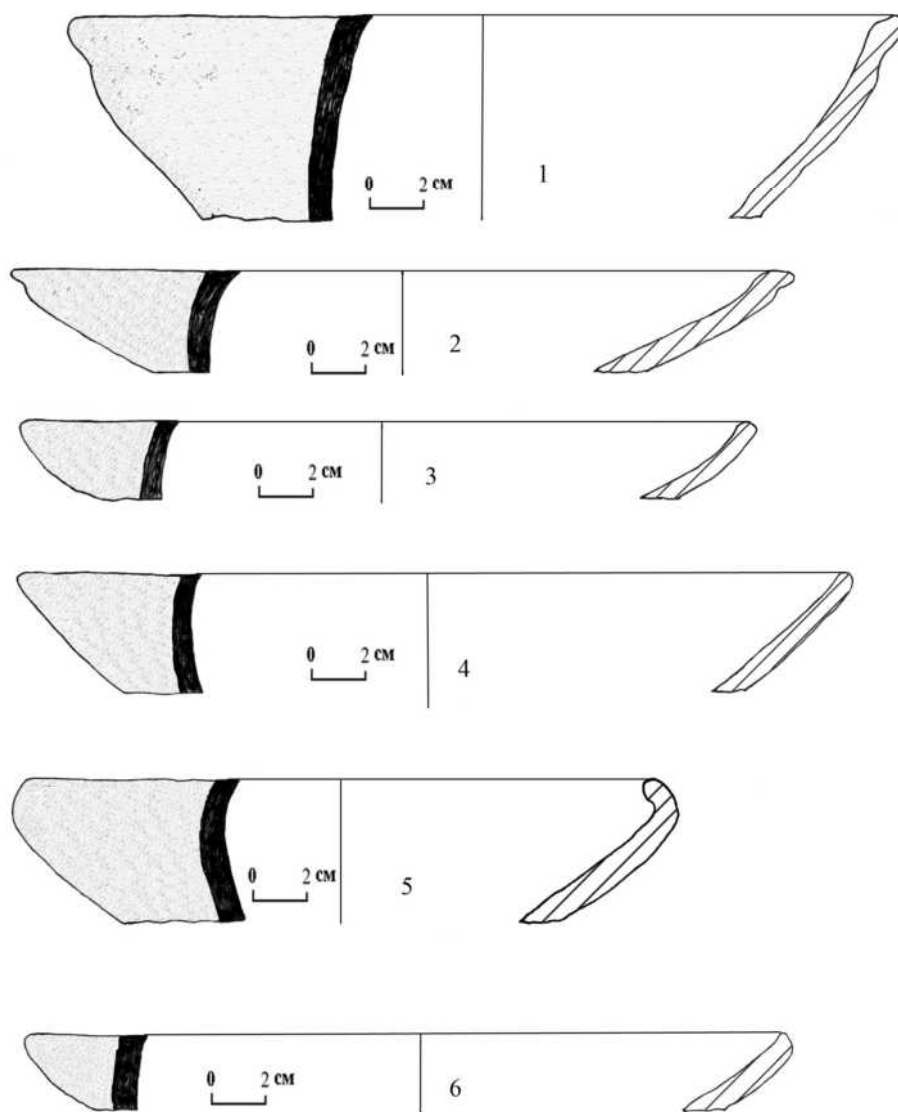

Рис 7. Керамічний посуд з об'єктів № 1, № 2, № 3.

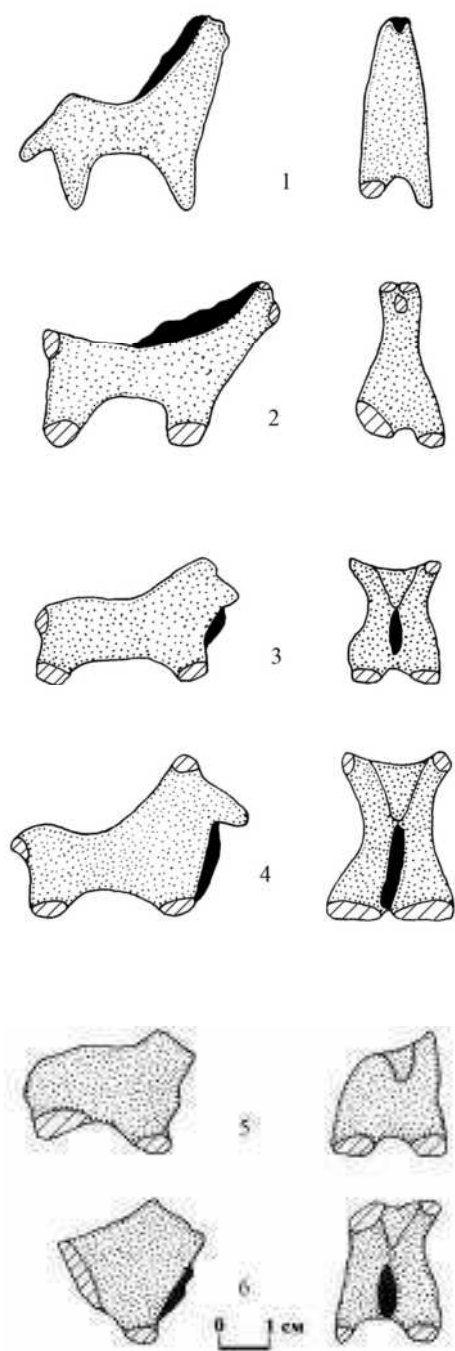

Рис 8. Зооморфна пластика з розкопу.

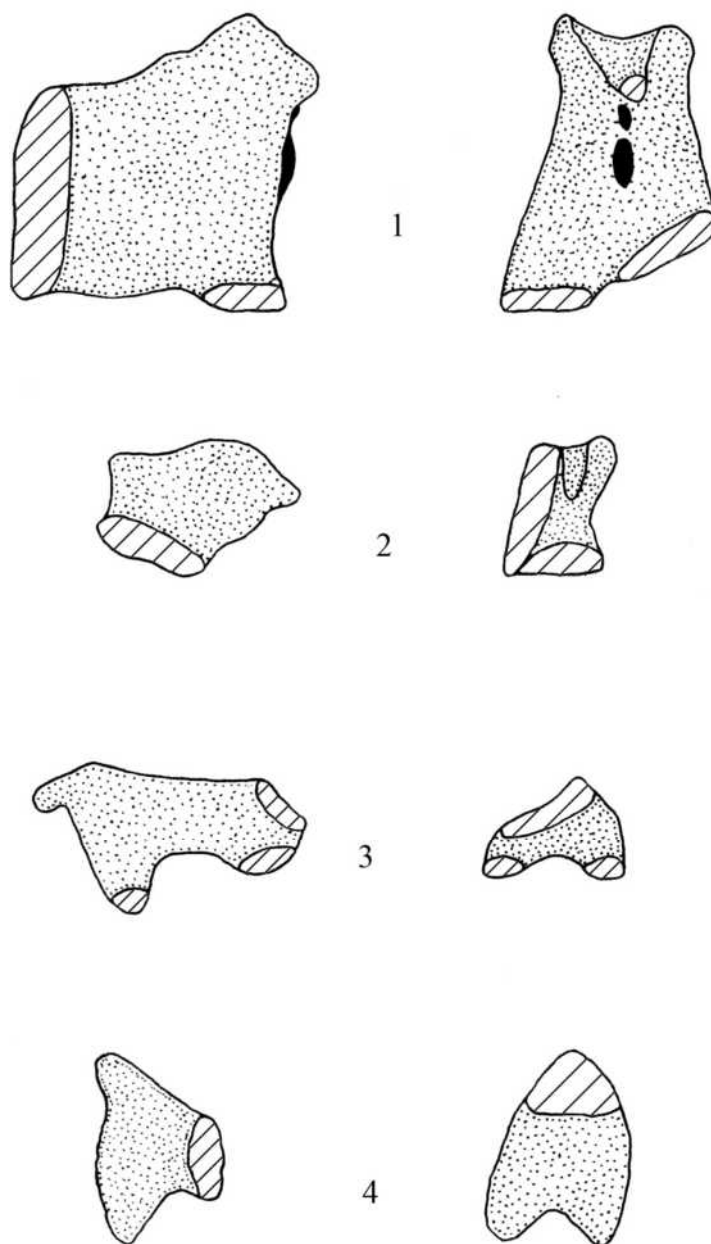

Рис 9. Зооморфна пластика з розкопу.

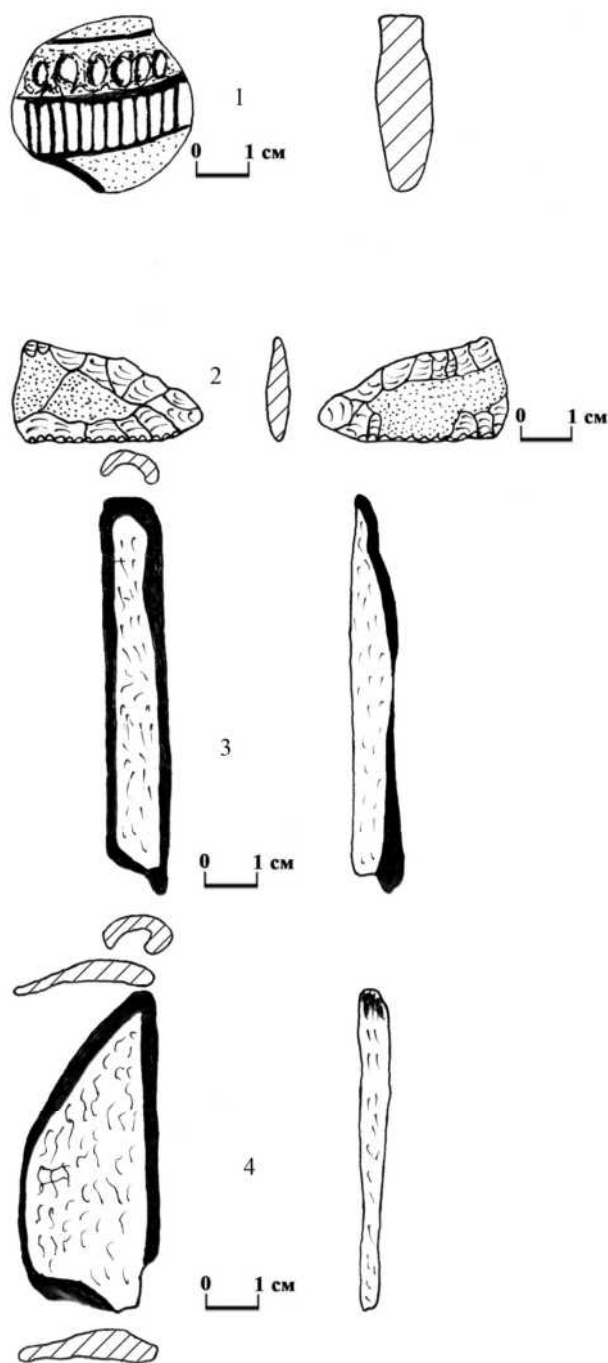

Рис 10. Знахідки з розкопу.

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА ЛИСИЧНИКИ В 2011 г.**Б. И. Завитий**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net*

Освещены результаты исследований городища культуры Гава-Голиграды около с. Лисичники Залищицкого р-на Тернопольской обл. Охарактеризированы найденные объекты и материал.

Ключевые слова: раннежелезный век, гава-голиградская культура, городище, наземное жилищное сооружение, хозяйственная яма, горшок, миска, зооморфная и антропоморфная пластика.

INVESTIGATIONS OF LYSYCHNYKY HILLFORT**IN 2011 year****B. Zavitij**

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net*

Thereshowed the results of investigations of the site of settlement culture of Gava-Goligrady near the village Lysychnyky (Zalishchyky district, Ternopil region) Characterized the discovered monuments, sites, and complimentary movable material

Key words: Early Iron Age, Gava-Gologrady culture, hillfort, settlement, rampart, trench, construction, pot, bowl, flint sickle, arrowhead, zoomorphic and anthropomorphic plastics, clay model of a wheel.

Стаття надійшла до редколегії 13. 02. 2013

Прийнята до друку 27. 04. 2013

УДК 904:726(477.83)

**ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОЇ ЧАСТИНИ УРОЧИЩА
ОЛЕНИН ПАРК НА ТЕРИТОРІЇ ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО
КОМПЛЕКСУ В 2012 р.**

М. А. Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

Висвітлено основні результати дослідження західної частини урочища Оленин Парк. Об'єкти та рухомий матеріал подано з позиції мікростратиграфічних спостережень. Охарактеризовано виявлені конструкції оборонних, житлових та культових споруд, а також час їхнього функціонування в зазначеній частині городища.

Ключові слова: Пліснеський археологічний комплекс, Пліснеськ, Оленин Парк, культові споруди.

У 2012 р. було продовжено вивчення західної частини урочища Оленин Парк (рис. 1, 2)*. Відносна збереженість цієї частини археологічного комплексу зумовлена низкою факторів, серед яких особливе місце займає відсутність значного антропогенного впливу, а також характер ґрунтів і рослинного покриву. Такий стан справ найбільш яскраво простежується на збереженості оборонних споруд, особливо тих, які сьогодні є під залісненими масивами. Не є винятком у цьому плані і західна частина урочища Оленин Парк. Тому, будь-які попередні висновки щодо розвитку забудови в урочищі Оленин Парк неможливі без ґрунтового аналізу захисних споруд і з'ясування їхнього відношення до укріпленої території. Джерельна база, сформована нашими попередниками, не давала вагомих підстав висвітлювати функцію цієї частини пам'ятки [1. С. 22–25; 20. С. 9; 21. С. 5; 22. 27–29; 23. 87–99].

У 2007 та 2009–2012 рр. в урочищі Оленин Парк на ділянці 554 м² у нижній частині культурного шару, яку слід віднести до кінця VII–X ст., відкрито залишки фундаментів язичницького храму [10. С. 1–9, 26–29, 39–40, 45–48, 53–57, 100–101; 12. С. 130–176; 13. С. 20–28, 61–70, 76–93; 14. С. 135–169; 15; 17. С. 172–200], будинків-контин жерців [10. 26–29, 45–48, 100–101; 11. С. 3–21; 12. С. 130–176; 13. С. 20–28, 61–70, 76–93; 14. С. 135–169; 15; 16. С. 62–95; 17. С. 172–200; 18. С. 21–35, 84–100, 170–196; 19. С. 120–127, 147–154, 197–208], “жертвовного поясу” [13. С. 20–28, 61–70, 76–93; 14. С. 135–169; 15; 16. С. 62–95;

© Филипчук М., 2013

---

*Роботи здійснювалися в рамках вивчення планувальної структури культового місця у межах городища полісного типу VIII–X ст. на території Пліснеського археологічного комплексу. Див.: [10. С. 1–9, 26–29, 39–40, 45–48, 53–57, 100–101; 11. С. 3–21; 12. С. 130–176; 13. С. 20–28, 61–70, 76–93; 14. С. 135–169; 15; 16. С. 62–95; 17. С. 172–200; 18. С. 21–35, 84–100, 170–196; 19. С. 120–127, 147–154, 197–208].

17. С. 172–200 18. С. 21–35, 84–100, 170–196; 19. С. 120–127, 147–154, 197–208], інших об'єктів культового призначення кінця VII–X ст. [10. 26–29, 45–48, 100–101; 11. С. 3–21; 12. С. 130–176; 13. С. 20–28, 61–70, 76–93; 14. С. 135–169; 15; 16. С. 62–95; 17. С. 172–200; 18. С. 21–35, 84–100, 170–196; 19. С. 120–127, 147–154, 197–208], оборонної лінії середини – другої половини X ст. [10. 26–29, 100–101; 11. С. 3–21; 12. С. 130–176; 13. С. 20–28, 61–70, 76–93; 14. С. 135–169; 15; 18. С. 21–35, 84–100, 170–196; 19. С. 120–127, 147–154, 197–208], а у верхній, що датується XI – серединою XIII ст., – рештки культових [10. 26–29, 100–101; 11. С. 3–21; 12. С. 130–176; 13. С. 20–28, 61–70, 76–93; 14. С. 135–169; 15; 18. С. 21–35, 84–100, 170–196; 19. С. 120–127, 147–154, 197–208], оборонних [10. 26–29, 100–101; 11. С. 3–21; 12. С. 130–176; 13. С. 20–28, 61–70, 76–93; 14. С. 135–169; 15; 18. С. 21–35, 84–100, 170–196; 19. С. 120–127, 147–154, 197–208] та житлового-господарських об'єктів [11. С. 3–21; 12. С. 150–160; 13. С. 21–22, 63–67, 79–83; 14. С. 135–169; 15. С. 6–9, 46–50, 98–102, 153–158; 18. С. 21–35, 84–100, 170–196; 19. С. 120–127, 147–154, 19. С. 120–122, 148–149, 192–194]. Усі розкопи, закладені нами в південній частині урочища Оленин Парк, знаходяться в межах єдиної сітки квадратів, відносно розкопу 2007 р. Ділянки, відкриті у попередні роки, розмежовані контрольними профілями.

Розкоп II закладено західніше розкопу III 2011 р. (див. рис. 2). Його площа становила 36 м². У зв'язку із незначною товщиною та специфікою культурного шару, сформованого майже за чотири століття, під час польових пошукових робіт зняття прошарків ґрунту проводилося шляхом зачистки сапками, мастерками, ножами та іншим спеціальними інструментами, на глибину, що не перевищувала 0,01 м. Після кожної такої зачистки, у найбільш важливих місцях проводилася фотофіксація планіграфії дециметровою сіткою (1 м²), а через кожні п'ять операцій – фотофіксації підлягала ділянка всього розкопу. Аналогічним чином здійснювався дубляж-фіксація контрольних профілів. Нумерація квадратів проходила з півдня на північ (рис. 3–9).

Об'єкт № 1 (оборонна споруда № 1) виявлено у південній частині розкопу (кв. 9'–11' Г–Д) на глибині 0,15–0,30 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 3–4). Він представлений ґрунтовою платформою, насипаною із шару чорних гумусних суглинків, рештками кам'яної кладки, шириною 0,7–1,0 м і глибиною до 0,2 м, та двома стовповими ямками, діаметром 0,2–0,3 м. Виявлена довжина кладки сягає 4,5 м, а відстань між ямками – 3,5 м. Зараз, поки що важко судити про остаточні параметри цієї оборонної споруди, хоча її ширина могла сягати 3,2 м. Підтвердженням висловленому може слугувати низка стовпових ямок, відкритих вздовж південно-східної сторони об'єкта № 2. У чорному гумусному заповненні цього об'єкта віднайдено уламки керамічного посуду, зокрема кухонних горщиків. Для верхніх частин цього посуду притаманні валикоподібні та карнизоподібні викінчення вінець, які переходили в коротку шийку та опуклі плічка. Максимальне розширення посуду припадає на 4/5 їхньої висоти. Тому горщики мають приземистий вигляд. У текстурі керамічного тіста домінує суглиниста, добре відмулена маса. Випал редукований. Окремі фрагменти

прикрашено білою фарбою та рифленим лінійним орнаментом. Подібний посуд масово поширений з середини XII до середини XIII ст. (рис. 10, 3–5).

Охарактеризована оборонна споруда є найпізнішою: її рештки перекривають інші об'єкти в розкопі II, які датуються ранішим часом. До того ж, вона є продовженням об'єкта № 1 з розкопу III 2011 р. у західному напрямку.

Об'єкт № 2 (наземна житлова споруда) виявлено в північній частині розкопу (кв. 9'–11' Д–Е) на глибині 0,25–0,30 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 4). Його заповнення (товщиною 0,10–0,15 м) було виражене прошарком чорного гумусного ґрунту з включеннями вимазки, попелу, вугілля, каміння та фрагментів керамічного посуду. Абриси залишків простежувалися слабо. Верхню межу, у вигляді завалу каміння зафіксовано на глибині 0,2 м, а нижню – на 0,35 м від рівня сучасної поверхні. Рівень тогочасної поверхні та глибина котловану дозволяє віднести цей об'єкт до наземного типу. Північно-західна частина споруди виявилась за межами розкопу. Конфігурація та параметри збережених залишків дають підстави частково встановити розміри південної, повністю – східної та частково – північної сторін, що відповідно сягали 3,4×2,6×1,3–? м. Швидше за все, споруда була зрубною, оскільки стовпових ямок, які б мали безпосереднє відношення до неї, не віднайдено. Земляна долівка збереглася у вигляді утрамбованого прошарку чорних гумусних суглинків, вкритих вугіллям та попелом, товщиною до 0,5–1,0 см. Решток опалювального пристрою не виявлено. У заповненні споруди віднайдено фрагменти кружального посуду: верхні частини, боковини та донця кухонних горщиків. У більшості випадків вінця були манжетоподібні, карнизоподібні, рідше – заокруглені. Найбільше розширення тулуба припадає на 3/4 висоти горщиків. Вироби виготовлено з легкосуглинкового керамічного тіста. Для них притаманний редукований спосіб випалу, який поза всякими сумнівами, проходив у гончарних печах. На окремих посудинах в межах вінець, шийки та плічок спостерігається рифлений лінійний орнамент (рис. 10, 1–2, 6–10). В цілому, для такого посуду характерні приземисті форми. Текстура керамічного тіста, елементи технології випалу, форма та орнаментация дають підстави віднести ці артефакти до кінця XII – початку XIII ст.

Поряд із керамічним посудом віднайдено: пряслице з рожевого сланцю (фото 1, 2); бурштинову намистинку (див. фото 1, 4); керамічну намистину, вкриту поливою (див. фото 1, 5); кістяну намистинку? (див. фото 1, 6); свинцеві пломби (див. фото 1, 7–8); фрагмент вінець скляної посудини (див. фото 1, 9); фрагмент скляного браслета (див. фото 1, 10); верхню частину висячого замка (фото 2, 1); ключ до висячого замка (див. фото 2, 2); вістря втульчатої стріли (див. фото 2, 3), писало (див. фото 2, 5) та ручку амфори (див. фото 2, 7). Стратиграфія об'єкта та віднайдений у ньому рухомий матеріал дають підстави віднести цю споруду до кінця XII – початку XIII ст. До того ж, вона частково перекриває наземну будівлю ранішого часу (**об'єкт № 3**).

Об'єкт № 3 виявлено у східній частині розкопу (кв. 9'–10' Г–Д) на глибині 0,35–0,40 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 4). Від цього об'єкта збереглася кам'яна площадка, викладена з середнього вапнякового і пісковико-

вого каміння в нижній частині темно-сірих гумусних суглинків. Чимало каміння зазнало дії вогню. Ширина збереженої частини об'єкта сягає 1,85 м. Зауважимо, що її поширення на захід продовжується саме в тому напрямку, де в розкопі III (2011 р.) на тій же глибині виявлено аналогічні залишки. Поза всякими сумнівами, це рештки одного об'єкта. Важливо зазначити, що з південної сторони добре простежуються залишки передньої (зовнішньої) стіни. В сірому гумусному заповненні між камінням і безпосередньо на кладці виявлено уламки кухонних горщиків. Текстура керамічного тіста кружального посуду складається з суглинкової основи та велико- і середньозернистого піску, який добре проступає на поверхні стінок. Випал цеглястого та світло-коричневого забарвлення. Профілювання верхніх частин кухонних горщиків характеризується плавним переходом від шийки до манжетоподібних вінець. Наведені ознаки та стратиграфічні дані дають підстави віднести ці уламки посуду, а разом з ним об'єкт № 3 до кінця X – початку XI ст. [6. 110–131; 9. С. 68–135]. На нашу думку, ця споруда мала культове призначення. Вона дуже подібна на довгі будинки-контини.

В північно-східній частині розкопу об'єкт №3 перекриває об'єкт № 4, а в північній – об'єкт № 5.

Об'єкт № 4 (вал з наземною прибудовою) простягався по периметру стрімкого схилу з південної сторони (кв. 9'–11' Г–Е) під залишками об'єкта № 1 на глибині 0,75–0,80 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 5). Вал представлений лінзоподібним в січенні насипом, сформованим з перевідкладених лесових і опідзолених ґрунтів, а також поодинокого каміння, котре часто зустрічається в основі, але не складає якихось конструкцій. Його збережена висота сягає 0,6 м, а ширина основи – 3,5 м. З північної сторони він органічно поєднується з наземною прибудовою, яка представлена заглибленням (товщиною від 0,6 м до 1 м), що заповнене темно-сірими гумусними суглинками, насиченими вугіллям, глиняною вимазкою, а ближче до долівки – попелом. Долівка була злегка утрамбована і вкрита вугликами. Збережена ширина споруди становить 3,4 м. В північній частині вона частково поруйнована об'єктами № 2 і № 3, а з південної сторони, на межі із земляним насипом, подекуди збереглися фрагменти горілих плах та перепалений поблизу них ґрунт. На нашу думку, – це залишки передньої стіни оборонної будівлі.

У західній частині розкопу (кв. 6'Б), поблизу долівки споруди, віднайдено декілька фрагментів кружальних кухонних горщиків. Текстура керамічного тіста складається з суглинкової основи і домішок середньозернистого піску. Випал виробів проводився у спеціальних печах, оскільки фрагменти горщиків мають однотонне, цеглясте та світло-коричнє забарвлення. На окремих з них нанесено рифлений лінійний та хвилястий орнаменти. У профілюванні верхніх частин горщиків спостерігається плавний перехід від шийки до косо зрізаних та ледь помітних манжетоподібних вінець. За наведеними ознаками посуд, а разом з ним і наземну прибудову до валу треба віднести до середини – кінця X ст. [6. С. 110–131; 9. С. 68–135].

У насипі валу було віднайдено фрагмент ручки мініатюрної посудини (фото 3, 1), вістря стріли аварського типу (див. фото 3, 2), кістяний виріб (див. фото 3, 3), бронзову поясну застібку (див. фото 3, 4) та мергелеве пряслице (див. фото 3, 5).

Об'єкт № 5 виявлено під насипом валу (об'єкт № 4), тобто у світло-жовтих суглинкових ґрунтах на зовнішньому схилі плато (кв. 9'–11' Д–Е) на глибині 0,75–0,95 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 7–8). Він представлений кам'яною площадкою, вимощеною із середнього та великого каміння. Його верхня межа мала незначний нахил до півночі, тобто в сторону внутрішньої частини городища. Зафіксована ширина об'єкта сягає 1,7 м, в той час як довжина – 6,35 м. Північна і південна сторони кладки проходили паралельно до схилу. Її максимальна товщина сягала 0,25 м. Нижня межа залягала безпосередньо на лесовій підоснові. Заповнення між камінням представлене перевідкладеними лесовими суглинками, де виявлено нечисленний супровідний матеріал, серед якого чільне місце посідають верхні частини ліпних та ранньокружальних горщиків, а також фрагмент коси (див. фото. 3, 6). Текстура керамічного тіста горщиків характеризується суглинковою масою, з домішками шамоту та великозернистої жорстви. Випал нерівномірний, пічний. Вінця ледь відігнуті назовні. Коротка шийка плавно трансформується у слабо виражений тулуб. Наведені ознаки та стратиграфічні дані дають підстави віднести ці уламки посуду, а разом з ним об'єкт № 5 до рубежу VIII–IX - першої половини IX ст. [6. С. 110–131; 9. С. 68–135].

Об'єкт № 6 відкрито у кв. 9' Г–Д на глибині 0,70–0,95 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 5–9). Його верхні контури перекривав насип валу (об'єкт № 4) та кам'яна площадка (об'єкт № 5). Він представлений рештками наземної споруди зрубного типу розмірами 2,5×1,7–?×1,2–? м. Ширина збережених горілих плах сягала 0,05–0,1 м. До того ж, нижні вінця будівлі були заглиблені у лесову основу тогочасного рельєфу. Заповнення всередині споруди та навколо досліджених стін складалося із суцільної печини, глиняної вимазки зі слідами дерева та горілих плах. На долівці виявлено кальциновані людські кістки, а також фрагменти ліпних та підправлених на крузі кухонних горщиків. Текстура керамічного тіста ліпних горщиків складається із суглинкової основи та домішок шамоту й жорстви. Випал світло-коричневого забарвлення. Профілювання верхніх частин характеризується плавним переходом від шийки до ледь помітних, відхилених назовні, вінець. Верхня губа останніх має заокруглене та косо зрізане викінчення. Наведені ознаки та стратиграфічні дані дають підстави віднести охарактеризований посуд, а разом з ним і об'єкт № 6 до рубежу – першої половини IX ст. [6. С. 110–131; 9. С. 68–135]. Варто зазначити, що стратиграфічні дані і рухомий матеріал певною мірою дозволяють вважати цей об'єкт синхронним до об'єкта № 6 у розкопі II 2011 р.

Об'єкт № 7 (яма) виявлено під насипом валу (об'єкт № 2), тобто у світло-жовтих суглинкових ґрунтах на зовнішньому схилі плато (кв. 11' Г–Д) на глибині 0,85–1,05 м від рівня сучасної поверхні (рис. 13–16). Яма мала округлу в плані і лінзоподібну в січенні форму. Максимальний діаметр сягає 1,2 м, а глибина – 0,2 м. Нижня межа залягала безпосередньо на лесовій підоснові.

Заповнення представлене жовтими перевідкладеними лесовими суглинками, які насичені дрібненькими та середніми кальцинованими кістками. Значне місце у заповненні займало хаотично розкидане каміння великих і середніх розмірів. Слід зазначити, що антропологічні рештки знаходилися по всій глибині заповнення об'єкта.

Серед супровідного малочисельного матеріалу, який траплявся по всій товщині заповнення об'єкта, переважали фрагменти глиняної вимазки та ліпних горщиків. Текстура керамічного тіста ліпного посуду характеризується суглинковою масою з домішками шамоту та великозернистої жорстви. Випал нерівномірний, пічний. Вінця ледь відігнуті назовні. Коротка шийка плавно трансформується у ледь виражений тулуб. Текстура керамічного тіста підправлених на крузі горщиків складається із суглинкової основи та домішок жорстви, велико- та середньозернистого піску, який добре проступає на поверхні стінок. Випал цеглястого та світло-коричневого забарвлення. Профілювання верхніх частин характеризується плавним переходом від шийки до косо зрізаних вінець. Наведені ознаки [6. С. 110–131; 9. С. 68–135] та стратиграфічні дані дають підстави віднести ці уламки посуду, а разом з ним об'єкт № 7 до рубежу VIII – першої половини IX ст.

Об'єкт № 8 (яма) у світло-жовтих суглинкових ґрунтах (кв. 9'Е) на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 5–9). Яма мала майже округлу в плані форму. Максимальний діаметр у верхній частині сягає 1,1 м, а в нижній – 0,4 м. Нижня межа залягала безпосередньо на лесовій підоснові. Заповнення представлене жовтими перевідкладеними лесовими суглинками, які насичені дрібненькими та середніми камінцями, глиняною вимазкою, а також вугіллям. В нижній частині заповнення ями віднайдено уламки боковин ранньокружального та кружального посуду. Текстура керамічного тіста характеризується суглинковою масою, з домішками шамоту та великозернистої жорстви. Випал нерівномірний, пічний. Наведені ознаки та стратиграфічні дані дають підстави віднести ці уламки посуду, а разом з ним об'єкт № 8 до рубежу кінця IX - першої половини X ст.

Отже, стратиграфічні дані та рухомий матеріал, віднайдений в межах досліджуваних об'єктів дозволяють констатувати, що у розкопі II відкрито: залишки двох різночасових об'єктів оборонного (об'єкти № 1, № 4), одного – житлового (об'єкт № 2) та п'яти – культового (об'єкти № 3, № 5–8) призначення. Як свідчать отримані нами результати, з кінця VII і до кінця X ст. в Олениному Парку спостерігається постійне заселення. Відновлення забудови цієї ділянки городища відбулося лише з середини XII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Старчук І. Д. Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 76–85.
2. Филипчук М. А. Дослідження Пліснеського городища у 1990 р. // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 256–278.

3. *Филипчук М. А.* Пліснеський археологічний комплекс (стан і перспективи дослідження) // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 279–286.
4. *Филипчук М. А.* Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н.е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 36–46.
5. *Филипчук М. А.* Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в українському Прикарпатті // Археологічні студії. – 2000. – № 1. – С. 244–261.
6. *Филипчук М. А.* Керамічний посуд з поселень Райковецької культури в українському Прикарпатті // Карпатика. – 2005. – Вип. 33. – С. 110–131.
7. *Филипчук М. А.* Звіт про рятівні археологічні розкопки на території городища в с. Під-городище Перемишлянського району Львівської області у 2005 р. // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
8. *Филипчук М. А., Білас Н. М., Тимець І. В.* Скарб гальштатсько-латенської доби. – Винники, 2006.
9. *Филипчук М. А.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 68–135.
10. *Филипчук М.* Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
11. *Филипчук М. А.* Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
12. *Филипчук М. А.* Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 130–176.
13. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
14. *Филипчук М.* Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. – 2010. – Вип. 5. – С. 135–169.
15. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2010 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
16. *Филипчук М., Соловій Г.* До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертвовного поясу святилища Пліснеського городища // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 62–95.
17. *Филипчук М., Филипчук А.* Попередні результати дослідження лінії захисту східної частини урочища Оленин Парк на території Пліснеського археологічного комплексу в 2010 р. // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 172–200.
18. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2011 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
19. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2012 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
20. *Gadaczek K.* Sprawozdania Grona Konserwatorow Galicji Wschodniej. – Lwów, 1905 – N30. – S. 9.
21. *Gadaczek K.* Sprawozdania Grona Konserwatorow Galicji Wschodniej. – Lwów, 1907. – N32. – S. 5.
22. *Kompaniewicz B.* Wiadomości o Podhorcach i klasztorze bazylianskim // Lwówianin. – 1838. – T. III. – S. 27–29.
23. *Ziemęcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej // ZWAK. – Kraków. – VIII. – 1884. – S. 87–99.

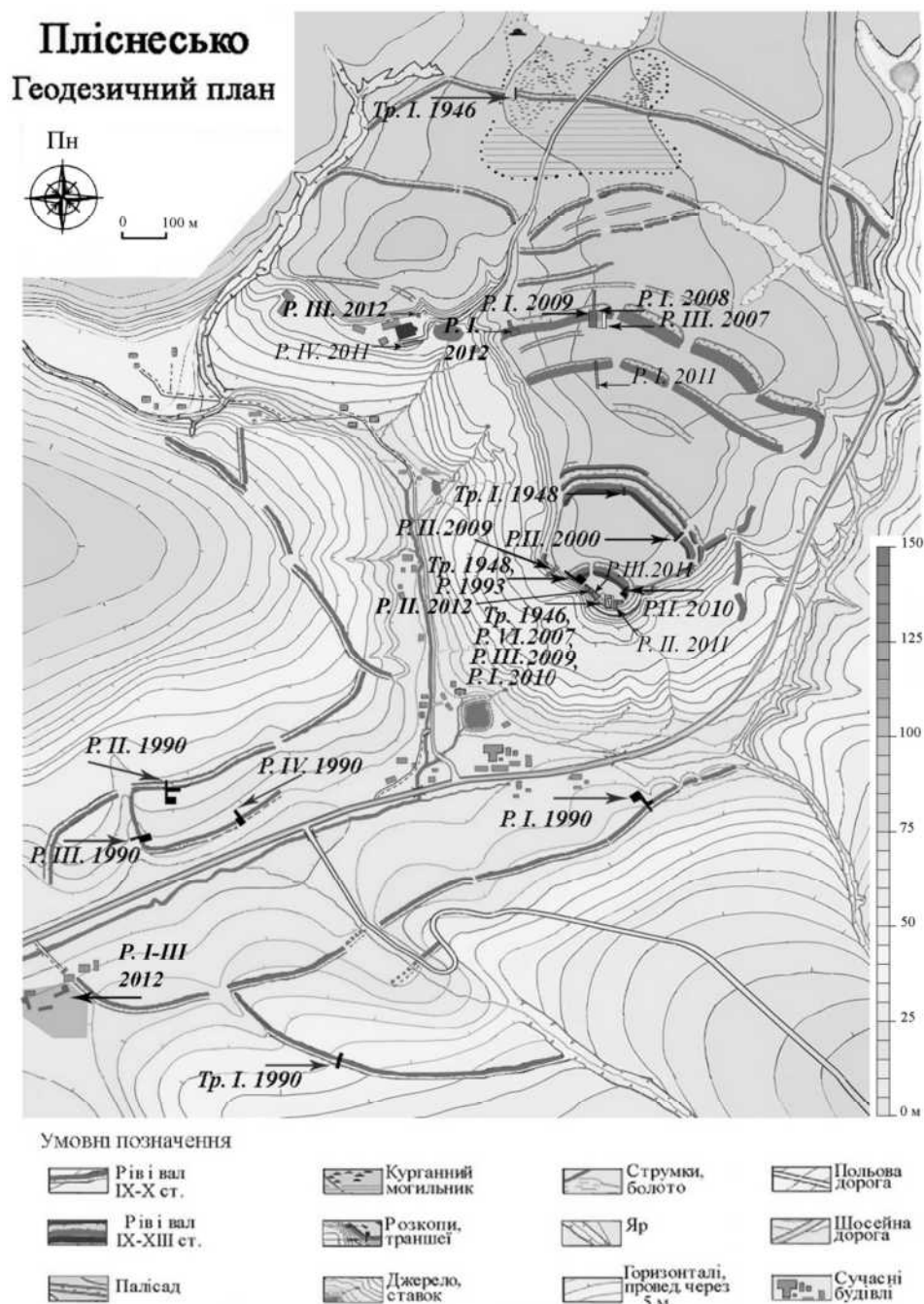

Рис. 1. Топогеодезичний план Пліснеського археологічного комплексу.
Місця розкопів, закладених у 2012 р.

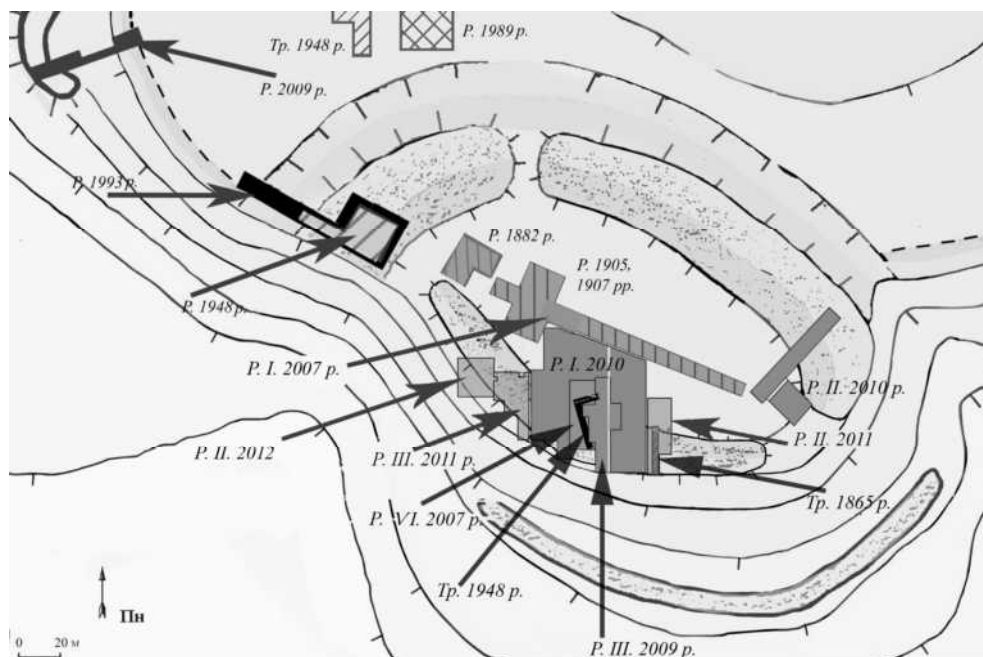

Рис. 2. Місце розкопу II в урочищі Оленин Парк.

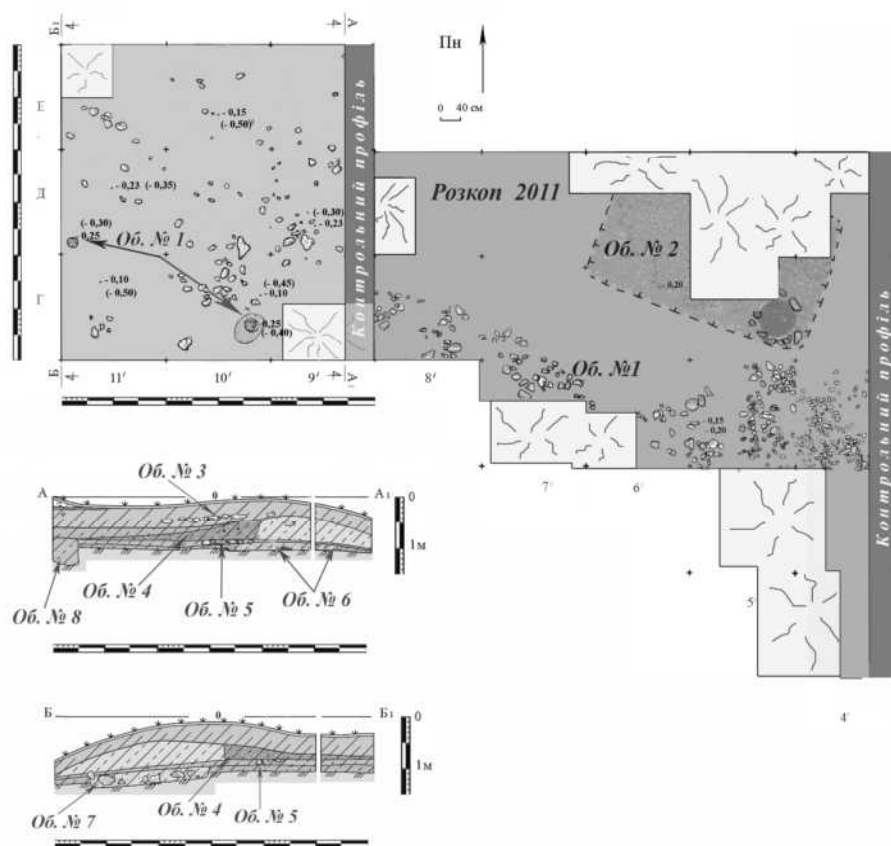

Рис. 3. Розкоп II. План залишків об'єкта № 1 (давньоруський шар: II період).
Контрольні профілі об'єктів № 3–8.

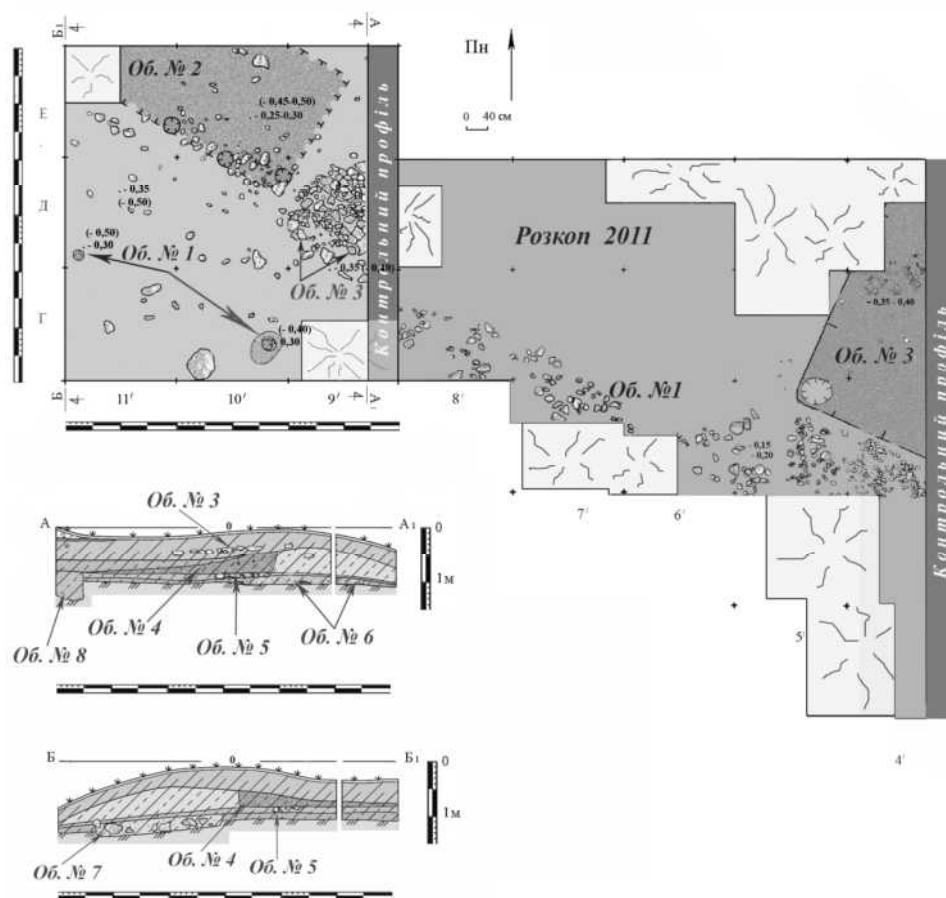

Рис. 4. Розкоп II. План залишків об'єктів № 1–3 (давньоруський шар: II період).
Контрольні профілі об'єктів № 3–8.

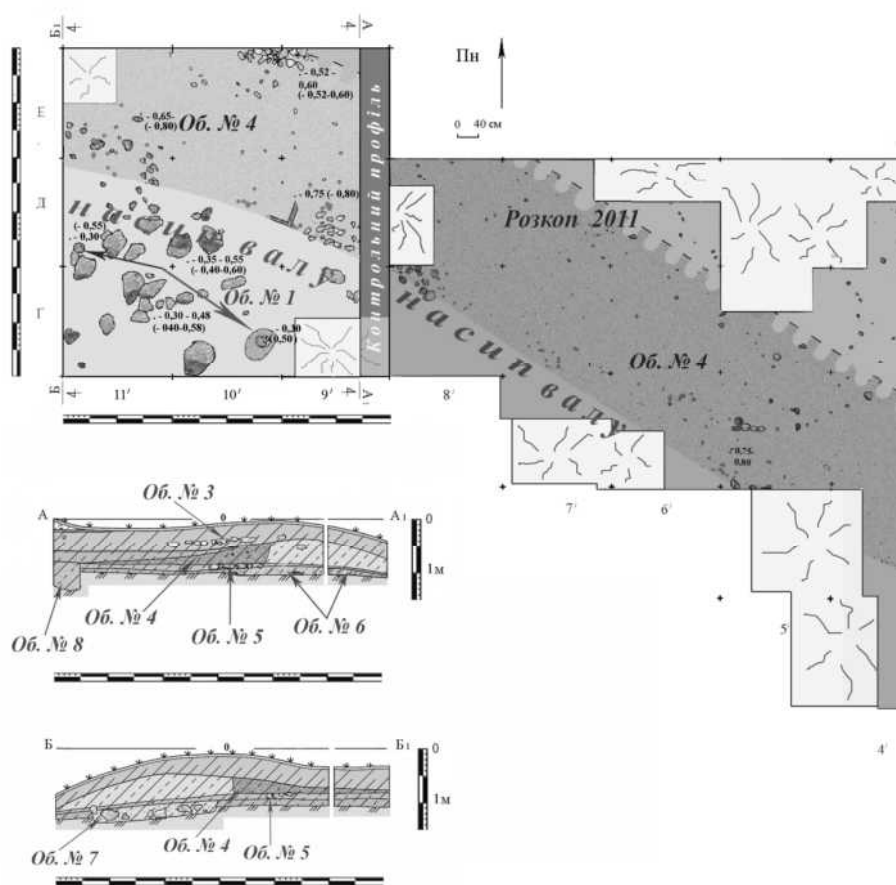

Рис. 5. Розкоп II. План залишків об'єкта № 1 (давньоруський шар: II період)
та об'єкта № 4 (слов'янський шар: II етап II періоду).
Контрольні профілі об'єктів № 3–8.

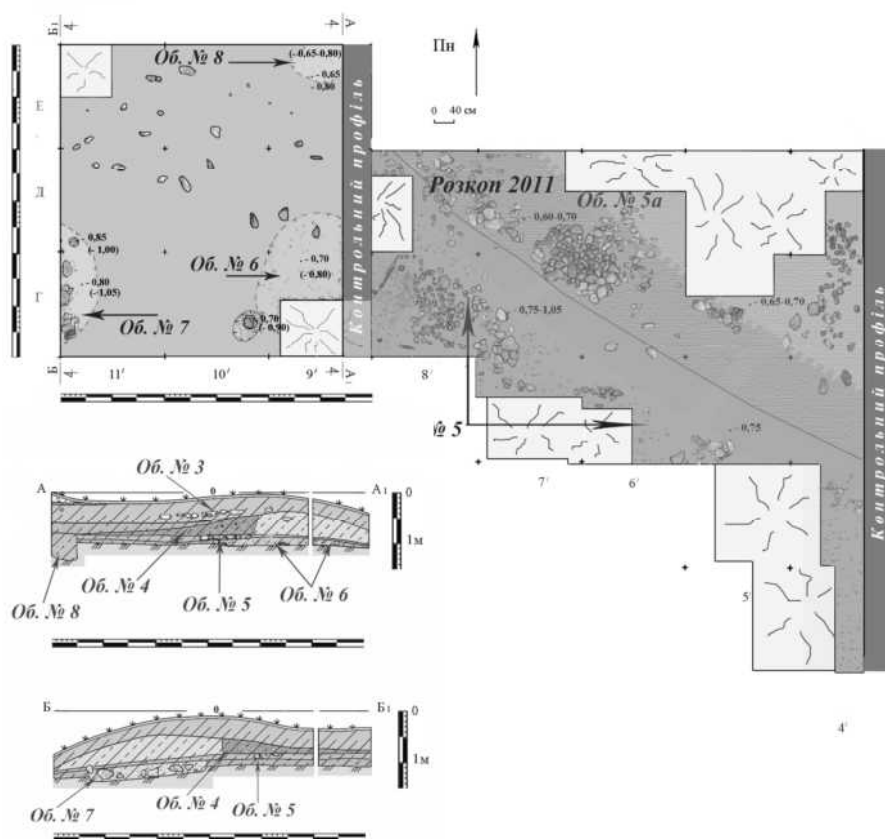

Рис. 6. Розкоп II. Абриси верхніх частин залишків об'єктів № 6–8 (слов'янський шар: I–II періоди). Контрольні профілі об'єктів № 3–8.

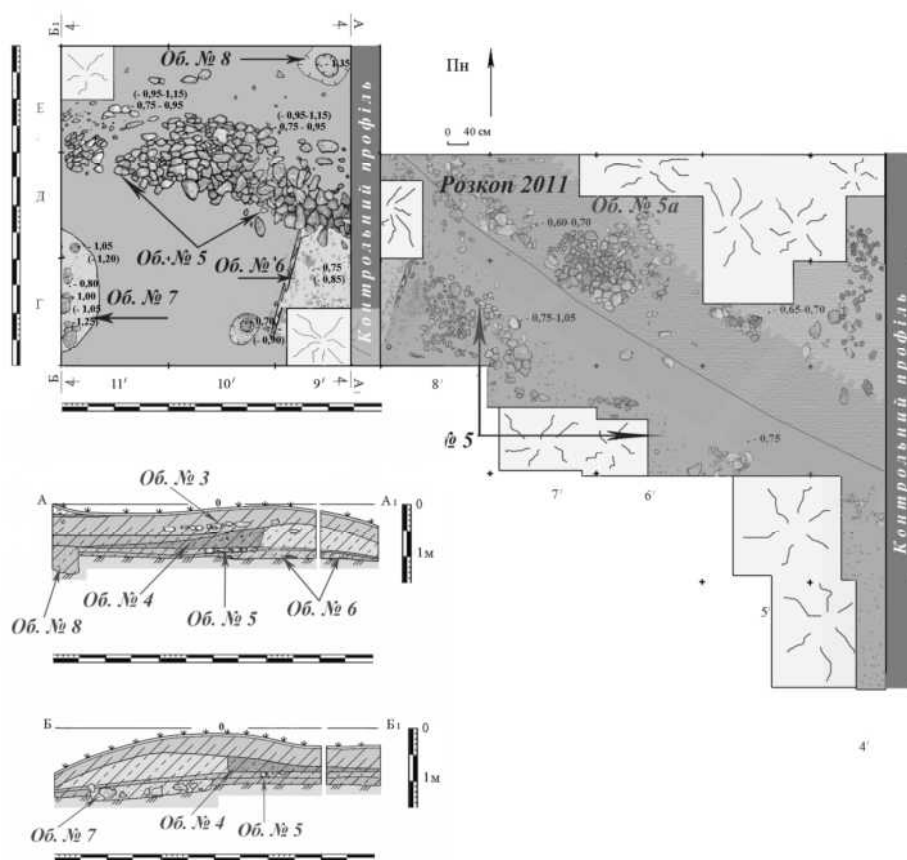

Рис. 7. Розкоп II. Плани залишків об'єктів № 5–8 (слов'янський шар: I–II періоди).
Контрольні профілі об'єктів № 3–8.

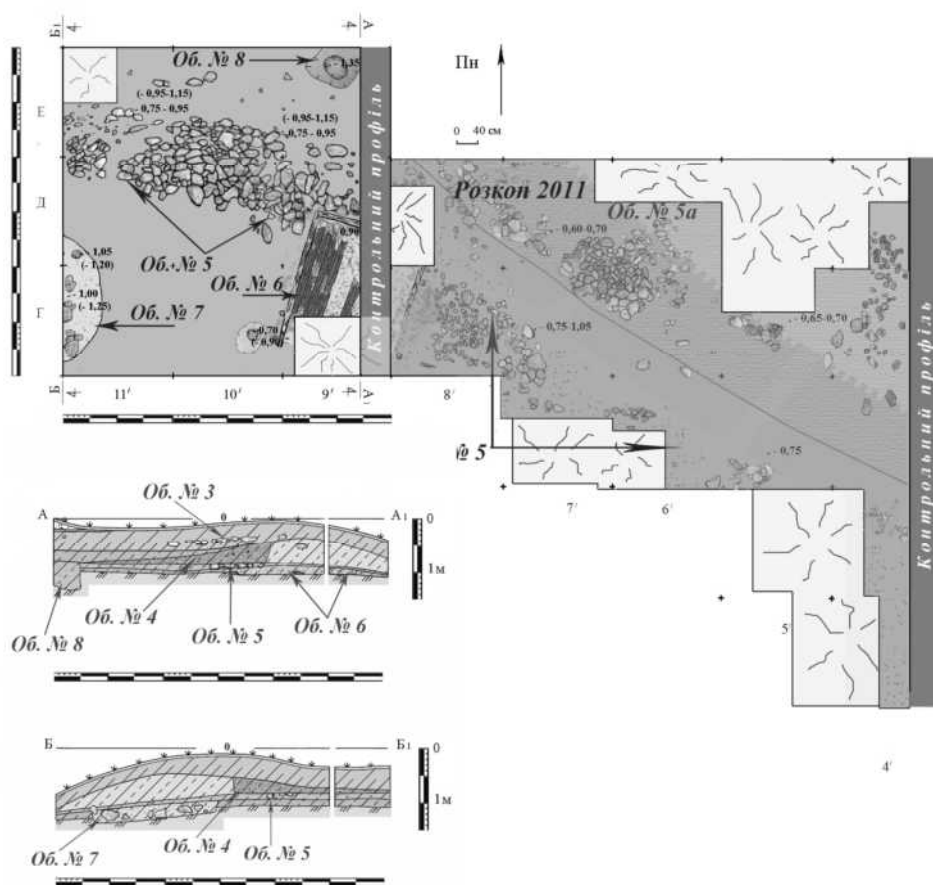

Рис. 8. Розкоп II. Плани залишків об'єктів № 5–8 (слов'янський шар: I–II періоди) після завершення досліджень. Контрольні профілі об'єктів № 3–8.

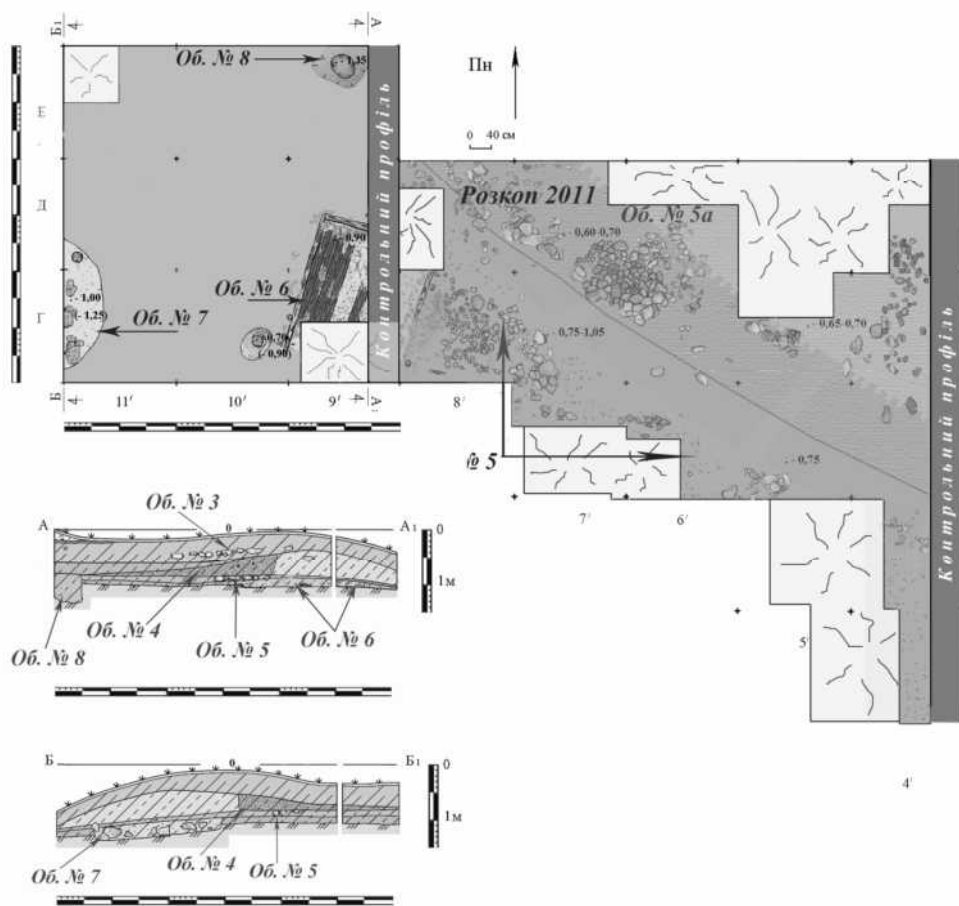

Рис. 9. Розкоп II. Плани залишків об'єктів № 6–8 (слов'янський шар: I–II періоди) після завершення досліджень. Контрольні профілі об'єктів № 3–8.

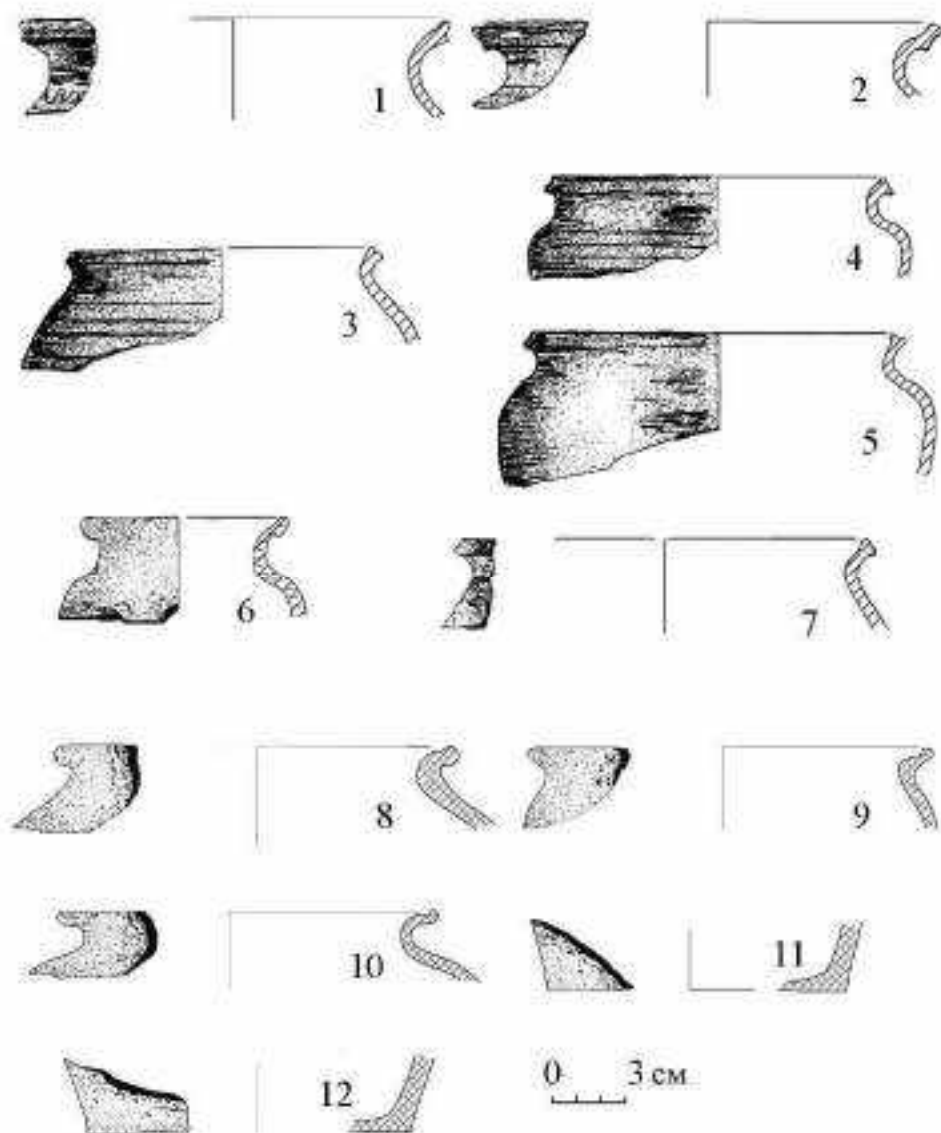

Рис. 10. Розкоп II. Зразки керамічного посуду з об'єктів давньоруського часу:
1-2, 6-12 – об'єкт № 2; 3-5 – об'єкт № 1.

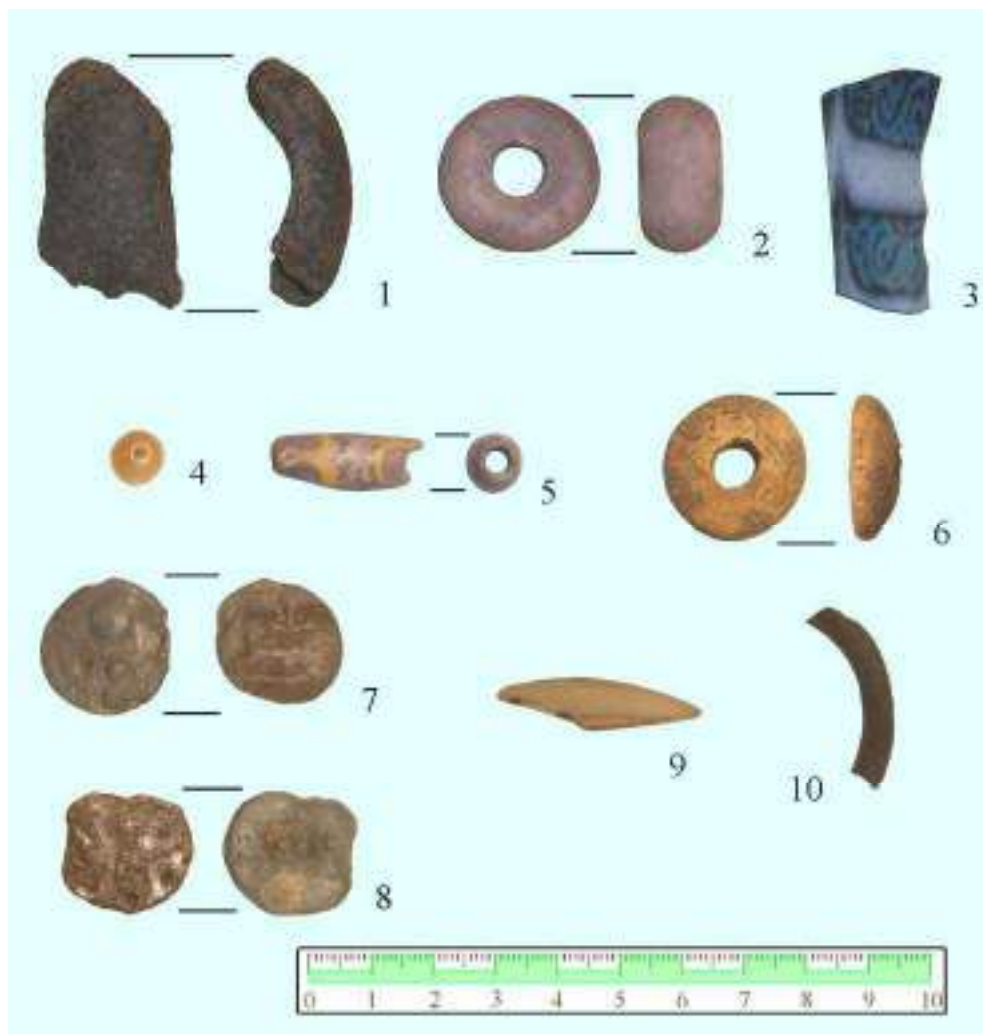

Фото 1. Знахідки з розкопу II: 1 – фрагмент ручки керамічної посудини (кв. 9'Г, глибина 0,28 м); 2 – пряслице з рожевого сланцю (кв. 9'Д, глибина 0,37 м); 3 – фрагмент скляної посудини (кв. 9'Д, глибина 0,1 м); 4 – бурштинова намистинка (кв. 10'Г, глибина 0,1 м); 5 – керамічна намистинка, вкрита поливою (об'єкт № 2 /кв. 10'Е, глибина 0,3 м); 6 – кістяна намистинка? (об'єкт № 2 /кв. 10'Г, глибина 0,3 м); 7 – свинцева пломба (9'Д, глибина 0,35 м); 8 – свинцева пломба (10'Д, глибина 0,35 м); 9 – фрагмент вінець скляної посудини (об'єкт № 2 /кв. 11'Е, глибина 0,35 м); 10 – фрагмент скляного браслета (об'єкт № 2 /кв. 11'Е, глибина 0,35 м).

Фото 2. Знахідки з розкопу II: 1 – верхня частина висячого замка (об'єкт № 2 / кв. 10'Е, глибина 0,4 м/); 2 – ключ до висячого замка (об'єкт № 2 / кв. 10'Е, глибина 0,3 м /); 3 – фрагмент втульчатої стріли (кв. 11'Д, глибина 0,15 м); 4 – точильний брусок (кв. 11'Д, глибина 0,3 м); 5 – писало (кв. 9'Е, глибина 0,3 м/); 6 – керамічна шашка? (кв. 10'Г, глибина 0,25 м); 7 – ручка амфори (об'єкт № 2 / кв. 11'Е, глибина 0,35 м/).

Фото 3. Знахідки з розкопу II: 1 – фрагмент ручки мініатюрної посудини (кв. 9'Г, глибина 0,45 м); 2 – вістря стріли аварського типу з насипу валу (кв. 10'Г, глибина 0,45 м); 3 – кістяний виріб з насипу валу (кв. 10'Г, глибина 0,66 м); 4 – бронзова поясна застібка? (кв. 10'Д, глибина 0,7 м); 5 – мергелеве пряслице (кв. 10'Е, глибина 0,53 м); 6 – фрагмент п'ятки коси (об'єкт № 5 /кв. 9'Д, глибина 0,8 м/).

**ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ
УРОЧИЩА ОЛЕНИН ПАРК НА ТЕРРИТОРИИ ПЛЕСНЕСКОГО
АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В 2012 г.**

М. А. Фылыпчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

Освещено главные результаты исследования западной части урочища Оленин Парк. Объекты и находки дано с позиции микростратиграфических наблюдений. Дана характеристика уцелевших конструкций оборонительных, жилищных и культовых сооружений, определено время их функционирования в указанной части городища.

Ключевые слова: Плеснеский археологический комплекс, Плеснеск, Оленин Парк, культовые сооружения.

**PRELIMINARY RESEARCHES RESULTS OF WESTERN PART OF “OLENIN
PARK” TRACT ON THE TERRITORY OF PLISNESKO ARCHAEOLOGICAL
COMPLEX IN 2012.**

M. Fylypchuk

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

The paper depicts the main researches results of western part of “Olenyn park” tract. Objects and artifacts are presented in accordance with micro-stratigraphy survey. Unearthed constructions of defensive, residential and cult buildings and its chronology are characterized in mentioned part of hillfort.

Key words: Plisnesko archaeological complex, Plisnesko, “Olenyn Park”, cult buildings.

Стаття надійшла до редколегії 28. 02. 2013

Прийнята до друку 28. 04. 2013

**ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІНІЇ ЗАХИСТУ
№ 4 (ВАЛУ № 5) ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ
У 2012 р.**

М. А. Филипчук, А. М. Филипчук

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net

Висвітлено основні результати дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5) Пліснеського археологічного комплексу у 2012 р. Охарактеризовано виявлені деструкції оборонних споруд, час їхнього функціонування та динаміку розвитку. Зокрема, висловлено твердження, що даний фортифікаційний рубіж функціонував виключно протягом слов'янського періоду розвитку Пліснеська. Простіші оборонні конструкції (приблизно кінця IX – першої половини – середини X ст.) були удосконалені складними спорудами середини – другої половини X ст. Параметри та хронологія досліджених деструкцій виявилися схожими до відкритих під час вивчення захисного рубежу протягом 2007–2009 рр. Лінія захисту № 4 (вал № 5) не функціонувала протягом давньоруського періоду розвитку Пліснеська.

Ключові слова: Пліснеський археологічний комплекс, Пліснеськ, оборонні споруди, лінія захисту № 4, вал № 5, слов'янський період.

Особливе місце у системі оборони слов'янського Пліснеська займає один з найбільш потужних його оборонних рубежів – вал № 5 (лінія захисту № 4). Він відгороджує значну частину верхнього плато городища (приблизною площею 60 га), на якій у слов'янський період функціонували важливі осередки політичного і духовного життя місцевих поселенців. Протягом 2007–2009 рр. на відтинку цієї лінії захисту, що знаходиться ближче до ймовірного в'їзду, проводилися масштабні розкопки [1. С. 17–22; 2. С. 5–13; 3. С. 5–16]. В результаті досліджень вдалося з'ясувати конструкції, час функціонування та динаміку розвитку досліджуваної частини валу, а також висловити попередні судження про його місце у системі оборони слов'янського полісу. Особливу увагу тоді привернули саме деструкції захисного рубежу, що відносилися до другого періоду функціонування валу, аналогів яким, наразі важко відшукати. Нові матеріали не лише пролили світло на низку актуальних питань, пов'язаних з вивченням Пліснеського городища, але й поставили чимало нових завдань перед дослідниками. Одним з таких було вирішення питання про те, чи могли виявлені у 2007–2009 рр. споруди, застосовуватися по всій довжині лінії захисту, зокрема у відтинках, де оборонний рубіж завершувався (в т.ч. там, де він заходив у західний край верхнього плато городища). Спостереження над сучасним дном давнього рову цієї частини лінії захисту ще більше посилювало інтерес до вирішення вказаного питання. Адже рів західної частини рубежу, який знаходився ближче до краю плато, набував дещо плоского характеру і поступово, “сходінками” (своєрідними терасоподібними площадками), заходив в розташований нижче яр. Ця картина певною мірою відрізнялася від тієї, яка була отри-

мана під час досліджень напільної сторони валу та рову у 2009 р.

Для з'ясування цих питань, паралельно до гребеня насипу лінії захисту у вказаному місці було закладено розкоп І (рис. 1, 2). Головна мета пошукових робіт полягала у з'ясуванні конструктивних особливостей та визначенні часу й можливих етапів функціонування укріплення*. Одна частина розкопу (2×12 м) спрямовувалася з сучасної вершини насипу в сторону рову (додатково, у нижніх квадратах було здійснено прирізку із заходу – 2 м²), а друга (5×4 м з прирізкою 1,75 м²) – від гребеня валу у напрямку до його підніжжя (контрольний профіль між обома ділянками розкопу складав 0,3 м). Загальна площа розкопу сягала 52 м². Нумерація квадратів проходила з півдня на північ, тобто від вершини насипу до дна рову.

Після зняття лісової підстилки проводилися систематичні зачищення досліджуваної площі. Фіксація культурних нашарувань та залишків синхронних і асинхронних об'єктів велися стосовно рівня сучасної, а по можливості й тогочасної поверхонь та абсолютного рівня, котрий прокладений через найвищу відмітку на вершині валу. Відбір рухомого матеріалу здійснювався як із заповнення об'єктів, так і безпосередньо "in situ" (з долівок споруд). При цьому, лише матеріали, здобуті в останній спосіб залучалися для датування виявлених споруд. Культурні нашарування в цьому місці городища були представлені: темними, темно-сірими, сірими, світло-сірими суглинками, світло-сірими опідзоленими суглинками, перехідним горизонтом, жовтими та оранжевими лесами, глеями, вапняковою породою, та іншими перевідкладеними нашаруваннями із цих ґрунтів.

Окремо слід наголосити на тому, що досліджувана ділянка виявилася залісною: поряд із чагарниками, молодими грабовими і буковими деревами тут проростали також старі буки та граби. Такий стан справ, принаймні до останнього часу, унеможлилював руйнування цієї місцини земляними (орними) роботами. Однак, чи досліджувана ділянка була залісною раніше (до 1965 р. – коли пам'ятка була виведена з земельного обігу), однозначно говорити не можна. Наявність тут, у верхніх горизонтах, кераміки виключно X ст. (рідше IX ст.) та відсутність поблизу цього місця матеріалів давньоруського часу XII–XIII ст., здебільшого у кротовинах, схиляє нас до думки, що принаймні гребінь валу та внутрішня частина захисного рубежу виявилися максимально законсервованими після їхньої руйнації, спричиненої походом Володимира Святославовича на Велику Хорватію у 992 р. (993 р.).

Об'єкт № 1 віднайдено у кв. 2Б–2В, на глибині 0,05–0,40 м від рівня сучасної поверхні. Він представлений залишками кам'яного мощення. Каміння мало середні та великі розміри (рис. 3, 5, 6). Свого часу майже аналогічну

---

* У польових дослідженнях активну участь брали А. Филипчук (керівник розкопу), Б. Завітій, Б. Мартинів, Я. Брик та Н. Рибчинський. Камеральне опрацювання матеріалу проводилося за участю А. Филипчука та Г. Соловій. Написання частини наукового звіту здійснене М. Филипчуком та А. Филипчуком.

картину ми спостерігали на ділянці схилу цієї ж лінії захисту, досліджуваної 2009 р. Матеріал, віднайдений на кам'яній площадці, виявився нечисельним – всього один фрагмент боковини кружального горщика. Текстура керамічного тіста – супіскова, із домішками середнього та великого піску. Випал – редукований. Попередньо, його можна віднести до кінця Х ст. Згідно ж стратиграфічних спостережень, об'єкт № 1 конструктивно пов'язаний із об'єктом № 1а. Разом вони складали синхронний оборонний комплекс.

Об'єкт № 1а знаходився у кв. 1–3А–А', 1Б' (див. рис. 6, 7). Він представлений штучним нарощенням земляного насипу та розвалами двох невеликих кам'яних площадок підпрямокутних форм (1,20×0,95 м та 1,60×0,85 м відповідно), які розташовувалися на гребені валу. Їхні верхні контури простежувалися з глибини 0–0,4 м від рівня сучасної поверхні. Площадки виявилися спорудженими із дрібного та середнього каміння й залягали на земляному насипі. Поверх мощення та між камінням, на глибині 0,25–0,40 м віднайдено фрагменти вінець та боковин кружальних кухонних горщиків. Текстура їхнього тіста супіскова, присутні домішки дрібного піску. Випал посуду слабо- та добре редукований. Подібну кераміку треба віднести до кінця Х ст. Окрім неї, тут також було відшукано фрагмент придонної частини кружального горщика з майже аналогічною текстурою керамічного тіста, проте дуже слабкими слідами редукції, що вказує на час його побутування приблизно в середині Х ст.

Контури наступної частини досліджуваного об'єкту (штучного нарощення землі) простежувалися з глибини 0,25–0,35 м від рівня сучасної поверхні. Нижня межа цих деструкцій чітко не встановлена: в одних місцях (кв. 1А') заповнення об'єкта № 1а переходило у заповнення об'єкта № 1б вже з глибини 0,7 м, у інших (кв. 1А) – лише з глибини 1,2 м. Подібна ситуація спостерігалася й у східній частині розкопу із умовним відмежуванням заповнень об'єкта № 1а та об'єкта № 1в. “Заповнення” об'єктів № 1б та № 1в є абсолютно ідентичними не лише за характером ґрунтів, але й за їхньою послідовністю. Це, своєю чергою, не може говорити про звичайний акт засипання об'єкта після припинення його функціонування; мова тут, швидше за все, йде про технологію будівництва так званих “підпірних” стін в даному місці лінії захисту (див. рис. 7, 8).

Спостереження над напільною стороною валу та ровом, дозволяють прояснити ситуацію із заповненням об'єкта № 1а, зрештою, як і об'єктів № 1б та № 1в. Так, у кв. 2Г стратиграфічна колонка ґрунтів виявилася наступною: нижче гумусово-аккумулятивного горизонту та шару темних гумусних суглинків у почерговості залягали світло-сірі опідзоли, перехідний горизонт та лесова порода. Спостереження над кв. 2Д–Е, вказують, що лес (в даному випадку вірніше лесоподібний суглинок), по мірі своєї глибини, темнішав, набував забарвлення, близького до оранжевого та переходив у вапнякову породу. Окрім цих нашаровувань, у кв. 2Д–Є були присутні й інші прошарки, зокрема горизонт світліших, порівняно з другим шаром у кв. 2Г, суглинків. Описана ситуація дозволяє скласти уявлення про те, з якого місця розпочинався рів, що примикав до оборонного комплексу (об'єктів № 1 та № 1а), а також відповісти на інші не менш важливі питання.

Як виявилось, через те, що лесова порода була в недостатній кількості на місці викопування рову захисної лінії (ранішої за вказаний вище комплекс), а також через прагнення розширити й поглибити цей рів до параметрів, набутих протягом останнього періоду його функціонування, основна частина заповнення об'єктів № 1а, № 1б, № 1в складалася із землі, вийнятої із дна колишнього рову. Саме тому тут споглядалося чергування темніших та світліших гумусних суглинкових прошарків із вкрапленнями вапнякової породи. В процесі формування штучного насипу не останню роль відіграли ґрунти із валу ранішого часу. Все це спричинилося до того, що у заповнення об'єкта № 1а, як і об'єктів № 1б та № 1в, потрапили різночасові, нерідко перемішані матеріали. Проте, тут спостерігалися й певні закономірності: як правило, у верхніх нашаруваннях штучного насипу об'єкта № 1а переважала кераміка другої половини – кінця Х ст. Текстура керамічного тіста таких виробів суглинкова, із домішками дрібного та середнього, інколи великого піску. Випал редукований. Вінця кружальних посудин манжетоподібні. Ближче до верху, приблизно на рівні із кам'яними площадками, переважали керамічні рештки кружальних посудин останньої чверті та кінця Х ст.

Матеріали із нижніх горизонтів заповнення об'єкта № 1а та заповнень об'єктів № 1б й № 1в також виявилися перемішаними. Проте і тут спостерігалися певні закономірності: ближче до основи об'єктів № 1в та № 1б домінували рештки керамічних посудин першої половини Х ст. Текстура керамічного тіста була примітивнішою, випал слабшим, інколи зовсім нередукованим. Стосовно верхніх частин посудин, то траплялися й косо зрізані вінця та ледь сформований манжет. Інколи зустрічалися й фрагменти посуду зламу IX/X ст. Поряд з цим, слід вказати, що на різних глибинах у вказаних заповненнях було відшукано й іншу групу посудин. Текстура їхнього керамічного тіста суглинкова. Присутні домішки дрібного піску, подекуди жорстви та шамоту. Випал вогнищевий; редукція відсутня. Такі рештки керамічних виробів притаманні для висоцької культури. Потрапили сюди, вони звісно ж випадково.

Базуючись на стратиграфічних та планіграфічних спостереженнях, слід вказати, що *об'єкт № 1а та об'єкт № 1* складали *синхронний оборонний комплекс*.

Об'єкт № 1б віднайдено у кв. 1А–Б', 2А–А', починаючи з глибини 1,2–1,4 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 7). Від нього збереглися сліди верхньої частини дерев'яної обшивки у північній її частині (на межі з насипом валу: довжиною 1,8 м), ще одна дерев'яна плаха (довжиною 0,5 м) у східній частині споруди, котра відмежовувала її від об'єкта № 1г, а також сама “долівка” споруди (на глибині 1,50–2,11 м). Як ми вже зазначали раніше, у заповненні об'єкта № 1б зустрічалися різночасові матеріали, проте, не пізніші кінця Х ст. Зокрема, на глибині 0,9 м (кв. 1А') було віднайдено залізне стремено, а дещо нижче (на глибині 1,2 та 1,7 м) – мергелеві пряслиця. У зв'язку з цим, на увагу заслуговують матеріали, відшукані в межах підоснови об'єкта № 1б, насамперед фрагменти керамічного посуду та фрагмент втулки сулиці. Окрім того, у кв. 1А, на глибині 1,88 м від рівня сучасної поверхні виявлено фрагмент боковини кружального горщика із супісковою текстурою тіста та домішками дрібного й середнього піску. Випал кераміки добрий, редукований. Зовнішня

стінка фрагмента прикрашена рифленим лінійним орнаментом. Наведені дані дають підстави датувати його близько середини Х ст. Цим же часом, скоріш за все, слід датувати й спорудження досліджуваної конструкції.

Загалом, об'єкт № 1б попередньо можна віднести до залишків “підпірної” стіни. У його “заповненні” віднайдено різночасовий, а в підоснові – одночасовий матеріал. Мікростратиграфічні спостереження свідчать, що цей об'єкт має оборонне призначення і функціонував впродовж середини – другої половини Х ст. Жодних матеріалів давньоруського часу тут віднайдено не було.

Подібним до об'єкта № 1б був **об'єкт № 1в**. У розкопі вдалося дослідити західну його частину. Залишки споруди виявлено у кв. 3А–А'. Вони простежувалися вже з глибини 0,65 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 7, 8). Доволі добре збереглися північна (на межі із серцевиною валу: довжиною 2 м та частина північно-західної обшивки (на межі зі східною стороною об'єкта № 1г) об'єкта. Надзвичайно цікавим є той факт, що одна частина обшивок об'єктів № 1б та № 1в виявилася струхлявілою, а інша (плаха в об'єкті № 1в, довжиною 2,3 м) – горілою. Підоснова об'єкта № 1в, яка як і у об'єкті № 1б виділялася спресованим прошарком сірих суглинків і залягала на глибині 1,46–2,05 м від рівня сучасної поверхні (тобто лише на 0,7–0,8 м нижче від рівня верхньої плахи з північної сторони об'єкта). Вона виявилася деякою мірою “прогнutoю” по центрі досліджуваної площі.

В цілому, “заповнення” об'єкта № 1в було аналогічним до “заповнення” об'єкта № 1б. В ньому, як ми вже вище вказували, траплялися різночасові керамічні матеріали, загалом, не пізніші Х ст. У верхніх його шарах переважали рештки керамічних посудин другої половини – кінця Х ст., нижче – першої половини Х ст. Текстура керамічного тіста віднайдених фрагментів супіскова, рідше легкосуглинкова із домішками дрібного та середнього піску. Випал коливається від слабкої до доброї редукції. Зустрічалися також фрагменти керамічних горщиків зламу IX/Х ст. Текстура їхнього тіста супіскова, з домішками дрібного, середнього (інколи й великого) піску, рідше суглинкова – з домішками великого піску та жорстви. Випал нередукований, або слабо редукований. Вінця таких посудин косо зрізані.

На окрему увагу заслуговують наступні знахідки. Поблизу другої (нижньої) дерев'яної плахи з обшивки об'єкта № 1в, у кв. 3А, на глибині 1,4 м від рівня сучасної поверхні віднайдено фрагмент боковини кружального горщика першої половини Х ст. із супісковою текстурою тіста та домішками середнього піску. Випал редукований. В цьому ж квадраті, на глибині 1,75–1,90 м (ближче до підоснови), розкопано рештки вінець, боковин та придонної частини кружального горщика з легкосуглинковою текстурою тіста. Вінця посудин були косо зрізаними. Тут же знаходилися фрагменти двох вінець (косо зрізаного та манжетоподібного) із супісковою текстурою тіста. Подібна кераміка притаманна для першої половини Х ст. На глибині 1,2 м, у кв. 3А', віднайдено лезо ножа. Загалом, по всьому “заповненні” досліджуваного об'єкта трапилися також численні кості тварин й залізний шлак.

Таким чином, об'єкт № 1б, так само як і об'єкт № 1б, попередньо можна віднести до залишків “підпірної” стіни. На її викінченні, в межах гребеня валу, була збудована оборонна вежа (об'єкт № 1а). У “заповненні” об'єкта № 1б виявлено різночасові, а в підоснові – одночасові знахідки. Мікростратиграфічні дані та рухомий матеріал, дають підстави віднести час його функціонування до середини – другої половини Х ст. Як і у випадку із об'єктом № 1б, жодних матеріалів давньоруського часу тут не віднайдено.

Об'єкт № 1г знаходився у кв. 2А–А'. Верхні його контури починали простежуватися з глибини 0,65 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 7, 8). Він займав простір між об'єктами № 1б та № 1в. З трьох сторін (північної, східної і західної) виявлено рештки струхлявілих плах. Вони відповідно відмежовували цей об'єкт від: гребеня валу, об'єкт № 1в та об'єкт № 1б. Ширина досліджуваної споруди, тобто відстань між східною західною сторонами, становила 1,1 м.

Верхній шар заповнення об'єкта був представлений перевідкладеними сірими суглинками. Тут, у кв. 2А' на глибині 0,78 м від рівня сучасної поверхні вдалося віднайти рештки тваринних кісток та керамічних посудин двох груп. Першу групу складали фрагменти вінець і боковин кружальних горщиків, які характеризувалися супіськовою текстурою тіста, домішками середнього і дрібного піску. У зламі кераміки спостерігалися сліди слабкої редукції. Такі матеріали віднесено до першої половини Х ст. Друга група посудин представлена фрагментами верхніх частин кружального горщика. Текстура керамічного тіста супіскова із домішками середнього піску. Фрагмент прикрашений хвилястим рифленим орнаментом і датується IX/X ст. На особливу увагу заслуговують фрагменти боковин кружальних горщиків, які віднайдено поблизу дерев'яної плахи у кв. 2А на глибині 1,1 м від рівня сучасної поверхні. Текстура керамічного тіста цього посуду супіскова; присутні домішки дрібного і середнього піску. За аналогією їх можна віднести до першої половини – середини Х ст.

Варто зацентувати увагу на наступній конструктивній деталі споруди: у південно-західній частині об'єкта, в кв. 2А' на глибині 0,4–0,7 м виступало скупчення каміння середніх розмірів, багато з яких були поставлені на ребро з зовнішньої (від тлілої плахи) сторони.

Базуючись на конструктивних особливостях, параметрах, характеру заповнення та рухомому матеріалу, об'єкт № 1г слід інтерпретувати як залишки бойової камери, подібної до тих, які були відкриті нами в межах цієї ж лінії захисту впродовж 2007–2009 рр. Коротко підсумовуючи все вище викладене, можна стверджувати, що *об'єкти № 1, № 1а, № 1б, № 1в та № 1г складали синхронний комплекс оборонних споруд середини – другої половини Х ст.*

Об'єкт № 1д – залишки земляного насипу валу виявлено в кв. 1А на глибині 2,10–2,35 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 6, 7 8). Він представлений лінзоподібним прошарком перевідкладених суглинків, який залягав над світло-сірими опідзолами. Згідно стратиграфічних спостережень, дана споруда раніша за об'єкти № 1, № 1а, № 1б, № 1в, № 1г.

Об'єкт № 2 відкрито у кв. 1–2Е–Є, на дні рову оборонного рубежу (див. рис. 3, 4). В кв. 1Е–Є він представлений кам'яною кладкою із великого,

середнього та малого каміння, що залягали на глибині 0,2–0,3 м від рівня сучасної поверхні. Об'єкт споруджено перпендикулярно до гребеня валу; обома своїми (північним і південним) краями він заходив у стінки розкопу. Середня ширина кам'яної кладки становить 1 м. Надзвичайно цікавим виявився той факт, що у напрямку до західної сторони, у бік рову від цієї споруди, надалі спостерігався розмитий яр. Іншими словами, об'єкт виконував функцію укріплення даної ділянки рову. Матеріал, віднайдений на кладці та поблизу неї, на глибині 0,25–0,30 м від рівня сучасної поверхні представлений уламками глиняної вимазки, фрагментами боковин та вінець кружальних горщиків. Текстура керамічного тіста останніх супіскова, із домішками дрібного та середнього, рідше великого піску. Випал добрий, редукований. Такі рештки посуду відносяться до останньої чверті – кінця X ст. Проте, як виявилось згодом, дана споруда не мала жодного відношення до оборонних конструкцій слов'янського періоду. Стратиграфічні та планіграфічні спостереження засвідчили, що починаючи з глибини 0,5–0,8 м від рівня сучасної поверхні тут залягали прошарки перевідкладених чорних суглинків, нижче котрих знаходилися аналогічні ґрунти, насичені вкрапленнями вапняку (східна стінка розкопу). В західній стінці розкопу також простежено перевідкладені лесові суглинки із домішками вапнякової породи. Ці нашарування слугували своєрідною підсипкою, котра з одного боку нівелювала лінзоподібний характер рову, а з другого боку слугувала штучним нарощенням ґрунту для укріплення даної частини рову, а також для будівництва кам'яної площадки. У кв. 2Е, на глибині 1,15–1,20 м від рівня сучасної поверхні віднайдено рештки кісток тварин та фрагменти керамічного посуду двох груп. Перша група представлена фрагментами боковин та вінець кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова, із домішками дрібного і середнього піску. Випал добрий, редукований. Загалом, дата цих фрагментів вкладається у рамки X ст. Друга група виробів складалася із фрагментів боковин тонкостінних кружальних горщиків. Текстура тіста суглинкова, із домішками дрібного піску. Зовнішня поверхня таких фрагментів виявилася підлощеною. Вони віднесені до XVII ст. Цим же часом продатовано й спорудження самого об'єкту. Матеріали слов'янського часу опинилися тут випадково, внаслідок діяння монахів місцевого монастиря під час проведення протизсувних робіт у вказаний період.

Об'єкт № 3 відкрито у кв. 2–3А–А' (див. рис. 8). Його верхні контури ледь простежувалися на тлі сірих опідзолених суглинків починаючи з глибини 2,2–2,3 м (східна частина розкопу – кв. 3А) та 2,0–2,1 м (західна частина розкопу – кв. 2А) від рівня сучасної поверхні. Це – залишки житла заглибленого типу. За винятком відрізка, де був споруджений об'єкт № 1г, вдалося відкрити лише південну частину досліджуваної споруди, шириною 1,00–1,12 м. Північна частина споруди знаходилася під залишками оборонних споруд. Вхід в житло (довжиною 0,95 м та шириною 0,8 м) знаходився з південної сторони. Від стін у заглибленій частині котловану споруди добре збереглася трухлявіла дерев'яна обшивка на висоту трьох, а подекуди й чотирьох вінець. Довжина вцілілих плах із південної сторони становить 3,1 м. Навколо дерев'яних стін житла виявлено гідроізоляційний прошарок з перевідкладених спресованих суглинків та лесу

(шириною 0,15–0,20 м). Довжина південної сторони житла по лінії захід–схід складає 3,35–3,40 м. Долівку споруди вдалося простежити з глибини 3,65–3,70 м від рівня сучасної поверхні. Вона представлена ледь спресованим прошарком сірих гумусних суглинків, насичених вугіллям. Заповнення споруди складалося із нашарувань сірих гумусних опідзолених суглинків із вкрапленнями вугілля та горілого прошарку; нижче йшли перевідкладені лесові суглинки, далі – перехідний до лесу горизонт. Ближче до долівки знаходився прошарок перевідкладених темно-сірих опідзолених суглинків із вкрапленнями вугілля.

В заповненні даного об'єкта, на глибині 3,2–3,3 м від рівня сучасної поверхні у кв. 2А віднайдено кості тварин та по одному фрагменту боковин кружальних горщиків останньої чверті IX – початку X ст. Ще один фрагмент ранньокружального горщика кінця IX ст. відшукано в цьому ж квадраті на глибині 3,1 м, поблизу тлілої плахи. На місці входу до житла, на глибині 2,5 м (кв. 3А') також було виявлено фрагменти боковин кружальних горщиків рубежу IX/X ст. В заповненні дослідженої частини об'єкта № 3 віднайдено фрагменти вінець кружального посуду останньої чверті IX – початку X ст., а на долівці – фрагменти вінець кружальних горщиків останньої чверті IX ст. Отже, протягом цього часу (в останній чверті IX ст.), на місці, де згодом постала оборонна лінія, функціонувало житло заглибленого типу.

Після проведення пошукових робіт розкоп І було законсервовано.

Таким чином, відомості, отримані в результаті дослідження західної ділянки лінії захисту № 4 (валу № 5) у 2012 р. дають підстави констатувати наступне:

1. Впродовж слов'янського часу на досліджуваній площі функціонували об'єкти *оборонного* (№ 1д, № 1, № 1а, № 1б, № 1в, № 1г) та *житлового* (№ 3) призначення.

2. *Об'єкти* № 1, № 1а, № 1б, № 1в, № 1г складали синхронний оборонний комплекс, час функціонування якого слід визначити серединою – другою половиною X ст. Серед них об'єкти № 1б та № 1в виконували роль так званих “підпірних стін”, а об'єкт № 1г – своєрідного проходу-прибудови між ними. Це – нижній рівень оборонних споруд лінії захисту вказаного часу. Верхній рівень становили рештки веж – об'єкт № 1а. У давнину по напільній стороні валу, ймовірно до викінчення рову тягнулася суцільна кам'яна вимостка, представлена нині об'єктом № 1.

3. Перед функціонуванням даного комплексу, на місці досліджуваної лінії захисту існували менш потужні оборонні укріплення, представлені *об'єктом* № 1д.

4. Ще ранішим, очевидно, виявилось житло заглибленого типу (*об'єкт* № 3), хронологія існування якого припадає на останню чверть IX ст. Тому, час функціонування об'єкта № 1д слід відрховувати від кінця припинення існування житла до початку, або ж середини X ст. – повної заміни старих укріплень новими.

5. Поруйнований характер об'єкта № 1 слід пов'язувати з діяльністю монахів місцевого монастиря приблизно в XVII ст. Саме тоді був споруджений

об'єкт № 2 – своєрідна “загата” на дні нефункціонуючого слов’янського рову, основна роль якої зводилася до протизсувних заходів.

6. Жодних споруд оборонного, або житлово-господарського призначення давньоруського часу на досліджуваній площі простежено не було.

ЛІТЕРАТУРА

1. Филипчук М. А. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році // Наук. архів Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка.
2. Филипчук М. Звіт про археологічні розкопки Пліснеського городища у 2008 році // Наук. архів Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка.
3. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році // Наук. архів Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка.

	болото		вал
	джерело, струмок		рів
	канал		западини
	яр		територія селниця
	очерет		GPS- координати
	пасовище		трапшеї
	кущі		рівень сучасної поверхні
	широколисті ліси		дерн, лісова підстилка
	хвойні ліси		чорні гумусовані суглинки (орний шар)
	сад		чорні гумусовані суглинки
	польові та лісові дороги		темно-сірі гумусовані суглинки
	шосейні дороги		сірі опідзолені суглинки
	житлові та господарські будівлі		світло-сірі суглинки, опідзоли
	культові споруди		верхня межа лесу «материк»
	кладовище		вугілля, зола
	ліній електропередач		глиняна вимазка, кераміка

Умовні позначення.

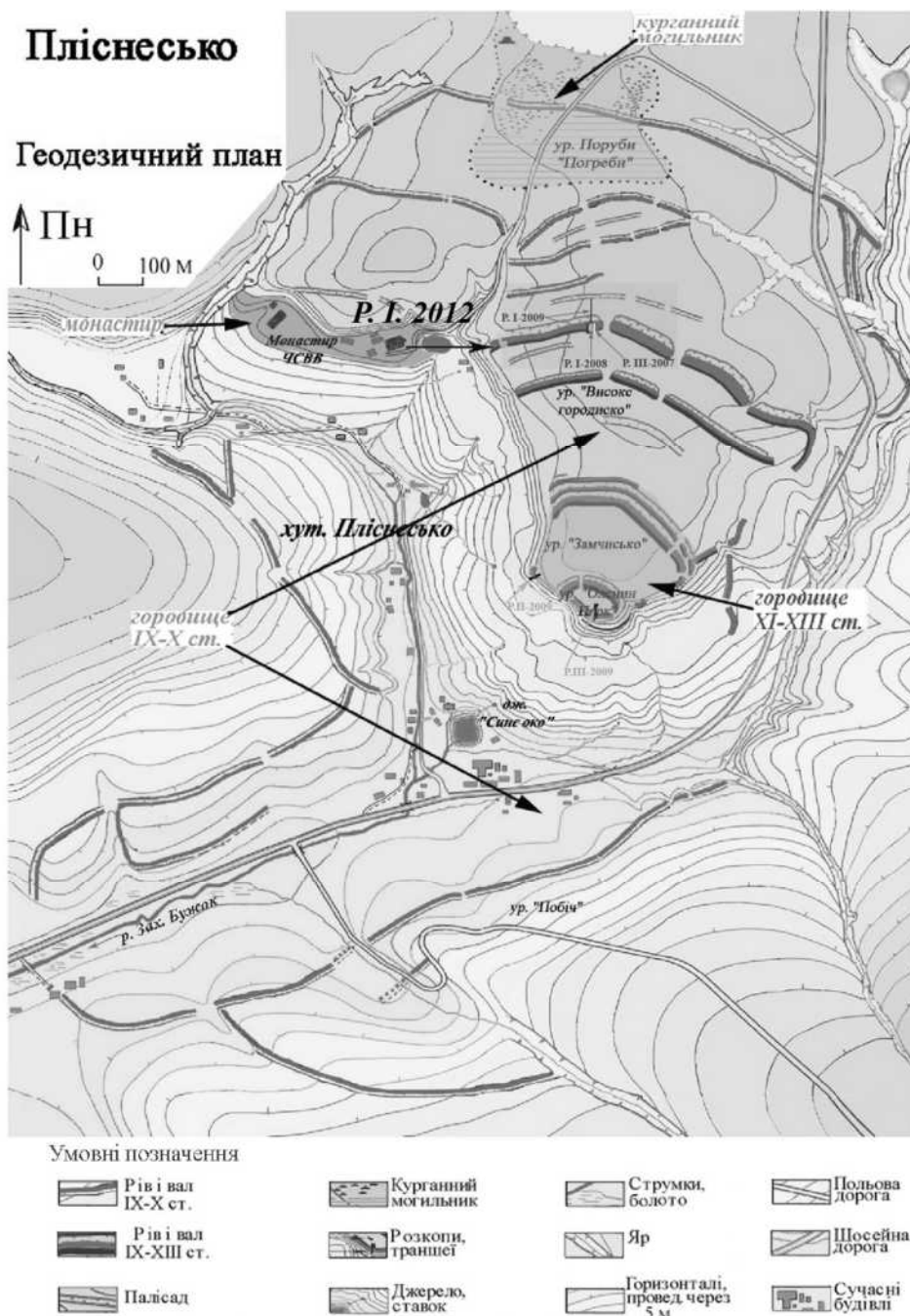

Рис. 1. Топогеодезичний план Пліснеського археологічного комплексу.
Місце закладання розкопу І у 2012 р.

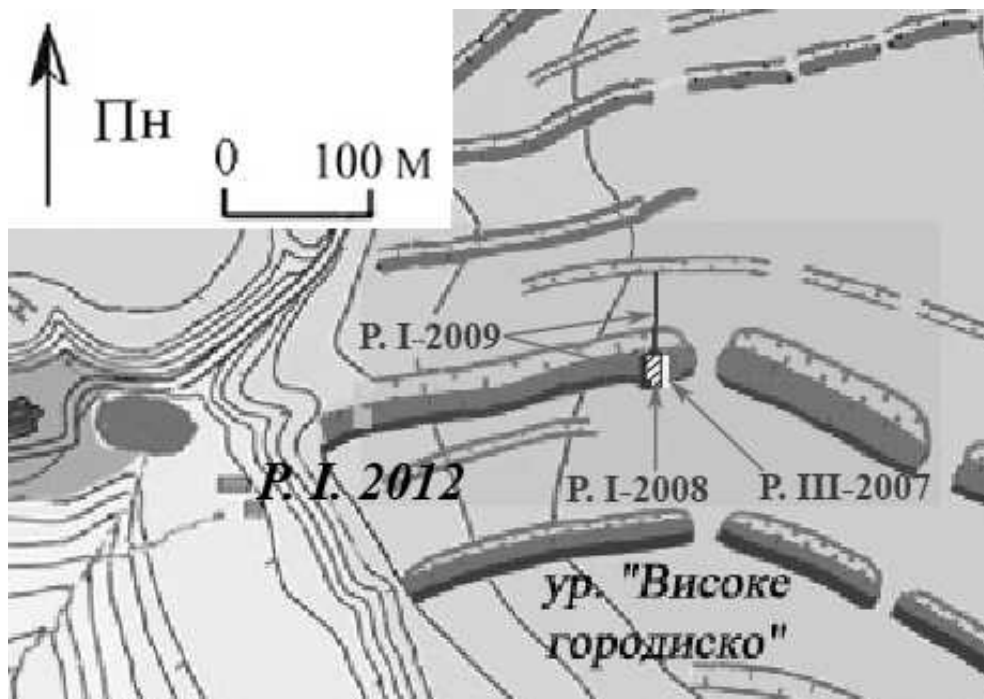

Рис. 2. Північна частина Пліснеського археологічного комплексу (лінія захисту № 4, вал № 5). Місця розкопів 2007–2009, 2012 рр.

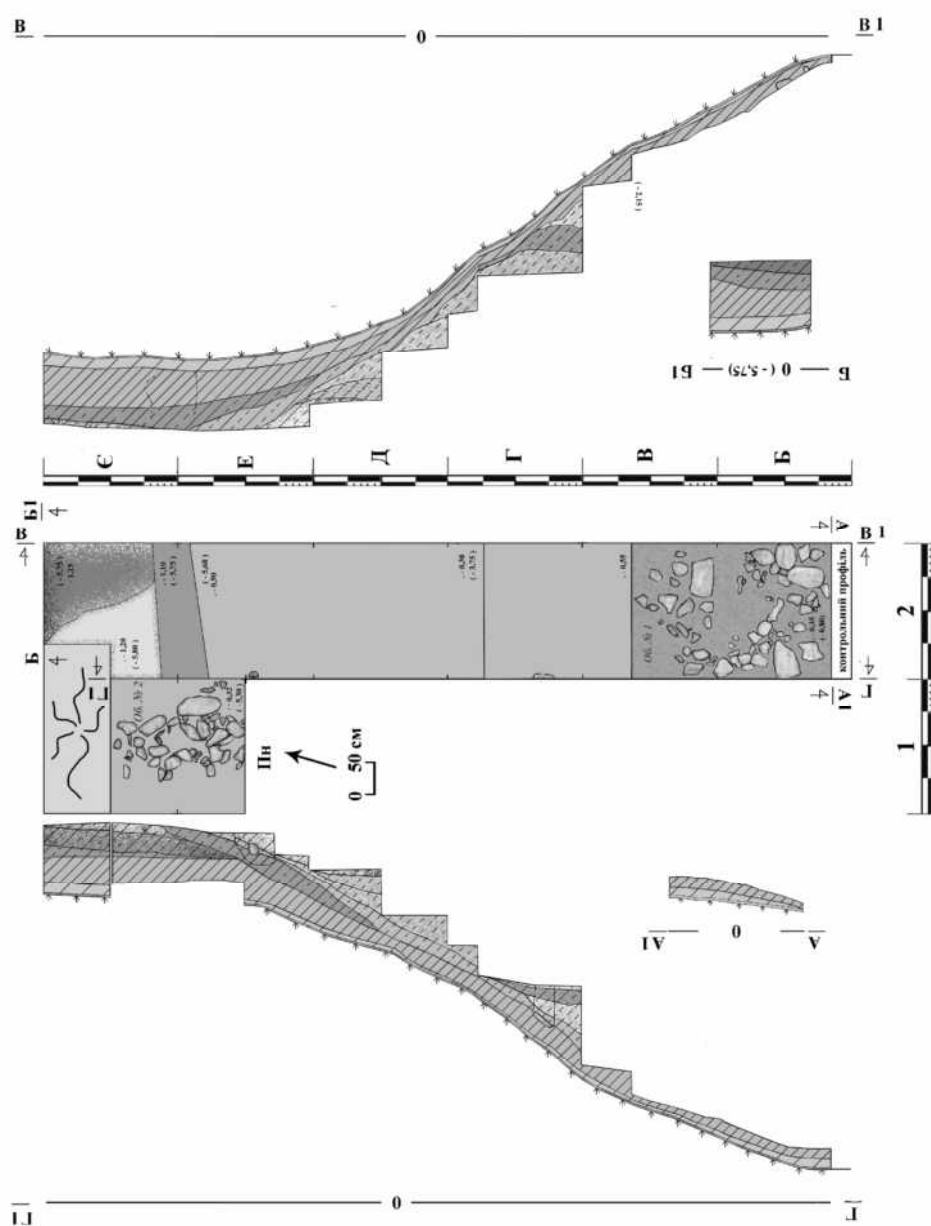

Рис. 3. Північна частина розкопу І.
Планіграфія і стратиграфія залишків об'єктів № 1 і № 2.

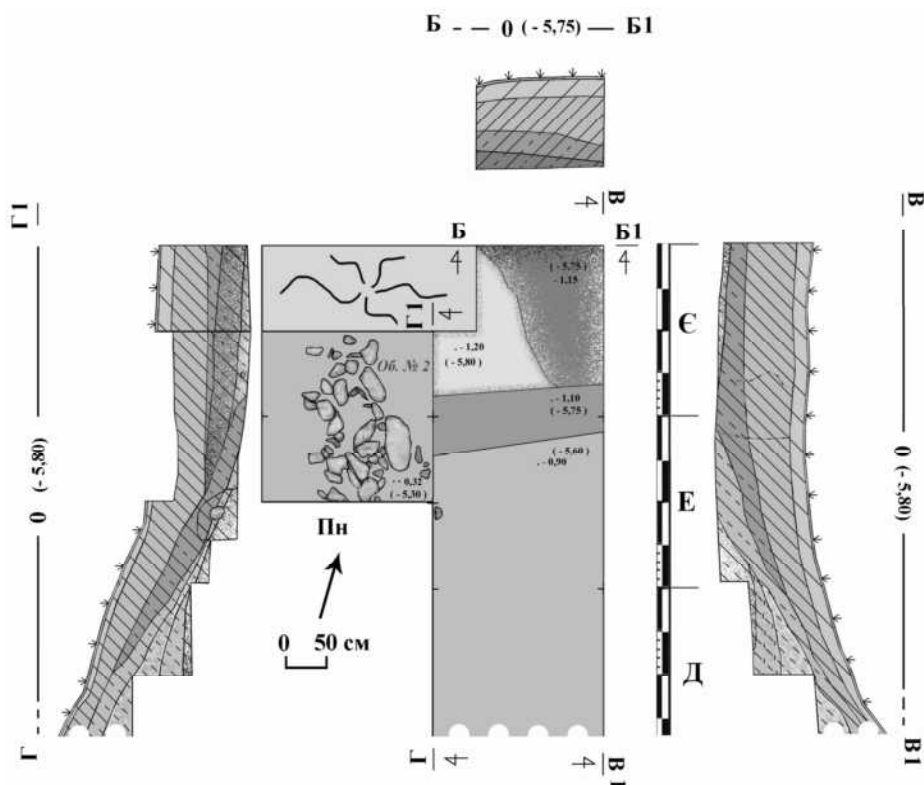

Рис. 4. Північна частина розкопу I.
Планіграфія і стратиграфія решток об'єкта № 2.

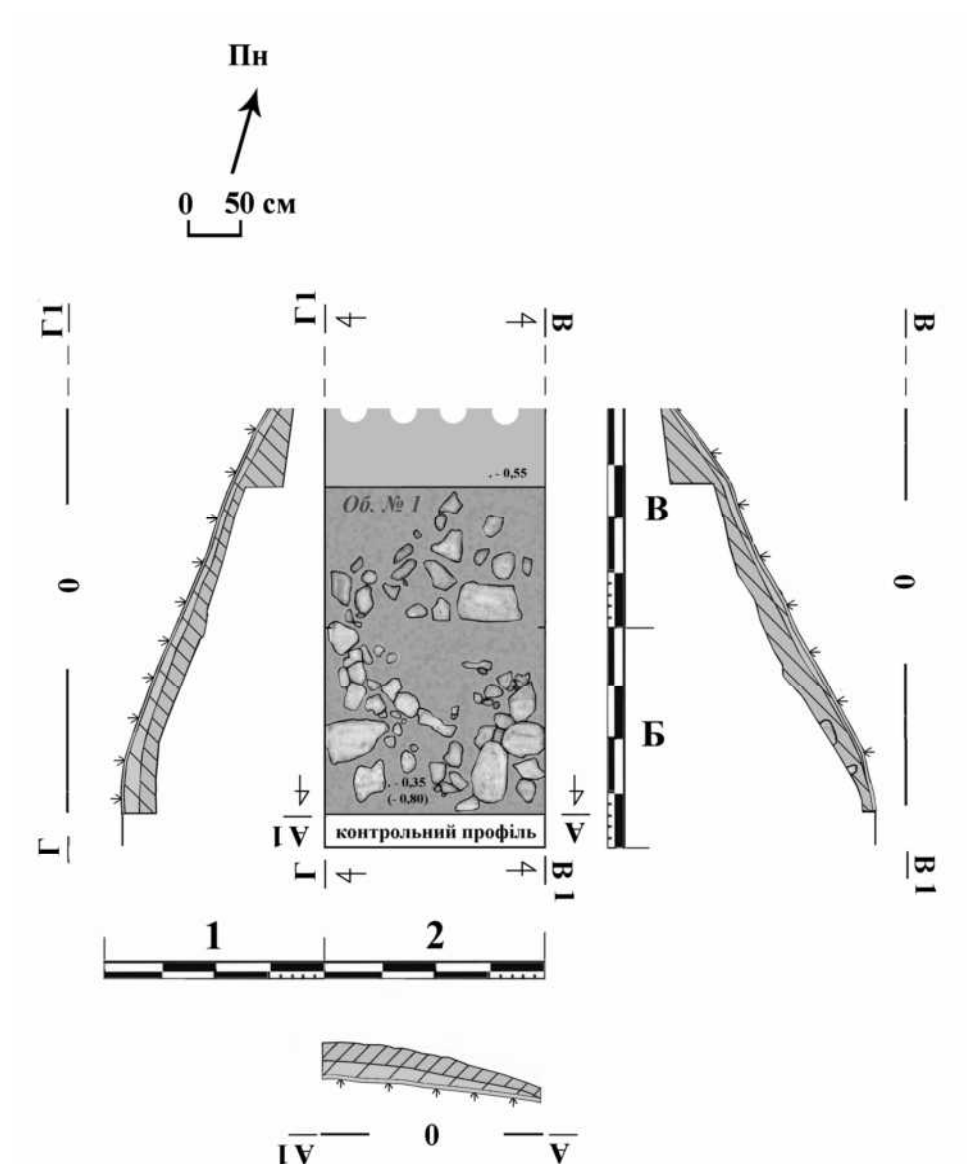

Рис. 5. Розкоп І. Північна частина.
Планіграфія і стратиграфія деструкцій об'єкта № 1
(слов'янський шар: II етап II періоду).

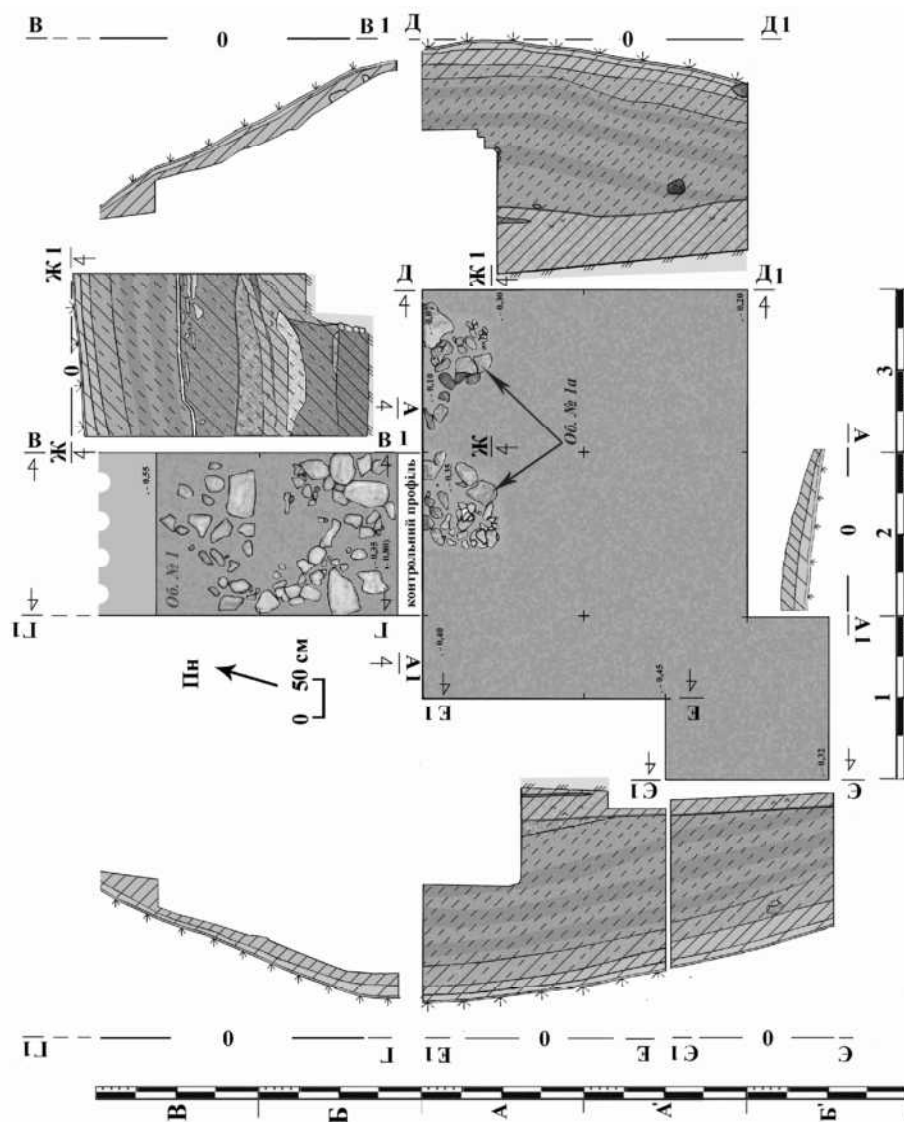

Рис. 6. Південна частина розкопу I. Планіграфія і стратиграфія залишків оборонних споруд № 1 й № 1а (слов'янський шар: П період).

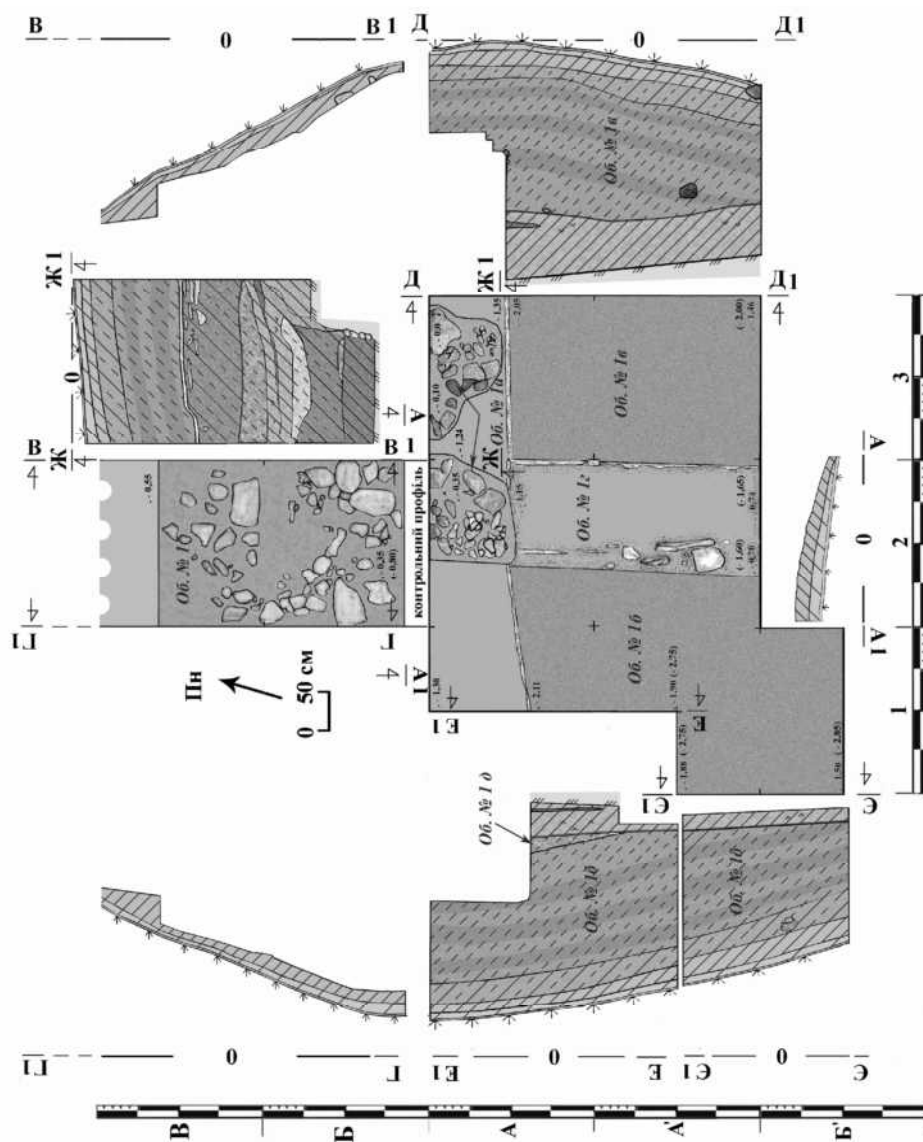

Рис. 7. Південна частина розкопу І.
Планіграфія та стратиграфія залишків оборонних споруд № 1, № 1а, № 1б, № 1в, № 1г, № 1д (слов'янський шар: І, ІІ періоди).

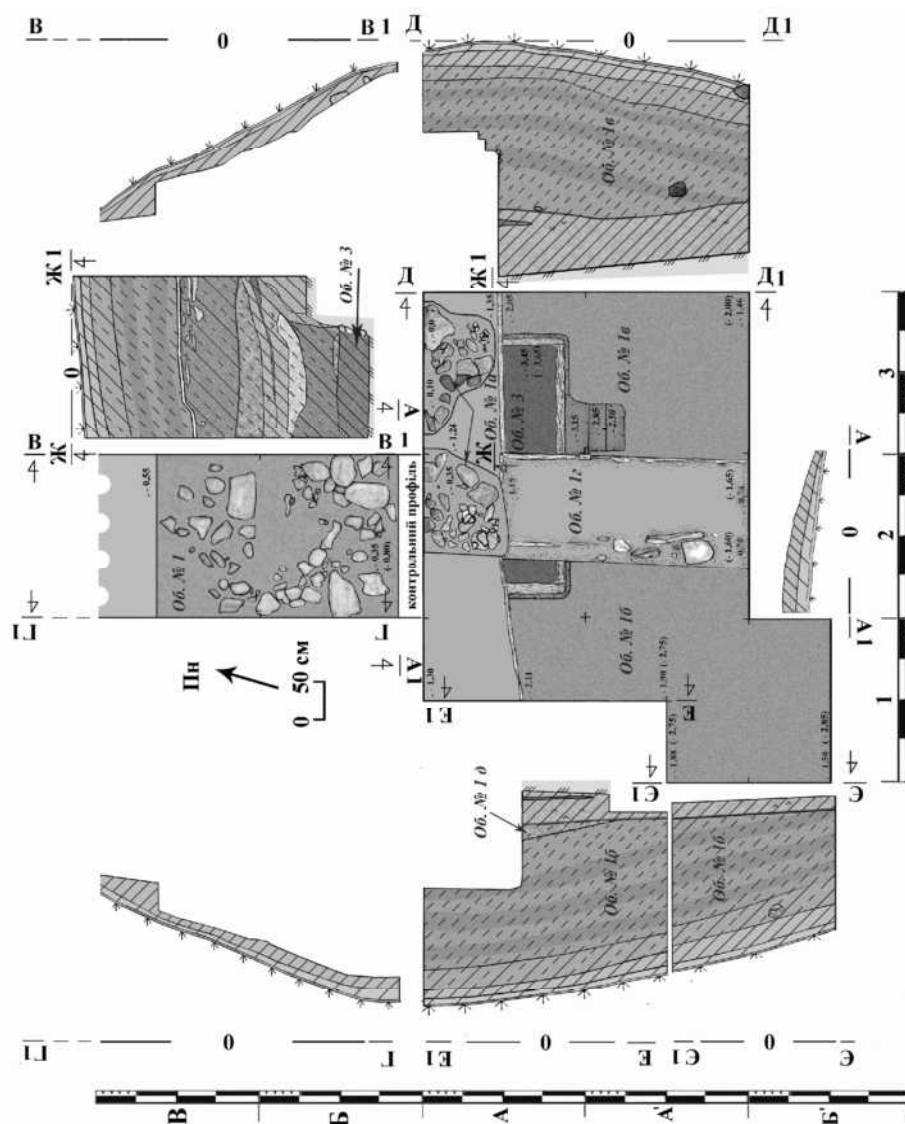

Рис. 8. Південна частина розкопу І.
Планіграфія та стратиграфія деструкцій оборонних (№ 1, № 1а, № 1б, № 1в, № 1г, № 1д)
та житлового (№ 3) об'єктів (слов'янський шар: І, ІІ періоди).

**ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИНИИ
ЗАЩИТЫ № 4 (ВАЛА № 5) ПЛИСНЕСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО
КОМПЛЕКСА В 2012 г.**

М. А. Фылыпчук, А. М. Фылыпчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

Освещены главные результаты исследования линии защиты № 4 (вала № 5) Плеснеского археологического комплекса. Дана характеристика обнаруженных деструкций оборонительных сооружений, определено время их функционирования и показана динамика развития. В частности, высказано утверждение, что этот фортификационный рубеж функционировал исключительно в течении славянского периода развития Плеснеска. Первые примитивные оборонительные конструкции (приблизительно конца IX – первой половины – середины X вв.) были усовершенствованы более внушительными сооружениями середины – второй половины X в. Параметры и хронология исследованных деструкций оказались похожими на те, которые удалось открыть во время изучения защитного рубежа на протяжении 2007–2009 гг. Линия защиты № 4 (вал № 5) не функционировал на протяжении древнерусского периода развития Плеснеска.

Ключевые слова: Плеснеский археологический комплекс, Плеснеск, оборонительные сооружения, линия защиты № 4, вал № 5, славянский период.

**PRELIMINARY RESULTS OF THE INVESTIGATION OF PLISNESKO
ARCHEOLOGICAL COMPLEX DEFENDING LINE № 4 (RAMPART № 5) IN 2012**

M. Fylypchuk, A. Fylypchuk

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, archeofilip@ukr.net*

The key results of the investigation of Plisnesko archaeological complex line № 4 (rampart № 5) are highlighted. Discovered remains of defensive constructions, time of their functioning and dynamics of development are described. Besides, the statement has been made that the abovementioned fortification border functioned only in the Slavic period of Plisnesko development: defensive constructions of the late 9th – first half 10th c. were upgraded by new ones, which existed at the middle – second half of the 10th c. The parameters and chronology of those destructions were similar with that, which were excavated during leaning the defensive line in 2007–2009. The defensive line № 4 (rampart № 5) did not functioned during Old Rus period of Plisnesk development.

Key words: Plisnesko archaeological complex, Plisnesk, defensive constructions, defensive line № 4, rampart № 5, the Slavic period.

Стаття надійшла до редколегії 26. 02. 2013

Прийнята до друку 28. 04. 2013

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОДОЛІ КНЯЖОГО ГАЛИЧА

О. Л. Мельничук

Національний заповідник «Давній Галич»

вул. І. Франка, 1. м. Галич, 77101, e-mail: oleg_melnychuk@ukr.net

Висвітлено основні результати дослідницьких робіт на території подолу княжого Галича в урочищі Церквиська. Охарактеризовано виявлені об'єкти на поселенні біля фундаменту церкви Благовіщення, стратиграфічні нашарування, а також рухомий археологічний матеріал.

Ключові слова: Урочище Церквиська, Крилос, церква Благовіщення.

В топографічно-планувальній структурі княжого Галича поділ займає найбільшу за площею територію. Він простягається широкою смугою від крилоського Підгороддя вздовж р. Лукви до Дністра, сягаючи близько 200 га.

До складу цієї території входить урочище Церквиська, розташоване на злегка похилому лівому березі Лукви, приблизно за 1 км на північний захід від підніжжя Крилоського городища у с. Крилос-Четверки. Зі сходу урочище обмежує Луква, а із заходу – потік Дунаєць та шосе Галич–Калуш (рис. 1).

Ще у 1884–1885 рр. І. Шараневич та Л. Лаврецький відкрили тут фундамент церкви, яка на основі архівних джерел та переказів носила титул Благовіщення. До XV ст. відноситься письмова згадка про оселю Благовіщення. У 1458 р. король Казимир Ягайлович доручає опікунство над катедральним монастирем у Крилосі й митрополичими селами Підгороддя та Благовіщення галицькому старості Станіславові з Ходеча. А вже 28 червня 1458 р. староста Станіслав за 25 гривень продає опікунство зі всіма доходами львівському вікарію Романові з Осталович [4. С. 18]. Місцеву традицію про титул Благовіщенської церкви зберігав ще до Першої світової війни крилоський паламар Петро Маланій [4. С. 30].

Під час розкопок І. Шараневича та Л. Лаврецького неподалік виявленого фундаменту, крім уламків гончарної кераміки, знайдено багато заржавілих залізних виробів, шматки добре випаленої цегли та фрагменти орнаментованих кахлів [6. С. 33]. Під час досліджень у північній частині урочища, В. В. Ауліх у 1973 р., не виявивши пізньофеодальних матеріалів, зробив висновок, що поселення біля церкви Благовіщення одношарове і відноситься до XII–XIII ст.

Повторні дослідження фундаменту мурованого храму, проведені Ю. В. Лукомським (1987 р.), виявили підвалини зрубної дерев'яної церкви, що передувала кам'яній. Обидва храми мали подібну у плані форму: прямокутна нава, пресвітерій та апсида. На основі супровідного матеріалу, конструктивних особливостей та стильової схожості дерев'яний храм на Церквиськах дослідник датує XII – початком XIII ст., а мурований – першою половиною XIII ст. Як

уважає Ю. В. Лукомський, за аналогами до храмів такого типу, поширених у Польщі, церква, очевидно, слугувала парафіяльним католицьким костелом [3. С. 28–30]. Під час досліджень фундаменту виявлено залишки уцілілих частин підлоги із полив'яних плиток, різьблені архітектурні деталі, значну кількість залізних, бронзових та срібних предметів.

Під час розкопок В. Д. Барана та Б. П. Томенчука (1992–1993 рр.) біля південної стіни зафіксовано сліди кладовища шириною 17 м. А на схід від фундаменту церкви досліджено залишки великої (13,0×14,5 м) ротондальної дерев'яної будівлі синхронної до храму, яка, ймовірно, виконувала функцію плебанії. Як вважає Б. П. Томенчук, “даний комплекс, можливо, належав одній із польських католицьких колоній на посаді княжого Галича” [5. С. 51–52].

На території урочища виявлено також об'єкти та артефакти, які ілюструють високий рівень ремісничої діяльності населення галицького подолу княжого Галича. Так, у 1951 р. В. К. Гончаров над обривом лівого берега р. Лукви, у відслоненнях потужного шару з печини та горілого дерева розкопав залишки жител і ремісничих майстерень на ділянці довжиною 12 м. Житло, яке складалось із двох приміщень, було розділене залишками добре збереженої поперечної стіни. “Повністю розкрити житло не вдалося тому, що якась його частина, – як писав дослідник, – була зруйнована обвалом берега річки” [2. С. 226]. Також тут було відкрито залишки мідноплавильного горна та значну кількість фрагментів кольорового скла [1. С. 5]. В. В. Ауліх у 1987 р., окрім виявлених залишків наземних та заглиблених жител, у великій (1,20×2,24 м) господарській ямі знайшов 87 дрібних уламків тигельків для виплавки кольорових металів, а також невелику свинцеву декоративну бляшку із стилізованим зображенням голови лева [1. С. 5].

На сучасному етапі археологічних досліджень сакральних пам'яток Галича перспективним напрямком, який значно збільшить повноту інформативності про об'єкти, є вивчення прилеглої до храму території, а також поселенських структур міста, які групувались навколо окремих храмів. Така робота може дати відповідь на досить різнопланові питання: датування та тривалості функціонування об'єктів, причини загибелі, топографічно-планувальної структури, як самого комплексу, так і в системі міста та його функціонального призначення тощо.

Протягом 2004–2005 рр. автор досліджував територію, прилеглу до фундаменту храму Благовіщення*. Зокрема, археологічні роботи проводили у південній та північній (від фундаменту храму) частині. Слід зазначити, що урочище Церквиська у минулих роках використовували під орні землі. Зараз воно виконує функцію громадського пасовища та городів мешканців с. Крилос.

* Щиру подяку за допомогу у проведенні досліджень висловлюю доц. Національного Прикарпатського університету ім. В. Стефаника Б. П. Томенчуку та мол. наук. співр. відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника “Давній Галич” Р. О. Кукулі.

У південному розкопі, за межами виявленого Б. П. Томенчуком прицерковного кладовища, на віддалі 25 м від фундаменту храму закладено три шурфи розміром 2×2 м (рис. 2).

Шурф 1. Північно-західний кут шурфа прирізано до розкопу Б. П. Томенчука. Культурний шар на досліджуваній території сягає 0,50–0,55 см і характеризується двома чітко стратифікованими горизонтами, які відповідають функціонуванню мурованого та дерев'яного храмів. До глибини 0,3 м, під шаром дерну, залягає шар темно-сірого гумусу із значним включенням вапнякового румовища, яке походить, очевидно, із мурованого храму, кераміки XII–XIII ст., гальки та кісток тварин. Під ним знаходиться культурний шар більш гумусованого чорного відтінку. Цей шар насичений значною кількістю кераміки, кісток тварин та вимазки. У ньому практично відсутні включення білого вапнякового румовища, що дозволяє датувати його часом, до побудови мурованого храму (XIII ст.). Товщина шару – 20–25 см. Безпосередньо на передматеріку залягає шар коричнево-чорного відтінку. На відміну від щільного передматерика його характеризують рихлість і стерильність. Будь-які знахідки у цьому шарі відсутні. Очевидно, він має алювіальне походження, так як містить сліди болотної руди. Товщина – 25–30 см. Перехідний шар – це темно-сірий щільний суглинок, який переходить у жовтий материковий лес.

При північній стінці виявлено яму діаметром 0,6 м. Глибина ями 0,9 м від рівня сучасної поверхні. Стінки вертикальні, дно рівне. Заповнення ями прослідковується із глибини 0,4 м. На 0,1 м яма вкопана у передматерик. Її заповнення складає сіра гумусована земля із значною кількістю вимазки, окремі фрагменти якої із слідами тиньку, а також галька. Яма, очевидно, стовпова, оскільки каміння розміщене у ній по краях. На глибині 0,5 м у південній частині шурфа зафіксовано сліди об'єкта № 1, можливо житла, частково заглибленого (на 0,15 м) у культурний шар. Залишки характеризують тонкий 10-сантиметровий прошарок жовтої глини, попіл і вуглики. Довжина збереженої частини шару по південній стінці шурфа сягає 1,7 м, по західній – 0,6 м. Залишки споруди виходять за межі південної і західної стінок із незначним пониженням. Дно було на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні. У заповненні знайдено також значну частину фрагментів давньоруської кераміки, в основному уламків горщиків, фрагмент боковини амфори та кістки тварин. На одному із денців видно слабо виражене клеймо у вигляді якоря в обрамленому чотирикутнику (рис. 7, б).

Шурф 2 закладено на південний схід від шурфа 1. Східна стінка шурфа 1 і західна шурфа 2 склали одну лінію із розривом між ними 0,2 м. Стратиграфія нашарувань аналогічна. При східній стінці шурфа, на глибині 0,3 м простежено сліди заповнення шириною 0,10–0,15 м і довжиною 1,75 м. Воно виходить за межі східної та південної стінок шурфа. Заповнення виявленого об'єкта складала гумусована земля із значним включенням жовтої материкової глини та білокам'яного румовища серед якого виявлено декілька фрагментів давньоруської кераміки. У зв'язку із малими розмірами дна не простежено, в результаті чого було закладено шурф 3 із метою виявлення його продовження.

Шурф 3 закладено уступом на південний схід від шурфа 2. Східна стінка шурфа 2 і західна шурфа 3 склали майже одну лінію із розривом між шурфами 0,2 м. У шурфі 3 виявлено продовження об'єкта № 3. Як показали дослідження, виявлені залишки належать, очевидно, будівлі, вкопаній у материк із підвальним приміщенням. Заповнення об'єкта виступило чіткою, чорною із вапняковим камінням плямою на глибині. У межах шурфа простежено частину південно-західного краю будівлі, який проходить по діагоналі з північно-західного до південно-східного кута шурфа. Споруду вкопано у материк на 1,1 м. До глибини 1,35 м від рівня сучасної поверхні її стінки опускалися під помітним нахилом, а далі вертикально вниз. Основна заглиблена частина, від рівня 1,35 м і нижче, мала округлу форму. Дно зафіксовано на глибині 2 м від рівня сучасної поверхні. У північно-східному куті, на дні, простежено западину глибиною 0,1 м, яка виходила за межі шурфа. Її край проходив паралельно до краю котловану і простежений у межах шурфа на довжину 0,4 м. На віддалі 0,3 м від вказаної заглибленої ділянки була яма діаметром 0,85 м, що виходила за межі східної стінки шурфа. Рівне дно ями залягало також на глибині 2 м від рівня сучасної поверхні (рис. 3).

На даному етапі досліджень робити остаточні висновки щодо форми та функціонального призначення об'єкта неможливо.

Заповнення заглибленої частини будівлі складало різні стратифіковані прошарки засипки глини та гумусу. Найбільш потужний шар характеризувався наявністю будівельного вапнякового румовища, яке походить із мурованого храму. Тут зустрічалися і доволі великі вапнякові уламки. Основну масу знахідок із заповнення становила кераміка XII–XIII ст., репрезентована уламками горщиків. Крім цього, знайдено два уламки плитки від підлоги, покритої жовтою поливою та частину боковини амфори, покритої білим ангобом. До виробів із кольорових металів віднесено бронзовий гудзик кулястої із вушком форми розміром 1,2×0,8 см та фрагмент мідного персня шириною 0,6 см із геометричним орнаментом (рис. 4, 1, 2). У заповненні будівлі віднайдено декілька залізних ножиць. У цьому ж заповненні були фрагменти скляних браслетів чорного кольору. Один із них гладкий, трикутної форми, другий кручений (рис. 4).

До виробів із каменю слід віднести уламок бруска та дві частини архітектурних деталей. Один із фрагментів належить напівколонці. Її розміри: довжина – 19 см, ширина – 9,6 см, висота – 7,5 см. Другий фрагмент мав круглу профільовану форму, діаметром у найширшій частині – 24 см, а найвужчій – 14 см. Висота – 16 см. На всю висоту уламок просвердлено отвір діаметром 2,5 см. Із бокової сторони найширшої частини має місце лінзоподібне, добре відшліфоване заглиблення на 3 см. Інша сторона деталі відламана і мала, судячи із залишків, круглу, циліндричну форму. Сліди сажі на поверхні свідчать про її перебування у вогні. Можливо, це частина підставки, що складалася із декількох складових, які скріплювалися між собою стержнем завдяки внутрішньому отвору (рис. 5).

Західний край описаної будівлі перерізав раніший об'єкт № 2. У шурфі зафіксовано його південно-західний кут. Судячи із правильної геометричної форми, виявлені сліди належали, очевидно, скоріше залишкам дерев'яної будівлі

аніж ями. Її сліди простежено від рівня 0,55 м. Споруду вкопано у передма-терикові шари на 0,35 м. Стінки вертикальні. Дно рівне і залягало на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні. Гіпотетична довжина західної стінки сягала близько 2 м, оскільки її продовження у шурфі 2 не зафіксовано. Збережену частину південної стінки, яка відходила під прямим кутом, простежено на довжину 0,5 м. Заповнення будівлі чорне, сильно гумусоване. Його характеризують значний вміст вугликів і фрагментів горщиків із різноманітним профілюванням краю вінець. Окремі фрагменти на денцях мали клейма.

Стратиграфічі спостереження дозволили датувати залишки виявленого об'єкта часом до побудови мурованого храму і вважати його синхронним із функціонуванням дерев'яної церкви XII ст.

Розкоп I, у вигляді траншеї розмірами 11×2 м, закладено на помітному рельєфному підвищенні (73 м на північ від фундаменту храму) навпроти садиби В. Й. Мельничука. Його орієнтовано довшою стороною по осі північ–південь (рис. 6).

На дослідженій площі виявлено сліди трьох будівельних горизонтів, що належали залишкам різночасових будівель, які вкладаються в хронологічні межі XII–XIII ст.

Під шаром дерну по всій площі розкопу виступив шар гумусу, насичений великою галькою та шутром. Дослідження показали, що виявлена галька із шутром, ймовірно, належать фундаменту дерев'яної будівлі. До глибини 0,2–0,25 м його сильно пошкоджено під час оранки. Зафіксовано кут фундаменту, стінки якого виходять за межі розкопу. Нижній зріз фундаменту залягав на глибині 0,30–0,35 м і характеризувався щільною забутовкою шутру без включення гумусу. Причому, тут майже відсутнє велике каміння, натомість значно більше піску. Товщина непорушеного оранкою шару у куті фундаменту становила 10 см. Далі на північ, у зв'язку із підвищенням рельєфу, фундамент фактично переорано і місцями простежити його дуже важко на довжину 6 м. Південний край фундаменту мав заглиблення шириною 0,3 м, яке опускалося у культурний шар на 10 см. Ця траншейка, яка, очевидно, мала укріплювальну функцію, забутована значно більшою галькою. Слідів будь-яких дерев'яних конструкцій чи залишків дерева на поверхні, крім давньоруської кераміки, не виявлено. Так само, неможливо судити на даному етапі досліджень про форму та розміри фундаменту. Слід зазначити, що такий самий характер спорудження мав фундамент під будівлю, виявлений В. Д. Бараном та Б. П. Томенчуком у 1992–1993 р. на цьому ж урочищі, на схід від фундаменту церкви Благовіщення.

Другий будівельний горизонт належав залишкам згорілої дерев'яної будівлі простеженої у кв. А/1–3 на глибині 0,35–0,40 м від рівня сучасної поверхні. Його характеризували сіро-жовтий прошарок товщиною 0,2–0,3 м і значна кількість кераміки, кісток тварин, вугликів тощо. В окремих місцях зафіксовано шматки перепаленої глини. Очевидно, споруда була знищена під час пожежі. У західній частині описаний шар підстеляв чорний горизонт товщиною 8 см. Він містив значну кількість вугликів і горілого дерева. Тут же знайдено багато кераміки та окремі залізні предмети (ножики, цвяхи). Поодинокі керамічні фрагменти на денцях мали клейма. Даний горизонт фіксує рівень

підлоги споруди. По західній та східній стінці розкопу цей шар простежено на довжину 4,3 м і він виходив за межі розкопу. У кв. А/2 зафіксовано лінзоподібне просідання нашарувань, що пов'язане із наявністю ранішої ями будівлі третього будівельного горизонту, що вказувало на незначний часовий інтервал між функціонуванням будівель.

На рівні перехідного шару (кв. А/1–2) виявлено сліди найранішої будівлі із пічкою. Залишки споруди були у вигляді прошарку темного гумусу із включенням вугликів попелу та вимазки. Товщина прошарку 5 см. По східній стінці розкопу він проглядався на довжину 3,4 м від південного краю розкопу. По західній стінці розкопу його довжина сягала 6 м. Таким чином, споруда виходила за межі стінок розкопу. На віддалі 2 м від південного кута розкопу спостерігалось заглиблення описаного прошарку в перехідний шар на 0,3 м та довжину 0,85 м. На дальшому проміжку залягав горизонт жовто-сірої глини із вимазкою товщиною 0,3 м. До описаної споруди належать залишки глинобитної печі. Їх простежено у східному куті розкопу на глибині 0,77 м від рівня сучасної поверхні. Піч споруджено на жовтій материковій підсипці. Її черинь добре випалений та мав яскраво-цеглястий колір. Довжина печі по стінці розкопу – 65 см. Розміри виявленого череня – 65×30 см. Жовта глиняна підсипка мала значно більші розміри і виступала за межі череня на 30 см. На цій підсипці знайдено фрагмент візантійської амфори, який належить до типу амфор із високо піднесеними ручками, уламки давньоруських посудин та фрагмент великого ножа.

На віддалі 35 см від краю печі до центру розкопу виявлено яму, контури якої чітко виступили на глибині 0,85 м у вигляді жовтої з домішками плями. Діаметр ями 25 см. Глибина – 0,55 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення ями, як уже було сказано, жовто-сіре, без будь-яких знахідок. Стінки вертикальні, із незначним звуженням до дна. Дно увігнуте. Очевидно, яма – стовпова і входила в систему дерев'яних конструкцій споруди.

Перехідний шар мав характер щільної темно-сірої глини із рудуватими включеннями болотної руди. Переходу цього шару у материк простежити не вдалося. На глибині 1,7 м почали підходити ґрунтові води, які унеможливили подальші роботи.

Характерною особливістю досліджуваної площі була значна кількість шлаків, як результату сиродутного способу добування заліза. Знайдено близько 50 його шматків різної величини. Один із цих шматків мав чітко виражений циліндричний виступ діаметром 3 см та довжиною 3,0–4,5 см, що цілком відповідає діаметру отворів у камері залізоплавильного горна (рис. 8, 15). Варто зазначити, що у 1973 р. В. В. Ауліх простежив сліди залізобного виробництва північніше від нашого розкопу біля потічка Дунаєць. Тут було відкрито ями для добування болотної руди та печі для її просушування, знайдено багато скупчень шлаку. Як уважав дослідник, це “вказує на ремісничий характер цього району Галицького подолу” [1. С. 5].

Знахідки із досліджень представлені керамічними фрагментами, окремими металевими виробами, шматками залізного шлаку та виробами зі

скла. Речові знахідки, зокрема кераміка, утворюють доволі витриманий комплекс, який на основі аналогій можна віднести до XII–XIII ст. (див. рис. 8).

Таким чином, дослідження на подолі давнього Галича в урочищі Церквиська дали нові матеріали до вивчення історико-топографічної структури міста, особливостей його матеріальної культури. Простежено сліди дерев'яної забудови та зібрано колекцію археологічних артефактів.

Зокрема, при порівнянні з матеріалами з Крилоського городища, поселення на “Церквиськах” має вузькі хронологічні межі – XII–XIII ст. Є помітна різниця у складі речового матеріалу, що, очевидно, відображає соціальну структуру населення міста. Дослідження території певною мірою підтверджують думку, що “Підгороддя” Галича сформувалося і функціонувало, як поділ міста протягом XII–XIII ст. Тут зосереджувалися відповідні культові і громадські організми. Матеріалу, який ілюстрував би пізнішу (XIV–XV ст.) епоху на даному етапі досліджень не виявлено. Вивчення пам'ятки потребує масштабніших археологічних досліджень.

ЛІТУРАТУРА

1. Ауліх В. В., Дзеджора О. В., Лукомський Ю. В. Дослідження галицького подолу (1987 р.) // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1994. – С. 4–7.
2. Гончаров В. К. Галич // Археологія Української РСР. – Т. III: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. – К., 1975. – С. 226.
3. Лукомський Ю. В. Архітектурна спадщина Давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 28–30.
4. Пастернак Я. Старий Галич. – Львів; Краків, 1944. – С. 18.
5. Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ, 2006.
6. Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej. – Kraków, 1914. – S. 33.

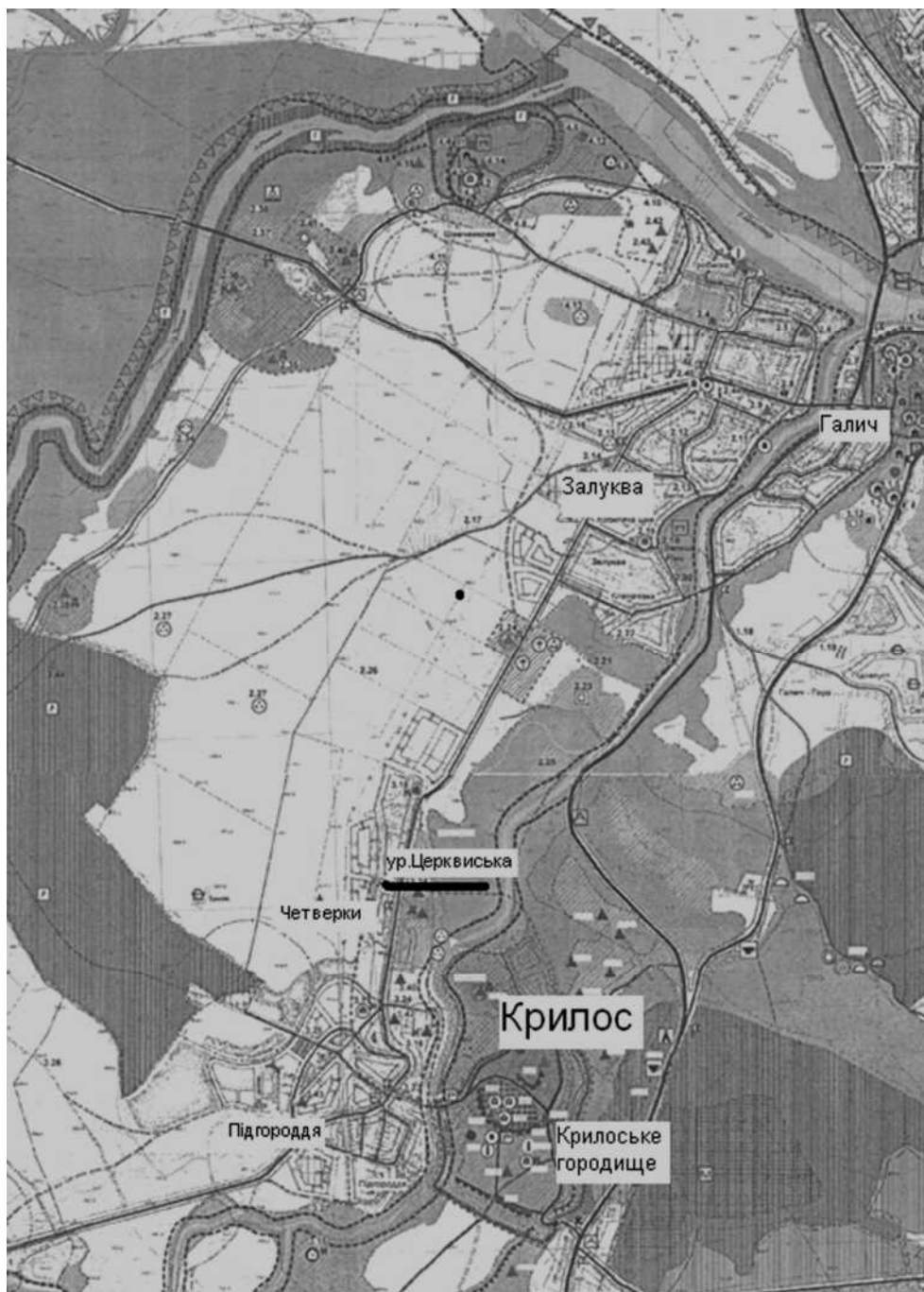

Рис. 1. Загальний план давнього Галича.

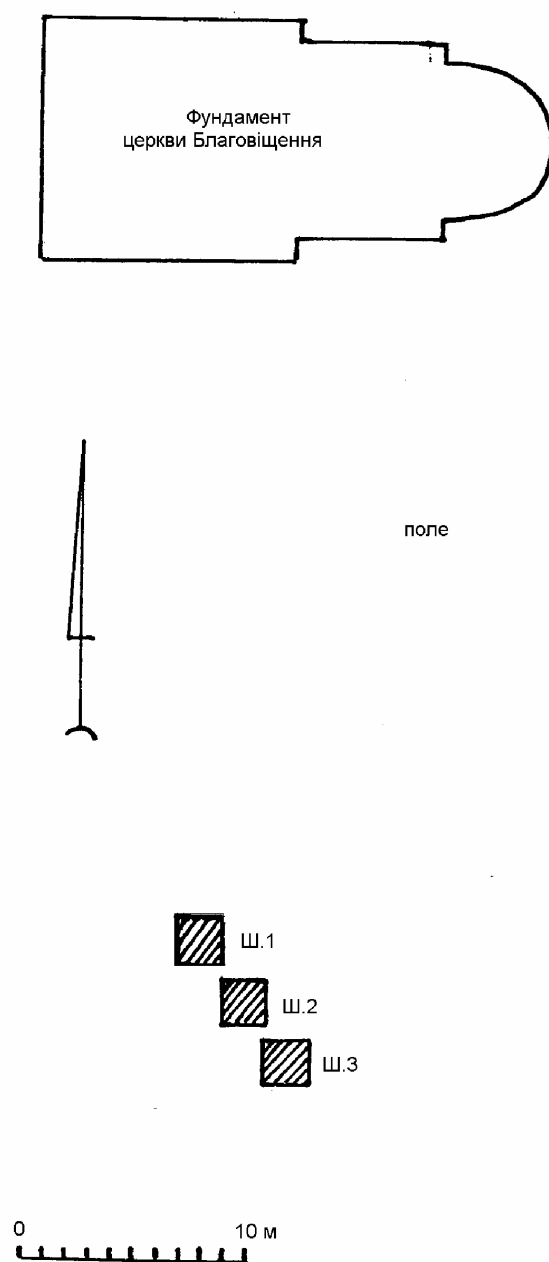

Рис. 2. Ситуаційний план розкопів у південній частині.

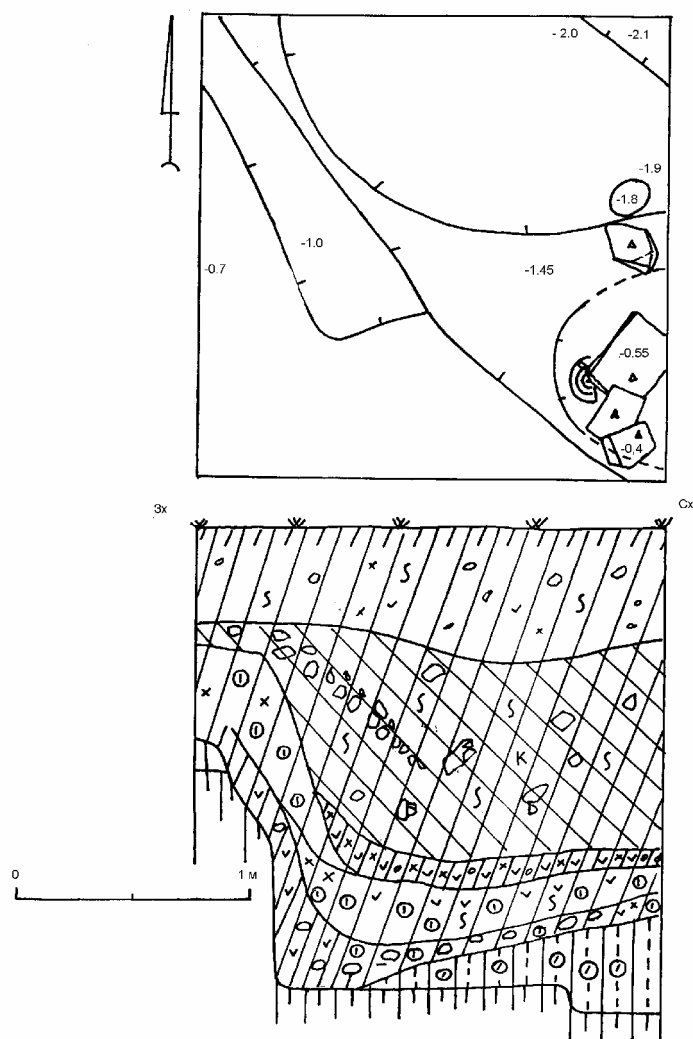

Рис. 3. План і стратиграфія шурфа 3.

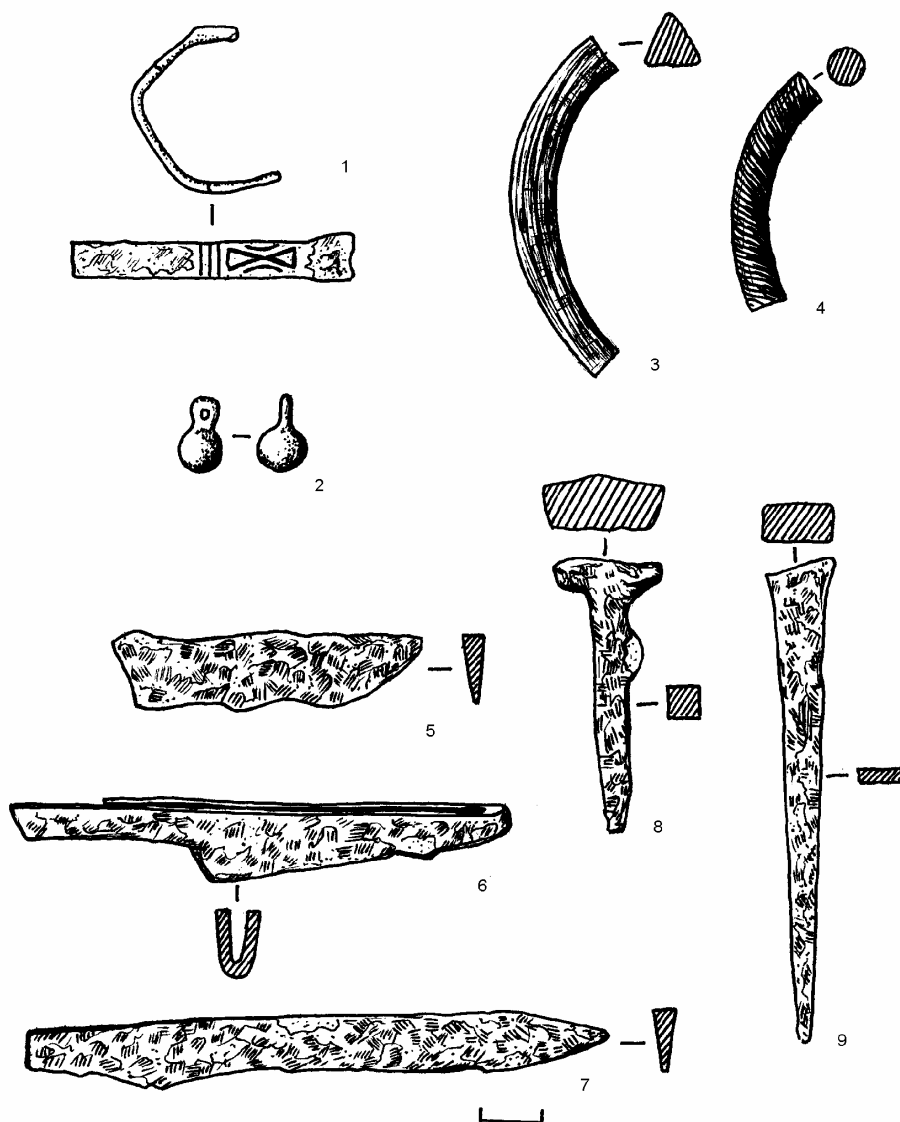

Рис. 4. Знахідки із шурфа 3.

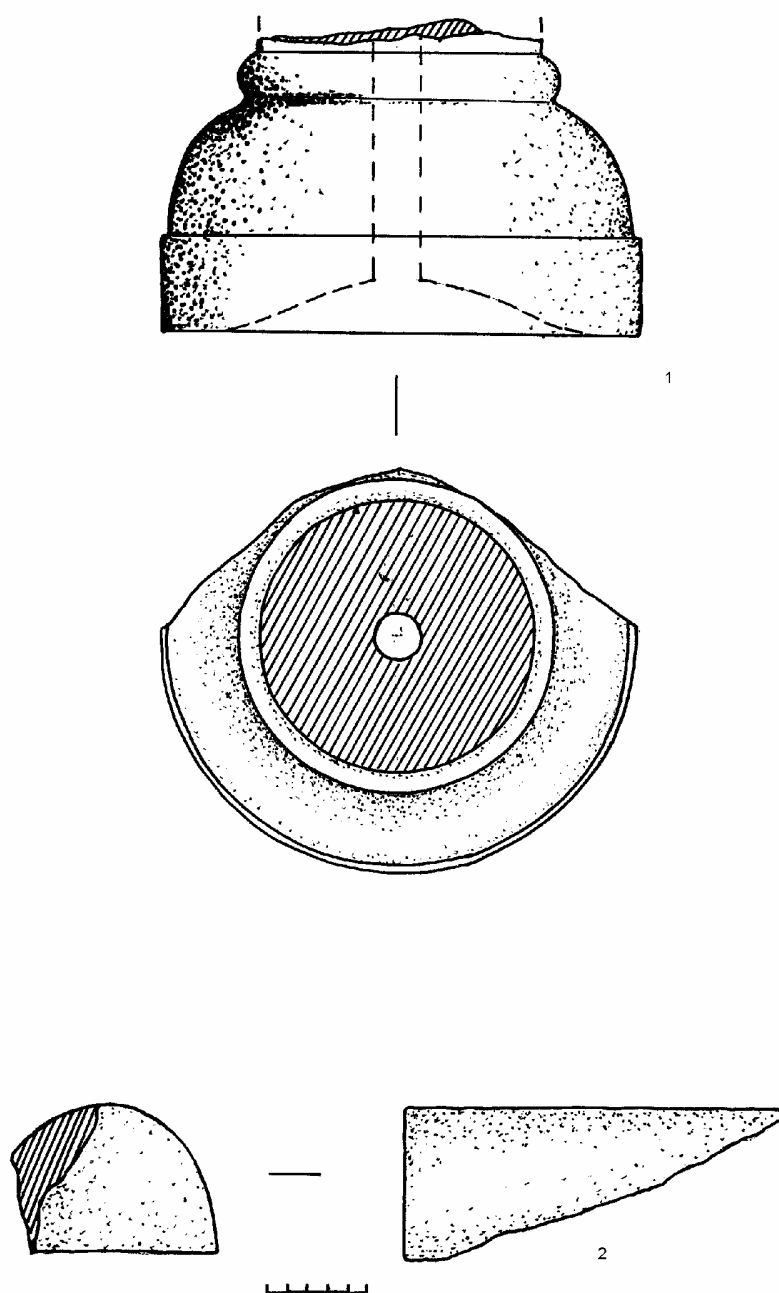

Рис. 5. Фрагменты архітектурних деталей.

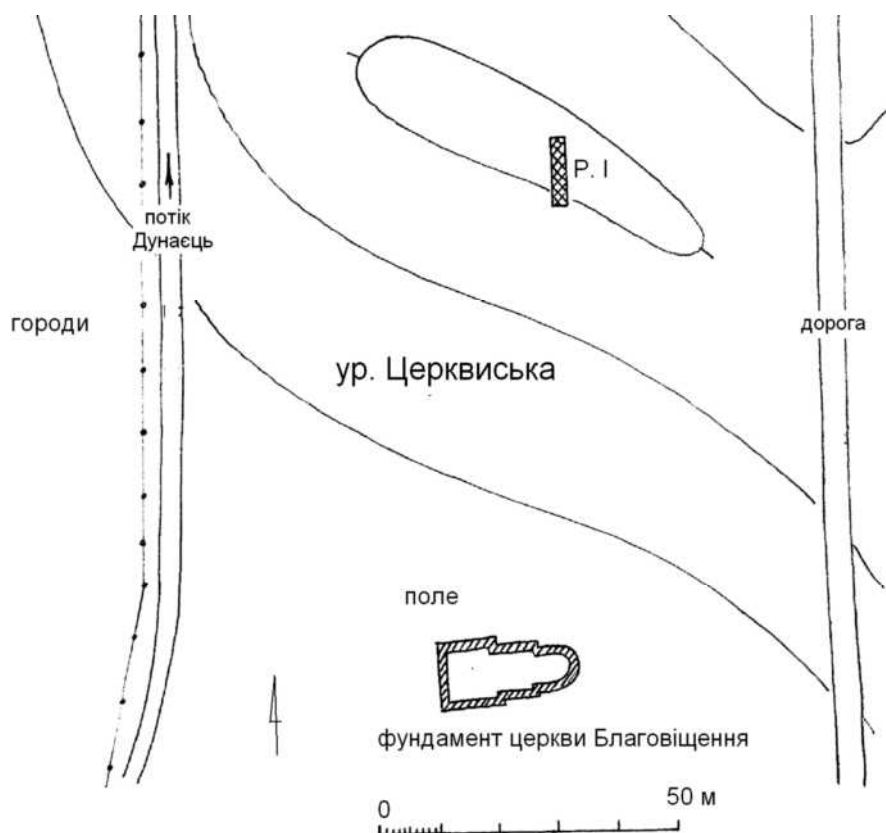

Рис. 6. Ситуаційний план розкопів у північній частині.

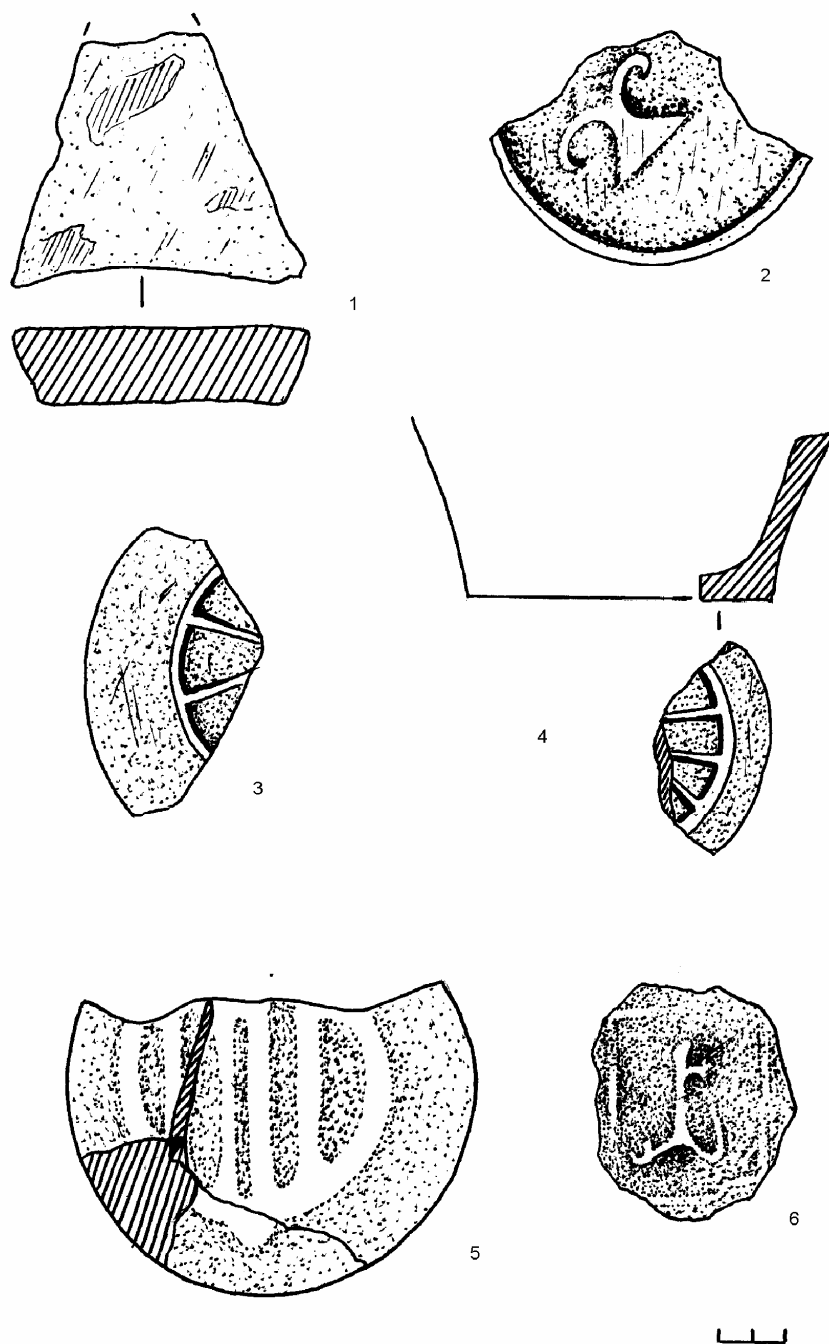

Рис. 7. Фрагменти донець із клеймами та керамічна плитка.

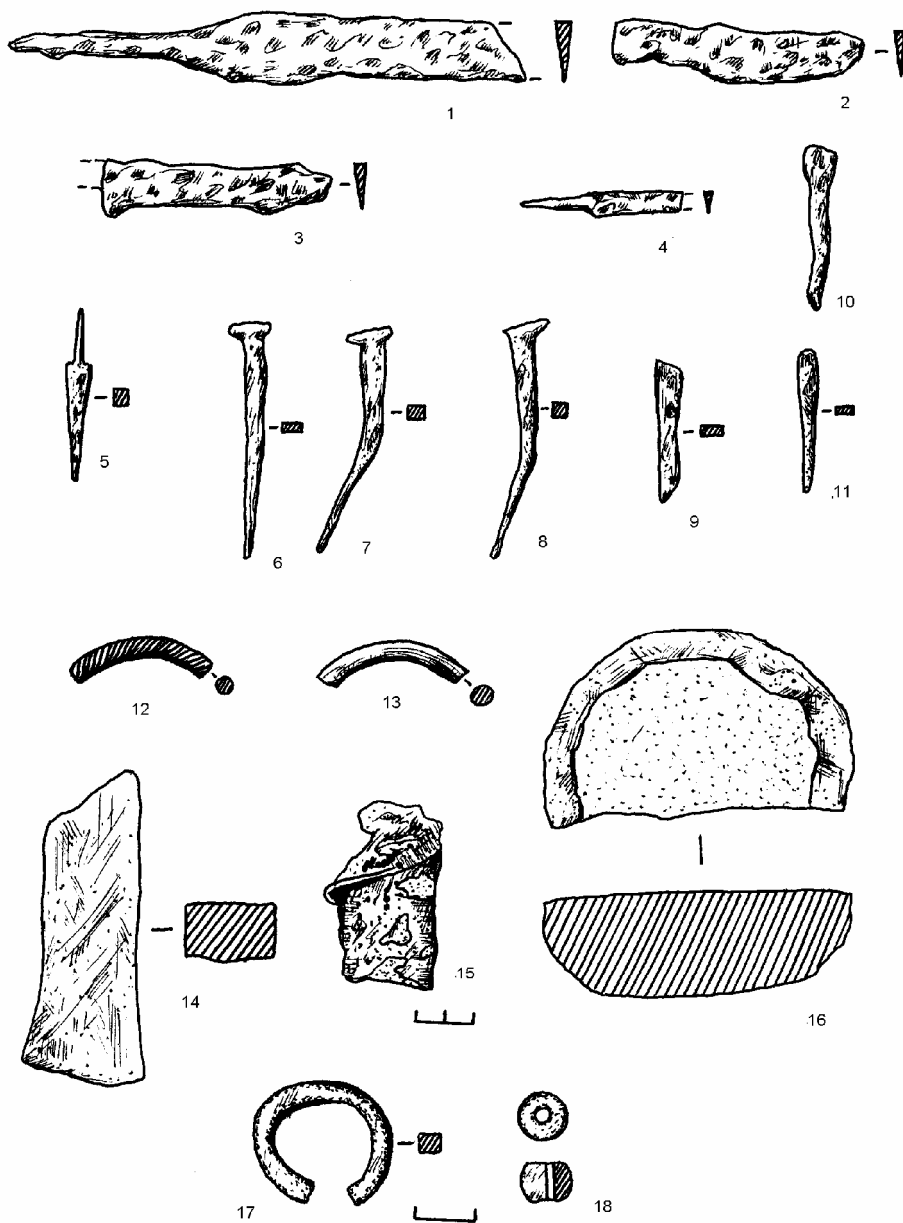

Рис. 8. Знахідки із розкопу 1.

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
НА ПОДОЛЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГАЛИЧА.****О. Л. Мельничук***Национальный заповедник "Давний Галич"**ул. И. Франко, 1, г. Галич, 77101, e-mail: oleg_melnychuk@ukr.net*

Освещены главные результаты исследовательских работ на территории подола средневекового Галича. Охарактеризованы найденные объекты на городище возле фундамента церкви Благовещения, стратиграфические наслоения, а также мобильный археологический материал.

Ключевые слова: Урочище Церквыська, Крылос, церковь Благовещения.

**THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE PODOL
OF MEDIEVAL GALYCH****O. Melnychuk***National Reserve "Davnij Galych"**I. Franka str. 1. Galych. 77101. e-mail: oleg_melnychuk@ukr.net*

In the light of research at the Podol territory of the Medieval Galych the new results were obtained. The new architecture objects of the settlement near basement of the Annunciation church, cultural levels as well as mobile artifacts have been characterized.

Key words: Cerkvyska, Krylos, Annunciation church.

Стаття надійшла до редколегії 04. 04. 2013

Прийнята до друку 26. 04. 2013

УДК 903/904:911.37(477.83) "632/652"

ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ БАСЕЙНУ СТАВЧАНКИ В НАДБУЖАНЩИНІ

П. М. Довгань*, В. М. Конопля**, Н. Я. Стеблій*

*Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net; nstebliy@ukr.net

**Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича

Національної Академії наук України

вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79026

Уведено до наукового обігу матеріали з нових пам'яток, виявлених під час розвідок у басейні р. Ставчанки – правої притоки Полтви (басейн Західного Бугу). Подано топографію селищ, охарактеризовано керамічні та кременеві артефакти, віднайдені на поверхні культурного шару. Визначено, що вони репрезентують епоху пізнього палеоліту (1 пам'ятка), культуру лінійно-стрічкової кераміки (1), волинсько-люблінську (1), городоцько-здовбицьку (2), тцінецьку (6), висоцьку (12), черняхівську (15), лука-райковецьку (4) культури та давньоруський період, переважно XII–XIII ст. (27).

Ключові слова: Буська археологічна експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка, Куткір, археологічна пам'ятка, кераміка, кременеві артефакти, пізній палеоліт, культура лінійно-стрічкової кераміки, волинсько-люблінська культура, городоцько-здовбицька культура, тцінецька культура, висоцька культура, черняхівська культура, лука-райковецька культура, давньоруський період.

Одним з напрямків діяльності Буської археологічної експедиції Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка є планомірні тотальні розвідкові роботи в окрузі літописного Бужеська з метою виявлення не тільки слов'яно-руських, але й раніших від них пам'яток. За останні роки досягнуто певних успіхів з їх виявлення не тільки в м. Буську, але й у прилеглих до нього низки населених пунктів [1; 3; 4], черговим з яких стало село Куткір. У його адміністративних межах вдалось виявити 30 незнаних досі поселень від пізнього періоду доби палеоліту до раннього середньовіччя і дати їм відповідну наукову нумерацію*. Територія села входить до складу двох геоморфологічних районів: Грядового Побужжя і Бродівської зандрової рівнини [1. С. 27], які зумовили на ній наявність певних ландшафтів – від заболоченої низовини на півдні і півден-ному сході до горбистої місцевості на заході та північному сході. Річка Ставчанка, що пересікає Куткір з півдня на північ, має протяжність близько 8 км, починаючи свій плін від сусіднього з ним Русилова. Витоки її у вигляді

© Довгань П., Конопля В., Стеблій Н., 2013

* У розвідкових роботах брали участь мешканці с. Куткір С. Кульчицький, С. Кульчицька (здобувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки), голова товариства "Бужани" З. Павлик, члени Товариства В. Ступак, Ю. Ступак і Т. Дишкант.

колись досить чисельних струмків і джерел, окремі з яких діють донині, випрямлені меліорацією. Русло Ставчанки уціліло в первинному вигляді в межах від пам'яток Куткір-7 і 9 аж до впадіння в Полтву. Ширина заплави незначна і коливається від десяти до (в окремих місцях) сотні метрів.

Геоморфологічні особливості куткірських земель наклали свій відбиток на характер ґрунтів, які у переважній більшості належать до звичайних чорноземів на лесових породах і лучно-чорноземних, та, спорадично, – до світло-сірих і сірих опідзолених (пам'ятка Куткір-16, 25, 29).

Зібраний під час розвідкових робіт речовий матеріал (уламки посуду і вироби з місцевого кременю туронського походження) більш-менш рівномірно співвідносяться за кількістю на кожній з виявлених пам'яток та цілком надається для їх культурно-хронологічного визначення. Певні труднощі відносно датування мають окремі категорії знахідок. Це, зокрема, фрагменти стінок давньоруських горщиків – без уламків вінець унеможливлена конкретніша хронологія поселення того часу, а тому їх назагал віднесено до княжої доби; кременеві вироби з багат шарових пам'яток, пов'язаних з культурами періоду енеоліту, доби бронзи і ранньозалізного віку.

Слід сказати, що на переважній більшості об'єктів археологічної спадщини Куткора знайдено фрагментовану кераміку пізнього середньовіччя.

Нижче наводимо місця їх локалізації в межах села та опис здобутих на них артефактів.

Куткір-1: черняхівська культура і давньоруський період XII–XIII ст. Південна частина (центральный відтинок) села, за 0,3 км на північ від залізничної колії, на схід від бетонного мосту шосейної дороги, пологий схил правого берега Ставчанки висотою до 6 м, територія садиби Р. Сташківа.

Черняхівська культура: три фрагменти стінок ліпних посудин світло-коричневого кольору товщиною 0,6–1,0 см.

Давньоруський період: уламок вінець горщика із закраїною діаметром 19 см, уламок денця діаметром 10 см і 13 фрагментів стінок посудин товщиною 0,5–1,1 см сірого, темно-сірого та світло-коричневого забарвлення.

Куткір-2: висоцька культура і давньоруський період. Південно-західна частина села (вул. Привокзальна, № 24–26), на схід від мосту залізничної колії, рівна ділянка надзаплавної тераси правого берега Ставчанки висотою 5–6 м. Пам'ятка розташована за 0,1 км від річки і тягнеться вздовж залізничного полотна у напрямку зі сходу на захід.

Висоцька культура: уламок вінець горщика товщиною 0,6 см і діаметром 14 см із проколом під краєм (рис. 8, 4), уламок денця діаметром 8 см, чотири фрагменти стінок посудин сіро-жовтого і світло-коричневого забарвлення товщиною 0,9–1,2 см; п'ять виробів з кременю: поздовжньо-первинний відщеп – 16×29×5 мм, скребок на первинному відщепі (напівкруте лезо сформоване нанесенням дрібно-, середньо- і крупнофасеткової лускоподібної ретуші) – 67×58×18 мм (рис. 2, 17), однобічно ретушований ребристо-поздовжній відщеп (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 34×27×11 мм (див. рис. 2, 11), двобічно ретушовані ребристо-поздовжні відщепи розмірами 45×21×7 мм (рис. 4,

21) та $44 \times 32 \times 5$ мм (див. рис. 2, 8), у першого з яких ретуш мікрозубчаста, часткова, зі спинки, у другого – дрібнозубчаста, суцільна, з черевця (ліва крайка) і мікрозубчаста, часткова, зі спинки (права крайка).

Давньоруський період: п'ять фрагментів стінок сірих і сіро-жовтих посудин товщиною 0,7–0,9 см.

На обстеженій території зафіксовано розрізнені скупчення шматків глиняних чернів і вимазки.

Куткір-3: культури тщинецька, черняхівська, райковецька і давньоруський період XII–XIII ст. За 0,3 км на південний захід від села (урочище Солонець), за 0,1 км у цьому ж напрямку від мосту залізничної колії, на рівній, з незначним нахилом до півночі, ділянці надзаплавної тераси правого берега Ставчанки висотою до 3 м, орне поле.

Тщинецька культура: шість фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,6–1,0 см з домішкою подрібненого шамоту і перепаленого кременю, п'ять артефактів з кременю, зокрема – поздовжньо-первинний відщеп – $28 \times 19 \times 4$ мм, уламок безсистемно фасетованої конкреції (аморфний нуклеус?) – $35 \times 32 \times 13$ мм, фрагмент біфасіального виробу (сокира?) – $48 \times 16 \times 12$ мм, кінцевий скребок на поздовжньому відщепі – $28 \times 22 \times 5$ мм із стрільчастим лезом, обробленим, як і один з бічних країв, дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю (рис. 3, 6) та однобічно ретушований поздовжньо-первинний відщеп (ретуш дрібнозубчаста, часткова, зі спинки) – $36 \times 31 \times 7$ мм (див. рис. 3, 5).

Черняхівська культура: три фрагменти стінок ліпних посудин сіро-коричневого кольору товщиною 0,8–1,0 см і фрагмент кружальної біконічної посудини сірого забарвлення діаметром 20 см і товщиною 0,6 см, орнаментованою на переломі скісно нанесеними канелюрами (рис. 5, 5).

Райковецька культура: 12 фрагментів стінок кружальних посудин сірого і світло-коричневого кольорів товщиною 0,9–1,7 см, один з яких декоровано горизонтальними (рис. 7, 6), а другий – хвилястими (див. рис. 6, 19) канелюрами.

Давньоруський період: два уламки вінець горщиків із закраїною діаметром 16 см (див. рис. 7, 2) та округлим краєм діаметром 8 см (див. рис. 7, 1) і 15 фрагментів стінок сірих та світло-коричневих посудин товщиною 0,7–0,9 см. Один екземпляр декоровано вузькими канелюрами (див. рис. 7, 5).

Куткір-4: давньоруський період. За 0,7 км на південний захід від села, за 0,4 км на південь від залізничної колії, на мисоподібному виступі правого берега Ставчанки висотою до 3 м над рівнем заплави, на північ від ЛЕП, орне поле.

У складі зібраної фрагментарної кераміки наявні 11 стінок сіро-жовтого, сірого, світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,8–1,4 см.

Куткір-5: висоцька культура. За 1,2 км на південний захід від села, у місці, де Ставчанка робить закрут під кутом 90° , між опорами ЛЕП № 63–64, на північ від них, на рівній ділянці правого берега річки висотою до 3 м над рівнем заплави, орне поле.

Серед знахідок наявні: чотири фрагменти стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,8–1,0 см, уламок усічено-конічного тягарця до ткацького верстата висотою 3,8 см з діаметрами основи 7 см та отвору близько 3 см (див.

рис. 6, 15), двобічно ретушований поздовжньо-первинний відщеп (ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – $30 \times 42 \times 7$ мм (див. рис. 4, 8), що виконував функцію дволезового скребла, ребристо-поздовжній відщеп із залишком жовтої кірки з ретушованими поперечним кінцем і бічною окрайкою (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – $35 \times 76 \times 10$ мм (див. рис. 3, 1) та двобічно ретушований поздовжній відщеп із взаємонаправленими негативами від сколювання (ретуш лівої окрайки дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, суцільна, з обох площин, а правої – мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – $40 \times 27 \times 6$ мм (див. рис. 4, 4).

Куткір-6: черняхівська культура і давньоруський період. За 1,2 км на південний захід від села, у місці, де Ставчанка робить закрут під кутом 90° , на рівній ділянці надзапальної тераси висотою 2 м, за 1 км на південь від залізничної колії, орне поле.

Черняхівська культура: два уламки вінець горщиків діаметрами 14 см (див. рис. 4, 15) і 20 см (див. рис. 5, 12) та десять фрагментів стінок товщиною 0,8–1,3 см. Кераміка сіро-жовтого, світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення, ліпна.

Давньоруський період: уламок вінець горщика із заокругленим краєм діаметром 10 см й 11 фрагментів стінок товщиною 0,6–1,1 см. Посуд забарвлений у сірий, світло-коричневий і сіро-коричневий кольори.

Куткір-7: тщинецька, черняхівська культури і давньоруський період. За 1,5 км на південний захід від села, на надзапальній терасі правого берега Ставчанки висотою до 2 м у місці впадіння потічка Бірок, між двома містками через них, на північ від польової дороги, орне поле.

Тщинецька культура: десять фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,7–1,1 см з домішками подрібнених шамоту і перепаленого кременю; дев'ять виробів із кременю, зокрема – аморфний нуклеус на уламку конкреції із залишком жовтої кірки – $27 \times 48 \times 39$ мм, трапецієподібна у плані сокира з лінзоподібним поперечним перетином з частково зашліфованими площинами та бічними краями – $98 \times 57 \times 15$ мм (див. рис. 3, 13), односторонній скобель на радіальному відщепі – $11 \times 24 \times 7$ мм (рис. 1, 15), односторонньо ретушовані поздовжній (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – $24 \times 20 \times 5$ мм (див. рис. 5, 3), безсистемний (ретуш мікрозубчаста, часткова, зі спинки) – $18 \times 22 \times 4$ мм (див. рис. 1, 17) і ребристо-поздовжній із взаємонаправленими негативами від сколювання (ретуш дрібнозубчаста, часткова, зі спинки) – $31 \times 34 \times 6$ мм (див. рис. 2, 5) відщепи, двобічно ретушовані ребристо-первинний (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, зі спинки, на лівій окрайці суцільна, на правій – часткова) – $39 \times 38 \times 9$ мм (див. рис. 2, 19) і ребристо-поздовжній (ретуш дрібно-зубчаста, зі спинки, на лівій окрайці часткова, на правій – суцільна) – $43 \times 25 \times 7$ мм (рис. 3: 4) відщепи та ребристий відщеп зі стрільчасто ретушованим кінцем (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – $35 \times 41 \times 10$ мм (див. рис. 2, 16).

Черняхівська культура: чотири фрагменти стінок темно-сірої і світло-коричневих ліпних посудин товщиною 0,7–1,5 см.

Давньоруський період: два уламки вінець горщиків з незначно відігнутими назовні краями – прямим діаметром 18 см (див. рис. 4, 14) і косо зрізаним

діаметром 12 см (див. рис. 4, 17), а також 28 фрагментів стінок світло-сірих, сірих, темно-сірих, світло-коричневих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,7–1,2 см. Одна знахідка декорована хвилястими борозенками (див. рис. 5, 7).

Куткір-8: культури тщинецька, висоцька, черняхівська і давньоруський період XI–XIII ст. За 2 км на південний захід від села, на рівній ділянці надзаплавної тераси лівого берега Ставчанки висотою до 2 м, за 0,4 км на північ від лісу, на захід від містка через річку, орне поле. Через пам'ятку проходить польова дорога, що прямує до джерела.

Тщинецька культура: уламок вінець горщика товщиною 0,6 см з розширеним прямим краєм діаметром 20 см (див. рис. 5, 14) і сім фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,7–1,1 см, що містять домішку подрібнених шамоту та перепаленого кременю (окремі часточки мають в поперечнику до 3–4 мм).

Висоцька культура: уламок вінець горщика товщиною 0,9 см сіро-жовтого кольору діаметром 16 см (див. рис. 5, 18), вісім фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,9–1,5 см з підвищеним вмістом подрібненого шамоту.

Черняхівська культура: уламок вінець горщика діаметром 34 см і товщиною 1 см, чорний тулуб якого був обличкований світло-коричневим ангобом (див. рис. 5, 22), 13 фрагментів стінок світло-коричневих ліпних посудин (у п'яти екземплярів внутрішні поверхні чорні) товщиною 0,7–1,1 см.

Давньоруський період: два уламки вінець з манжетоподібним краєм діаметром 18 см (див. рис. 7, 16) і пружкоподібним виступом діаметром 19 см (див. рис. 5, 11), а також 27 фрагментів боковин світло-сірих, сірих, сіро-жовтих, світло-коричневих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,6–1,0 см. Один екземпляр орнаментовано слаборельефними канелюрами (див. рис. 7, 15).

Серед підйомного матеріалу наявні усічено-кулястий розтирач із сірого кварциту діаметром 6,7 см і висотою 5,1 см та шість артефактів з кременю, зокрема: ребристо-поздовжній відщеп – $21 \times 22 \times 7$ мм, кінцевий скребок з похилим лезом (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна) на безсистемному відщепі – $19 \times 15 \times 4$ мм (див. рис. 4, 5), ребристо-поздовжній відщеп із залишком жовтої кірки з ретушованим поперечним кінцем (ретуш дрібно- і крупнофасеткова лускоподібна, зі спинки) – $24 \times 22 \times 7$ мм (див. рис. 2, 4), однобічно ретушовані первинний (ретуш дрібнозубчаста, часткова, з черевця) – $37 \times 29 \times 6$ мм (див. рис. 6, 1) і поздовжній (ретуш мікрозубчаста, часткова, з черевця) – $27 \times 25 \times 5$ мм (див. рис. 3, 7) відщепи, а також поздовжній із взаємонаправленими негативами від сколювання з ретушованими поперечним кінцем і бічним краєм (ретуш дрібнозубчаста, часткова, з черевця) – $37 \times 35 \times 6$ мм (див. рис. 3, 9).

Куткір-9: висоцька культура і давньоруський період. За 1,2 км на південний захід від села, в урочищі Тербіжжя, на луговій терасі лівого берега Ставчанки висотою до 1,5 м, за 0,15 км на північ від лісу. Сліди пам'ятки простежено у смузі довжиною до 0,3 км при ширині 50–60 м, що тягнеться по лінії південь–північ. Тут проходить польова дорога. Речові матеріали зібрано з орного поля.

Висоцька культура: 21 фрагмент стінок світло-коричневих посудин (п'ять з них рустовані) товщиною 0,6–1,6 см. У восьми знахідок внутрішні

поверхні чорні. Для кераміки властива інтенсивна домішка піску і різної грануляції подрібнений шамот. На увагу заслуговує екземпляр, орнаментований вертикально нанесеними борозенками, які пересікає інша, горизонтальна (див. рис. 5, 15).

Цей речовий комплекс доповнюють шість кременевих артефактів, зокрема: поздовжній відщеп – $19 \times 20 \times 5$ мм; однобічно ретушовані поздовжній із взаємонаправленими негативами від сколювання (ретуш мікрозубчаста, суцільна, з черевця) – $32 \times 39 \times 4$ мм (див. рис. 4, 12), поздовжній з негативами від поперечного сколювання (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, з черевця) – $42 \times 37 \times 5$ мм (див. рис. 4, 11), поздовжньо-ребристий (ретуш дрібнозубчаста, часткова, зі спинки, на лівій окрайці наявна ретушована виїмка для кращої фіксації у руці) – $32 \times 38 \times 8$ мм (див. рис. 4, 7) відщепи; поздовжньо-первинний відщеп з обробленими поперечним кінцем (ретуш зі спинки, дрібно- і середньо-фасеткова лускоподібна, з черевця – дрібнофасеткова лускоподібна) і двома бічними краями (на лівому ретуш дрібно- і середньофасеткова, лускоподібна, часткова, зі спинки, а на правому – дрібнозубчаста, часткова, з обох площин) – $47 \times 27 \times 12$ мм (див. рис. 4, 14); двобічно ретушований поздовжній відщеп із залишком жовтової кірки (ретуш суцільна, на лівій окрайці дрібно- і середньофасеткова, лускоподібна, зі спинки та мікрозубчаста, з черевця, а на правій – дрібнофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – $39 \times 34 \times 8$ мм (див. рис. 4, 10).

Давньоруський період: вісім фрагментів стінок сірих, сіро-жовтих і темно-сірих посудин товщиною 0,5–0,7 см. На одному з них є декор у вигляді слаборельєфних канелюр. Цю кераміку попередньо можна датувати XII–XIII ст.

Куткір-10: культури лінійно-стрічкової кераміки, висоцька, черняхівська і давньоруський період. За 1 км на південний захід від села, на рівній ділянці лугової тераси лівого берега Ставчанки висотою до 2 м, яка у цьому місці робить подвійний закрут під кутом 90° , за 0,4 км на захід від краю лісу, навпроти бетонних опор ЛЕП № 64–64, що розташовані на протилежному березі, територія орного поля.

Культура лінійно-стрічкової кераміки: фрагмент стінки опуклобокої столової посудини сірого кольору (злам сіро-жовтий) діаметром 14 см і товщиною 0,6 см, нижня частина поздовжньої пластини – $18 \times 17 \times 4$ мм, двобічно ретушовані середні частини поздовжніх пластин розмірами $19 \times 17 \times 3$ мм (див. рис. 1, 7) і $28 \times 15 \times 4$ мм (див. рис. 1, 8), окрайки яких оброблені зі спинок суцільно нанесеною мікрозубчастою ретушшю.

Висоцька культура: уламок плоскої накривки діаметром 14 см і товщиною 0,6 см (див. рис. 7, 3), сім фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,7–1,4 см з інтенсивною домішкою піску та подрібненого шамоту, п'ять відщепів: безсистемно-первинний $21 \times 17 \times 6$ мм, поздовжньо-первинні – $10 \times 19 \times 3$, $37 \times 21 \times 11$ мм і поздовжні – $23 \times 15 \times 4$, $41 \times 38 \times 10$ мм; однобічно ретушований поздовжньо-первинний відщеп – (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – $37 \times 30 \times 6$ мм (див. рис. 2, 2); двобічно ретушований поздовжній відщеп (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, на лівій окрайці часткова, зі спинки, на правій – суцільна, з черевця) – $35 \times 25 \times 5$ мм (див. рис. 2,

6); поздовжньо-ребристий відщеп зі стрільчасто ретушованим кінцем (ретуш дрібнозубчаста, зі спинки) – 32×26×5 мм (див. рис. 2, 3).

Черняхівська культура: уламки вінець кружальних горщика чорного кольору діаметром 14 см і товщиною 0,6 см (див. рис. 4, 6) та сіро-коричневої миски діаметром 26 см і товщиною 0,5 см (див. рис. 6, 12); десять фрагментів стінок ліпних посудин сіро-жовтого, світло-коричневого і сіро-коричневого кольорів товщиною 0,8–1,2 см. У шести знахідок внутрішні поверхні чорні.

Давньоруський період: дев'ять фрагментів стінок посудин сірого, сіро-жовтого і світло-коричневого забарвлення товщиною 0,6–0,8 см.

Куткір-11: черняхівська культура. За 0,9 км на південний захід від села, за 0,3 км на південь від залізничної колії, за 0,2 м на захід від ЛЕП, на схід від кута лісу, на рівній ділянці надзаплавної тераси лівого берега Ставчанки висотою до 3 м, орне поле. Із заходу від пам'ятки розташований місток через фосу.

Фрагментарну ліпну кераміку репрезентують десять фрагментів стінок сірих і світло-коричневих посудин (у шести екземплярів внутрішні поверхні чорні) товщиною 0,7–1,3 см.

Куткір-12: черняхівська культура і давньоруський період XII–XIII ст. За 0,7 км на південний захід від села, на схід від меліоративного рову з містком, на видовженому виступі лівого берега Ставчанки висотою до 2 м над рівнем заплави, поблизу джерела з бетонним колодцем, попри польову дорогу (тягнеться з південного краю пам'ятки), орне поле. Підйомний матеріал фіксувався у смузі довжиною до 0,2 км при ширині 60–70 м.

Черняхівська культура: уламок вінець сіро-жовтої миски товщиною 0,6 см і діаметром 24 см (див. рис. 4, 18), 11 фрагментів боковин посудин світло-коричневого та сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,6–1,2 см, що належать ліпному посуду, натомість до кружального, світло-коричневого кольору, віднесені два фрагменти стінок товщиною 0,6 см і уламок денця на піддоні діаметром 8 см.

Давньоруський період: 14 фрагментів стінок сірих і світло-сірих посудин товщиною 0,5–1,1 см.

Знайдені скол і фрагмент розтирача із сіро-рожевого кварциту.

Куткір-13: культури висоцька, черняхівська, давньоруський період. За 1 км на південний захід від села, за 0,5 км на південь від залізничної колії, на меандроподібному виступі правого берега Ставчанки висотою до 3 м, орне поле. З півдня пам'ятку оконтурює польова дорога.

Висоцька культура: 19 фрагментів стінок (три рустовані) світло-коричневих посудин товщиною 0,7–1,3 см, чотири кременеві знахідки – уламок (перепалений) типологічно невизначеного сколу, поздовжній відщеп – 18×30×3 мм, однобічно ретушований поздовжній відщеп (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 43×23×6 мм (див. рис. 3, 14) і скребло на поздовжньо-первинному відщепі (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна, суцільна, зі спинки) – 46×33×11 мм (див. рис. 4, 16).

Можливо, з цим періодом слід пов'язувати дископодібний розтирач на уламку сірого кварциту – 85×82×41 мм.

Черняхівська культура: уламок вінець банкоподібної посудини діаметром 24 см і товщиною 0,8 см (див. рис. 5, 10), уламок денця діаметром 12 см і товщиною 1,4 см, п'ять фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого та сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,7–1,3 см.

Давньоруський період: 13 фрагментів стінок сірих, темно-сірих і світло-коричневих посудин товщиною 0,5–0,8 см.

Куткір-14: пізній палеоліт, культури висоцька, черняхівська і давньоруський період. За 0,3 км на південний захід від села, на меандроподібному виступі лівого берега Ставчанки висотою до 5 м над рівнем заплави, за 0,4 км на північ від залізничної колії, орне поле. З північного сходу пам'ятку оконтурює невеликий за розмірами ставок, а із заходу і півночі – польова дорога.

Пізній палеоліт репрезентують такі артефакти: одноплощадковий пірамідальний нуклеус (площадка підправлена безсистемним сколюванням) із залишком жовтої кірки – 76×31×22 мм (див. рис. 1, 1), поздовжньо-первинна – 29×11×5 мм і поздовжні – 35×18×5, 45×21×6 мм пластини, середня частина поздовжньої пластини – 44×10×3 мм та поздовжній відщеп – 29×20×4 мм. Усі вони вкриті біло-голубою патиною.

Висоцька культура: вісім фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,7–1,0 см, поздовжньо-первинний відщеп – 42×22×11 мм і двобічно ретушований ребристо-поздовжній відщеп (ретуш дрібно- та середньозубчаста, суцільна, зі спинки) – 41×25×5 мм (див. рис. 2, 18).

Черняхівська культура: уламок денця діаметром 12 см і 14 фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого кольору (у трьох внутрішні поверхні чорні) товщиною 0,8–1,4 см; уламок верхньої частини біконічної миски світло-сірого забарвлення товщиною 0,5 см з відігнутим назовні і розширеним краєм діаметром 20 см (див. рис. 6, 11), уламок вінець миски цеглястого кольору із загнутим досередини заокругленим краєм діаметром 24 см і товщиною 0,9 см (див. рис. 5, 1), уламок денця на кільцевому піддоні діаметром 8 см (див. рис. 6, 10) та п'ять фрагментів стінок сіро-жовтого і сірого забарвлення товщиною 0,5–0,9 см, що належать кружальному посуду.

Давньоруський період: два уламки вінець горщиків з відхиленими назовні і потовщеними краями діаметрами 16 см (див. рис. 7, 4) і 23 см та 15 фрагментів боковин сіро-жовтих, сірих і світло-коричневих посудин товщиною 0,6–1,1 см.

На обстеженій території відмічені розрізнені скупчення уламків глиняних черенів і шматочки вимазки.

Куткір-15: культури висоцька, черняхівська, райковецька і давньоруський період. За 0,3 км на південний захід від села, на надзаплавній терасі лівого берега Ставчанки висотою до 2–3 м, вздовж західного і північного берегів овального у плані ставка розміром 0,15×0,1 км, на південь від залізничної колії, територія орного поля. Навпроти через річку розташована пам'ятка Куткір-3.

Висоцька культура: уламок вінець лійчастоподібної миски з відігнутим назовні краєм діаметром 16 см і товщиною 0,9 см (див. рис. 7, 4), 16 фрагментів стінок товщиною 0,5–1,2 см. Сіро-жовтий і світло-коричневий посуд містить у

глиняній масі пісок і подрібнений шамот. Серед дев'яти виробів з кременю наявні: два відщепи із суцільним негативом – $13 \times 16 \times 3$ і $21 \times 36 \times 5$ мм, фрагмент типологічно не визначеного біфасіального виробу (можливо від овальної у поперечному перетині сокири) – $20 \times 29 \times 14$ мм, двосекційний скобель на безсистемному відщепі $28 \times 26 \times 6$ мм (див. рис. 1, 14), однобічно ретушовані відщепи із суцільним негативом (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – $46 \times 41 \times 8$ мм (див. рис. 1, 11) і ребристо-поздовжній (ретуш мікрозубчаста, часткова, зі спинки) – $38 \times 36 \times 8$ мм (див. рис. 2, 1), двобічно ретушовані відщепи: ребристо-поздовжній (ретуш мікрозубчаста, зі спинки, на лівій крайці суцільна, на правій – часткова) – $35 \times 24 \times 4$ мм (див. рис. 1, 12) і поздовжньо-первинний із залишками негативів від поперечного сколювання (ретуш дрібнозубчаста, зі спинки, на лівій крайці часткова, на правій – суцільна) – $45 \times 31 \times 6$ мм (див. рис. 1, 13).

Черняхівська культура: 11 фрагментів стінок ліпних посудин й уламок вінець горщика з розширеним краєм діаметром 25 см (див. рис. 3, 6), що мають товщину 0,7–1,3 см та забарвлені у світло-коричневий колір; уламки петельчастої ручки шириною 3 см і товщиною 1,2 см, двох вінець горщиків з невисокою (див. рис. 3, 5) і видовженою (див. рис. 5, 19) горловинами діаметрами 6 та 22 см, два уламки донець на кільцевих піддонах діаметрами 8 см (див. рис. 6, 13) та 10 см і два фрагменти стінок кружальних посудин світло-сірого (одна знахідка чорного) забарвлення та товщиною 0,6–1,1 см.

Райковецька культура: п'ять фрагментів стінок кружальних посудин світло-коричневого і сіро-коричневого кольорів товщиною 0,8–1,2 см, один з яких орнаментовано вузькими горизонтальними канелюрами (див. рис. 7, 14).

Давньоруський період: 17 фрагментів боковин сірих, сіро-жовтих і світло-коричневих посудин товщиною 0,5–0,9 см.

Куткір-16: культура черняхівська і давньоруський період XII–XIII ст. Південно-західна околиця села, на північ від залізничної колії (прилегла до неї городи), на схід і південний схід від цвинтаря, пологий схил лівого берега Ставчанки висотою 7–8 м над рівнем заплави.

Черняхівська культура: два фрагменти стінок ліпних посудин світло-коричневого кольору (у одного внутрішня поверхня чорна) товщиною 0,9 см.

Давньоруський період: два уламки вінець горщиків із закраїною діаметром 20 см (див. рис. 7, 13) і 24 см (див. рис. 7, 7) та три фрагменти стінок товщиною 0,8–0,9 см. Посуд має світло-сіре, сіро-коричнєве і чорне забарвлення.

Куткір-17: тщинецька культура і давньоруський період. За 0,5 км на захід від південно-західної околиці села, задернована територія піщаного кар'єра, 0,3 км на північ від залізничної колії, рівна ділянка надзаплавної тераси правого берега р. Полтви висотою 4–5 м.

Тщинецька культура: десять фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,5–1,0 см з домішкою жорстви (спорадично), подрібнених шамоту і перепаленого кременю; шість артефактів з кременю: два відщепи – поздовжній – $10 \times 16 \times 2$ мм та із суцільним негативом – $16 \times 11 \times 3$ мм, середня частина біфасіального серпа – $24 \times 26 \times 10$ мм, ребристо-поздовжній відщеп з ретушованими поперечним кінцем і бічними краями (ретуш дрібно- і середньо-

фасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – $30 \times 31 \times 5$ мм (див. рис. 2, 14), двобічно ретушовані ребристо-поздовжні (ретуш суцільна, зі спинки, на лівій крайці мікрозубчаста, на правій – дрібно- і середньофасеткова, лускоподібна) – $39 \times 33 \times 7$ мм (див. рис. 1, 4) та поздовжній із взаємонаправленими негативами від сколювання (ретуш мікрозубчаста, зі спинки, на лівій крайці суцільна, на правій – часткова) – $39 \times 32 \times 5$ мм (див. рис. 1, 9) відщепи.

Давньоруський період: вісім фрагментів стінок сіро-жовтих і темно-сірих посудин товщиною 0,6–0,8 см.

Куткір-18: княжа доба. Північно-західна частина села, на північний схід від цвинтаря, пологий схил лівого берега Ставчанки висотою до 5 м над рівнем заплави, територія городів. Зібрано дев'ять фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,6–1,0 см, які за технологічними ознаками можна датувати XII–XIV ст. Тут траплялись знахідки глиняної вимазки.

Куткір-19: княжа доба. Західна частина села, пологий схил лівого берега Ставчанки висотою до 8 м над рівнем заплави, територія садиби П. Красевського.

У цьому місці знайдено шість фрагментів стінок сірих, темно-сірих і світло-коричневих посудин товщиною 0,5–0,9 см.

Куткір-20: давньоруський період XII–XIII ст. Центральна (південна) частина села, на південь від шосейної дороги і мосту через Ставчанку (пологий схил лівого берега висотою до 8 м над рівнем заплави), територія садиби В. Гнатишина. Крім значної кількості фрагментарної кераміки XIV–XVII ст., тут трапились чотири фрагменти стінок сірих і світло-коричневих посудин товщиною 0,7–1,1 см, що датуються княжою добою.

Куткір-21: давньоруський період. Центральна частина села, за 0,5 км на південний захід від церкви, пологий схил правого берега Ставчанки висотою до 6 м над рівнем заплави, садиба Б. Пукача.

З території городу зібрано 12 фрагментів стінок сірих, світло-коричневих і чорних посудин (два орнаментовано врізними горизонтальними борозенками) товщиною 0,5–1,0 см. Тут знайдено кременевий скол до кресала з мікрориццями по бічних краях.

Куткір-22: давньоруський період. Північно-східна частина села, пологий схил правого берега Ставчанки висотою до 6–8 м над рівнем заплави (в цьому місці її ширина становить близько 10 м), на південь від шосейного мосту, території садиби М. Огієнка.

Зібрано 12 фрагментів стінок посудин сірого, сіро-жовтого і світло-коричневого забарвлення товщиною 0,6–0,8 см. Два з них орнаментовано слабо-рельєфними горизонтальними канелюрами (див. рис. 7, 11). Попередньо цей посуд можна датувати XII–XIII ст. Тут трапились фрагментарні посудини XIV–XVII ст. Окремішню позицію займає верхня частина трапецієподібної у плані кременевої сокири з лінзоподібним поперечним перетином, на обох площинах якої залишились невеликі ділянки з жовтою кіркою – $60 \times 39 \times 15$ мм (див. рис. 1, 16). Вони, спільно з бічними краями, піддані частковому шліфуванню.

Куткір-23: давньоруський період XII–XIII ст. Північно-східна частина села, на південний схід від дерев'яної церкви XVIII ст., на дугоподібному

виступі лівого берега Ставчанки висотою 4–5 м над рівнем заплави, територія городів на схід і захід від садиби М. Сендеги.

Зібрано уламок вінець темно-сірого горщика товщиною 0,6 см і діаметром 18 см (див. рис. 6, 1) та шість фрагментів стінок сірого і сіро-коричневого кольорів товщиною 0,6–0,9 см. Три екземпляри декоровано слаборельєфними канелюрами (див. рис. 6, 5, 6).

Куткір-24: культури городоцько-здовбицька, висоцька і давньоруський період. Північно-східна околиця села, у цьому ж напрямку від церкви, пологий схил правого берега Ставчанки висотою до 8 м над рівнем заплави, на північ від лінії телефонного зв'язку і польової дороги, що проходить повз неї, територія городів. До південно-західного краю пам'ятки прилягає металевий місток через річку.

Городоцько-здовбицька культура: уламок вінець посудини (амфори?) з вертикальною стінкою горловини діаметром 8 см і товщиною 0,5 см, прикрашеної двома паралельними рядами відтисків “шнура” (див. рис. 6, 3), уламок петельчастої ручки шириною 3,0–3,3 см і товщиною 0,7–1,1 см, декорованої подвійно нанесеними двома рядами відбитків аналогічного штампа (див. рис. 5, 13), два фрагменти стінок посудин товщиною 0,5–0,6 см.

Кераміка світло-коричневого забарвлення включає домішку піску (підвищений вміст), жорстви і мікрочасточок потовченого перепаленого кременю.

Висоцька культура: чотири фрагменти стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,7–0,9 см, з яких один орнаментовано наліпним пружком з пальцевими заціпами (див. рис. 7, 17).

Давньоруський період: 25 фрагментів стінок сірих, темно-сірих, сіро-жовтих, світло-коричневих та сіро-коричневих посудин товщиною 0,5–0,9 см. Один з них прикрашено горизонтально нанесеними вузькими канелюрами і борозенками (див. рис. 7, 18).

На площі пам'ятки виявлено вісім кременевих виробів, а саме: два відщепи – поздовжній – 24×21×3 мм і ребристо-поздовжній – 34×28×8 мм, аморфний двоплощадковий нуклеус із залишком жовтої кірки – 30×33×10 мм (див. рис. 3, 2), скребло на поздовжньому відщепі із взаємонаправленими негативами від сколювання з частково уцілілою жовтою кіркою (ретуш дрібно- і середньо фасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – 37×35×10 мм (див. рис. 4, 3), двобічно ретушований поздовжній відщеп (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 18×28×4 мм (див. рис. 2, 15), однобічно ретушовані поздовжньо-первинний (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі сторони спинки) – 25×25×6 мм (див. рис. 5, 4) і поздовжній з аналогічним видом ретуші, способом та місцем її нанесення – 44×32×4 мм (див. рис. 1, 3).

Культурно-хронологічне визначення цих знахідок проблематичне.

Куткір-25: висоцька культура і давньоруський період XII–XIII ст. За 0,7 км на південний схід від села, на пологому схилі лівого берега безіменного струмка (правосторонній доплив Ставчанки) висотою 8–10 м над рівнем заплави, на північ від триповерхового корпусу лісництва, територія городів. Із

заходу пам'ятки проходить ЛЕП. Підйомний матеріал залягав неподалік від місця впадіння потічка в річку.

Висоцька культура: чотири фрагменти стінок сірої і світло-коричневих посудин товщиною 0,8–1,1 см, один з яких рустований. У складі глиняної маси наявні пісок і подрібнений шамот. Знайдено чотири артефакти з кременю: поздовжній відщеп – 29×27×6 мм (див. рис. 1, 18), однобічно ретушовані поздовжньо-первинний (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 29×31×3 мм (див. рис. 2, 12) і ребристо-поздовжній (ретуш дрібнозубчаста, часткова, зі спинки) – 23×32×10 мм (див. рис. 4, 9) відщепи.

Давньоруський період: дев'ять фрагментів стінок сірих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,5–0,9 см, три з яких орнаментовано слабореельськими канелюрами (див. рис. 7, 19, 20).

Куткір-26: культури волинсько-люблінська, городоцько-здовбицька, висоцька і черняхівська. За 1 км на південний схід від села, на рівній ділянці правого берега р. Полтви висотою до 5–6 м над рівнем заплави, у місці впадіння в неї безіменного струмка, територія городів. Із заходу від пам'ятки проходять ЛЕП і польова дорога, що прямує до корпусу лісництва, а з півночі – інша ЛЕП, під прямим кутом до згаданої. В створі між ними на орному полі простежено значну кулість шматків від глиняних черенів і вимазки.

Волинсько-люблінська культура: чотири фрагменти стінок світло-коричневих і темно-сірої посудин товщиною 0,6–0,8 см з помірно лискучими поверхнями, двобічно ретушована первинна пластина (ретуш мікрозубчаста, суцільна, з черевця) – 60×21×8 мм (див. рис. 1, 5), вкладень до серпа з кутовою заполіровкою ретушованого леза (ретуш дрібнозубчаста, з черевця) на нижній частині поздовжньої пластини – 49×19×5 мм (див. рис. 1, 6), середня частина поздовжньої пластини з ретушованими скісним кінцем (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, крута, зі спинки) і бічною крайкою (ретуш дрібно- і середньо-фасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – 56×18×4 мм (див. рис. 1, 2), у верхній частині якої наявна з черевця ретушована виїмка для фіксації у руків'ї, двобічно ретушований поздовжній відщеп (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – 42×30×5 мм (див. рис. 1, 10).

Городоцько-здовбицька культура: уламок вінець посудини світло-коричневого кольору із злегка опуклою і відігнутою назовні горловиною діаметром 12 см (див. рис. 5, 6), уламок вінець горщика аналогічного забарвлення діаметром 16 см з овальним наліпом під краєм (див. рис. 5, 2), декорованого відбитками “шнура” (зберігся частково), фрагмент стінки сіро-коричневої посудини товщиною 0,7 см, що містить у глиняній масі подрібнені шамот і перепалений кремень, уламок (середня частина) біфасіального серпа – 32×43×13 мм (див. рис. 2, 10).

Висоцька культура: 13 фрагментів стінок сіро-жовтих, світло-коричневих і сіро-коричневих посудин (п'ять з них покриті рустом, а один орнаментовано пружком з пальцевими защипами) товщиною 0,9–1,7 см.

Черняхівська культура: чотири фрагменти стінок ліпних посудин світло-коричневого кольору товщиною 0,9–1,1 см, п'ять фрагментів стінок кружальних

посудин чорного і сіро-жовтого забарвлення товщиною 0,7–1,1 см, один з яких декоровано горизонтальними пружками (див. рис. 6, 17).

З території пам'ятки підібрано п'ять артефактів з кременю: фрагмент типологічно неокресленого розтирача – $21 \times 43 \times 47$ мм, ребристий (скол із серпа) – $20 \times 27 \times 5$ мм, із суцільним негативом – $19 \times 18 \times 3$ мм, поздовжній – $33 \times 30 \times 4$ мм і безсистемно-первинний – $24 \times 23 \times 6$ м відщепи. Культурно-хронологічна інтерпретація цих знахідок проблематична.

Куткір 27: культури висоцька, райковецька (?) і давньоруський період. За 1 км на схід від села, на північ від шосейної дороги, що прямує з Красного, при в'їзді до корпусу лісництва, на рівній ділянці надзапавної тераси правого берега безіменного потічка висотою до 3 м (правосторонній доплив Ставчанки), територія городів.

Висоцька культура: сім фрагментів стінок світло-коричневих і сірих посудин товщиною 1,0–1,2 см з домішкою піску та подрібненого шамоту, два відщепи: поздовжньо-первинний – $20 \times 17 \times 5$ мм, ребристий – $16 \times 22 \times 3$ мм.

Райковецька культура: уламок вінець горщика з незначно відігнутих та заокругленим краєм товщиною 1,2 см і діаметром 14 см (див. рис. 5, 24), а також фрагмент боковини посудини товщиною 16 см, декорованої горизонтальною канелюрою (див. рис. 5, 16). Знахідки кружальні, світло-коричневі, з підвищеним вмістом дрібного піску.

Давньоруський комплекс знахідок репрезентують уламок денця діаметром 11 см і сім фрагментів стінок посудин сірого, сіро-жовтого та світло-коричневого забарвлення товщиною 0,7–0,8 см, які за технологією виготовлення доречно пов'язувати з XII–XIII ст.

Куткір-28: культура тщинецька, черняхівська, райковецька і давньоруський період XI–XIII ст. За 1,5 км на схід від села, за 1 км на північний схід від триповерхового корпусу лісництва, в урочищі Ксьондзова Гора, на рівній ділянці надзапавної тераси правого берега р. Полтви висотою 10–12 м, територія городів. З півночі пам'ятку оконтурює улоговина, по якій протікає струмок від діючого джерела, що впадає в річку.

Тщинецька культура: фрагмент стінки світло-коричневої посудини товщиною 0,9 см з домішкою піску і дрібних фракцій перепаленого кременю, дев'ять артефактів з кременю: три відщепи – із суцільним негативом – $27 \times 34 \times 6$ мм, поздовжньо-первинний – $50 \times 31 \times 13$ мм і поздовжній (перепалений) – $18 \times 19 \times 4$ мм; аморфний одноплощадковий нуклеус з однією площиною відокремлення сколів – $27 \times 44 \times 19$ мм (див. рис. 2, 9); уламок заготовки біфасіального виробу (сокири?) – $47 \times 34 \times 15$ мм (див. рис. 2, 7); однобічно ретушований ребристо-поздовжній відщеп (ретуш дрібнозубчаста, часткова, зі спинки) – $62 \times 42 \times 12$ мм (див. рис. 4, 19); двобічно ретушовані відщепи: поздовжній (ретуш дрібнозубчаста, часткова, на лівій крайці зі спинки, на правій – з обох площин) – $35 \times 30 \times 5$ мм (див. рис. 4, 21), поздовжній із залишком жовтої кірки (ретуш дрібнофасеткова, суцільна, зі спинки) – $48 \times 41 \times 10$ мм (див. рис. 3, 3) і поздовжній із взаємонаправленими негативами від сколювання

(ретуш мікрозубчаста, на лівій крайці часткова, зі спинки, а на правій – суцільна, з черевця) – $32 \times 35 \times 8$ мм (див. рис. 4, 13).

Черняхівська культура: уламки вінець горщика діаметром 18 см (див. рис. 1, 6) і денця діаметром 12 см та 14 фрагментів боковин ліпних посудин товщиною 0,6–1,5 см сірого, сіро-жовтого, світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення.

Райковецька культура: два фрагменти стінок кружальних посудин світло-коричневого (товщина 1,2 см) і чорного (товщина 1,4 см) кольору з домішкою піску та мікрочасток шамоту, уламок вінець горщика діаметром 21 см і товщиною 1 см (див. рис. 5, 20) та фрагмент боковини посудини товщиною 1,2 см, який декоровано прямими (горизонтальна і скісна) та хвилястими канелюрами (див. рис. 5, 13). Ці знахідки ліпної кераміки мають світло-коричневе забарвлення з домішкою подрібненого шамоту у глиняній масі.

Давньоруський період характеризують три уламки вінець горщиків з манжетоподібними краями (див. рис. 6, 2, 4, 8) і чотири фрагменти стінок сірого та темно-сірого забарвлення товщиною 0,6–0,8 см.

Куткір-29: культури тщинецька, черняхівська і давньоруський період XI–XIII ст. За 1,5 км на північний схід від села, на рівній ділянці надзаплавної тераси правого берега р. Полтви висотою до 15 м, за 0,3 км на захід від лісу, на північ від улоговини із струмком, що витікає з діючого джерела і під прямим кутом прямує до річки, територія городів.

Тщинецька культура: три фрагменти стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,6–1,0 см з домішкою подрібнених шамоту і перепаленого кременю, а також чотири відщепи – безсистемно-первинний – $27 \times 15 \times 2$ мм, поздовжній – $34 \times 26 \times 8$, $49 \times 48 \times 10$ мм і ребристий – $26 \times 35 \times 4$ мм, кінцевий скребок з напівкруглим лезом (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна) на первинному відщепі – $53 \times 47 \times 13$ мм (див. рис. 3, 15), однобічно ретушовані поздовжній (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – $23 \times 23 \times 3$ мм (див. рис. 4, 2) і поздовжньо-первинний із взаємонаправленими негативами від сколювання (ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – $31 \times 32 \times 9$ мм (див. рис. 3, 12) відщепи, двобічно ретушований ребристо-поздовжній відщеп із залишком жовтої кірки (ретуш дрібно- і середньозубчаста, зі спинки, на лівій крайці суцільна, на правій – часткова) – $47 \times 43 \times 10$ мм (див. рис. 3, 11), односекційний скобель на поздовжньому відщепі – $25 \times 31 \times 5$ мм (див. рис. 2, 13) та уламок (верхня частина) біфасіального серпа – $30 \times 27 \times 7$ мм (див. рис. 3, 10).

Черняхівська культура: 11 фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,6–1,1 см та три аналогічні знахідки кружального посуду сірого кольору товщиною 0,7–1,2 см.

Давньоруський період: уламок вінець горщика з косо зрізаними краєм діаметром 18 см (див. рис. 5, 21), уламок денця діаметром 14 см і 19 фрагментів стінок сірих, темно-сірих та світло-коричневих посудин товщиною 0,5–1,0 см. Три екземпляри орнаментовані вузькими горизонтальними (див. рис. 6, 7) та аналогічними у поєднанні з хвилястими (див. рис. 5, 9, 7, 9) канелюрами.

Куткір-30: давньоруський період XII–XIII ст. Північно-східна околиця села, на північ від церкви, пологий схил лівого берега Ставчанки висотою 5–6 м над рівнем заплави, територія присадибних ділянок М. Берези і Д. Гередка.

Підйомний матеріал характеризують уламок вінець горщика із закраїнкою діаметром 22 см, декорованого врізними прямолінійними борозенками (див. рис. 6, 18) і чотири фрагменти стінок посудин сірого кольору товщиною 0,5–0,8 см.

Таким чином, під час суцільних археологічних розвідок у басейні Ставчанки виявлено 30 нових пам'яток широкого хронологічного діапазону. На одній із них є пізньопалеолітичний горизонт, на інших (також по одній) – нашарування культур лінійно-стрічкової кераміки і волинсько-люблінської; на двох – матеріали городоцько-здовбицької культури, на шести – тцінецької, на 12 – висоцької, на 15 – черняхівської, на чотирьох – культури типу Лука-Райковецька, а на 27 з них – давньоруського періоду, переважно XII–XIII ст.

Ці пам'ятки археології суттєво доповнили археологічну карту Верхнього Побужжя. Вони, разом із виявленими недавно давніми поселеннями в басейні Гологірки, Солотвиної та інших допливів Західного Бугу, дозволяють вималювати картину заселення мікрорегіону на різних хронологічних відтинках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конопля В. М., Стеблій Н. Я. Матеріали з нижніх культурно-хронологічних горизонтів північно-східної частини городища літописного Бужська // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 81–110.
2. Природа Львівської області. За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1972.
3. Стеблій Н. Я. Звіт про суцільні археологічні обстеження у Буському районі Львівської області в 2009 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
4. Стеблій Н. Я. Пам'ятки черняхівської культури з околиць с. Андріївка Буського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 140–171.

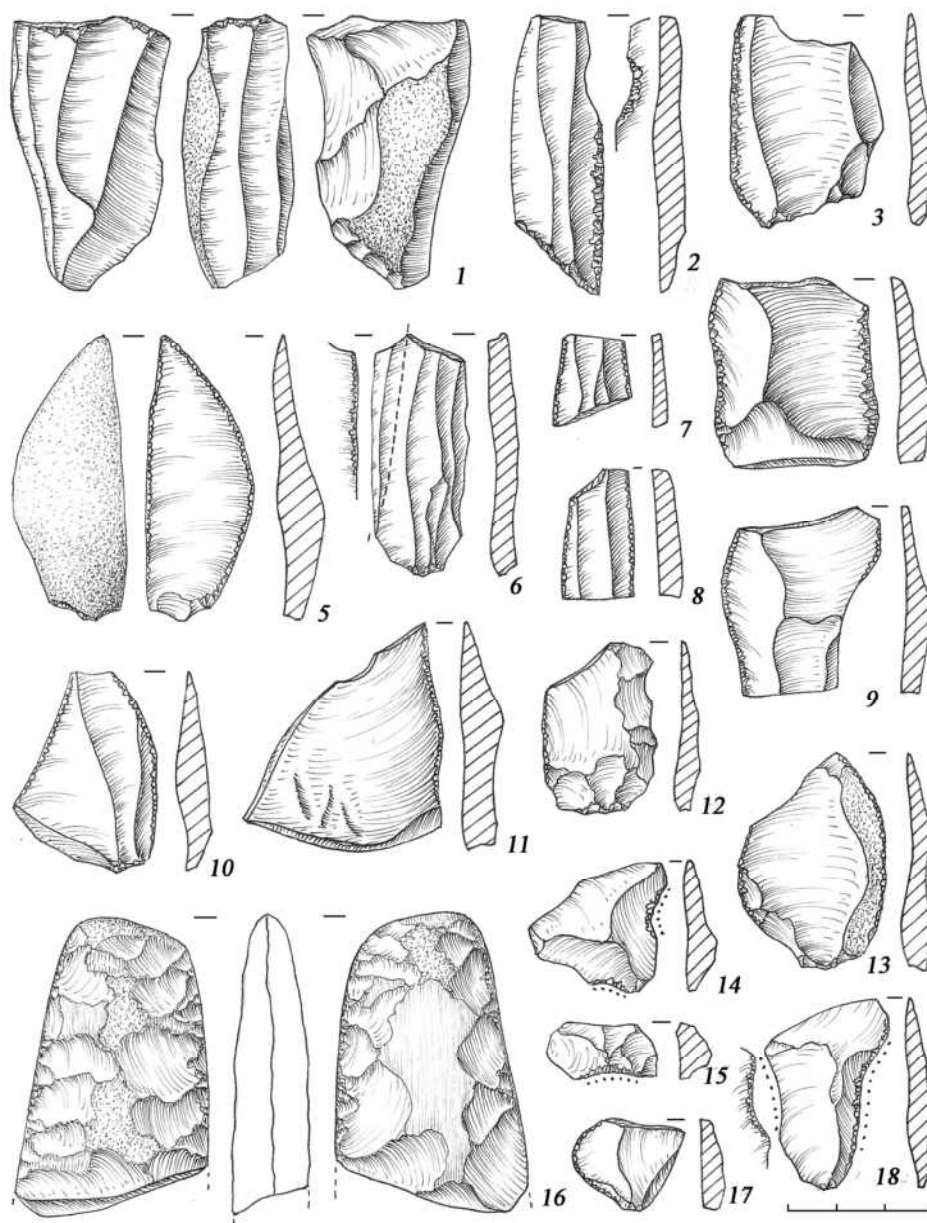

Рис. 1. Матеріали з пам'яток Куткір 7: 15, 17; Куткір 10: 7, 8; Куткір 14: 1;
 Куткір 15: 11–14; Куткір 17: 4, 9; Куткір 22: 16; Куткір 24: 3;
 Куткір 25: 18; Куткір 26: 2, 5, 6, 10.

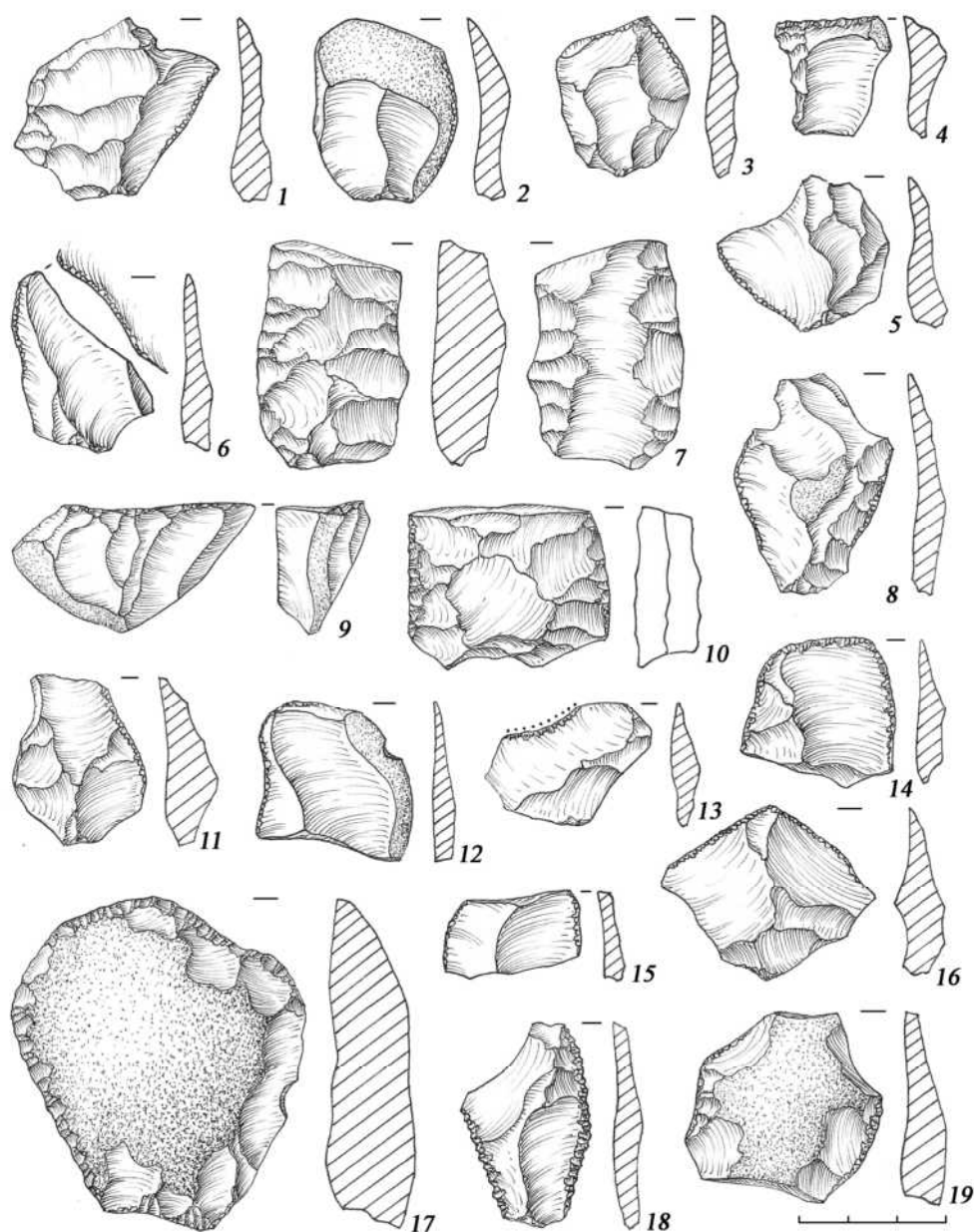

Рис. 2. Матеріали з пам'яток Куткір 2: 8, 11, 17; Куткір 7: 5, 16, 19; Куткір 8: 4; Куткір 10: 2, 3, 6; Куткір 14: 18; Куткір 15: 1; Куткір 17: 14; Куткір 24: 15; Куткір 25: 12; Куткір 26: 10; Куткір 28: 7, 9; Куткір 29: 13.

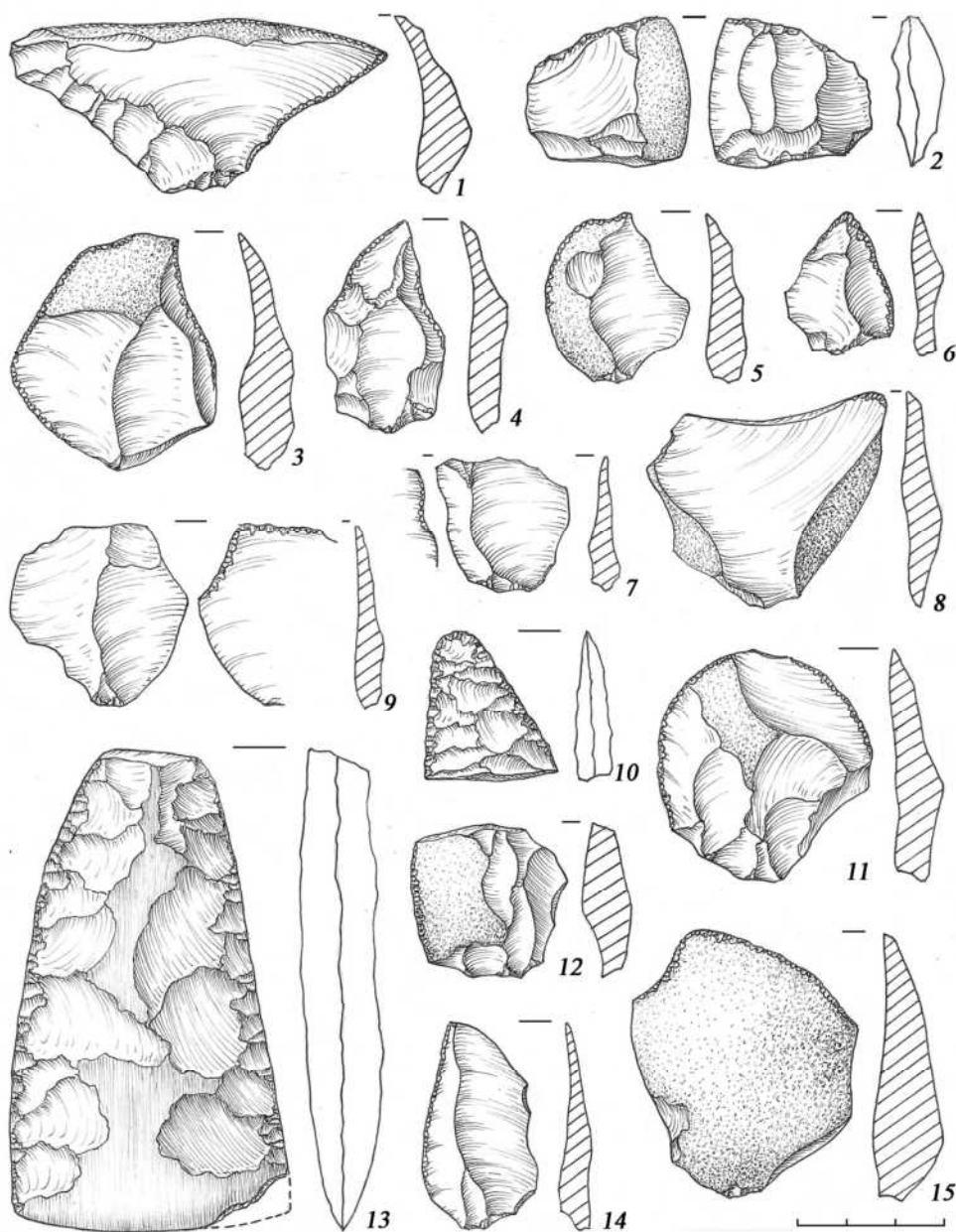

Рис. 3. Матеріали з пам'яток Куткір 3: 5, 6; Куткір 5: 1; Куткір 7: 4, 13; Куткір 8: 7, 9; Куткір 13: 14; Куткір 24: 2, 8; Куткір 28: 3; Куткір 29: 10–12, 15.

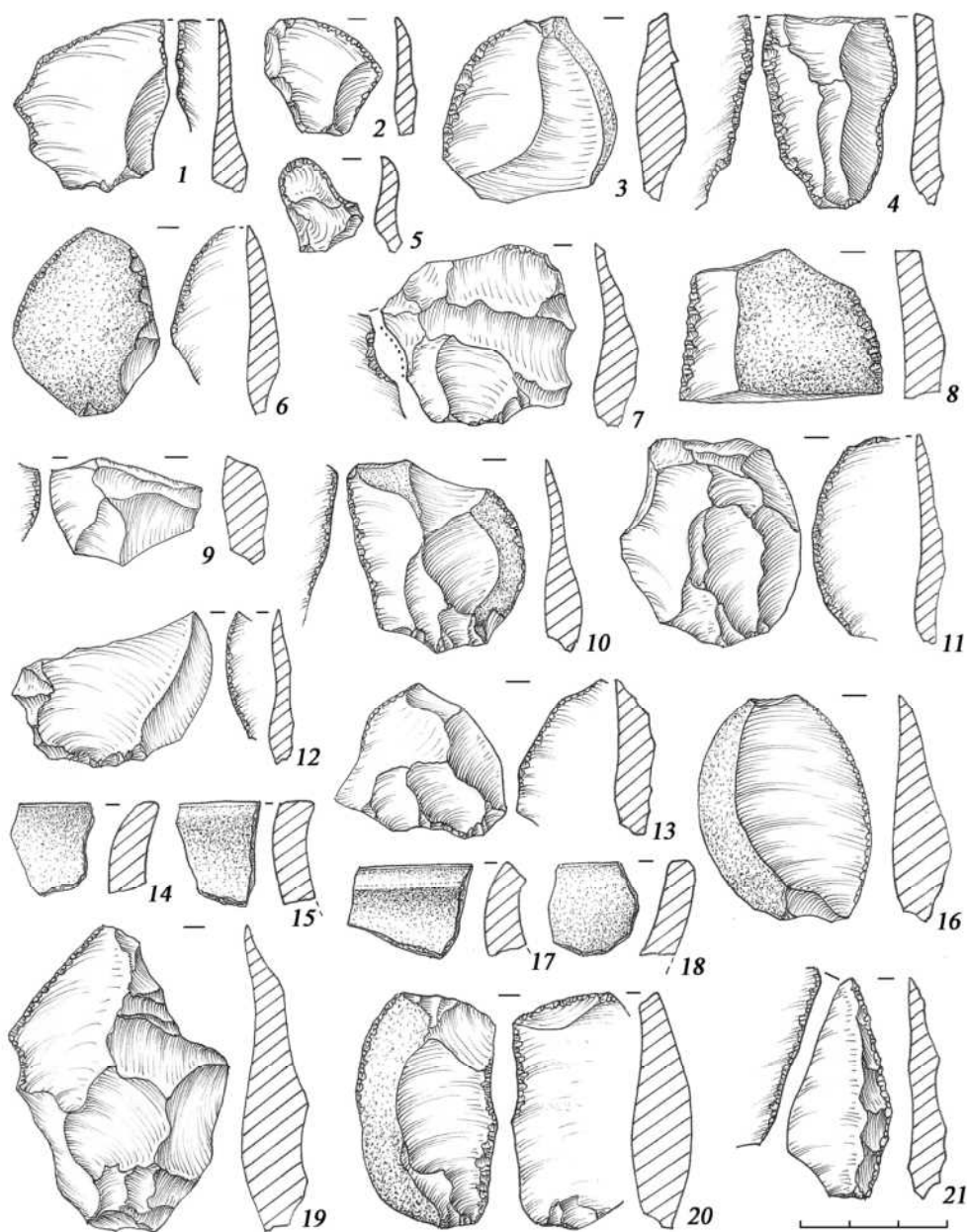

Рис. 4. Матеріали з пам'яток Куткір 2: 21; Куткір 5: 4, 8; Куткір 6: 15; Куткір 7: 14, 17;
Куткір 8: 5, 6, 15; Куткір 9: 7, 10–12, 20; Куткір 12: 18; Куткір 13: 16; Куткір 24: 3;
Куткір 25: 9; Куткір 28: 1, 13, 19; Куткір 29: 2.

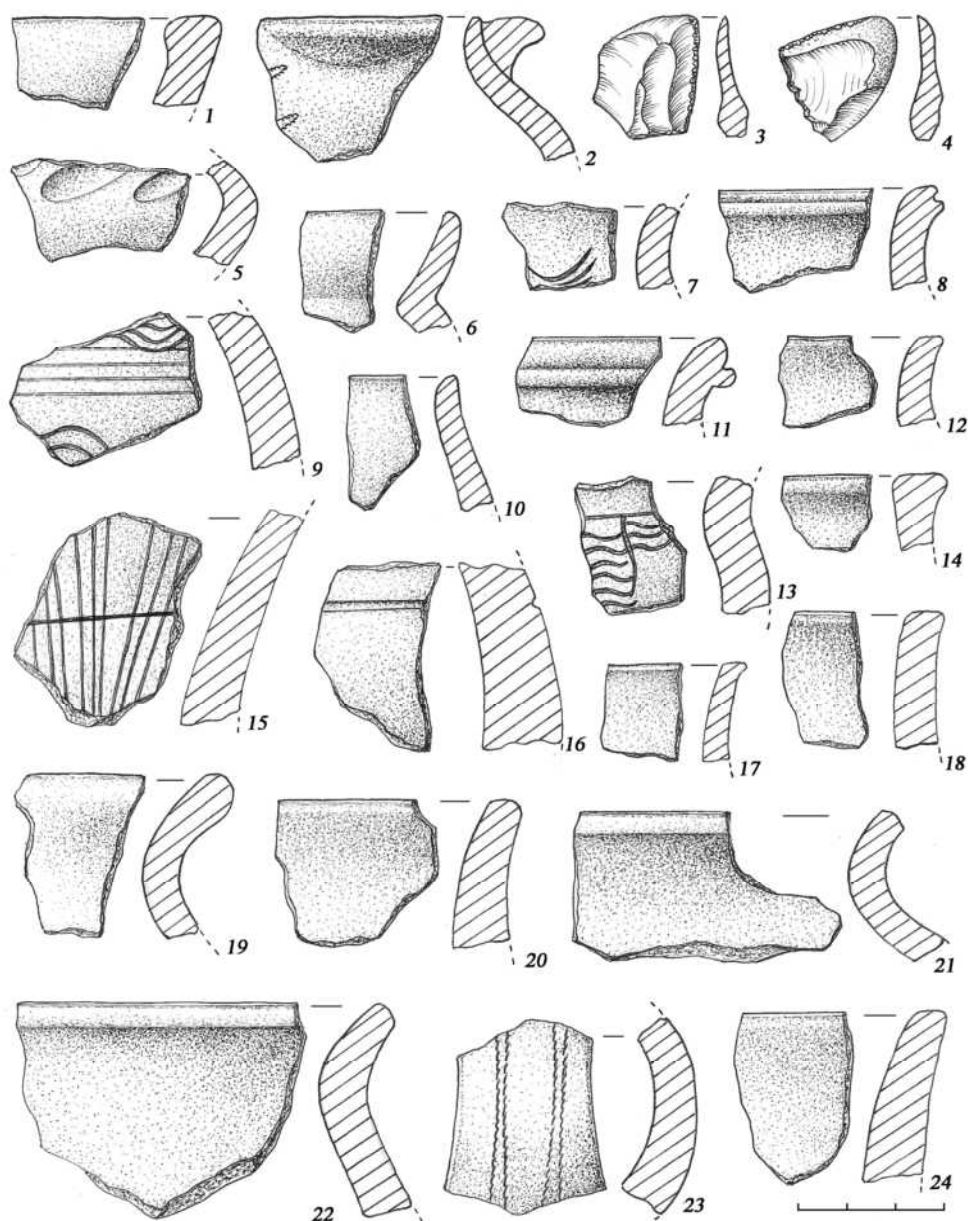

Рис. 5. Матеріали з пам'яток Куткір 3: 5; Куткір 6: 8, 12; Куткір 7: 3, 7; Куткір 8: 11, 14, 18, 22; Куткір 9: 15; Куткір 13: 10; Куткір 14: 1; Куткір 15: 19; Куткір 24: 4, 23; Куткір 26: 2, 6; Куткір 27: 16, 24; Куткір 28: 13, 17, 20; Куткір 29: 9, 21.

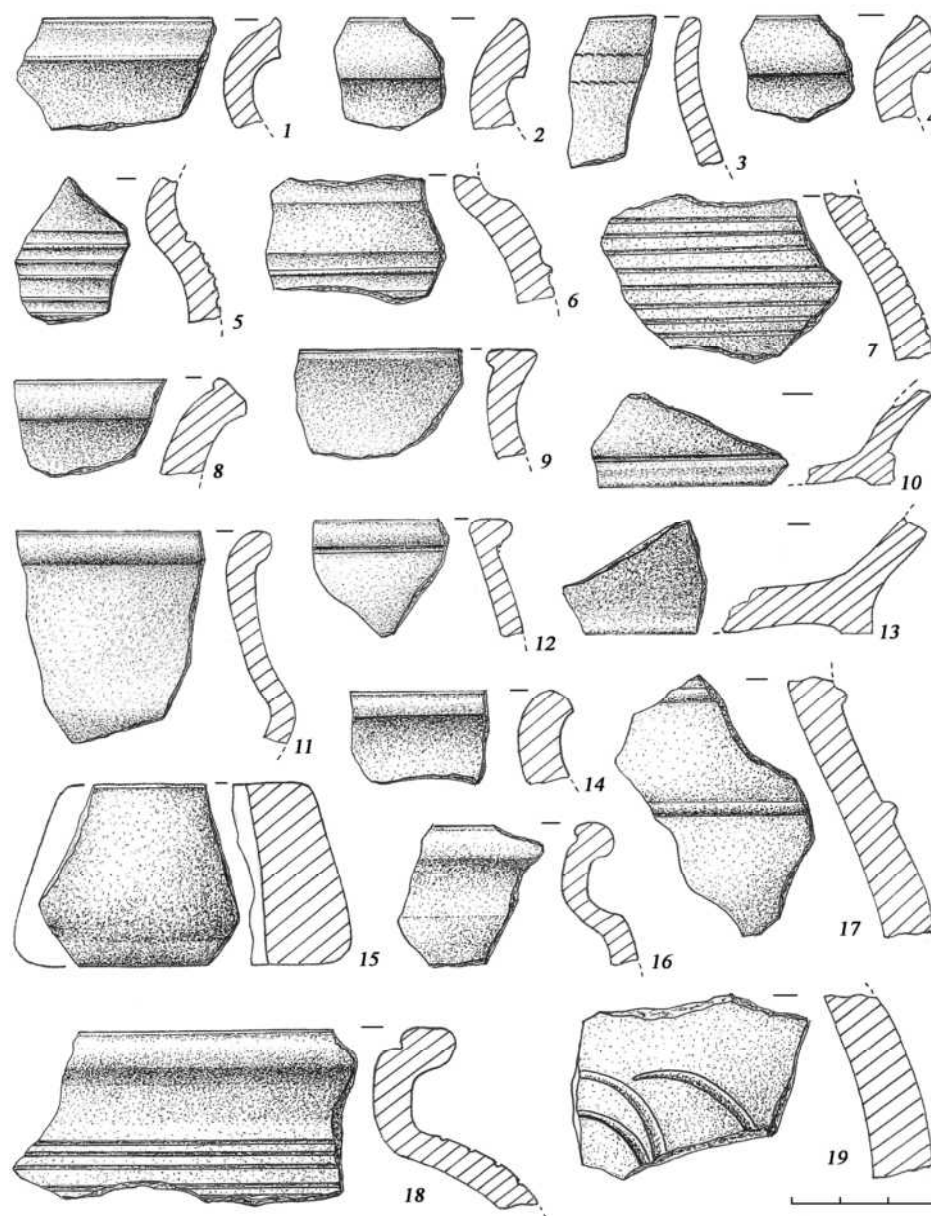

Рис. 6. Матеріали з пам'яток Куткір 1: 16; Куткір 3: 19; Куткір 5: 15;
Куткір 10: 12; Куткір 14: 10, 11; Куткір 15: 9, 13, 14; Куткір 23: 1, 5, 6;
Куткір 24: 3; Куткір 26: 17; Куткір 28: 2, 4, 8; Куткір 29: 7; Куткір 30: 18.

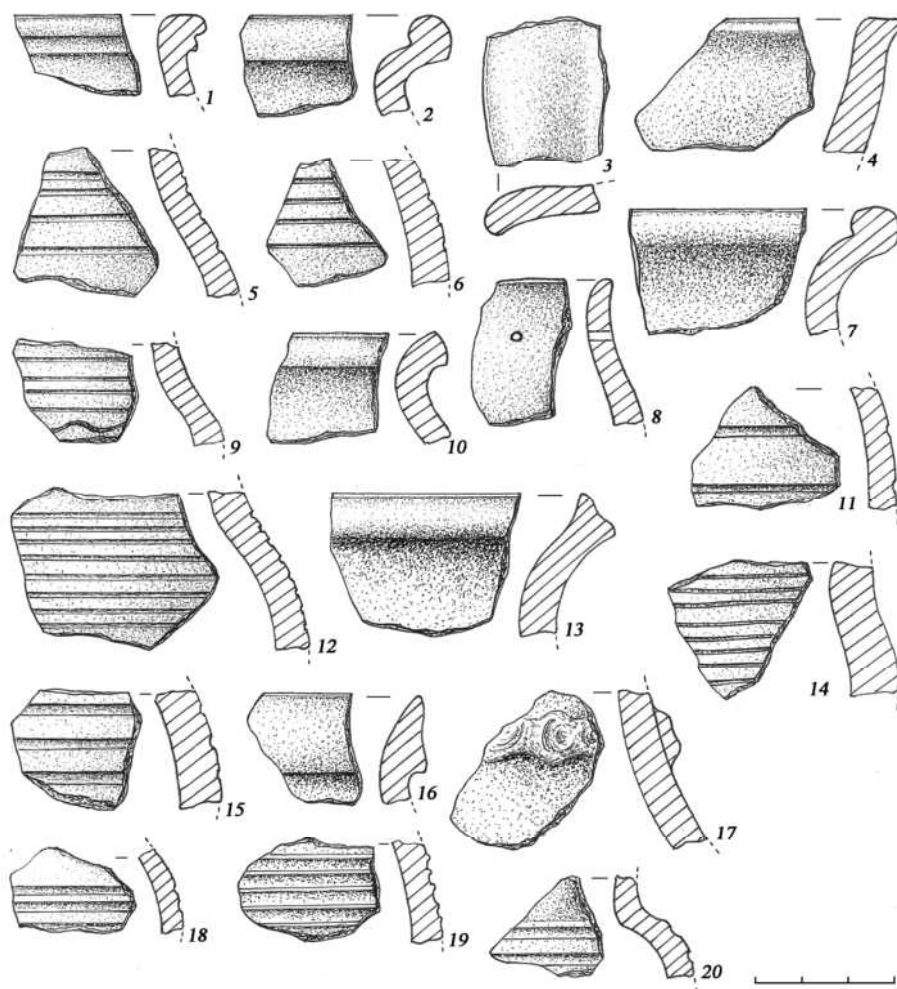

Рис. 7. Матеріали з пам'яток Куткір 2: 8, 11, 17; Куткір 7: 5, 16, 19; Куткір 8: 4; Куткір 10: 2, 3, 6; Куткір 14: 18; Куткір 15: 1; Куткір 17: 14; Куткір 24: 15; Куткір 25: 12; Куткір 26: 10; Куткір 28: 7, 9; Куткір 29: 13.

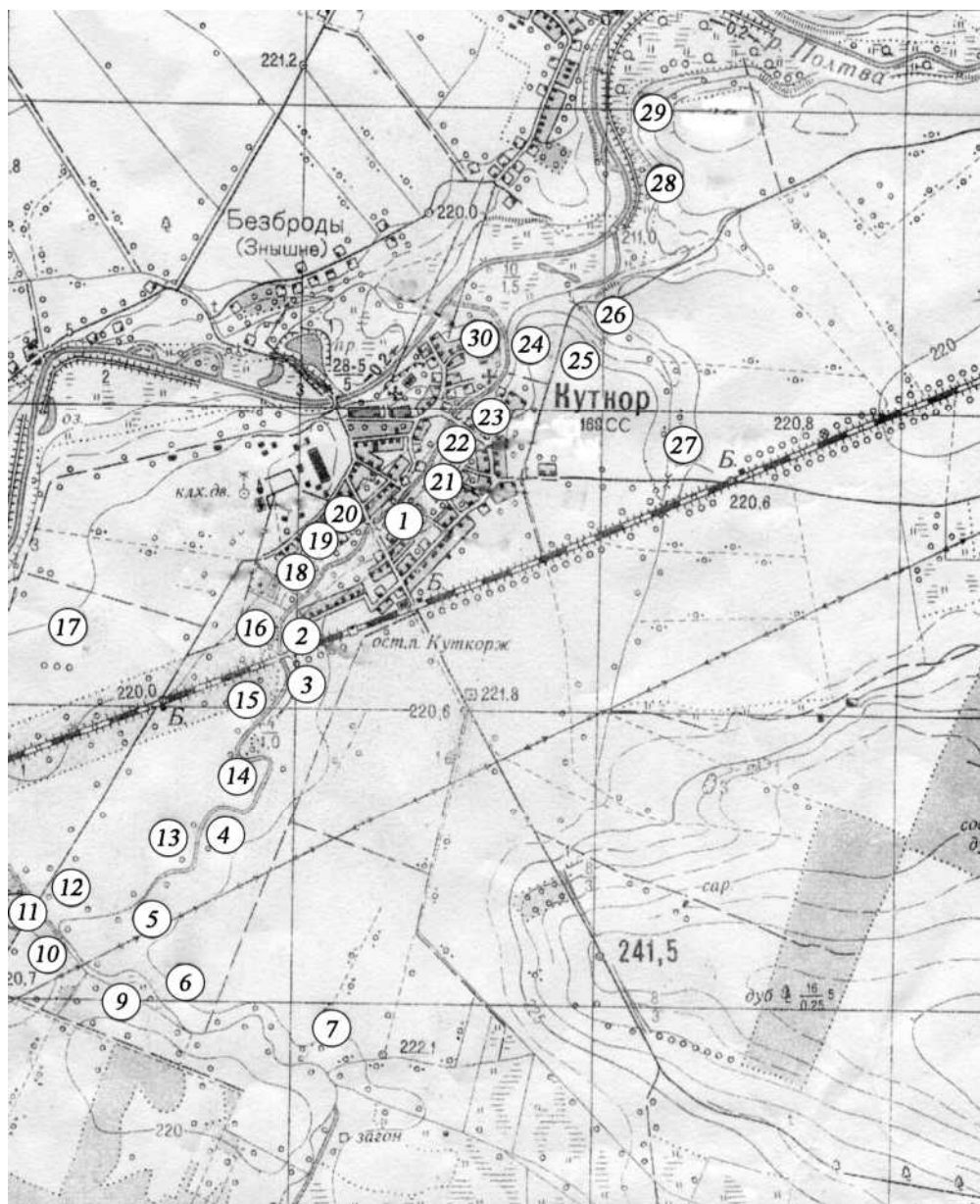

Рис. 8. Картосхема розташування пам'яток Куткір 1–30.

**ПОСЕЛЕНЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ БАСЕЙНА
СТАВЧАНКИ В НАДБУЖАНЩИНЕ****П. М. Довгань*, В. М. Конопля**, Н. Я. Стеблій*****Львовский национальный университет имени Ивана Франко**ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net, nstebliy@ukr.net****Институт украиноведения имени Ивана Крипьякевича**Национальной Академии наук Украины**ул. В. Винниченко, 24, г. Львов, 79026*

Введены в научный оборот материалы из новых памятников, найденных во время разведок в бассейне р. Ставчанки – правой притоки Полтвы (бассейн Западного Буга). Дана топография селищ, охарактеризированы керамические и кремневые артефакты, найденные на поверхности культурного шара. Определено, что они представляют эпоху позднего палеолита (1 памятник), культуру линейно-ленточной керамики (1), волинско-люблинскую (1), городоцко-здовбицкую (2), тшинецкую (6), висоцкую (12), черняховскую (15), лука-райковецкую (4) культуры и древнерусский период, преимущественно XII–XIII вв. (27).

Ключевые слова: Буская археологическая экспедиция Института археологии ЛНУ им. Ивана Франко, Куткор, археологический памятник, керамика, кремневые артефакты, поздний палеолит, культура линейно-ленточной керамики, волинско-люблинская культура, городоцко-здовбицкая культура, тшинецкая культура, висоцкая культура, черняховская культура, лука-райковецкая культура, древнерусский период.

**SETTLEMENT STRUCTURE OF THE ANCIENT POPULATION BASIN
STAVCHANKY IN NADBZHANSCHYNA****P. Dovgan*, V. Konoplya**, N. Stebliy*****Ivan Franko Lviv National University**Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net****Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies**of the National Science Academy of Ukraine**Vynnychenko St. 24, Lviv, 79026*

There were inserted to the scientific turnover the materials from new sites discovered during the researches in the basin of river Stavchanky – right tributary of the Poltva (Bassin of Western Bug). Posted a topography of the settlements, characterized ceramic and flint artifacts founded on the surface of the cultural layer. Determined that they represent the late Paleolithic epoch (1), culture Linear Pottery (1), Volyn-Lublin (1) Gorodozko-Zdovbytska (2) Tschinetska (6), Vysotska (12) Chernyakhivska (15), Raykovetska (4) culture and Old Russ period, mainly the twelfth and thirteenth centuries (27).

Key words: Busk archaeological expedition of the Institute of Archaeology Ivan Franko Lviv National University, Kutkir, archaeological sites, pottery, flint artifacts, Late Palaeolithic, culture Linear Pottery, Volyn-Lublin culture, Gorodozko-Zdovbytska culture, Tschinetska culture, Vysotska culture, Slavic culture, Raykovetska culture, Old Russ time.

Стаття надійшла до редколегії 12. 02. 2013

Прийнята до друку 27. 04. 2013

УДК 903/904:911.37(477.83) "636/652"

РИСИ ДАВНЬОЇ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ СТРУКТУРИ В ОКОЛИЦЯХ МІСТА ДУБЛЯНИ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

О. М. Сілаєв*, В. М. Конопля**, В. В. Маслюк*

*Науково-дослідний центр Інституту археології

Національної академії наук України

"Рятівна археологічна служба"

вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79008, e-mail: ras91@ukr.net

** Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича

Національної Академії наук України

вул. Винниченка, 24, м. Львів, 79008

Подано результати археологічних досліджень невеликого "гнізда" поселень в околицях м. Дубляни Львівської обл. Проведено попередній аналіз знахідок, що належали до декількох культурно-хронологічних періодів, починаючи від неоліту і закінчуючи раннім середньовіччям. Створено підґрунтя для виділення відразу декількох хронологічних шарів давньої поселенської структури.

Ключові слова: поселенська структура, поселення, канал Яричівський, Дубляни, культура лійчастого посуду, енеоліт, городоцько-здовбицька культура, черепино-лагодівська група культури ранньоскіфського часу, черняхівська культура.

Дослідження поселенських структур давнього населення України в різноманітних історичних та протоісторичних періодах можливе лише за умови постійного поповнення археологічної джерельної бази. Першочергове значення в цьому відношенні мають знахідки нових пам'яток і, особливо, локальних груп – "гнізд" давніх поселень.

Саме тому, вагомим внеском у джерельну базу давніх поселенських структур може стати виявлена у 2011 р. компактна група давніх поселень, переважно багат шарових, на східних околицях м. Дубляни Львівської обл., біля витоків каналу Яричівського.

Дубляни-1. Двошарове поселення. Знайдене за 0,8 км на схід від стадіону і корпусів Львівського державного аграрного університету, за 0,6 км на північ від шосе Львів–Київ. Пам'ятку локалізовано вздовж пологого південно-східного схилу у витоках потічка – правостороннього допливу каналу Яричівського.

Знахідки представлені фрагментованою ліпною керамікою. Найранішими є три уламки стінок чорного і сіро-жовтого кольорів товщиною 0,8–1,3 см, пов'язані з культурою лійчастого посуду.

До черняхівської культури відносяться три фрагменти стінок посудин: уламок вінець горщика чорного кольору з відхиленим назовні краєм діаметром 32 см (рис. 1, 8) і два уламки вінець банкоподібної посудини з потовщеними краями діаметром 28 см (див. рис. 1, 2) та 30 см (див. рис. 1, 20). Всі ці знахідки товщиною 0,7–1,2 см забарвлені у сірий і сіро-жовтий кольори, а їх глиняна маса крім піску, містить домішку подрібненого шамоту.

Дубляни-2 – це багатошарове поселення енеоліту, доби бронзи і пізньоримського часу, знайдене також на північно-східній околиці м. Дубляни, за 400–500 м на схід від автогаражного кооперативу і великого ставу, за 1,2 км на північ від шосе Львів–Київ. Локалізовано вздовж крутого північного берега першої надзаплавної тераси каналу Яричівського.

Рештками найбільш раннього горизонту є артефакти періоду енеоліту – уламок петельчастої ручки сіро-жовтого кольору з чорним зламом (див. рис. 1, 6) та кінцевий скребок з крутим лезом на середній частині поздовжньої пластини – $75 \times 22 \times 6$ мм, бічні краї якого підправлені зі спинки суцільно нанесеною дрібно-, середньо- і крупнофасетковою лускоподібною ретушшю (див. рис. 1, 12). Їх доцільно віднести до культури лійчастого посуду.

Ранній період доби бронзи на пам'ятці репрезентують такі знахідки:

- фрагмент стінки посудини чорного кольору товщиною 1 см. Його щільна глиняна маса містить пісок і подрібнений світло-сірий кварцит;
- дві кременеві проколки на ребристому – $27 \times 19 \times 5$ мм (див. рис. 1, 15) та поздовжньому із взаємонаправленими негативами від сколювання – $12 \times 29 \times 4$ мм (див. рис. 1, 19) відщепів. У першого з них жальце увігнуте і оброблене дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю зі спинки (ліва окрайка) та черевця (права окрайка), а її середньо- і крупнофасетковими різновидами підправлені по краях обидві площини сколу. Жальце іншої проколки має прямі бічні краї, один з яких оброблено дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю, нанесеною зі спинки;
- двобічно ретушований безсистемний відщеп (ретуш лівої окрайки дрібнофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки, а правої – аналогічна, часткова, з обох площин) – $40 \times 33 \times 7$ мм (див. рис. 1, 10);
- ребристо поздовжній відщеп.

Ці матеріали приналежні до городоцько-здовбицької культури.

Знайдені також два фрагменти стінок ліпних посудин сірого і світло-коричневого забарвлення товщиною 0,8 см віднесено до черняхівської культури.

Дубляни-3 – багатошарове поселення доби бронзи (городоцько-здовбицька культура), ранньозалізного часу (черепино-лагодівська група культури ранньоскіфського часу) і пізньоримського часу (черняхівська культура). Воно виявлене на віддалі 1,0–1,1 км на схід від автогаражного кооперативу і ставу, за 1,2 км на північ від шосе Львів–Київ. Локалізується вздовж пологого західного схилу на лівому березі потічка – правостороннього допливу каналу Яричівського.

Перший хронологічний горизонт пам'ятки репрезентують такі знахідки:

- фрагмент стінки посудини сіро-жовтого кольору товщиною 0,7 см з інтенсивною домішкою жорстви (сірий кварцит) у глиняній масі;
- фрагмент біфасіального серпа – $21 \times 15 \times 9$ мм;
- однобічно ретушований (ретуш дрібно- і середньофасеткова, напівкрута, суцільна, зі спинки) безсистемний відщеп – $21 \times 27 \times 11$ мм (див. рис. 1, 13), який виконував функцію скребла;

- поздовжній – $16 \times 18 \times 3$ мм (див. рис. 1, 5) і ребристий – $20 \times 17 \times 4$ мм (див. рис. 1, 7) відщепи з ретушованими (ретуш, відповідно, дрібнофасеткова лускоподібна і мікрозубчаста, зі спинки) поперечними кінцями;
- уламок кременевого сколу з фасетованими краями (аморфний нуклеус) – $25 \times 15 \times 9$ мм;
- фасетований уламок кременю.

Друга із згаданих вище культурно-хронологічних груп представлена двома уламками вінець горщиків діаметрами 18 см (див. рис. 1, 14) і 21 см (рис. 3, 10), уламком денця і вісьмома фрагментами стінок посудин. Ця кераміка сіро-жовтого, світло-коричневого і темно-сірого кольорів товщиною 0,5–1,2 см містить в собі домішку подрібненого шамоту. Цілком можливо, до цього ж горизонту відноситься частина описаних вище кременевих артефактів.

Черняхівську культуру на пам'ятці характеризують чотири фрагменти стінок і уламок вінець посудини, потовщений і заокруглений край якої декоровано двома рядами круглого штампа (див. рис. 1, 3). Знахідки товщиною 0,9–1,1 см належать ліпному посуду світло-коричневого кольору.

Дубляни-4 – пам'ятка багатощарова і включає горизонти культур лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду, городоцько-здобицької, черепино-лагодівської групи культури ранньоскіфського часу, черняхівської. Вона знаходиться за 1,4 км на схід від м. Дубляни, за 0,5–0,6 км на північний захід від мотелю “Древній Град”, вздовж пологого південно-західного схилу східного берега потічка – правостороннього допливу каналу Яричівського.

З культурою лінійно-стрічкової кераміки пов'язані два орнаментовані фрагменти стінок посудин. Один з них належав горщику діаметром 12 см і товщиною 0,5–0,8 см, прикрашеному дугоподібними канелюрами та відтиском округлого штампу (рис. 2, 16). Зовнішня поверхня цієї знахідки цегляста, внутрішня – чорна, а до її глиняної маси в процесі виготовлення додано пісок, незначну кількість подрібненого шамоту і посічені рослини. Другий фрагмент стінки декоровано відбитками аналогічного штампа у поєднанні з навскіс нанесеною горизонтальною канелюрою. Він належав до нижньої частини столової посудини товщиною 0,7–1,1 см із світло-жовтими згладженими поверхнями (див. рис. 2, 19). У зламі він темно-сірий. Дбайливо очищена глиняна маса містить дрібний пісок і мікрочасточки шамоту. Аналогічний столовий посуд знайдено на багатьох поселеннях культури лінійно-стрічкової кераміки, зокрема біля Львова, в околицях с. Підберізці [1], а також у Винничках і Гончарах [3. С. 92–94; 5. С. 66].

До культури лійчастого посуду віднесено уламок денця і два фрагменти стінок сіро-жовтих посудин товщиною 0,6–0,8 см з чорним зламом та згладженими поверхнями, а також скол з лезової частини прямокутної у поперечному перетині сокири, нижній і бічний краї якого оброблені суцільно нанесеною дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю – $23 \times 27 \times 9$ мм (див. рис. 3, 15).

Проблематичним щодо датування є бічний різець на нижній частині двобічно ретушованої поздовжньої пластини – $50 \times 22 \times 7$ мм (див. рис. 3, 19). Обидві крайки артефакта підправлено суцільно нанесеною зі спинки мікрозуб-

частою ретушшю, а ліва окрайка також частково зі сторони черевця дрібно-фасетковою лускоподібною ретушшю. Цей виріб можна відносити як до першої, так і до другої із згаданих культур.

Збірка матеріалів городоцько-здовбицької культури складається з трьох фрагментів стінок посудин світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,7–0,8 см, що містять в глиняній масі пісок і подрібнений перепалений креміль, сегментоподібного у плані біфасіального серпа з увігнутим від неодноразової підправки лезом – 107×32×11 мм (див. рис. 2, 22) і уламку середньої частини такого ж серпа – 28×26×9 мм (див. рис. 2, 8).

Кераміка черепино-лагодівської групи культури ранньоскіфського часу на пам'ятці Дубляни-4 чисельно переважає над іншими знахідками. Це, зокрема, три уламки вінець горщиків з потовщеними заокругленими і прямими краями діаметрами 16 см (див. рис. 3, 18), 18 см (див. рис. 2, 14) та 26 см (див. рис. 2, 15), перший з яких має на горловині наліп у вигляді подвійних кільцевих зашпів; фрагменти стінок з пружкоподібними наліпами, оформленими такими ж пальцевими зашпами (див. рис. 2, 13, 21), округлою в плані ручкою (див. рис. 3, 22) і з орнаментом у вигляді нігтевих зашпів (див. рис. 2, 18), а також 17 фрагментів стінок посудин без декору та уламок денця діаметром 6 см і товщиною 0,6–1,4 см (див. рис. 2, 20). Ці знахідки сірого, сіро-жовтого, світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення, товщиною в середньому 0,6–1,4 см, містять у глиняній масі пісок, подрібнений шамот та, спорадично, мікро-часточки жорстви, а їх зовнішня поверхня згладжена або помірно горбкувата.

Керамічний матеріал черняхівської культури, зібраний з території пам'ятки, складається виключно з уламків кружального посуду. Це фрагмент вінець опуклобокого горщика діаметром 19 см темно-сірого кольору з лискучою зовнішньою поверхнею, край якого відігнутий назовні незначно потовщений і заокруглений (див. рис. 3, 21), уламок денця посудини на кільцевому піддоні діаметром 7 см, чорного кольору із заглаженими поверхнями (див. рис. 2, 9), а також сім фрагментів стінок сірого, сіро-жовтого і цеглястого кольорів товщиною 0,7–1,2 см. З-поміж останніх виділяється великий уламок боковини посудини діаметром 22 см, товщиною 1,5–1,8 см, до глиняної маси якої входить інтенсивна домішка піску.

Комплекс знахідок з пам'ятки, крім описаних кременевих артефактів, доповнюють 11 екземплярів, датування яких з огляду на багатошаровий характер пам'ятки досить проблематичне. Очевидно, ці вироби варто пов'язувати з добою бронзи або з ранньозалізним віком. До переліку вартих уваги знахідок віднесено:

- протилежно кінцевий скребок з асиметричними напівкрутими лезами, обробленими дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю на ребристо-поздовжньому підщепі – 32×18×4 мм (див. рис. 2, 12);

- двобічно ретушований (ретуш суцільна, зі спинки, на лівій окрайці – дрібно- і крупнофасеткова, на правій – дрібнофасеткова лускоподібна) безсистемний відщеп – 37×38×10 мм (див. рис. 2, 11);

– двобічно ретушований (ретуш дрібно-, середньо- і крупнофасеткова лускоподібна, зі спинки, на лівій крайці часткова, на правій – суцільна) ребристо-поздовжній відщеп – $59 \times 39 \times 11$ мм (див. рис. 2, 17), кінчик знахідки оброблений з черевця поздовжньо нанесеними мікросколами;

– первинний відщеп з ретушованим поперечним кінцем (ретуш крупнофасеткова лускоподібна, з черевця) – $19 \times 26 \times 8$ мм (див. рис. 2, 10);

– радіальний відщеп з ретушованим стрільчастоподібним кінцем (ретуш дрібнозубчаста, зі спинки) – $47 \times 39 \times 8$ мм (див. рис. 3, 11);

– шість відщепів: безсистемно-первинний, ребристо-поздовжній, поздовжньо-первинний і три поздовжні із взаємонаправленими негативами від сколювання розмірами $12-27 \times 9-15 \times 2-8$ мм.

На пам'ятці також трапились уламок розтирача сплющено-кулястої форми діаметром близько 6 см із сірого кварциту та уламок прямокутного за обрисом і у поперечному перетині бруска із сірого дрібнозернистого піщаника розміром $65 \times 23-29 \times 20$ мм.

Дубляни-5 також є багат шаровою пам'яткою, на якій зафіксовано сліди культур висоцької, черняхівської, Лука-Райковецької, княжої доби XI–XII ст. і пізнього середньовіччя. Пам'ятку виявлено за 1,7 км на схід від м. Дубляни, за 180 м на захід від мотелю “Древній Град”, вздовж пологого західного схилу у витоків потічка – правостороннього допливу каналу Яричівського.

До ранньозалізного часу віднесено фрагмент стінки посудини сіро-коричневого кольору, міцного випалу, товщиною 1 см, у глиняній масі якої наявні домішки подрібненого шамоту і поодинокі фракції жорстви, а також чотири артефакти з кременю: ребристо-поздовжній відщеп – $22 \times 26 \times 10$ мм; уламок з негативами від сколювання (аморфний нуклеус); скол із сокири – $36 \times 18 \times 8$ мм і однобічно ретушований відщеп із суцільним негативом (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – $22 \times 25 \times 3$ мм (див. рис. 3, 3).

Фрагментований посуд черняхівської культури складається з двох технологічних груп: ліпної та кружалної. Першу з них репрезентують три уламки вінець горщиків (див. рис. 1, 1; 2, 4, 6) діаметрами 20–26 см і шість фрагментів стінок сірого, сіро-жовтого, сіро-коричневого та світло-коричневого кольорів товщиною 0,9–1,4 см. Другу групу складають уламки вінець ребристої миски чорного кольору (злам – сіро-жовтий) товщиною 0,6–0,8 см і діаметром 28 см (див. рис. 2, 5), банкоподібної посудини сіро-жовтого кольору товщиною 0,7 см з розширенням, злегка опуклим краєм діаметром 24 см (див. рис. 3, 12); фрагмент стінки кружалної посудини товщиною 0,9–1,1 см, декорованої двома горизонтально нанесеними канелюрами; уламок верхньої частини (з відбитими вінцями) опуклобокого горщика сірого кольору з лискучою зовнішньою поверхнею товщиною 0,4–0,6 см і діаметром 12 см та аналогічний уламок амфори товщиною 1 см і з діаметром горловини 6 см, зовнішня поверхня якої вкрита чорним лискучим ангобом та орнаментована паралельно нанесеними вузькими канелюрами (див. рис. 3, 6), а дбайливо очищена глиняна маса має світло-сірий колір.

Доповнює збірку матеріалів черняхівської культури унікальна знахідка тричастинного кістяного гребеня з напівкруглою спинкою (див. рис. 1, 25). Два зовнішні шари (складові спинки) мають пропорційно напівкруглу форму, зовнішні поверхні гладкі, без орнаменту, розміри: у висоту – 3 см, у ширину – 7,5 см (як реконструкція). Внутрішній шар з зубцями частково знищений і зберігся менш ніж наполовину. Вся конструкцію було скріплено за допомогою залізних трубочок. Такий тип гребенів найбільш поширений у комплексах археологічних культур другої чверті I тисячоліття н.е. і окрім черняхівської культури, вони трапляються на пам'ятках липицької та зубрицької культур, однак датуються не раніше III ст. [2. С. 104–105; 4. С. 36–40].

Склад кераміки Лука-Райковецької культури включає групи ліпного і кружального посуду. До першої належать уламок вінець ліпного горщика сіро-коричневого кольору товщиною 1 см і діаметром 16 см, краї якого помірно відхилені назовні та косо зрізані, прикрашений скісними насічками (див. рис. 2, 2), а також два уламки донець діаметрами 10 і 12 см. До другої групи віднесено три уламки вінець горщиків (див. рис. 1, 1, 4; 2, 1) і 11 фрагментів стінок посудин, виготовлених на повільно обертовому гончарному крузі. Останні знахідки товщиною 0,8–1,2 см мали сіре і сіро-жовте забарвлення і були прикрашені візним орнаментом з дугастих та прямолінійних борозенок (див. рис. 1, 9, 16, 18, 22; 3, 5, 14).

Посуд княжої доби з пам'ятки Дубляни-5 представлений уламками вінець горщиків діаметрами від 10 до 35 см у кількості 19 одиниць, орнаментованих різноманітними пружкоподібними виступами під зрізами горловин (див. рис. 1, 17, 21, 23, 24; 3, 2, 4, 8, 17, 20), чотирма уламками донець діаметрами 8–11 см і 13 фрагментами стінок сірого та сіро-жовтого забарвлення товщиною 0,6–1 см. Вісім фрагментів належали до посудин, виготовлених з каолінової глини.

На території пам'ятки виявлено також заготовку розтирача округлої форми на плоскій гальці із сіро-рожевого піщаника – 77×74×25 мм і уламки двох брусків: трапецієподібного у плані із дрібнозернистого піщаника – 74×38–29×30 мм та прямокутного за обрисом і поперечним перетином із звуженим кінцем з сіро-рожевого дрібнозернистого піщаника (див. рис. 2, 7).

Знайдена в межах поселення середня частина двобічно ретушованої поздовжньої пластини – 33×21×8 мм (див. рис. 3, 13) може вважатися випадковою знахідкою, датованою енеолітом, яка в пізніший період була функціонально перетворена на скалку до кресала.

Таким чином, за результатами розвідок в околицях м. Дубляни Львівської обл. зафіксовано локальне “гніздо” давніх поселень, на яких, незважаючи на відносно малий об'єм досліджень, вдалось зібрати чисельний речовий матеріал, що розкриває історію заселення мікрорегіону від доби неоліту до раннього середньовіччя.

Важливу наукову цінність становлять артефакти, які збагатили джерелознавчу базу для вивчення обшин культур лінійно-стрічкової кераміки, лійчас-

того посуду, городоцько-здовбицької, ранньоскіфського часу, черняхівської, ранньослов'янського періоду та княжої доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білас Н., Сілаєв О., Плеханов Ю., Конопля В. Дослідження багатошарової пам'ятки Підберізці – «Лазки» // МДАПВ. – 2012 – Вип. 16.
2. Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – К., 2004.
3. Конопля В. Багатошарова пам'ятка Гончари поблизу Львова // Наукові студії Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – 2009 – Вип. 7.– С. 91–118.
4. Онищук Я., Прокопів В. Кістяні гребені в археологічних комплексах культур першої половини I тис. н.е. Дністро-Прип'ятського межиріччя // АДЛУ. – 2012. – Вип. 14–15 – С. 30–45.
5. Пелецишин М. А. Стародавні племена Східнокарпатського регіону за доби неоліту // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 59–74.

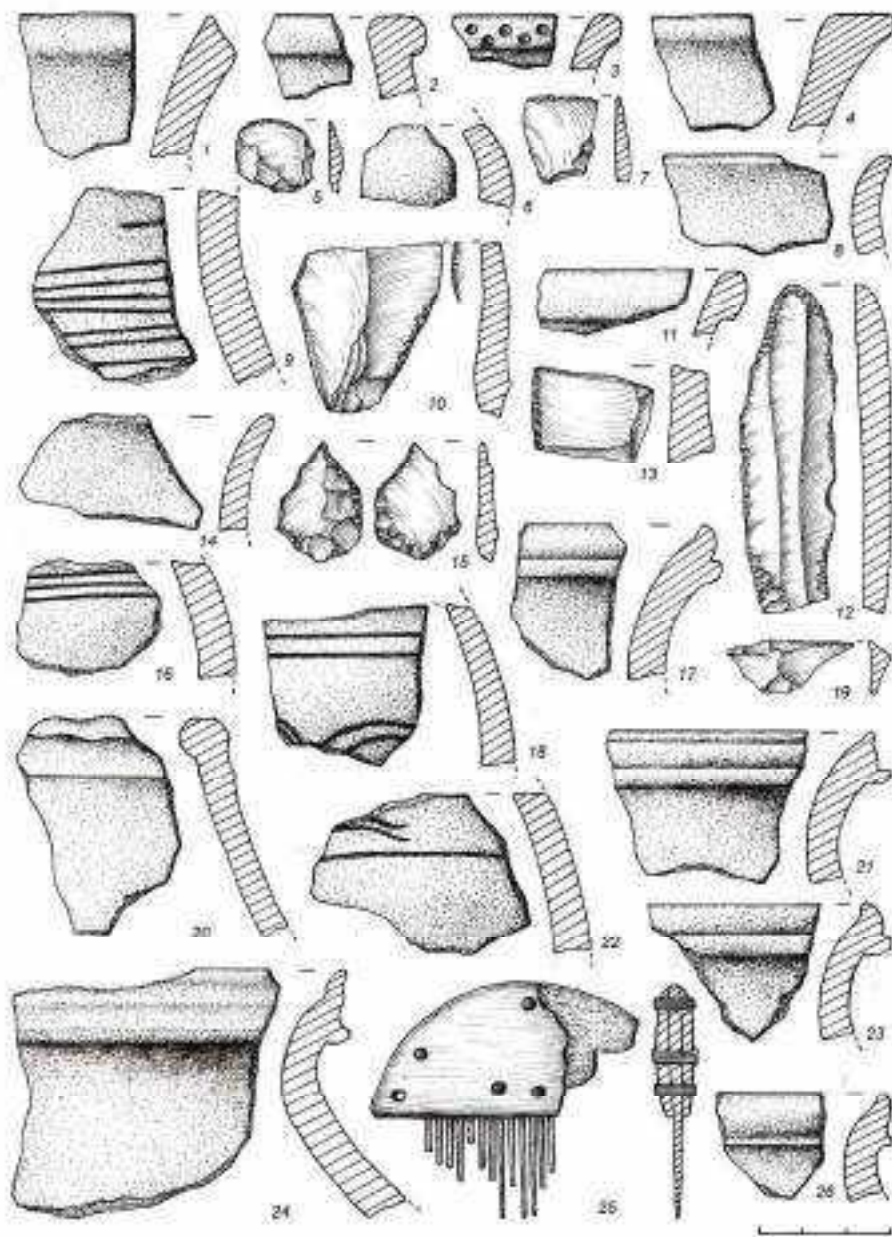

Рис. 1. Матеріали з пам'яток Дубляни 1: 2, 8, 20; Дубляни 2: 6, 10, 12, 15, 19; Дубляни 3: 3, 5, 7, 13, 14; Дубляни 4: 25 і Дубляни 5: 1, 4, 9, 11, 16-18, 21-24.

Кераміка: 1-4, 6, 8, 9, 11, 14, 16-18, 20-24, 26,
вироби з кременю: 5, 7, 10, 12, 13, 15, 19 та кістки: 25.

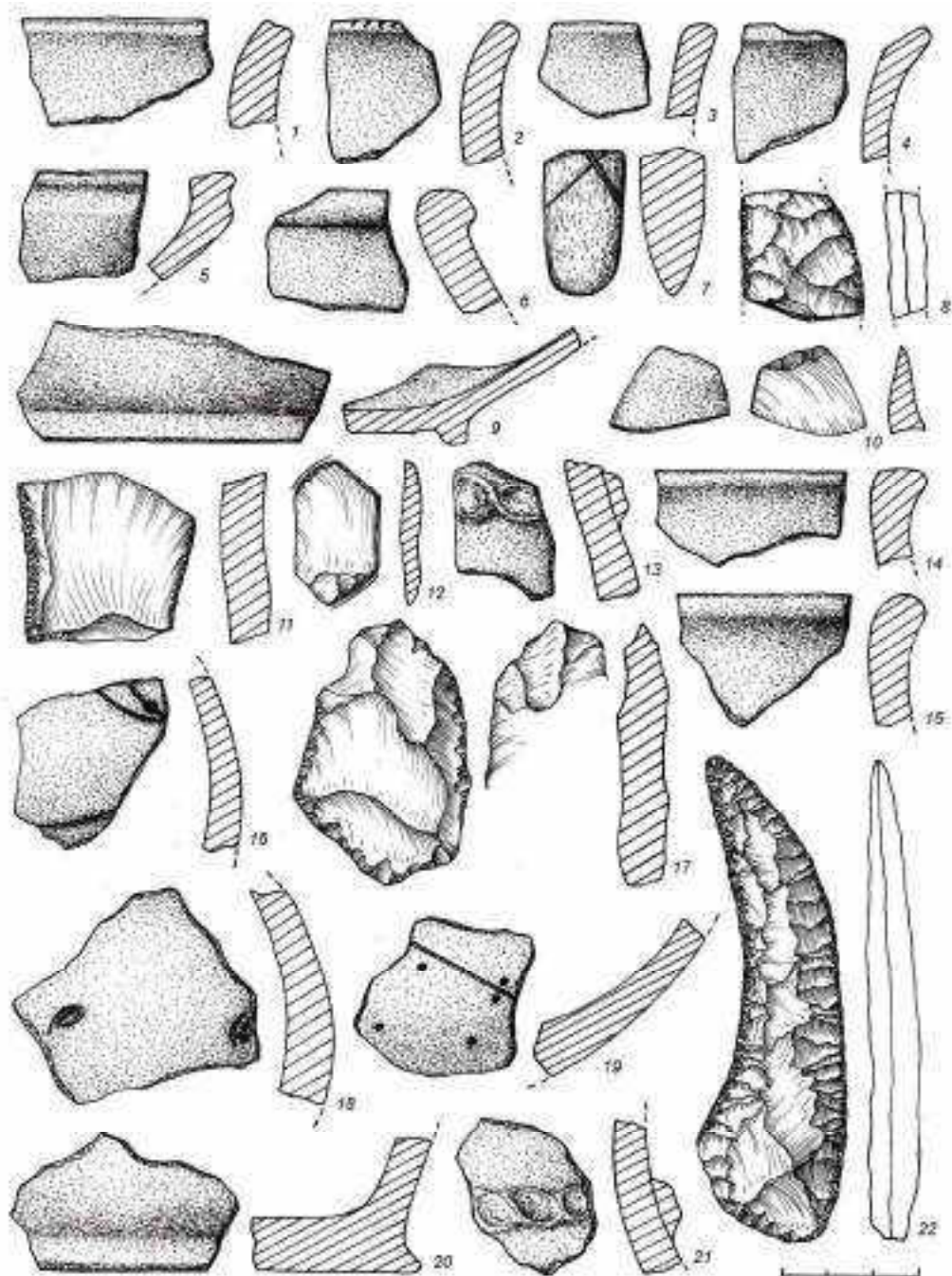

Рис. 2. Матеріали з пам'яток Дубляни 4: 8-22 та Дубляни 5: 1-7.
Кераміка: 1-6, 9, 13-16, 18-21, вироби з каменю: 7 та кременю: 8, 10-12, 17, 22.

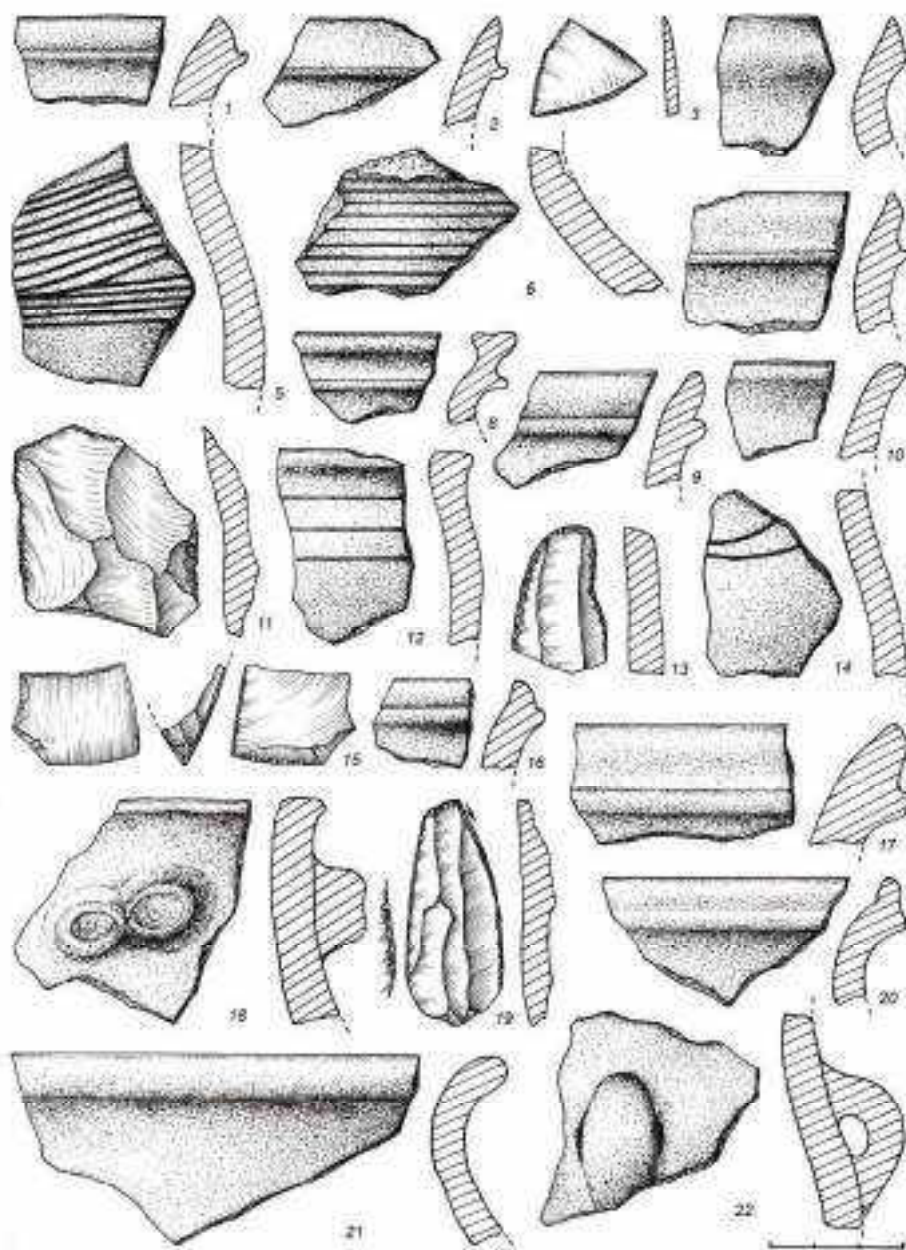

Рис. 3. Матеріали з пам'яток Дубляни 3: 10, Дубляни 4: 11, 15, 18, 19, 21, 22
і Дубляни 5: 1–9, 12–14, 16, 17, 20.
Кераміка: 1–10, 12, 14, 16–18, 20–22 та вироби з кременю: 11, 13, 15, 19.

**ЧЕРТЫ ДРЕВНЕЙ ПОСЕЛЕНСКОЙ СТРУКТУРЫ ВОЗЛЕ
Г. ДУБЛЯНЫ ЛЬВОВСКОЙ ОБЛ.****О. Н. Сіласв*, В. М. Конопля**, В. В. Маслюк*****Научно-исследовательский центр Института археологии**Национальной академии наук Украины**“Спасательная археологическая служба”**ул. В. Винниченко, 24, г. Львов, 79008, e-mail: ras91@ukr.net**** Институт украиноведения имени Ивана Крипьякевича**Национальной Академии наук Украины**ул. В. Винниченко, 24, г. Львів, 79008*

Даны результаты археологических исследований небольшого “гнезда” поселений возле г. Дубляны Львівской обл. Проведен предварительный анализ находок, которые принадлежали к нескольким культурно-хронологическим периодам, начиная от неолита и завершая ранним средневековьем. Создано почву для выделения сразу нескольких хронологических шаров древней поселенческой структуры.

Ключевые слова: поселенческая структура, поселение, канал Яричівський, Дубляни, культура воронковидных сосудов, энеолит, городоцко-здовбицкая культура, черепино-лагодовская группа культуры раннескифского времени, черняховская культура.

**FEATURES OF THE ANCIENT SETTLEMENT STRUCTURE IN THE ENVIRONS
OF TOWN DUBLIANY IN LVIV REGION****A. Silayev*, V. Konoplya**, V. Masluk*****Rescue archaeological service, Scientific-research center**of Institute of archaeology of Ukrainian Studies**of the National Science Academy of Ukraine,**Vynnychenko St. 24, Lviv, 79026, e-mail: ras91@ukr.net****Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies**of the National Science Academy of Ukraine**Vynnychenko St. 24, Lviv, 79026*

The article reveals results of archaeological investigations on the small cluster of settlements in the vicinities of town Dublyany (Lviv region). The preliminary analysis was conducted of the artifacts from several chronological layers starting with the Neolithic and ending with the Early Middle Ages. It sets the basis needed to separate a number of chronological strata of ancient settlement structure.

Key words: settle structure, settlement, Yaruchivskyj Channel, Dublyanu, culture of linear dishes, eneolit, Gorodocko-Zdobucka culture, Chernyativska culture.

Стаття надійшла до редколегії 27. 02. 2013

Прийнята до друку 27. 04. 2013

УДК 904(477.84) "638.3"

**РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБСТЕЖЕНЬ ОКОЛИЦЬ ГОРОДИЩА
РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ БІЛЯ С. КРИВЧЕ
БОРЩІВСЬКОГО РАЙОНУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2012 р.**

Б. І. Завітій

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net*

Опубліковано матеріали з різночасових пам'яток, віднайдених під час обстежень околиць городища ранньозалізного віку біля с. Кривче Борщівського р-ну Тернопільської обл. у 2012 р.

Ключові слова: Кривче, Бабинці, пам'ятка, трипільська культура, гава-голіградська культура, черняхівська культура, празька культура, лука-райковецька культура, давньоруський час, пізнє середньовіччя/новий час, р. Циганка, р. Нічлава.

У жовтні 2012 р. Західноподільська археологічна експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом автора обстежувала археологічні пам'ятки в околицях городища культури Гава-Голігради Кривче Борщівського р-ну Тернопільської обл.* Обстеженнями було охоплено відтинок узбережжя рік Циганка й Нічлава у Борщівському р-ні Тернопільської обл., від с. Кривче до с. Бабинці (рис. 1).

Кривче-І. Городище раніше досліджував Ю. Малєєв. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 208 м, N – 48°42.027', E – 26°5.510'; Т2 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 234 м, N – 48°41.915', E – 26°5.007'; Т3 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 191 м, N – 48°41.778', E – 26°5.675'; Т4 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 196 м, N – 48°41.599', E – 26°5.217'.

Укріплене поселення знаходиться в південно-західній частині с. Кривче (рис. 2; 4). Воно розташоване в урочищі Вал на мису правого берега Циганки. Площа пам'ятки сягає 40 га. Із заходу до укріпленого поселення прилягає глибока долина струмка, з півдня і північного сходу – широка заплава Циганки. Територія городища, а також його північні, південні та південно-східні околиці розорюють. Заплаву ріки використовують під забудову та рільничі угіддя. В південній і південно-східній частині по краю плато ростуть дерева.

---

*Роботи здійснювалися в рамках дисертаційної теми "Городища ранньозалізного віку у Верхньому та Середньому Подністров'ї в першій половині I тисячоліття до н.е." за участю аспіранта кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. Івана Франка А. М. Филипчука. Камеральне опрацювання матеріалів здійснили Б. І. Завітій і М. А. Филипчук. Науковий звіт підготував Б. І. Завітій.

З напільного (північного) боку локалізуються вал і рів. З решти боків укріплене поселення обмежене крутими скельними схилами корінного берега ріки, зокрема, із західного і південно-західного – глибокою долиною струмка, що являє собою круту скелясту стіну. Таким чином, городище має надійні природні перешкоди, які в час його функціонування могли бути додатково зміцнені. Спостереження над оборонними рубежами пам'ятки дозволяють констатувати їх тотальну руйнацію: вал і рів практично повністю знівельовані під час регулярних орних робіт. Подібна картина спостерігається і зі станом культурного шару укріпленої площадки городища, зокрема в південно-східній частині пам'ятки, де ми виявили численні розорані залишки наземних житлових і господарських споруд. На орному полі зібрано фрагменти вінець, боковин і донець ліпного й кружального посуду, як столового, так кухонного. Весь керамічний матеріал можна поділити на три групи.

Першу групу складають фрагменти боковин ліпних посудин трипільської культури. Текстура їх керамічного тіста суглинкова, із домішками дрібного піску. Випал нередукований (рис. 34).

Друга група представлена фрагментами вінець, боковин і донець ліпних кухонних та столових посудин культури Тава-Голігради. Умовно кухонний посуд можна розділити на дві групи. Першу репрезентують верхні частини горщиків із злегка відігнутими назовні вінцями діаметром від 12–29 см, орнаментованими наскрізними проколами під краєм верхньої губи, прямими високими шийками. Товщина боковин сягає 1,0–1,2 см. В керамічному тісті переважають домішки шамоту (див. рис. 34, 4–7). До другої групи віднесено горщики із середньо відігнутими назовні вінцями діаметром 10–24 см. Верхня частина горщиків ззовні підлощена, інколи розчесана, орнаментована канелюрами та геометричним фігурами. Товщина боковин сягає 0,5–0,7 см. У керамічному тісті переважає дрібнозернистий пісок (див. рис. 34, 1–3). Столовий посуд представлений фрагментами мисок чорного кольору діаметром 10–22 см. Їм притаманні прямі та увігнуті досередини рівно зрізані вінця. Одна миска на зовнішній поверхні орнаментована S-подібним штампом. Внутрішня поверхня чорнолощена, інколи орнаментована горизонтальними канелюрами. Товщина боковин сягає 0,8 см. У керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску й шамоту (рис. 37).

Третя група представлена фрагментом денця кружальної посудини із супісковою текстурою керамічного тіста. Випал цеглястий. Подібні матеріали віднесено до періоду пізнього середньовіччя/нового часу.

На поверхні пам'ятки віднайдено також два кістяні знаряддя – проколку й лощило (рис. 39).

Отже, на пам'ятці Кривче-I виявлено керамічні матеріали трьох культурно-хронологічних горизонтів: енеолітичного, ранньозалізного віку та пізньосередньовічного/нового часу.

Кривче-II. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 202 м, N – 48°41.638', E – 26°4.824'; Т2 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 212 м, N – 48°41.519', E – 26°4.683'.

Поселення розташоване на південно-західній околиці с. Кривче, за 750 м від крайньої південно-західної його забудови та за 200 м на південний захід від городища Кривче-I (див. рис. 2). Воно займає незначні південні схили високого корінного берега р. Циганки. У плані пам'ятка сегментоподібної форми, видовжена по осі північний схід–південний захід. Максимальна довжина селища сягає 350 м, а ширина – 100 м. На захід і північ від поселення природні межі відсутні. Натомість, південна межа пам'ятки визначається краєм високого корінного берега Циганки, північно-східна – глибоким ярмом (рис. 5). Площу, на якій знайдено поселення, відведено під сільськогосподарські угіддя, її розорюють.

На поверхні селища віднайдено керамічні матеріали, які можна розділити на три групи. До першої віднесено фрагменти боковин ліпних посудин культури Гава-Голігради. Текстура їх керамічного тіста суглинкова із домішками дрібного піску й шамоту.

Другу групу репрезентують фрагменти вінець і боковин ранньокружальних посудин другого періоду культури типу Лука-Райковецька (X ст.) Текстура їх керамічного тіста суглинкова, із домішками дрібного піску. Випал редукований (рис. 40, 4).

До третьої групи віднесено рештки боковин і денців кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста супіскова.

Отже, на поселенні Кривче-II віднайдено матеріали культур Гава-Голігради та типу Луки-Райковецької, а також пізнього середньовіччя й нового часу.

Кривче-III. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 244 м, N – 48°41.708', E – 26°4.322'; Т2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 229 м, N – 48°41.592', E – 26°4.554'.

Пам'ятка розташована на південно-західній околиці с. Кривче (див. рис. 2). Її південно-східний край локалізовано за 200 м на північний схід від поселення Кривче-II. Селище знаходиться на плато правого берега Циганки. У плані сегментоподібної форми, витягнуте із північного заходу на південний схід. Максимальна його протяжність по цій осі сягає 375 м, при максимальній ширині 130–140 м. Із півдня, північного заходу та південного сходу природні межі відсутні. Натомість із півночі до поселення примикає глибокий яр, по якому протікає струмок. Загалом, топографія цього поселення аналогічна до топографії селища Кривче-II (рис. 6). Поверхню поселення, а також його південні, південно-західні та південно-східні околиці розорюють.

На поверхні поселення віднайдено керамічні матеріали, котрі можна віднести до двох груп. До першої – фрагменти боковин ліпних посудин культури Гава-Голігради. Текстура їх керамічного тіста суглинкова, із домішками дрібного піску й шамоту. Випал нередукований.

До другої групи віднесено фрагменти боковин ліпних посудин пізньоримського часу (черняхівської культури). Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками дрібного піску та шамоту. Випал нередукований.

Отже, на пам'ятці Кривче-III віднайдено керамічні матеріали двох культурно-хронологічних горизонтів: ранньозалізного віку та римського часу.

Кривче IV. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: T₁ (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 203 м, N – 48°41.797', E – 26°4.843'; T₂ (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 211 м, N – 48°41.715', E – 26°4.689'.

Поселення розташоване на південно-західній околиці с. Кривче (див. рис. 2). Його південний край локалізовано за 130 м на північ від поселень Кривче-II і Кривче-III. Селище знаходиться на підвищенні, сформованому двома глибокими ярами, по дну яких протікають невеличкі струмочки (допливи Циганки). Воно займає південні і південно-східні схили. В плані пам'ятка сегментоподібної форми, видовжена з південного заходу на північний схід і добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища сягає 310 м, а ширина – 120–140 м. Природні межі з півночі і заходу відсутні, а з півдня і сходу до селища примикають глибокі долини ярів (рис. 7).

На поверхні селища відшукано фрагменти глиняної вимазки, а також рештки керамічних посудин, котрі можна розділити на три групи. Першу складають фрагменти боковин ліпних посудин культури Гава-Голігради. Текстура їх керамічного тіста суглинкова, із домішками дрібного піску та шамоту. Випал нередукований.

Керамічні матеріали черняхівської культури поділено на дві групи. Першу складають боковини кружальних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, з домішками дрібного, рідше, середнього і великого піску. Більшість фрагментів має сіру редукцію. Другу групу складають фрагменти боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова. Є домішки шамоту, інколи жорстви. Більшість фрагментів редуковано.

Матеріали празької культури із поселення Кривче-IV представлені фрагментом вінець ліпної посудини, текстура керамічного тіста якої суглинкова, із домішками шамоту, випал слабкий.

Таким чином, на поселенні Кривче-IV віднайдено матеріали ранньозалізного віку (культура Гава-Голігради), пізньоримського часу (черняхівська культура) та ранньослов'янського часу (празька культура).

Кривче-V. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: T₁ (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 222 м, N – 48°42.153', E – 26°4.498'; T₂ (південний край поширення культурного шару) – Н – 220 м, N – 48°41.982', E – 26°4.599'.

Пам'ятка розташована на захід від с. Кривче (див. рис. 2). Її локалізовано на південно-східних схилах поблизу струмочка, що примикає до північної та східної сторін. В плані селище овальної форми, видовжене по осі північний захід–південний схід і доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна його довжина сягає 325 м, при максимальній ширині 150 м. Природні межі із півдня і заходу відсутні. Натомість із півночі та сходу до селища примикає яр, по дні якого протікає струмочок (рис. 8).

На поверхні поселення віднайдено керамічні матеріали, віднесені до трьох груп. Першу групу складають фрагменти боковин ліпних посудин трипільської культури. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками дрібного

піску. Випал нередукований. До цієї ж культури слід віднести й виявлене на поверхні культурного шару кременеве знаряддя.

Другу групу складають фрагменти боковин ліпних посудин культури Гава-Голігради (див. рис. 40, 5). Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками дрібного піску та шамоту. Випал нередукований.

До третьої групи віднесено рештки вінець, боковин і донець кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста супіскова. Випал редукований.

Отже, на поселенні Кривче-V віднайдено матеріали трипільської культури, ранньозалізного віку (культура Гава-Голігради) та пізнього середньовіччя/нового часу.

Кривче-VI. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 233 м, N – 48°42.278', E – 26°4.161'; T2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 228 м, N – 48°42.066', E – 26°4.471'.

Пам'ятка розташована на захід від с. Кривче, за 1,5 км від крайньої західної забудови (див. рис. 2). Знаходиться біля автодороги Борщів–Бабинці та струмочка, який примикає до неї з північного та північно-східного боку. Поселення займає південні схили, що прилягають до цього струмочка. У плані пам'ятка сегментоподібної форми, витягнута із північного заходу на південний схід. Максимальна її протяжність сягає 450 м, а ширина 100–110 м. Із заходу та півдня природні межі відсутні – тут простягається орне поле; із півночі та північного сходу до селища примикає струмочок (рис. 9).

На поверхні пам'ятки віднайдено численні фрагменти глиняної вимазки і рештки керамічних посудин черняхівської культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Керамічні матеріали черняхівської культури можна розділити на дві групи. Першу складають фрагменти верхніх частин, вінець і боковин кружальних посудин. Текстура їх керамічного тіста суглинкова, з домішками дрібного, рідше середнього й великого піску. Більшість фрагментів мають сіру редукцію. Друга група представлена фрагментами вінець, боковин і донець кружальних посудин (рис. 41, 5). Порівняно із залишками посудин першої групи, текстура їх керамічного тіста грубша. Її основою є суглинкова маса із значними домішками великого піску, інколи жорстви. Випал менш якісний і лише окремі фрагменти редуковані.

Матеріали пізнього середньовіччя/нового часу репрезентовані рештками вінець, боковин та денцями кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова. Випал редукований.

Таким чином, на поселенні Кривче-VI віднайдено матеріали римського періоду (черняхівська культура) та пізнього середньовіччя/нового часу.

Кривче-VII. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 224 м, N – 48°42.294', E – 26°4.650'; T2 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 222 м, N – 48°42.190', E – 26°4.476'.

Поселення розташоване за 1,4 км на захід від крайньої західної забудови с. Кривче (див. рис. 2). Його південний край локалізовано за 200 м на північ від поселення Кривче-V, а південно-західний край – за 200 м на схід від поселення Кривче-VI. Селище знаходиться на підвищенні, сформованому двома глибокими ярами на захід від місцевого струмка (допливу Циганки). По дну цих ярів протікають невеликі струмочки. Пам'ятка займає південні і південно-східні схили. В плані селище сегментоподібної форми, видовжене по осі південний захід–північний схід і доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина поселення по цій лінії сягає 350 м при максимальній ширині 120 м. Природні межі із півночі та заходу відсутні. Натомість, із півдня та сходу до селища примикають глибокі долини ярів (рис. 10).

На поверхні пам'ятки віднайдено керамічні матеріали, які можна розділити на дві культурно-хронологічні групи. Першу складають фрагменти боковин кружальних посудин другого періоду Лука-Райковецької культури (X ст.). Текстура їх керамічного тіста супіскова. Є домішки дрібного, середнього, інколи великого піску.

До другої групи зараховано фрагменти боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста супіскова, із домішками дрібного та середнього піску, або ж суглинкова, із домішками дрібного піску. Випал цеглястий.

Зважаючи на викладене, поселення Кривче-VII віднесено до Лука-Райковецької культури (X ст.) та пізнього середньовіччя/нового часу.

Кривче-VIII. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 235 м, N – 48°42.532', E – 26°4.548'; Т₂ (південний край поширення культурного шару) – Н – 230 м, N – 48°42.403', E – 26°4.579'.

Пам'ятка розташована на північний захід від с. Кривче, за 1,5 км від крайньої північно-західної його забудови (див. рис. 2). Вона знаходиться біля автодороги Борщів–Бабинці та струмочка, який примикає до пам'ятки з північного та північно-східного боку. Поселення займає південні та південно-східні схили, що прилягають до цього струмочка. У плані пам'ятка овальної форми, витягнута із північного заходу на південний схід. Максимальна її протяжність сягає 280 м, а ширина – 120 м. Із заходу та півдня природні межі відсутні – тут простягається орне поле; із півночі та північного сходу до поселення примикає струмочок (рис. 11).

На поверхні селища віднайдено керамічні матеріали культури Гава-Голігради. Вони представлені фрагментами боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста окремих фрагментів суглинкова. Є домішки дрібного та середнього піску, шамоту. Один фрагмент з внутрішнього боку підлощений.

Отже, поселення Кривче-VIII віднесено до культури Гава-Голігради.

Кривче-IX. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т₁ (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 256 м, N – 48°42.145', E – 26°5.087'; Т₂ (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 230 м, N – 48°41.948', E – 26°4.951'.

Поселення знаходиться в південно-західній частині с. Кривче (див. рис. 2). Воно розташоване в урочищі Вал на мису правого берега Циганки за 100 м на північ від напільної лінії захисту городища Кривче-I. Селище займає південні й південно-західні схили. В плані пам'ятка підпрямокутної форми, проте доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по лінії північ–південь сягає 365 м, при ширині 120 м. Із заходу до селища примикає глибока долина струмка, яка являє собою круту скелясту стіну; із півдня з поселенням межує напільна лінія захисту городища Кривче-I; з півночі та сходу природні межі відсутні. Територію поселення займають городи мешканців с. Кривче (рис. 12).

На поверхні пам'ятки віднайдено керамічні матеріали культури Гава-Голігради (див. рис. 40, 1). Вони представлені уламками вимазки, фрагментами вінець і боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста окремих артефактів суглинкова. Помітні домішки дрібного та середнього піску, шамоту, а також товченого каменю. Деякі фрагменти мають сліди підлощення зовнішньої поверхні. Аналогічний матеріал відшукано й на городищі культури Гава-Голігради Кривче-I. На нашу думку, ці пам'ятки синхронні.

Отже, поселення Кривче-IX віднесено до культури Гава-Голігради.

Кривче-X. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: T1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 215 м, N – 48°42.178', E – 26°5.443'; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 219 м, N – 48°42.067', E – 26°5.067'.

Поселення знаходиться у південно-західній частині с. Кривче (див. рис. 2). Воно розташоване в урочищі Вал, на мису правого берега Циганки за 200 м на північ від напільної лінії захисту городища Кривче-I. Селище займає південні й південно-східні схили. В плані пам'ятка овальної форми, добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по лінії північ–південь сягає 250 м, ширина – 110 м. Із сходу до неї примикає глибока долина, що являє собою круту скелясту стіну, із півдня з ним межує напільна лінія захисту городища Кривче-I, із півночі та заходу природні межі відсутні. Територію поселення займають сільськогосподарські угіддя жителів с. Кривче (рис. 13).

На поверхні селища зібрано керамічні матеріали культури Гава-Голігради. Вони представлені уламками вимазки та фрагментами боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста окремих фрагментів суглинкова. Є домішки дрібного і середнього піску, шамоту та товченого каменю. Аналогічний матеріал віднайдено й на поверхні городища культури Гава-Голігради Кривче-I. На нашу думку, ці пам'ятки синхронні.

Отже, поселення Кривче-IX слід віднести до культури Гава-Голігради.

Кривче-XI. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 231 м, N – 48°42.293', E – 26°5.309'; T2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 223 м, N – 48°42.229', E – 26°5.455'.

Пам'ятка розташована на північно-західних околицях с. Кривче (див. рис. 2), за 250 м на північ від поселення Кривче-X. Селище займає підвищення із

південною та південно-східною експозиціями над давньою заплавою Циганки. Сучасне ж русло річки знаходиться за 500 м від східного краю пам'ятки.

В плані пам'ятка овальної форми, видовжена по лінії північний захід–південний схід приблизно на 230 м, а її максимальна ширина – 100 м. Природні межі із півночі, півдня та заходу відсутні, а зі сходу до поселення примикає глибока долина, яка являє собою круту скелясту стіну Територію селища розорюють (рис. 14).

На поверхні пам'ятки віднайдено фрагменти глиняної вимазки та рештки керамічних посудин трьох груп.

Фрагменти верхньої частини і боковин ліпної посудини із відмуленої глини віднесено до трипільської культури. Випал дуже добрий, можливо пічний (див. рис. 41, б)

Другу групу репрезентує фрагмент боковини ліпної посудини культури Гава-Голігради. Текстура керамічного тіста суглинкова, з домішками дрібного і середнього піску, шамоту та товченого каменю. Випал нередукований.

До третьої групи віднесено фрагменти боковин та донець кружальних посудин із супіскової маси з домішками дрібного та середнього піску. Випал хороший. Матеріали відносяться до епохи пізнього середньовіччя/нового часу.

Таким чином, на селищі Кривче-XI представлені матеріали трипільської, гава-голіградської культур та пізнього середньовіччя/нового часу.

Кривче-XII. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 211 м, N – 48°42.214', E – 26°5.570'; Т2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 194 м, N – 48°42.177', E – 26°5.668'.

Пам'ятка розташована в північно-західній частині с. Кривче (див. рис. 2), за 230 м на південний схід від поселення Кривче-XI. Селище займає підвищення із південною та південно-східною експозиціями над давньою заплавою Циганки. В плані пам'ятка має форму видовженого овалу (по лінії північний захід–південний схід). Максимальна довжина селища сягає 180 м, а ширина – 50 м. Природні межі із півночі, півдня та заходу відсутні. Лише із півдня до поселення примикає глибока долина, яка являє собою круту скелясту стіну. Поселення, як і його найближче оточення, зі всіх сторін розорюється та частково зайняте житловою забудовою. Східний край пам'ятки від сучасного русла Циганки віддаляють 150 м (рис. 15).

На поверхні пам'ятки віднайдено фрагменти керамічних посудин, які поділяються на дві культурно-хронологічні групи.

Перша група представлена фрагментами боковин ліпних посудин з відмуленої глини. Випал добрий, можливо пічний. За текстурою керамічного тіста і характером випалу ці матеріали віднесено до трипільської культури.

Другу групу репрезентують фрагменти боковин, донець і ручка кружальних посудин, які відносяться до пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста цих посудин суглинкова, рідше супіскова, із домішками переважно дрібного піску. Випал редукований. Один фрагмент покритий поливою й орнаментований.

Отже, на поселенні Кривче-ХІІ віднайдено матеріали двох культурно-хронологічних груп: трипільської культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Кривче-ХІІІ. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 194 м, N – 48°42.320', E – 26°5.748'; Т₂ (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 186 м, N – 48°42.241', E – 26°5.787'.

Пам'ятка розташована в північно-західній частині с. Кривче (див. рис. 2) за 180 м на північний схід від поселення Кривче-ХІІ. Селище займає підвищення над давньою заплавою Циганки із незначною південною та південно-східною експозиціями. Східний край пам'ятки від сучасного русла річки віддаляють 40–50 м. Площа селища зайнята орними угіддями і частково житловою забудовою. В плані пам'ятка овальної форми, видовжена по осі північ–південь приблизно на 175 м, а максимальна її ширина сягає 80 м. Природні межі із півночі, півдня та заходу відсутні (рис. 16).

На поверхні пам'ятки віднайдено фрагменти керамічних посудин, поділені на три групи. Перша з них представлена фрагментами боковин ліпних посудин з відмуленої глини. Випал добрий, можливо пічний. За текстурою керамічного тіста, характером випалу їх слід віднести до трипільської культури.

Другу групу представляє фрагмент боковини ліпної посудини культури Гава-Голігради. Текстура його керамічного тіста суглинкова. Є домішки дрібного і середнього піску, шамоту. Випал нередукований.

Третю групу репрезентують фрагменти вінець, боковин, придонної частини кружальних посудин та фрагмент кружальної миски, котрі відносяться до пізнього середньовіччя/нового часу (див. рис. 41, 1–3). Текстура керамічного тіста посудин суглинкова, рідше супіскова, із домішками переважно дрібного піску. Випал редукований.

Таким чином, на поселенні Кривче-ХІІІ віднайдено матеріали трьох культурно-хронологічних груп: трипільської, гава-голіградської культур та пізнього середньовіччя/нового часу.

Кривче-ХІV. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 223 м, N – 48°42.355', E – 26°6.073'; Т₂ (південний край поширення культурного шару) – Н – 204 м, N – 48°42.217', E – 26°6.061'.

Поселення розташоване на північній околиці с. Кривче, на високому місці лівого берега Циганки (див. рис. 2). Селище займає південні й південно-західні схили. В плані пам'ятка сегментоподібної форми, доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по лінії північ–південь сягає 275 м, при ширині 100–130 м. Із заходу до нього примикає глибока долина Циганки, яка являє собою круту скелясту стіну, із півдня з поселенням межує глибока долина аналогічної конфігурації, із півночі та сходу природні межі відсутні. Територію поселення відведено під сільськогосподарські угіддя, а берег річки вкритий кушовою рослинністю і деревами (рис. 17).

На поверхні пам'ятки зібрано керамічний матеріал, представлений фрагментами боковин ліпних посудин, виготовлених із відмуленої глини. Випал

дуже добрий, можливо пічний. На одній боковині збереглася вертикальна ручка. За текстурою керамічного тіста, характером випалу, ці матеріали слід віднести до трипільської культури.

Зважаючи на викладене, можна констатувати, що поселення Кривче-XIV одношарове і його слід віднести до трипільської культури.

Кривче-XV. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 219 м, N – 48°42.345', E – 26°6.370'; Т2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 201 м, N – 48°42.272', E – 26°6.392'.

Пам'ятка розташована на північній околиці с. Кривче, на високому мисі лівого берега Циганки, за 100 м на схід від селища Кривче-XIV (див. рис. 2). Селище займає південні й південно-східні схили. В плані овалоподібної форми, доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина поселення по лінії північ–південь сягає 170 м при ширині 120 м. Із півдня з селищем межує глибока долина, поросла кущовою рослинністю і деревами, яка являє собою круту скелясту стіну. З південного заходу воно обмежене глибоким яром, із півночі та сходу природних меж немає. Територію поселення відведено під сільськогосподарські угіддя і її зараз інтенсивно розорюють (рис. 18).

На поверхні пам'ятки зібрано керамічний матеріал двох культурно-хронологічних груп. Перша з них представлена фрагментами боковин ліпних посудин, виготовлених із відмуленої глини. Випал добрий, можливо пічний. За текстурою керамічного тіста і характером випалу, фрагменти слід віднести до трипільської культури.

Другу групу презентує фрагмент боковини ліпної посудини ранньоримського часу. Текстура його керамічного тіста суглинкова, з домішками дрібного і середнього піску та шамоту. Випал нередукований.

Зважаючи на викладене, констатуємо, що поселення Кривче-XV двошарове. Тут представлені матеріали трипільської культури й ранньоримського часу.

Кривче-XVI. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 220 м, N – 48°41.651', E – 26°5.994'; Т2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 228 м, N – 48°41.503', E – 26°5.977'.

Поселення розташоване на південній околиці с. Кривче (див. рис. 2), на високому мисі, утвореному глибокою долиною струмка, що впадає у Циганку. У північно-західній частині мис обмежений стрімким берегом ріки. Селище займає південні й південно-східні схили. В плані пам'ятка овальної форми, видовжена по осі північ–південь і добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища сягає 270 м, при максимальній ширині 110 м. Природних меж із півночі, півдня та сходу немає. Натомість, із заходу до селища примикає глибока долина Циганки. Територія пам'ятки, а також її околиці зайняті сільськогосподарськими угіддями жителів с. Кривче. Лісові насадження є на схилах крутого берега Циганки у західній частині селища (рис. 19).

На поверхні селища віднайдено керамічні матеріали культури Гава-Голігради. Вони представлені уламками вимазки й фрагментами боковин ліпних

посудин. Текстура керамічного тіста окремих знахідок суглинкова. Є домішки дрібного і середнього піску, шамоту та товченого каменю. Випал нередукований. Подібні матеріали віднайдено й на поверхні городища культури Гава-Голігради Кривче-I. А тому ці пам'ятки ми схильні вважати синхронними.

Отже, поселення Кривче-XVI слід віднести до культури Гава-Голігради.

Кривче-XVII. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 224 м, N – 48°41.509', E – 26°5.959'; Т2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 257 м, N – 48°41.263', E – 26°6.173'.

Поселення розташоване на південній околиці с. Кривче, за 100 м на південний схід від селища Кривче-XVI (див. рис. 2), на високому мисі, сформованому глибокою долиною струмка, що впадає у Циганку. В північно-західній частині мис обмежує стрімкий річки. Селище займає південні і південно-східні схили. У плані пам'ятка овальної форми, видовжена по осі північний захід–південний схід приблизно на 500 м, а ширина сягає 120 м. При цьому вона доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту (рис. 20).

На поверхні зібрано керамічний матеріал, віднесений до двох культурно-хронологічних груп. Першу з них репрезентують керамічні матеріали культури Гава-Голігради. Вони представлені фрагментами боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста окремих з них суглинкова. Є домішки дрібного і середнього піску, шамоту та товченого каменю. Випал нередукований.

Друга група представлена фрагментами боковин кружальних посудин та фрагментом кружальної миски. Їх віднесено до пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста посудин суглинкова, рідше супіскова, із домішками переважно дрібного піску.

Зважаючи на викладене, можна констатувати, що на поселенні Кривче-XVII віднайдено матеріали культури Гава-Голігради та пізнього середньовіччя/нового часу.

Кривче-XVIII. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 223 м, N – 48°41.300', E – 26°5.066'; Т2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 223 м, N – 48°41.246', E – 26°5.127'.

Поселення розташоване на південній околиці с. Кривче, за 1,2 км на південний захід від селища Кривче-XVII (див. рис. 2), на високому мисі лівого берега Циганки, який являє собою круту скелясту стіну, схили якої поросли кущами і деревами. Селище займає південні і південно-східні схили. В плані пам'ятка овальної форми, видовжена по осі північний захід–південний схід і досить добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища сягає 200 м, а максимальна ширина – 100 м. Природні межі із півночі та сходу відсутні. Натомість із заходу до селища примикає глибока долина Циганки, а з півдня – глибокий яр (рис. 21).

На поверхні пам'ятки зібрано керамічний матеріал, який можна поділити на дві групи. Першу складають фрагменти боковин ліпного посуду із суглинко-

вою текстурою тіста та домішками шамоту. Випал слабкий, нередукований. Матеріал віднесено до епохи пізньої бронзи.

Другу групу репрезентують фрагменти вінець і боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста цих посудин суглинкова, рідше супіскова, із домішками переважно дрібного піску. Випал редукований.

Таким чином, можна констатувати, що на поселенні Кривче-XVIII віднайдено матеріали епохи бронзи та пізнього середньовіччя/нового часу.

Кривче-XIX. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 197 м, N – 48°41.087', E – 26°5. 124'; Т2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 200 м, N – 48°40.844', E – 26°5. 336'.

Пам'ятка розташована на південно-східній околиці с. Кривче, за 1,2 км на південь від найближчої його забудови (див. рис. 2). Селище знаходиться на лівому високому корінному березі Циганки, який у цьому місці являє собою значний мисоподібний виступ (з північними й північно-східними схилами), сформований двома глибокими ярами із північної та південної сторін. У плані пам'ятка овальної форми, витягнута із північного заходу на південний схід на 460 м при максимальній ширині 120 м. Із півдня та сходу природні межі відсутні. Із півночі до пам'ятки примикає глибокий яр, а із заходу – корінний берег ріки (рис. 22).

На поверхні зібрано керамічний матеріал, який можна віднести до трьох культурно-хронологічних груп.

Перша група представлена фрагментами боковин ліпних посудин, виготовлених із відмуленої глини. Випал добрий, можливо пічний. За текстурою керамічного тіста, характером випалу, їх слід віднести до трипільської культури.

Другу групу репрезентують фрагменти вінець кружальних посудин давньоруської культури XII–XIII ст. Текстура керамічного тіста суглинкова, рідше супіскова. Помітні домішки дрібного, середнього, інколи великого піску. Випал редукований.

До третьої групи віднесено фрагменти боковин пізнього середньовіччя/нового часу. Вони виготовлені із суглинкової, рідше супіскової маси. Є домішки дрібного піску. Випал редукований.

Викладене дає підстави констатувати, що на поселенні Кривче-XIX віднайдено матеріали трипільської та давньоруської культур XII–XIII ст., а також пізнього середньовіччя/нового часу.

Кривче-XX. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 233 м, N – 48°40.879', E – 26°5.145'; Т2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 236 м, N – 48°40.747', E – 26°5.336'.

Пам'ятка розташована на південно-східній околиці с. Кривче, за 120 м на південь від селища Кривче-XIX (див. рис.2), на лівому високому корінному березі Циганки, який у цьому місці являє собою значний мисоподібний виступ із північними й північно-східними схилами у східній частині поселення. У плані селище овальної форми, витягнуте із північного заходу на південний схід при-

лизно на 350 м, при максимальній ширині 120 м. З усіх сторін природні межі відсутні (рис. 23).

На поверхні селища віднайдено керамічні матеріали, котрі можна розділити на п'ять груп. Першу представляють фрагменти верхніх частин, боковин ліпних посудин, а також фрагмент ліпної миски, виготовлені з відмуленої глини (рис. 43, 1–2). Випал дуже добрий, можливо пічний. На одному фрагменті видно лінійний орнамент. За текстурою керамічного тіста, характером випалу їх віднесено до трипільської культури.

Другу групу презентують керамічні матеріали культури Гава-Голігради. Вони представлені фрагментами боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста окремих фрагментів суглинкова. Проглядаються домішки дрібного та середнього піску, шамоту та товченого каменю. Випал нередукований.

До третьої групи віднесено фрагмент вінець і боковини ліпних посудин празької культури (див. рис. 43, 3). Текстура керамічного тіста суглинкова із домішками шамоту. Випал доволі слабкий, а сам матеріал – крихкий.

Четверту групу складають фрагменти боковин кружальних посудин Лука-Райковецької культури Х ст. Текстура керамічного тіста супіскова. Є домішки дрібного, середнього, інколи великого піску.

До п'ятої групи зараховано фрагменти боковин кружальних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, інколи з домішками дрібного або середнього піску. Це – рештки керамічних посудин пізнього середньовіччя/нового часу.

Отже, на поселенні Кривче-XX віднайдено матеріали п'яти культурно-хронологічних груп: трипільської, гава-голіградської, празької, лука-райковецької культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Кривче-XXI. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 204, N – 48°40.527', E – 26°4.720'; Т2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 228 м, N – 48°40.229', E – 26°5.160'.

Пам'ятка розташована між селами Кривче й Бабинці, на високому лівому березі Циганки (див. рис. 2). Сегментоподібної форми, витягнута із північного заходу на південний схід приблизно на 550 м (північно-західна експозиція). Максимальна ширина 250 м. Із сходу та півдня природні межі відсутні, з півночі до поселення примикає глибокий яр, а із заходу – крутий берег ріки (рис. 24).

Керамічні матеріали представлені фрагментами верхніх частин і боковин ліпних посудин, виготовлених із відмуленої глини (див. рис. 40, 2). Випал добрий, можливо пічний. За текстурою керамічного тіста і характером випалу їх слід віднести до трипільської культури.

Бабинці- Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 173 м, N – 48°41.356', E – 26°3.733'; Т2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 171 м, N – 48°41.277', E – 26°3.962'.

Поселення розташоване на північній околиці с. Бабинці біля автодороги до с. Худиківці на лівому березі р. Нічлава (рис. 3). Воно займає південні й південно-східні схили. У плані пам'ятка сегментоподібної форми, доволі добре

вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по лінії північний захід–південний схід сягає 300 м, а ширина 60–80 м. Із півдня до нього примикає широка заплава ріки, з півночі воно обмежене корінним берегом Нічлави котрий являє собою круту скелясту стіну, із заходу та сходу природні межі відсутні (рис. 25). Територію селища і його околиці використовують під сільськогосподарські угіддя. За кілька десятків метрів на південь простягається заплава річки, південний край пам'ятки віддалений від сучасного її русла приблизно на 450 м.

На поверхні селища віднайдено керамічні матеріали, які можна розділити на три культурно-хронологічні групи. Першу з них репрезентують керамічні матеріали культури Гава-Голігради. Вони представлені уламками вимазки та одним фрагментом вінець ліпної посудини. Текстура керамічного тіста суглинкова, з домішками дрібного і середнього піску, шамоту. Випал нередукований.

До другої групи віднесено керамічні матеріали ранньоримського часу. Вони представлені фрагментами боковин та ручкою ліпних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова. Видно домішки дрібного й середнього піску і шамоту. Випал нередукований.

До третьої групи зараховано фрагменти боковин кружальних посудин із суглинковою текстурою керамічного тіста, інколи з домішками дрібного й середнього піску. Це – рештки керамічних посудин пізнього середньовіччя /нового часу.

Таким чином, можна констатувати, що на поселенні Бабинці-I віднайдено матеріали культури Гава-Голігради, ранньоримського часу, а також пізнього середньовіччя/нового часу.

Бабинці-II. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 157 м, N – 48°41.152', E – 26°3.815'; Т2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 155 м, N – 48°41.081', E – 26°4.014'.

Пам'ятка розташована на північній околиці с. Бабинці, на підвищенні лівого берега Нічлави, за 250 м на південь від поселення Бабинці-I (див. рис. 3). За 200 м на північ проходить автодорога до с. Худиківці. Селище займає південні й південно-східні схили. В плані пам'ятка овальної форми, добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна її довжина по лінії захід–схід сягає 275 м, а ширина – 140 м. Із заходу до селища примикає широка заплава ріки, з інших сторін природні межі відсутні. За 500 м на захід від західного краю пам'ятки протікають сучасні води Нічлави. Територію селища, як і його оточення з півдня, півночі та сходу, нині розорюють. На схід від пам'ятки видно продовження схилів високих корінних берегів річки, частково порослі лісом (рис. 26).

На поверхні селища віднайдено керамічні матеріали, які можна розділити на чотири групи. Першу з них репрезентують фрагменти боковин ліпних посудин (рис. 44, I), виготовлених із відмуленої глини. Окремі фрагменти мають редукцію. Це рештки посудин трипільської культури.

Другу групу складають матеріали черняхівської культури, які можна розділити на дві групи. До першої увійшли фрагменти боковин кружальних

посудин. Текстура їх керамічного тіста суглинкова, з домішками дрібного, рідше середнього і великого піску. Більшість фрагментів мають сіру редукцію. Друга група керамічних матеріалів черняхівської культури представлена фрагментами вінець, боковин та донець кружальних посудин (див. рис. 44, 2). Більшість фрагментів мають сіру редукцію. Текстура їхнього керамічного тіста, порівняно з фрагментами першої групи, грубша. Її основою є суглинкова маса, із частими домішками великого піску, інколи жорстви. Випал менш якісний, лише окремі фрагменти редуковані.

Третя група посудин представлена фрагментами боковин ліпних та кружальних посудин лука-райковецької культури, які також можна розділити на дві групи. Першу групу райковецької кераміки складають фрагменти боковин ліпних посудин VIII ст. Текстура керамічного тіста суглинкова, з домішками дрібного і середнього піску та шамоту. Випал нередукований. До другої групи віднесено боковини ранньокружальних посудин IX–X ст. Текстура керамічного тіста суглинкова з домішками дрібного й середнього піску. Випал редукований.

Остання, четверта група, складається із фрагментів вінець, боковин та донець кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста супіскова, або суглинкова із домішками дрібного, рідше середнього і великого піску. Випал доволі добрий, інколи редукований.

Таким чином, на поселенні Бабинці-II віднайдено матеріали трипільської, черняхівської, лука-райковецької культур і старожитностей XVII–XVIII ст.

Бабинці-III. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 205 м, N – 48°40.949', E – 26°4.208'; Т2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 202 м, N – 48°40.777', E – 26°4.205'.

Пам'ятка розташована на північно-східних околицях с. Бабинці, на підвищенні високого корінного правого берега Циганки, за 150 м на північ від автодороги до с. Бабинці (див. рис. 3). Селище займає південні й південно-східні схили. В плані пам'ятка овальної форми, добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна її довжина по лінії захід–схід сягає 265 м, а ширина – 145 м. Зі сходу поселення обмежене крутим берегом ріки, з інших сторін природні межі відсутні (рис. 27).

На поверхні селища віднайдено уламки глиняної вимазки, а також керамічні матеріали, котрі можна розділити на дві культурно-хронологічні групи. До першої віднесено матеріали черняхівської культури. Вони представлені фрагментами боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, з домішками дрібного й середнього піску, шамоту. Випал нередукований.

Друга група складається із фрагментів боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста суглинкова із домішками дрібного піску. Випал доволі добрий, редукований.

Таким чином, на поселенні Бабинці-III віднайдено матеріали черняхівської культури та старожитності пізнього середньовіччя/нового часу.

Бабинці-IV. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 211 м, N –

48°40.467', E – 26°3.659'; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 208 м, N – 48°40.349', E – 26°3.658'.

Поселення розташоване на східній околиці с. Бабинці (див. рис. 3), за 220 м на південь від найближчої північної його забудови та за 250 м на схід від найближчої центральної забудови. Пам'ятка займає високий корінний лівий берег Нічлави з незначною південною та південно-східною експозиціями. У плані овальної форми, доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна її довжина по осі північний захід–південний схід сягає 200 м, а ширина – 100 м. Із заходу, пам'ятка обмежена крутим берегом ріки, а з інших сторін природних меж немає (рис. 28). Територію поселення, а також околиці з півночі, півдня та сходу відведено під сільськогосподарські угіддя. Із заходу до пам'ятки примикає високий корінний берег Нічлави, нижче простягається заплава річки, на якій є житлова забудова та пасовища. Від сучасного русла селище віддалене приблизно на 300 м.

На поверхні селища зібрано керамічний матеріал, який можна віднести до двох груп. Першу репрезентують боковини ранньокружальних посудин IX–X ст. Текстура їх керамічного тіста суглинкова, є домішки дрібного й середнього піску. Випал редукований.

Друга група представлена фрагментами боковин та донець кружальних пізньосередньовічних і новочасних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками дрібного піску. Окремі фрагменти редуковані. Один покритий поливою.

Отже, на поселенні Бабинці-IV віднайдено матеріали лука-райковецької культури IX–X ст. та пізнього середньовіччя/нового часу.

Бабинці-V. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 180 м, N – 48°40.562', E – 26°4.340'; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 151 м, N – 48°40.4181', E – 26°4.444'.

Пам'ятка розташована за 1,1 км на схід від с. Бабинці (див. рис. 3). Селище займає південні і південно-східні схили, що сходять з високого корінного берега Циганки у її заплаву. В плані пам'ятка овальної форми, доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по лінії північ–південь сягає 300 м, при максимальній ширині по лінії захід–схід – 120 м. Із заходу до поселення примикає високий корінний берег ріки. Із півночі воно обмежене ярмом, що сходить з берега цієї ж водної артерії. З півдня та сходу природні межі відсутні (рис. 29).

На поверхні пам'ятки віднайдено уламки глиняної вимазки, а також керамічні рештки, які можна розділити на дві групи. Першу репрезентують фрагменти вінець, верхніх частин та боковин ліпних посудин, виготовлені з відмуленої глини (див. рис. 44, 5). Окремі фрагменти мають редукацію. Це рештки посудин трипільської культури. Поряд з керамікою на поверхні культурного шару віднайдено передню частину керамічної зооморфної фігурки, ймовірно баранчика, з відбитими рогами. Довжина збереженої частини 2,4 см, висота 2,6 см (див. рис. 44, 6). Глиняна маса світло-сірого та сірого кольору,

добре відмудлена. Морда (кінець відбитий) опукла з потоншеною ротовою частиною. Роги скульптурки (кінчики відбиті) короткі, заокруглені. Ноги стовпчасті, округлі в перетині.

До другої групи віднесено керамічні матеріали черняхівської культури. Вони представлені фрагментом вінець посудини. Текстура керамічного тіста суглинкова, з домішками дрібного і середнього піску. Випал нередукований.

Таким чином, на поселенні Бабинці-V віднайдено матеріали трипільської та черняхівської культур.

Бабинці-VI. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 150 м, N – 48°40.120', E – 26°4.668'; Т2 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 145 м, N – 48°40.008', E – 26°4.576'.

Пам'ятка розташована на південно-східній околиці с. Бабинці (див. рис. 3), за 1,2 км на південний схід від найближчої південної його забудови. Селище займає незначні північні схили, що спускаються з високого корінного берега Циганки і переходять у заплаву. В плані овальної форми, доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина поселення по лінії північний схід–південний захід сягає 255 м, а максимальна ширина – 100 м. З південного сходу до пам'ятки примикає теперішнє русло ріки, із півночі – продовження схилів, які плавно переходять у давню заплаву. Із заходу до поселення примикає високий корінний берег Циганки (рис. 30).

На поверхні селища віднайдено уламки глиняної вимазки, а також керамічні рештки, які можна віднести до двох культурно-хронологічних груп.

До першої зараховано керамічні матеріали черняхівської культури (див. рис. 40, 3). Вони представлені фрагментами вінець, боковин та ручкою кружальних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова. Є домішки дрібного й середнього піску. Випал інколи редукований.

Друга група складається з боковин та донець кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста суглинкова, рідше супіскова. Видно домішки дрібного піску. Випал здебільшого редукований.

Отже, на поселенні Бабинці-VI віднайдено матеріали черняхівської культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Бабинці-VII. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 152 м, N – 48°39.961', E – 26°4.424'; Т2 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 144 м, N – 48°39.811', E – 26°4.231'.

Поселення розташоване на південно-східній околиці с. Бабинці (див. рис. 3), за 1 км на південний схід від найближчої південної його забудови, а також за 80–90 м на південний схід від поселення Бабинці-VI. Воно займає незначні південні схили, що спускаються з високого корінного берега Циганки і переходять у заплаву. В плані неправильної овальної досить видовженої форми, витягнуте по осі північний схід–південний захід приблизно на 320 м, при максимальній ширині 60–80 м. Практично з усіх сторін природні межі відсутні, за

винятком того, що з південного сходу схили поволі переходять у давню заплаву Циганки (рис. 31).

На поселенні віднайдено матеріали чотирьох культурно-хронологічних груп. До першої увійшли фрагменти боковин ліпних посудин, виготовлених із відмуленої глини. Їх віднесено до трипільської культури.

Друга група представлена фрагментами боковин ліпних посудин ранньоримського часу. Текстура керамічного тіста суглинкова, з домішками дрібного, середнього піску та шамоту.

До третьої групи віднесено фрагменти вінець, верхньої частини і боковин кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова або суглинкова, з домішками дрібного, інколи середнього або великого піску. Більшість фрагментів редуковані. Матеріали віднесено до черняхівської культури.

Останню, четверту групу, складають фрагменти вінець, боковин та донець кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура тіста суглинкова з домішками дрібного піску. Випал добрий, інколи редукований.

Зважаючи на викладене, поселення Бабинці-VII віднесено до трипільської культури, ранньоримського часу, черняхівської культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Бабинці-VIII. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т1 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 148 м, N – 48°39.505', E – 26°3.954'; Т2 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 146 м, N – 48°39.450', E – 26°3.831'.

Поселення розташоване в південній частині с. Бабинці (див. рис. 3). Його західний край знаходиться за 40–50 м на схід від житлової забудови. Селище займає південні схили високого корінного берега Нічлави. У плані пам'ятка неправильної видовженої форми, проте добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по лінії захід–північний схід сягає 150 м при максимальній ширині 80 м. Північна межа північної частини селища визначається краєм високого корінного берега ріки, південна межа південної частини поселення – початком заплави цієї водної артерії. Природні межі із заходу та сходу відсутні (рис. 32).

На поверхні пам'ятки відшукано фрагменти глиняної вимазки, керамічні матеріали, котрі можна розділити на три групи.

Перша група представлена вінцями ліпної посудини черняхівської культури (див. рис. 41, 4). Текстура керамічного тіста суглинкова з домішками дрібного піску. Випал нередукований.

Друга група репрезентована фрагментами боковин ліпних посудин з суглинковою текстурою керамічного тіста. Є домішки шамоту. Випал слабкий; доволі крихкий. Попередньо їх зараховано до празької культури.

Останню, третю групу, складають фрагменти вінець та боковин, кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура тіста суглинкова з домішками дрібного піску. Випал доволі добрий.

Таким чином, на поселенні Бабинці-VIII віднайдено матеріали черняхівської та празької культур, а також матеріали пізнього середньовіччя.

Бабинці-ІХ. Географічні координати пам'ятки, встановлені за допомогою GPS: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 154 м, N – 48°39.262', E – 26°4.342'; Т₂ (південний край поширення культурного шару) – Н – 146 м, N – 48°39.138', E – 26°4.378'.

Пам'ятку локалізовано між селами Бабинці і Пилипче, точніше, за 700 м на південний схід від с. Бабинці у напрямку до с. Пилипче (див. рис. 3). Селище займає незначні, переважно східні, схили високого корінного берега Нічлави. У плані овальної форми і добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна його довжина сягає 240 м, а ширина – близько 150 м. На північ, захід та південь від пам'ятки природні межі відсутні. Натомість, південно-східна межа пам'ятки визначається краєм сучасного берега Нічлави (рис. 33).

На поверхні пам'ятки віднайдено фрагменти керамічних посудин, які поділяються на три культурно-хронологічні групи. Перша складається із фрагментів боковин ліпних посудин черняхівської культури. Текстура керамічного тіста легкосуглинкова, з домішками дрібного, середнього піску та шамоту. Випал добрий, нередукований.

Друга група репрезентована фрагментами боковин ліпних посудин з суглинковою текстурою керамічного тіста. Є домішки шамоту. Випал слабкий; доволі крихкий. Попередньо їх зараховано до празької культури.

Третю групу керамічних посудин презентують фрагменти боковин кружальних виробів лука-райковецької культури. Текстура керамічного тіста легкосуглинкова, з домішками дрібного піску. Випал добрий, інколи редукований.

Як бачимо, на поселенні Бабинці-ІХ віднайдено матеріали трьох культурно-хронологічних горизонтів: черняхівської, празької та лука-райковецької культур.

Отже, експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка обстежила відтинок берегів річок Циганка і Нічлава від с. Кривче до с. Бабинці Борщівського р-ну Тернопільської обл. Тут вдалося виявити 30 різночасових поселень (Кривче-І–XXI; Бабинці-І–ІХ). За попередніми підрахунками, на 30 пам'ятках виявлено матеріали енеолітичної доби (13 місцезнаходжень), бронзового (1) та ранньозалізного (14) віків, ранньоримського (3) і пізньоримського часу (черняхівська культура – 8), празької (4), лука-райковецької (5), давньоруської культур (1), а також 20 місцезнаходжень старожитностей пізнього середньовіччя/нового часу.

Особливістю системи заселення річок Циганка і Нічлава є локалізація поселень відносно сучасних водних артерій. Як виявилось, поселення трипільської, черняхівської, празької та давньоруської культур, а також періоду пізнього середньовіччя/нового часу тяжіють до давніх корінних високих берегів Нічлави й Циганки, інколи до недавніх заплав цих рік. Старожитності ж культури Гава-Голігради – до давніх корінних високих берегів Нічлави і Циганки, або пологих схилів, котрі є своєрідним продовженням перших. Вони представлені на пам'ятках Кривче-І–V, VIII–XI, XIII, XVI, XVII, XX, Бабинці-І.

Цікавими є й матеріали з городища Кривче-І. Окрім гава-голіградських, тут виявлено численні артефакти трипільської культури, а також старожитності

пізнього середньовіччя/нового часу. На жаль, пам'ятка сильно поруйнована, її територію постійно розоряють, чим і можна пояснити значну кількість підйомного матеріалу на поверхні.

Подальші розвідкові роботи дозволить підтвердити достовірність виявлених під час обстежень матеріалів, а також значно збагатити археологічну джерельну базу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Малеев Ю. М.* Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1976 році // НА ІА НАНУ. – 1976. Ф. експ. – № 8241.
2. *Малеев Ю. Н.* Раскопки гальштатского городища у с. Нижнее Кривче // АО 1976 г. – 1977. – С. 328–329.
3. *Малеев Ю. Н.* Исследования гальштатского городища у с. Нижне Кривче // АО 1979 г. – 1980. – С. 300.
4. *Малеев Ю.* Дослідження передскіфського періоду Тернопілля Київським університетом // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 109–116.

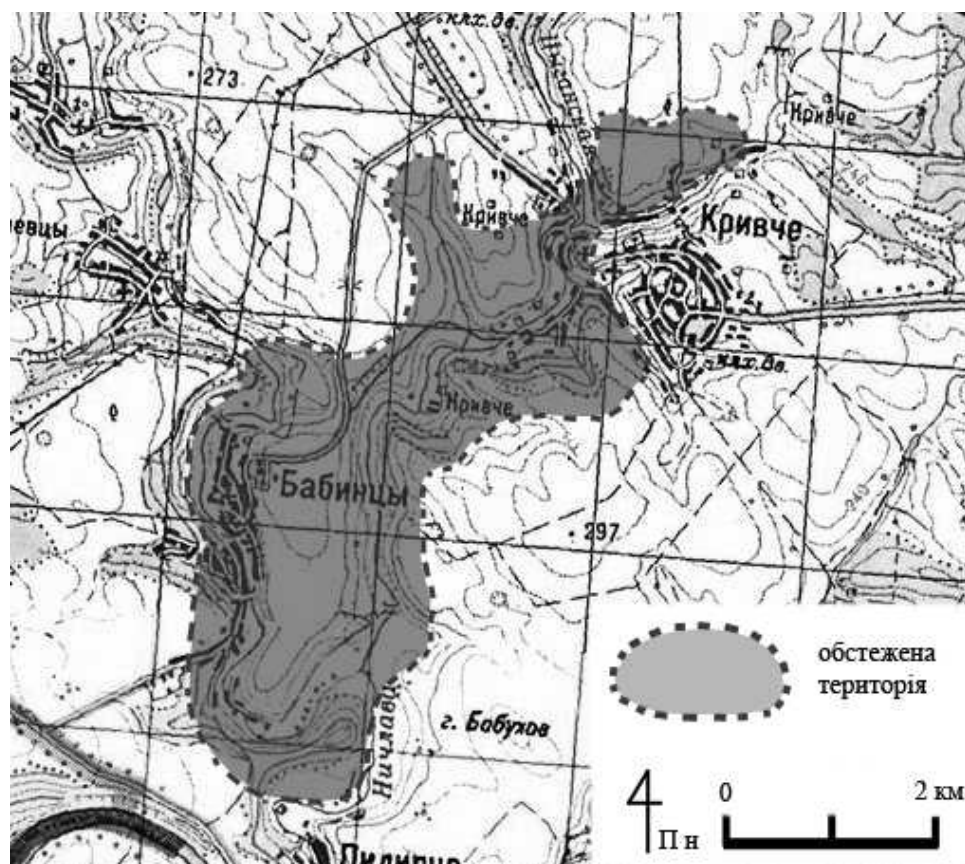

Рис. 1. Карта обстеженої території берегів Циганки та Нічлави на фоні сіл Кривче і Бабинці.

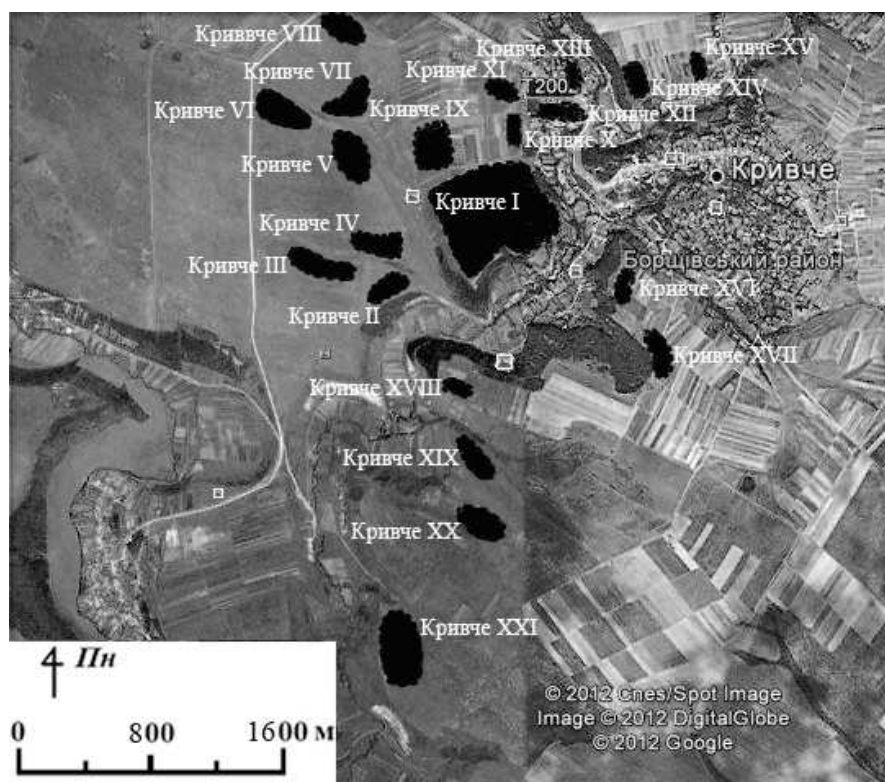

Рис. 2. Картосхема місцезнаходження поселень Кривче-I–XXI.

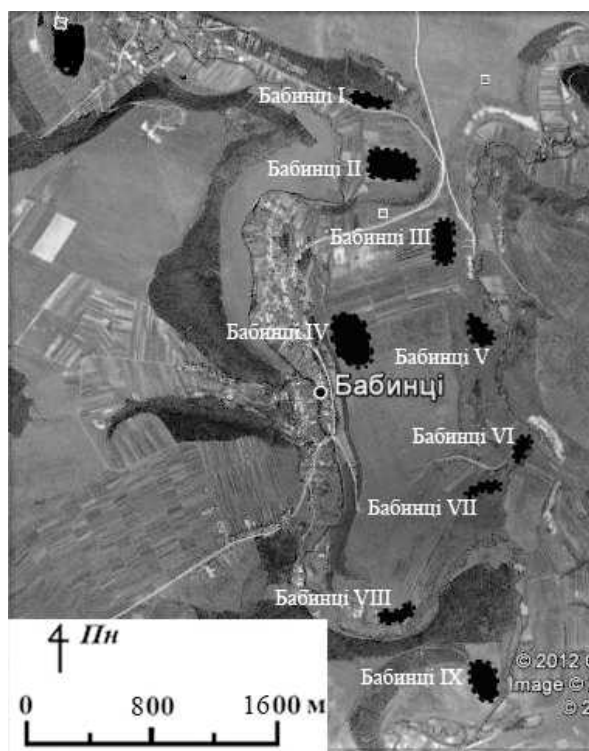

Рис. 3. Картосхема місцезнаходження поселень Бабинці-I-IX.

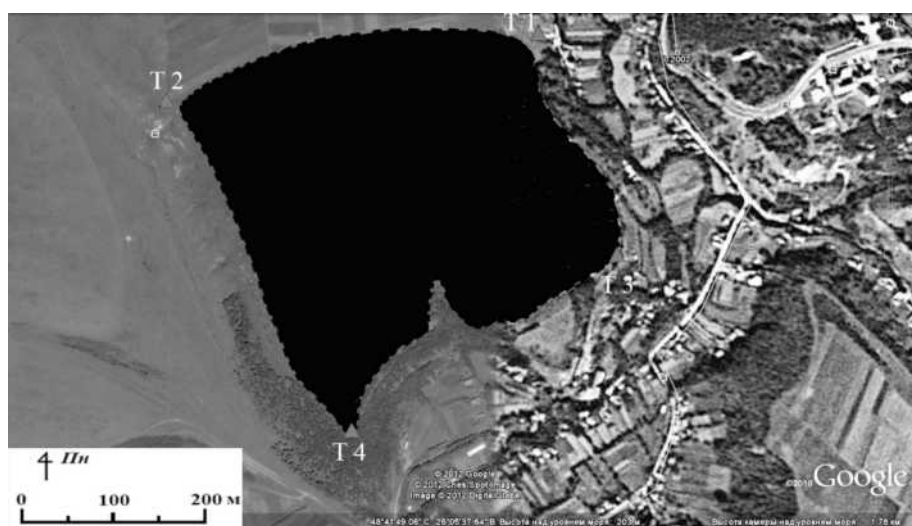

Рис. 4. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-I.

Рис. 5. Картохема місцезнаходження поселення Кривче-II.

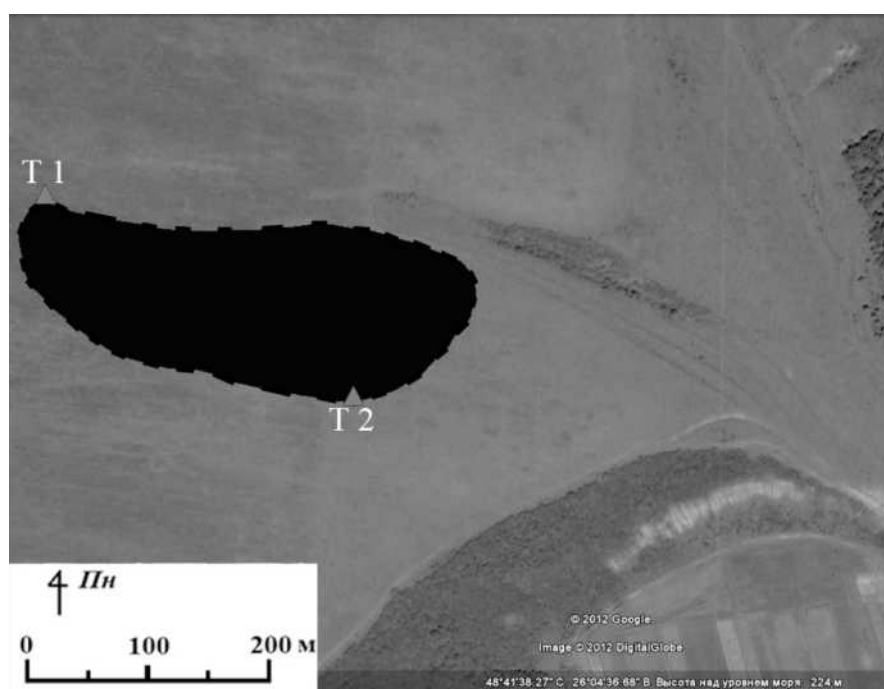

Рис. 6. Картохема місцезнаходження поселення Кривче-III.

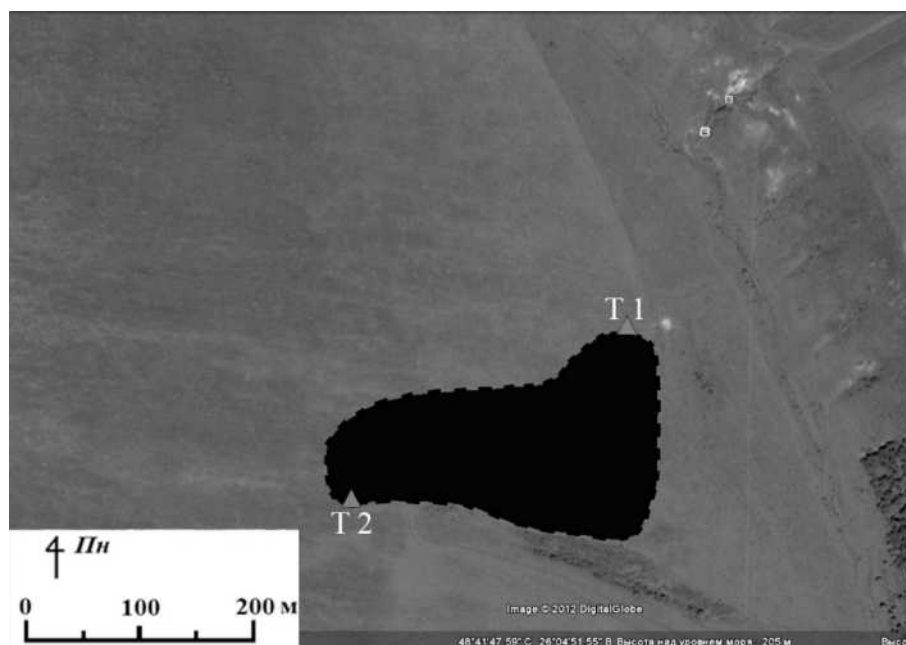

Рис. 7. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-IV.

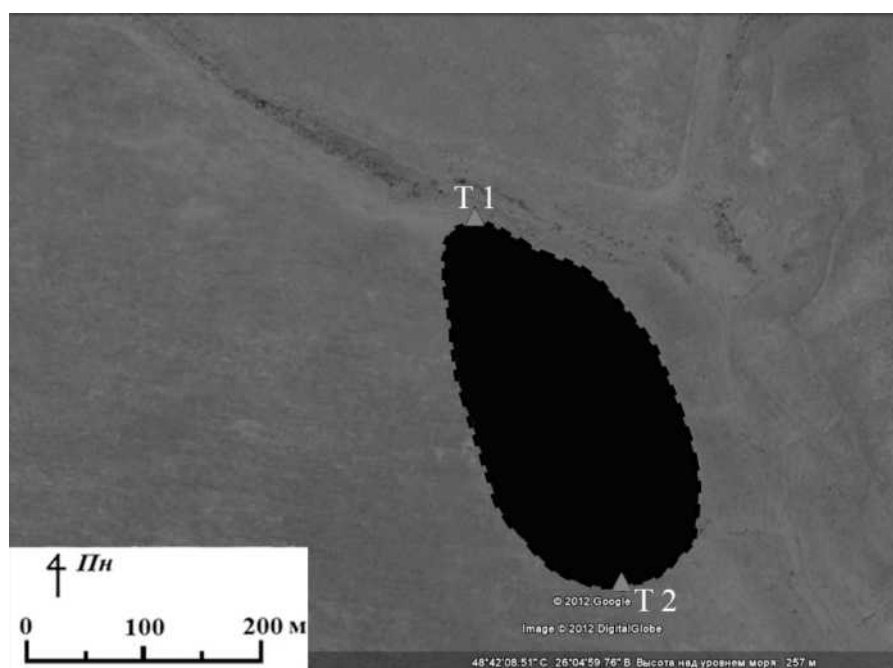

Рис. 8. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-V.

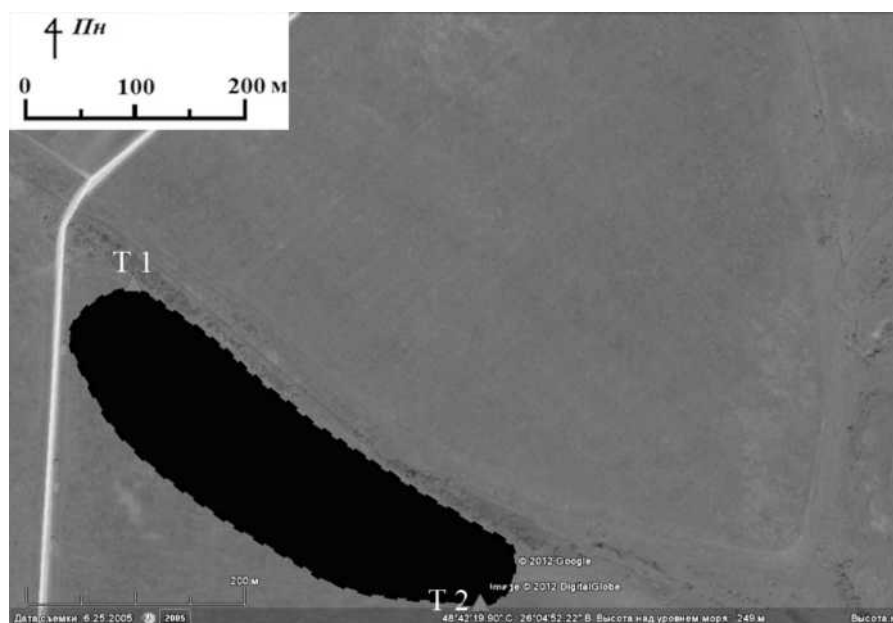

Рис. 9. Картохема місцезнаходження поселення Кривче-VI.

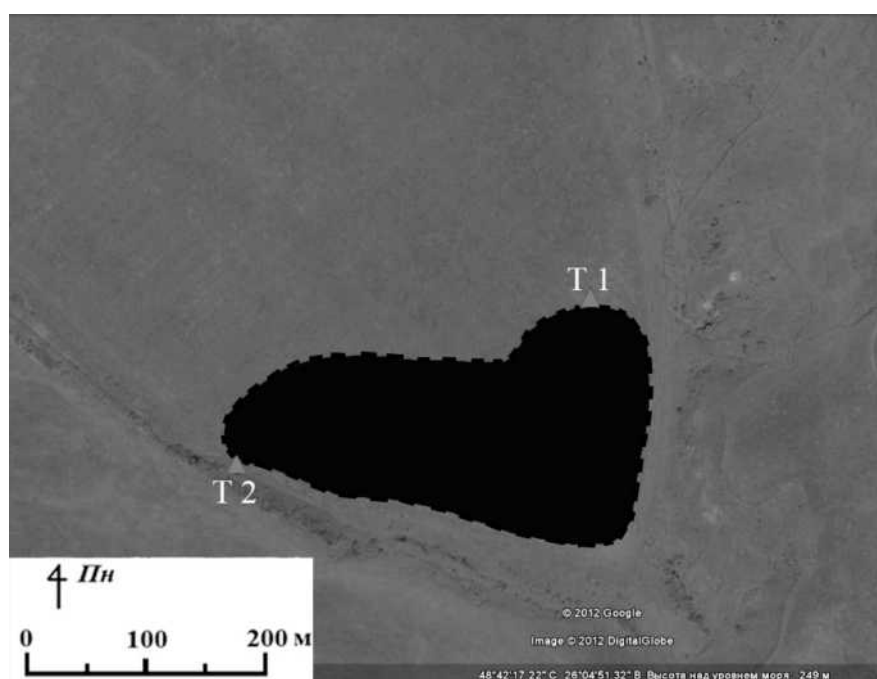

Рис. 10. Картохема місцезнаходження поселення Кривче-VII.

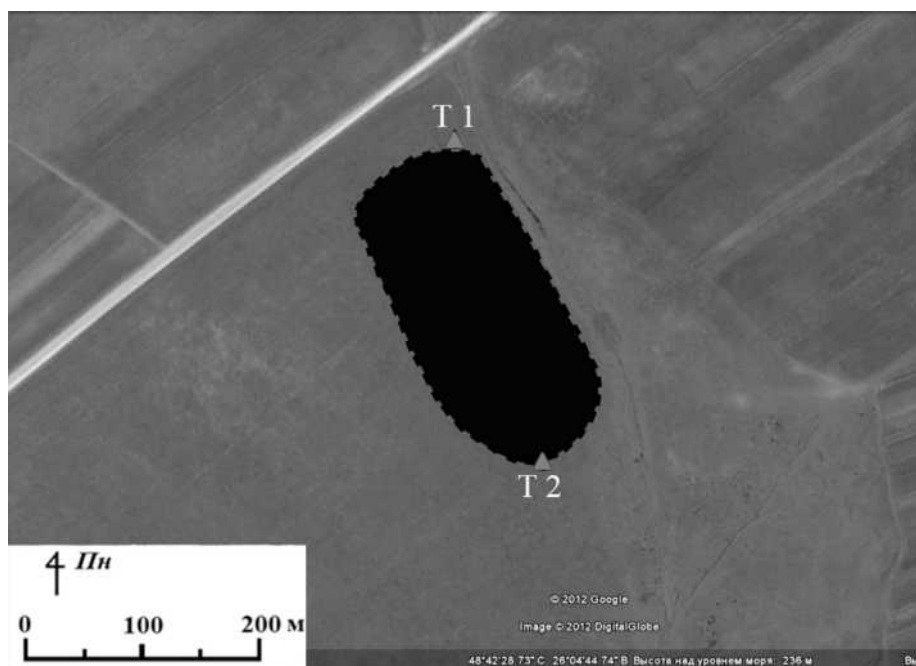

Рис. 11. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-VIII.

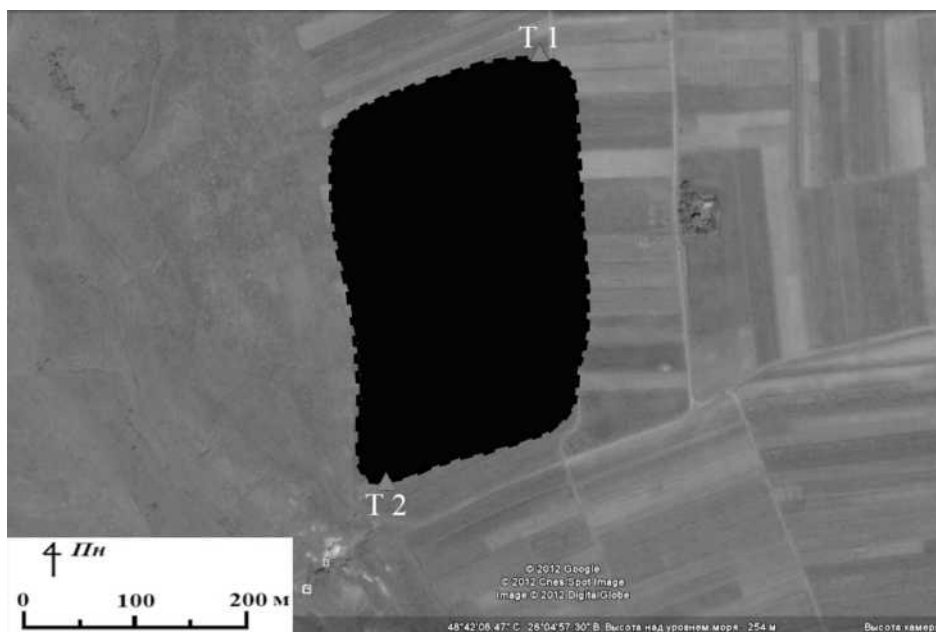

Рис. 12. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-IX.

Рис. 13. Картохема місцезнаходження поселення Кривче-Х.

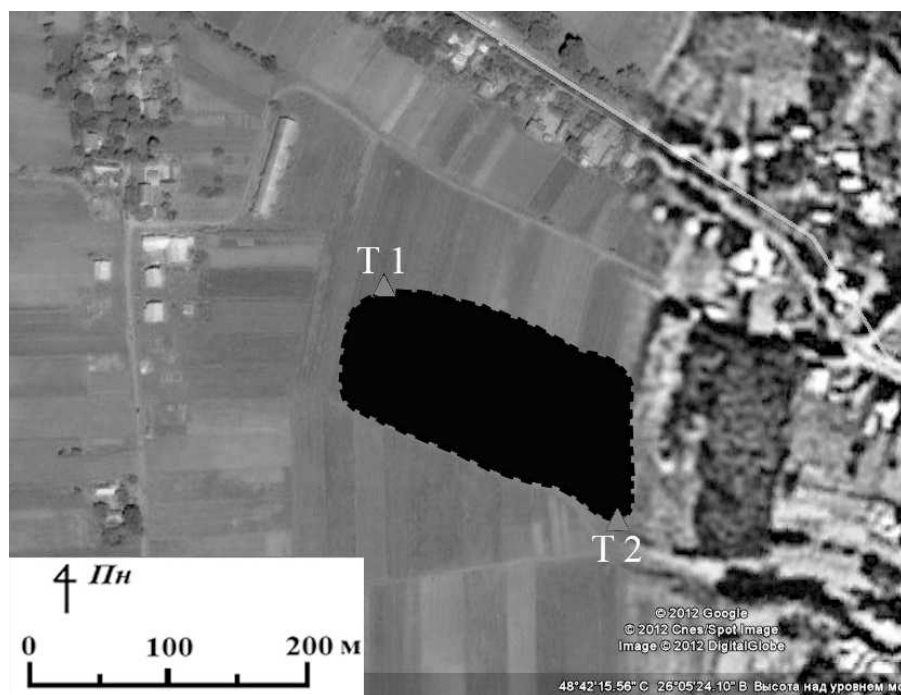

Рис. 14. Картохема місцезнаходження поселення Кривче-ХІ.

Рис. 15. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-ХІІ.

Рис. 16. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-ХІІІ.

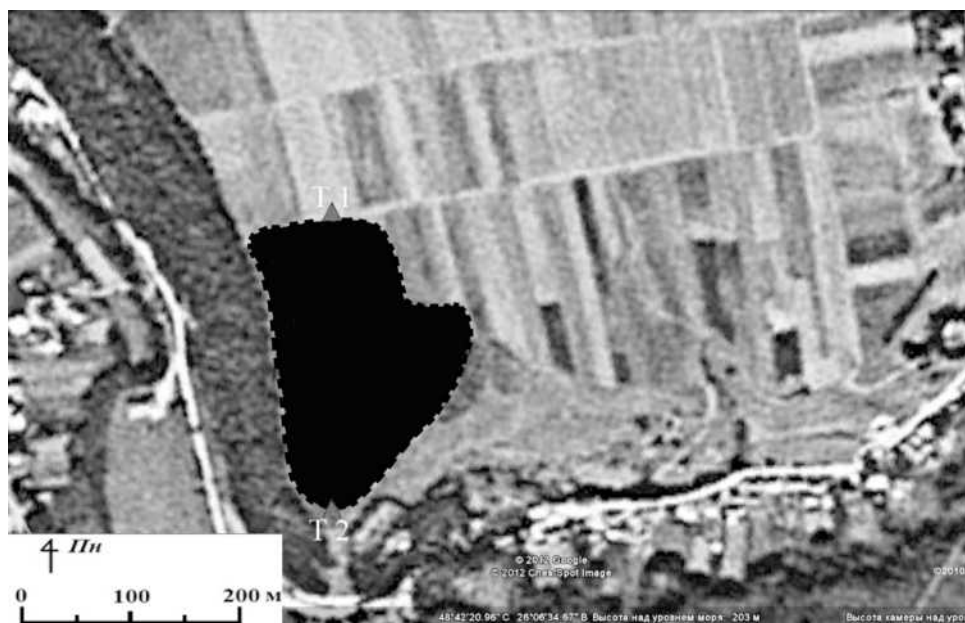

Рис. 17. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-XIV.

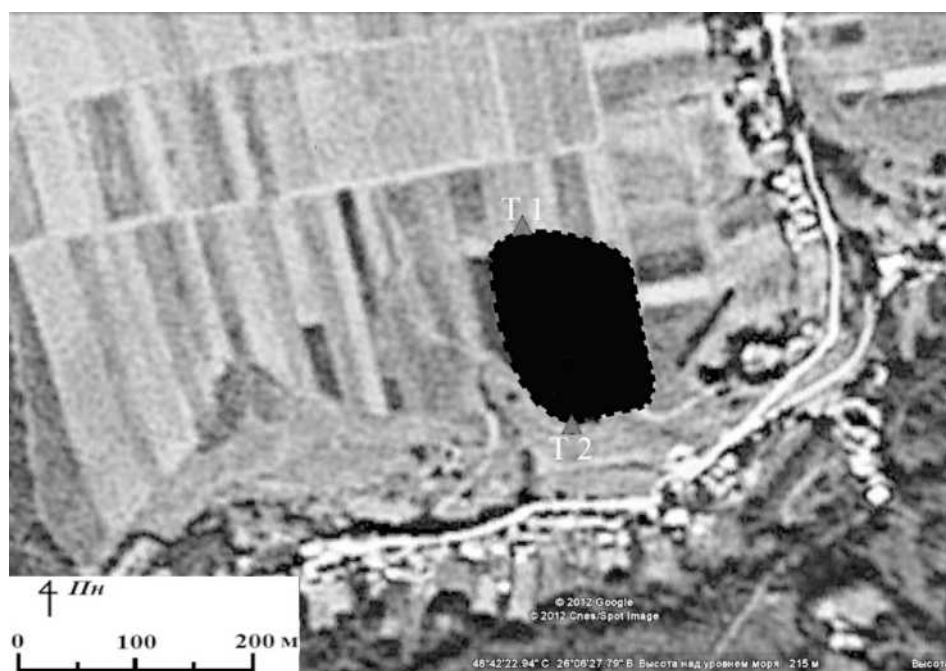

Рис. 18. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-XV.

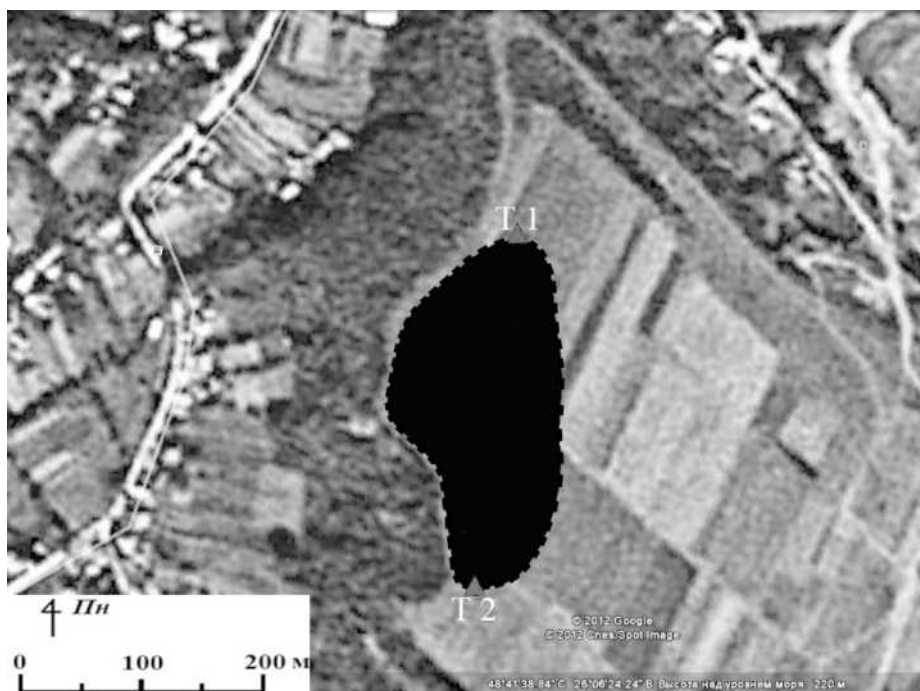

Рис. 19. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-XVI.

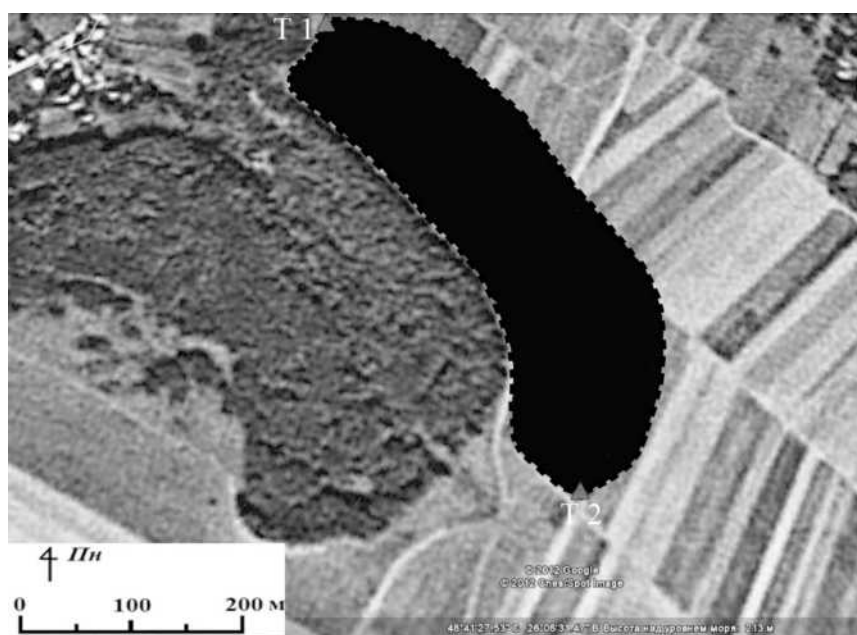

Рис. 20. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-XVII.

Рис. 21. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-XVIII.

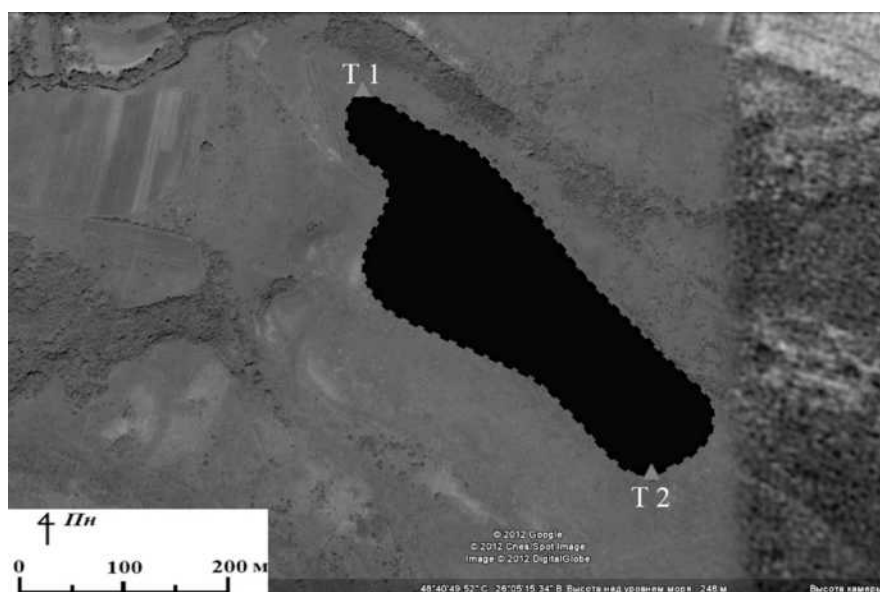

Рис. 22. Картосхема місцезнаходження поселення Кривче-XIX.

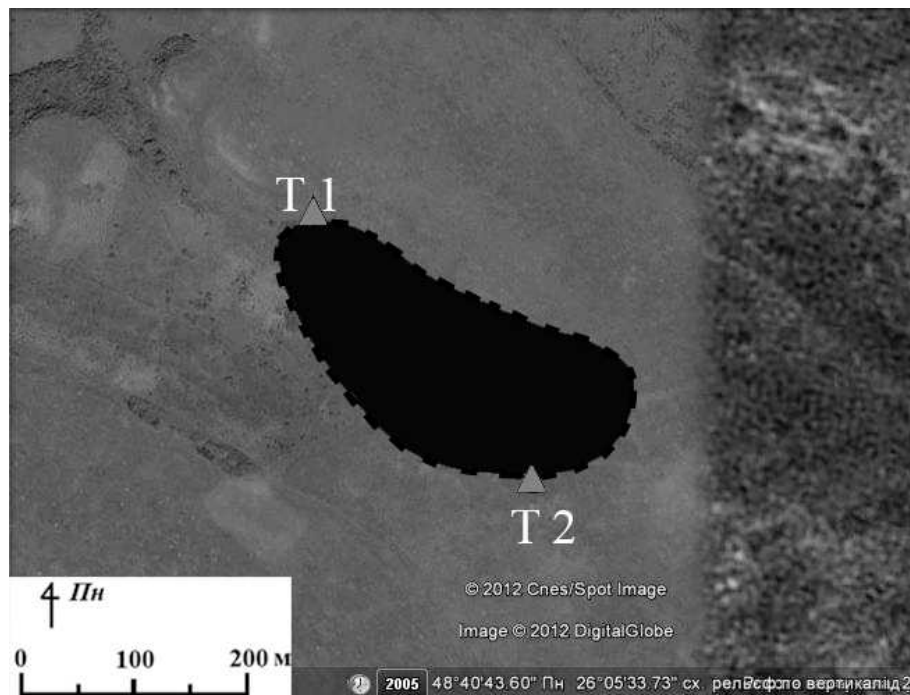

Рис. 23. Картохема місцезнаходження поселення Кривче-XX.

Рис. 24. Картохема місцезнаходження поселення Кривче-XXI.

Рис. 25. Картохема місцезнаходження поселення Бабинці-I.

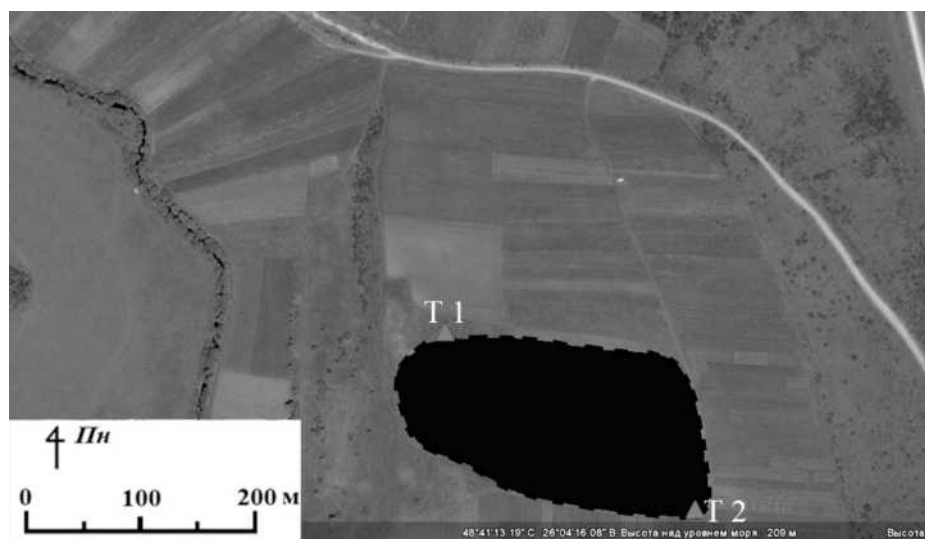

Рис. 26. Картохема місцезнаходження поселення Бабинці-II.

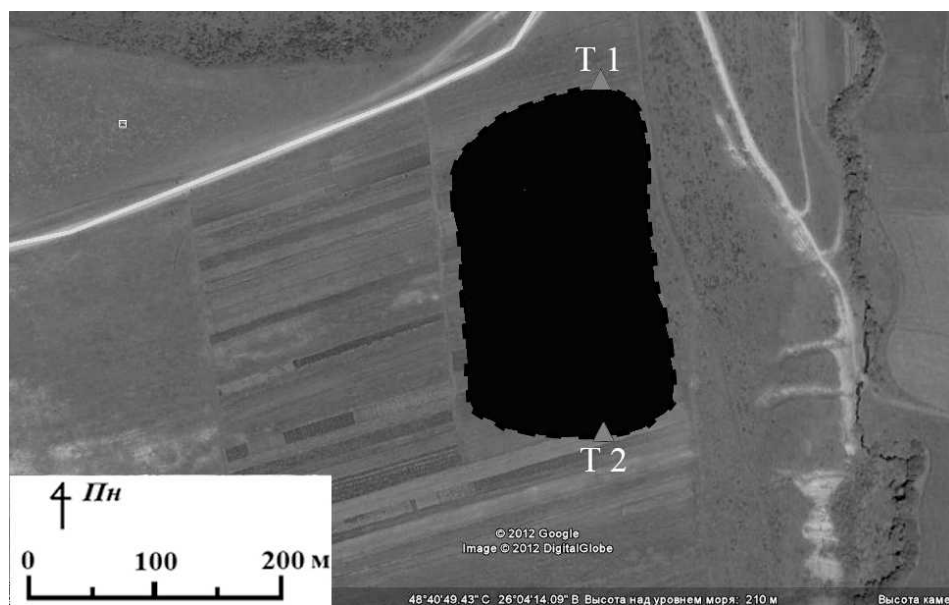

Рис. 27. Картосхема місцезнаходження поселення Бабинці-III.

Рис. 28. Картосхема місцезнаходження поселення Бабинці-IV.

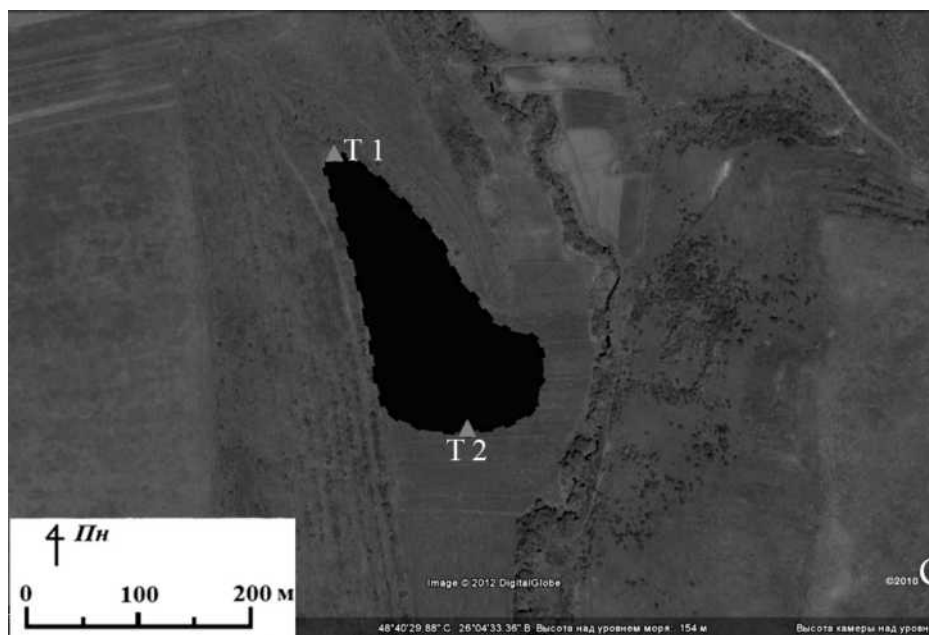

Рис. 29. Картосхема місцезнаходження поселення Бабинці-V.

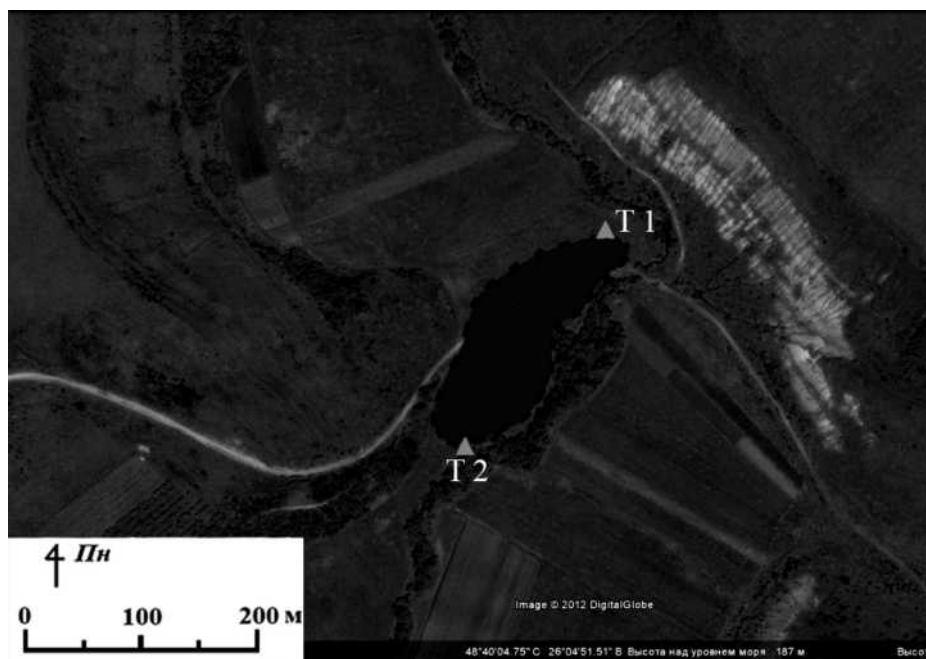

Рис. 30. Картосхема місцезнаходження поселення Бабинці-VI.

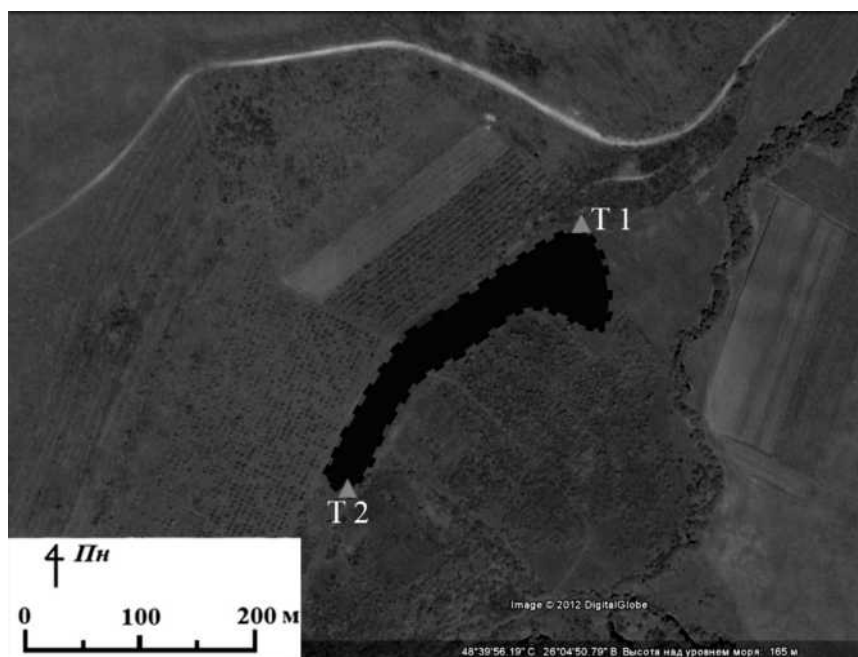

Рис. 31. Картохема місцезнаходження поселення Бабинці-VII.

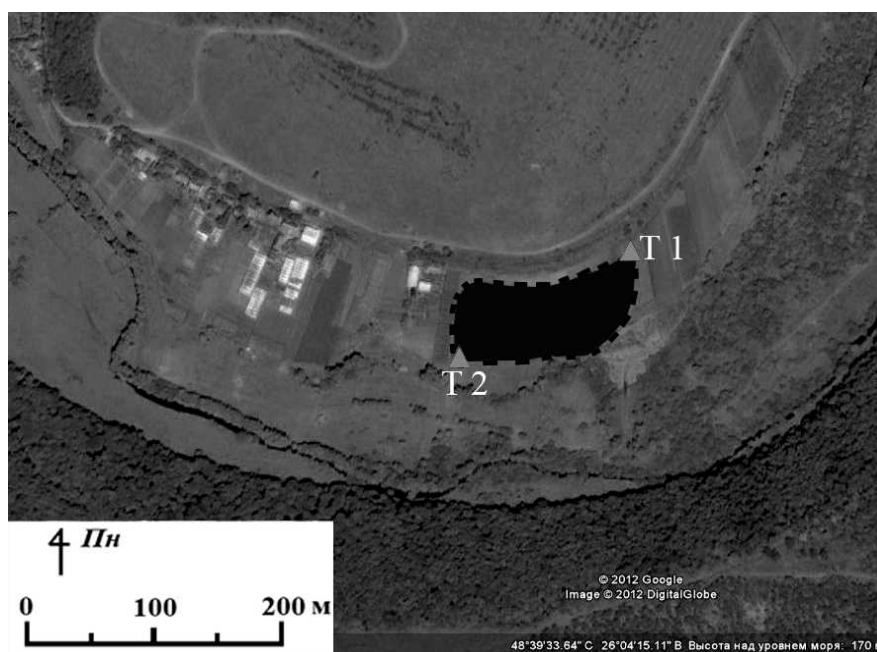

Рис. 32. Картохема місцезнаходження поселення Бабинці-VIII.

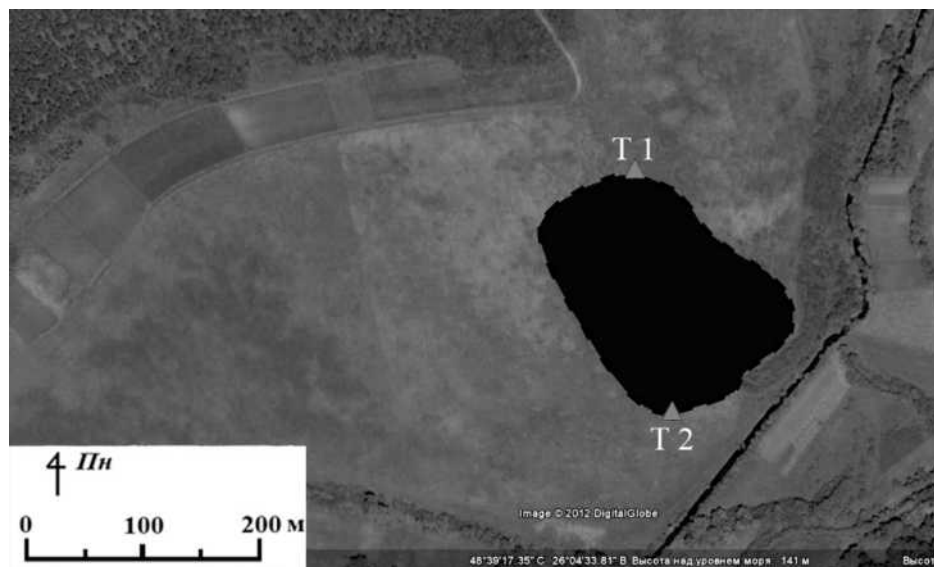

Рис. 33. Картосхема місцезнаходження поселення Бабинці-ІХ.

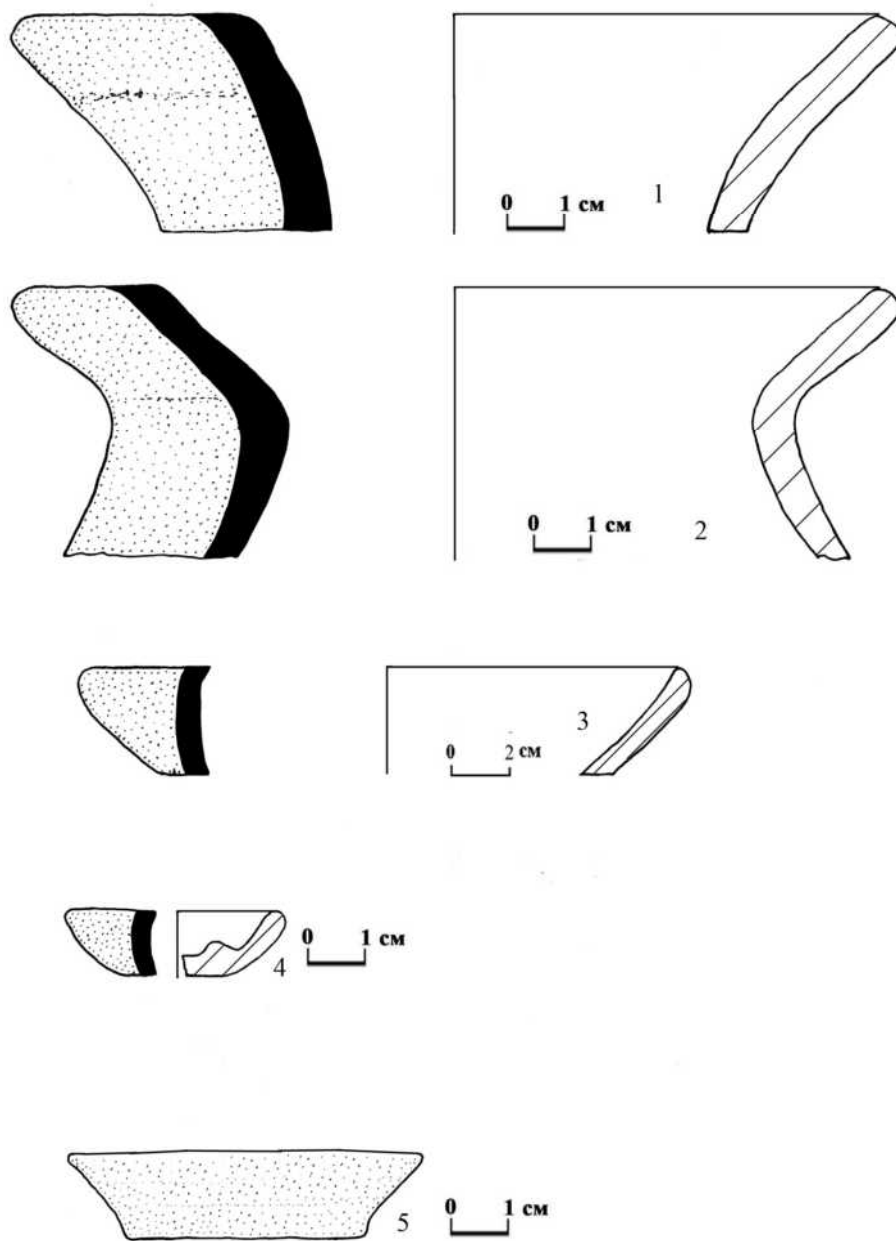

Рис. 34. Кривче-І. Фрагменти ліпних посудин трипільської культури.

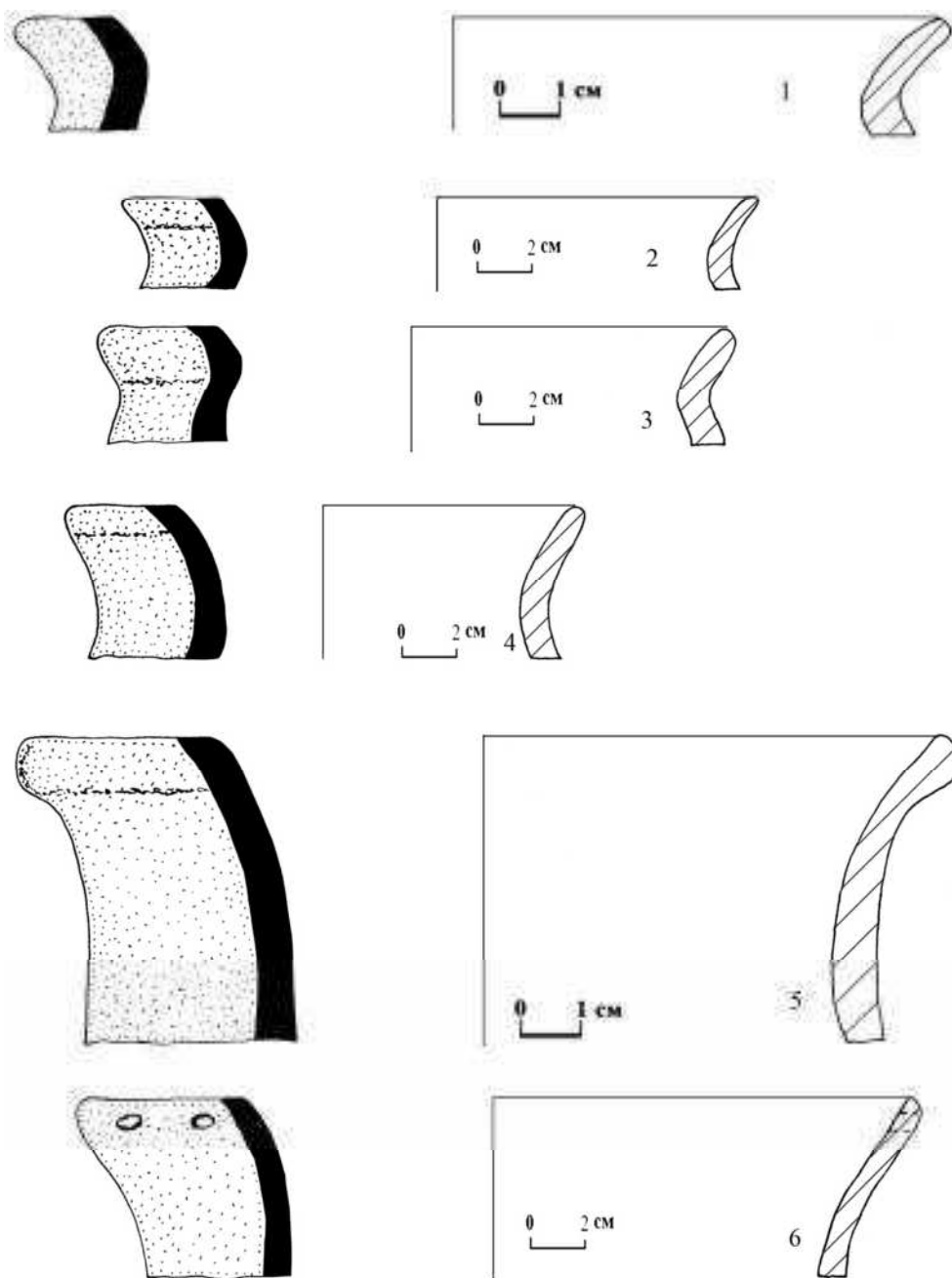

Рис. 35. Кривче-І. Фрагменти ліпних посудин культури Гава-Голігради.

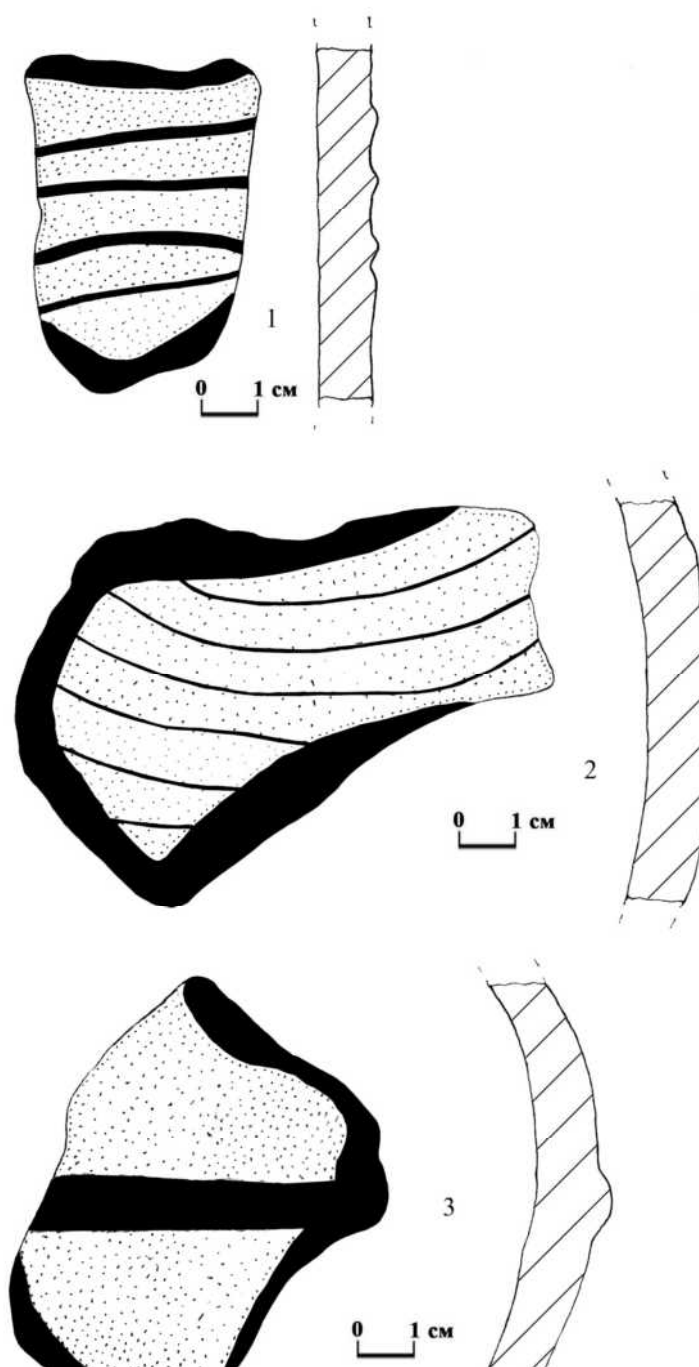

Рис. 36. Кривче-І. Фрагменти ліпних посудин культури Гава-Голігради.

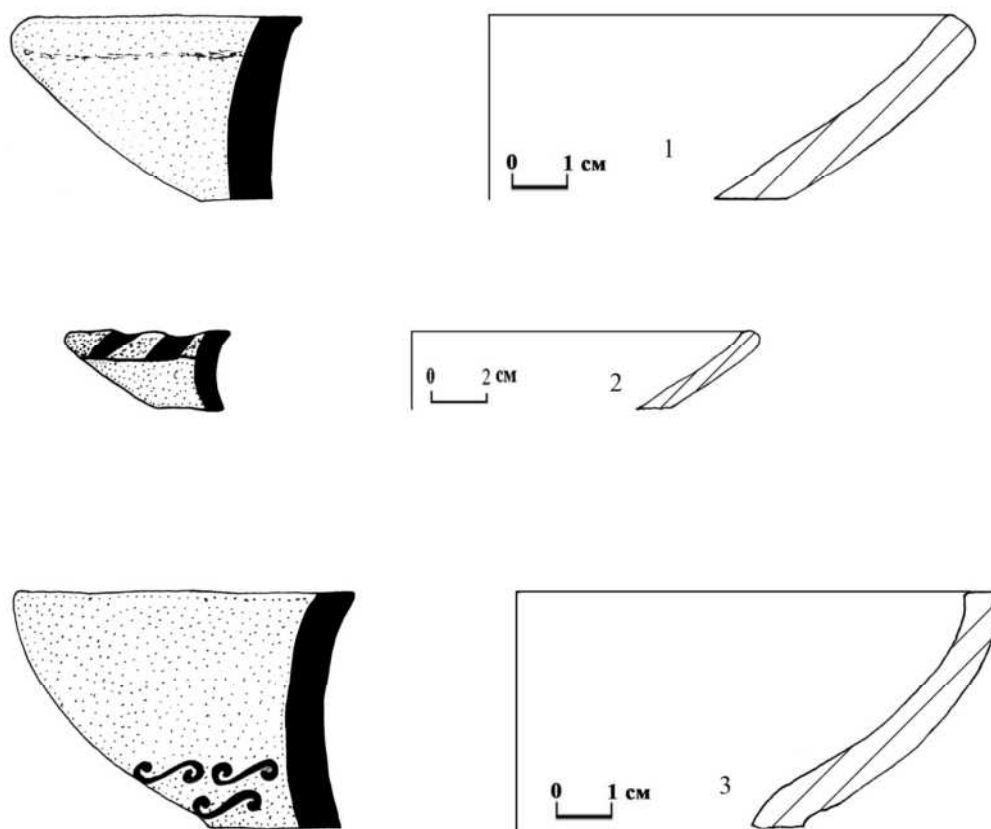

Рис. 37. Кривче-І. Фрагменти ліпних мисок культури Гава Голігради.

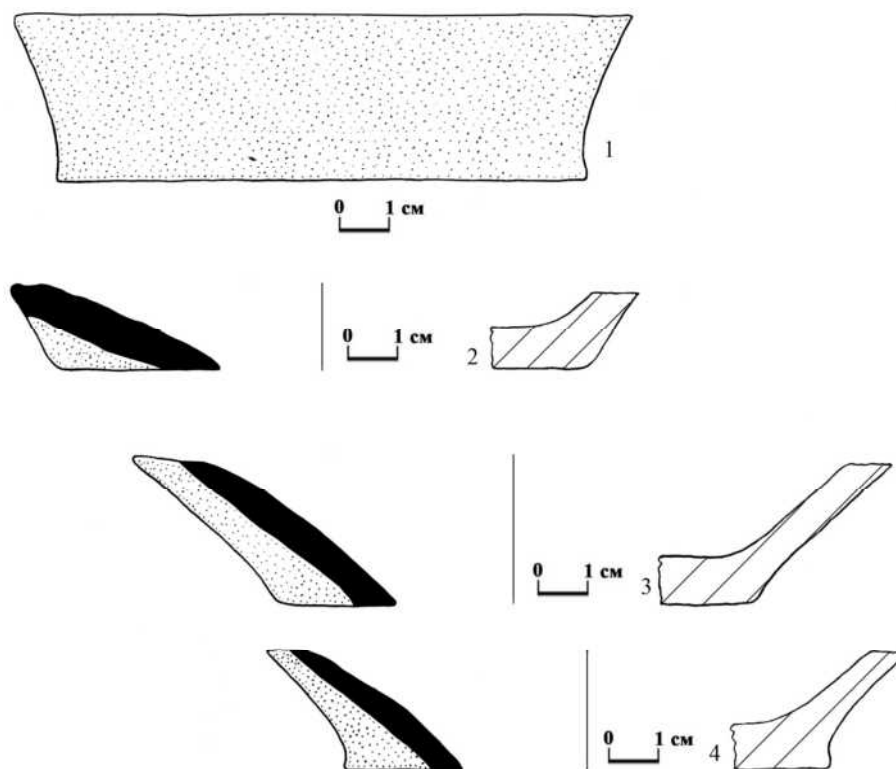

Рис. 38. Кривче-І. Фрагменти донець ліпних посудин культури Гава-Голігради.

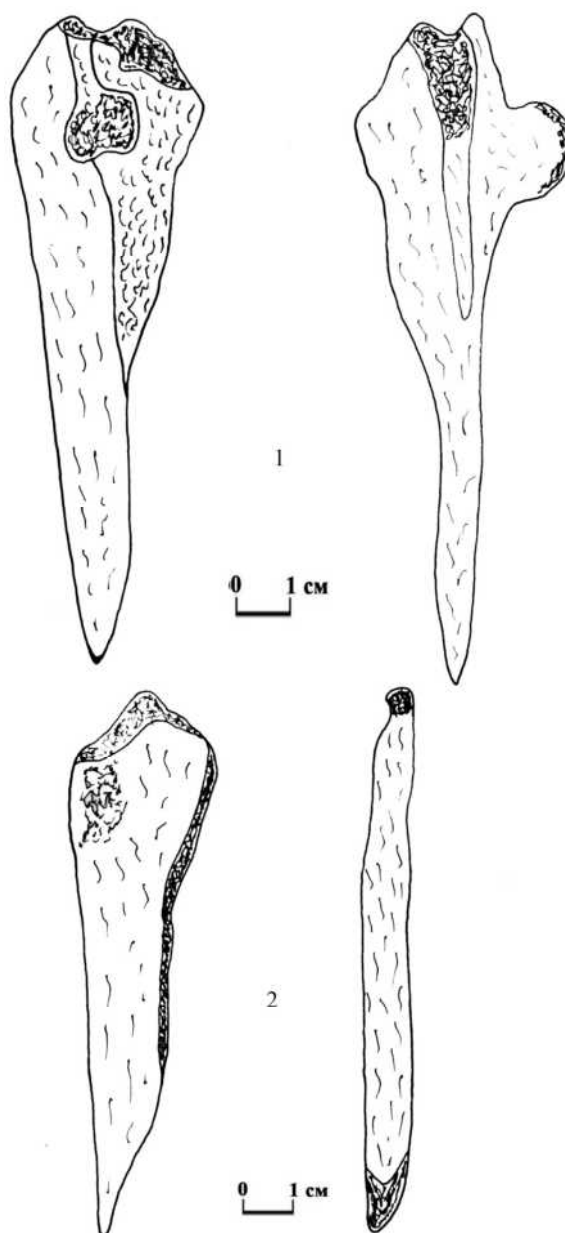

Рис. 39. Кривче-I. Кістяні знаряддя праці.

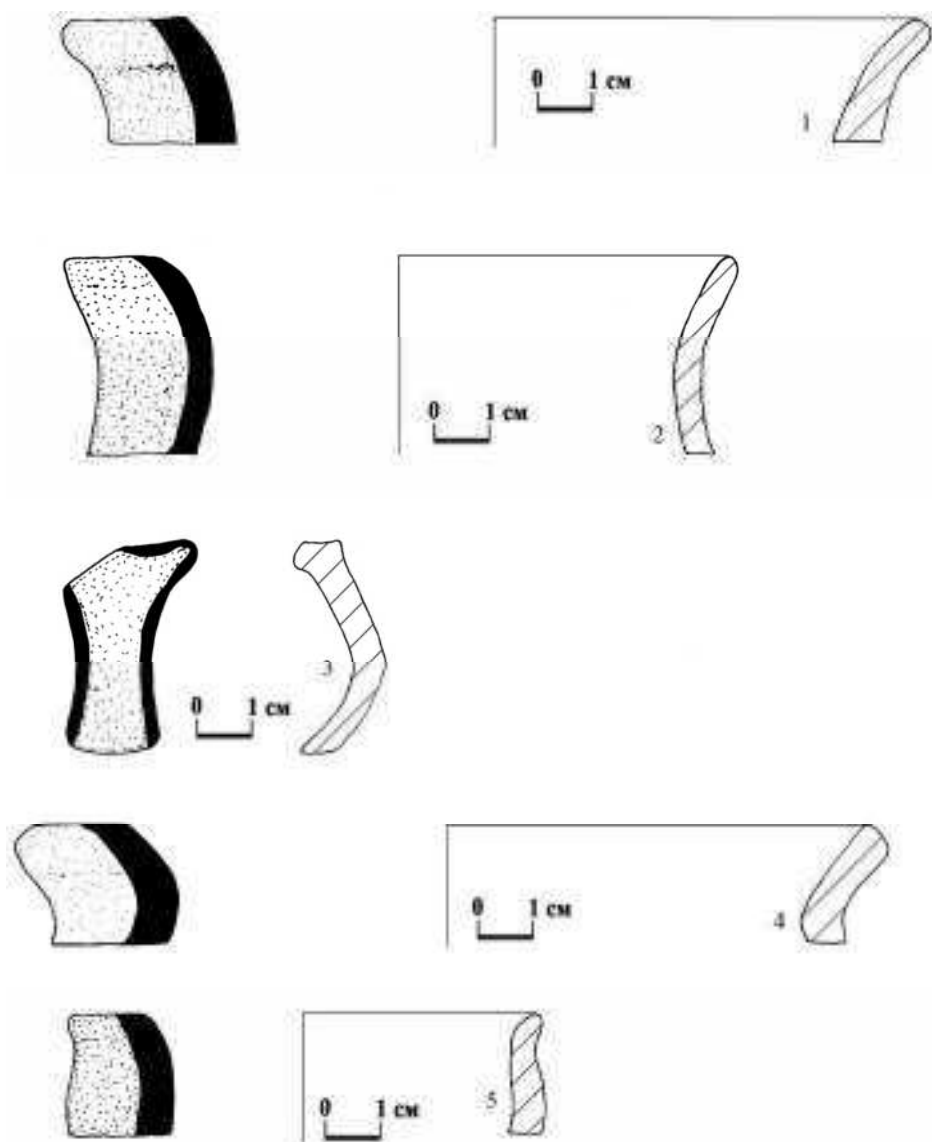

Рис. 40. Фрагменти керамічних посудин: 1 – Кривче-ІХ; 2 – Кривче-ХХІ;
3 – Бабинці-VI; 4 – Кривче-II, 5 – Кривче-V.

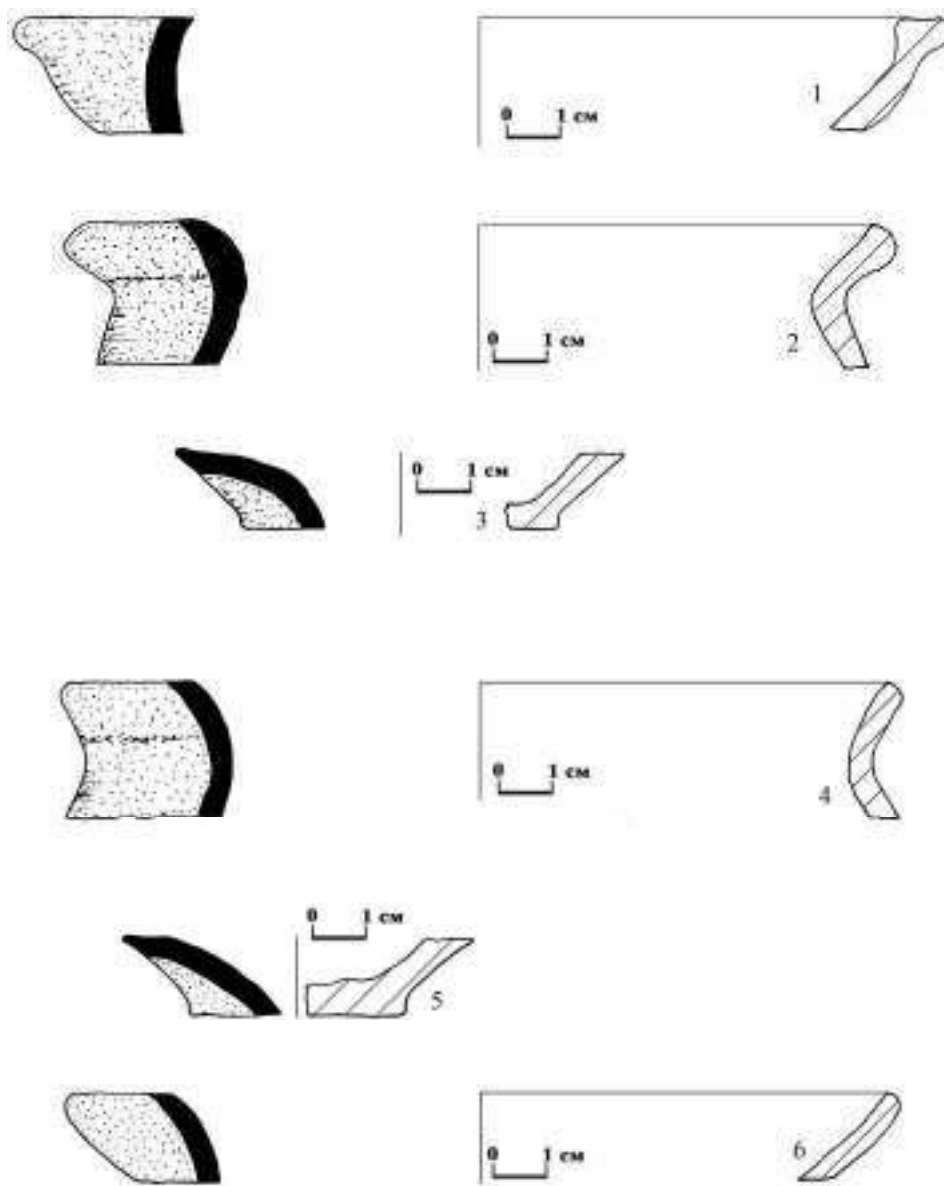

Рис. 41. Фрагменти керамічних посудин: 1-3 – Кривче-ХІІІ; 4 – Бабинці-VІІІ; 5 – Кривче-VІ; 6 – Кривче-XІ.

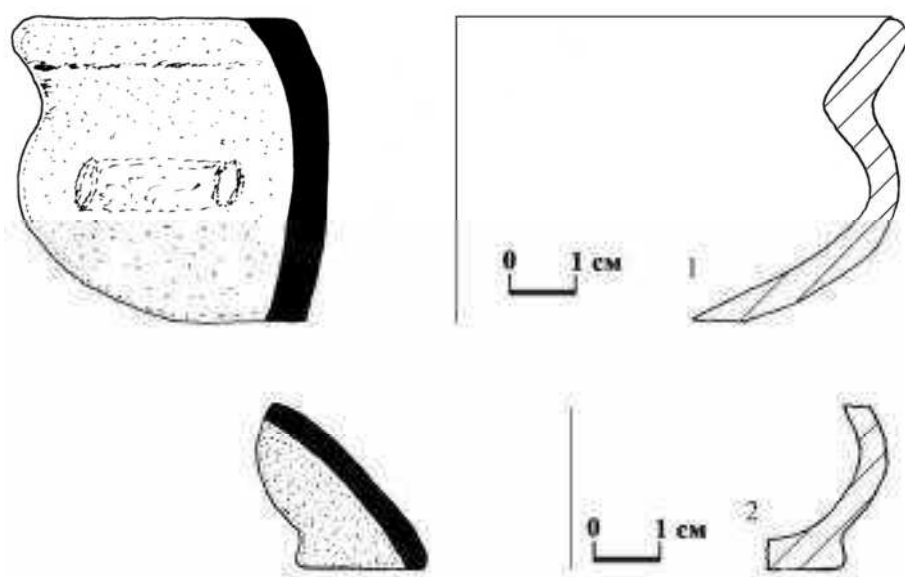

Рис. 42. Фрагменти ліпних посудин трипільської культури з поселення Кривче-XIV.

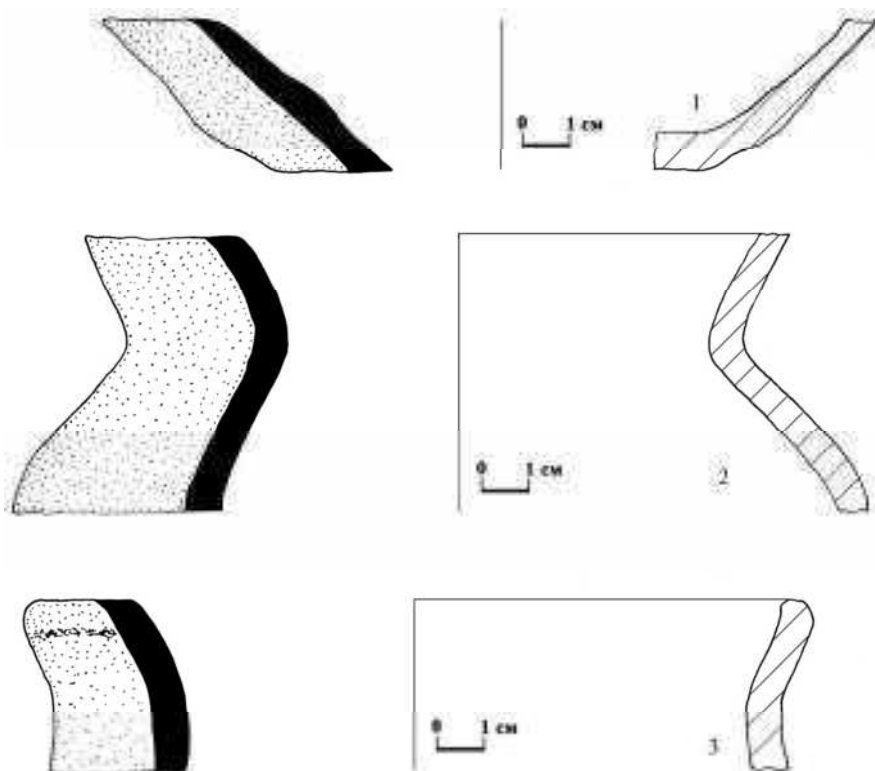

Рис. 43. Фрагменти ліпних посудин з поселення Кривче-ХХ.

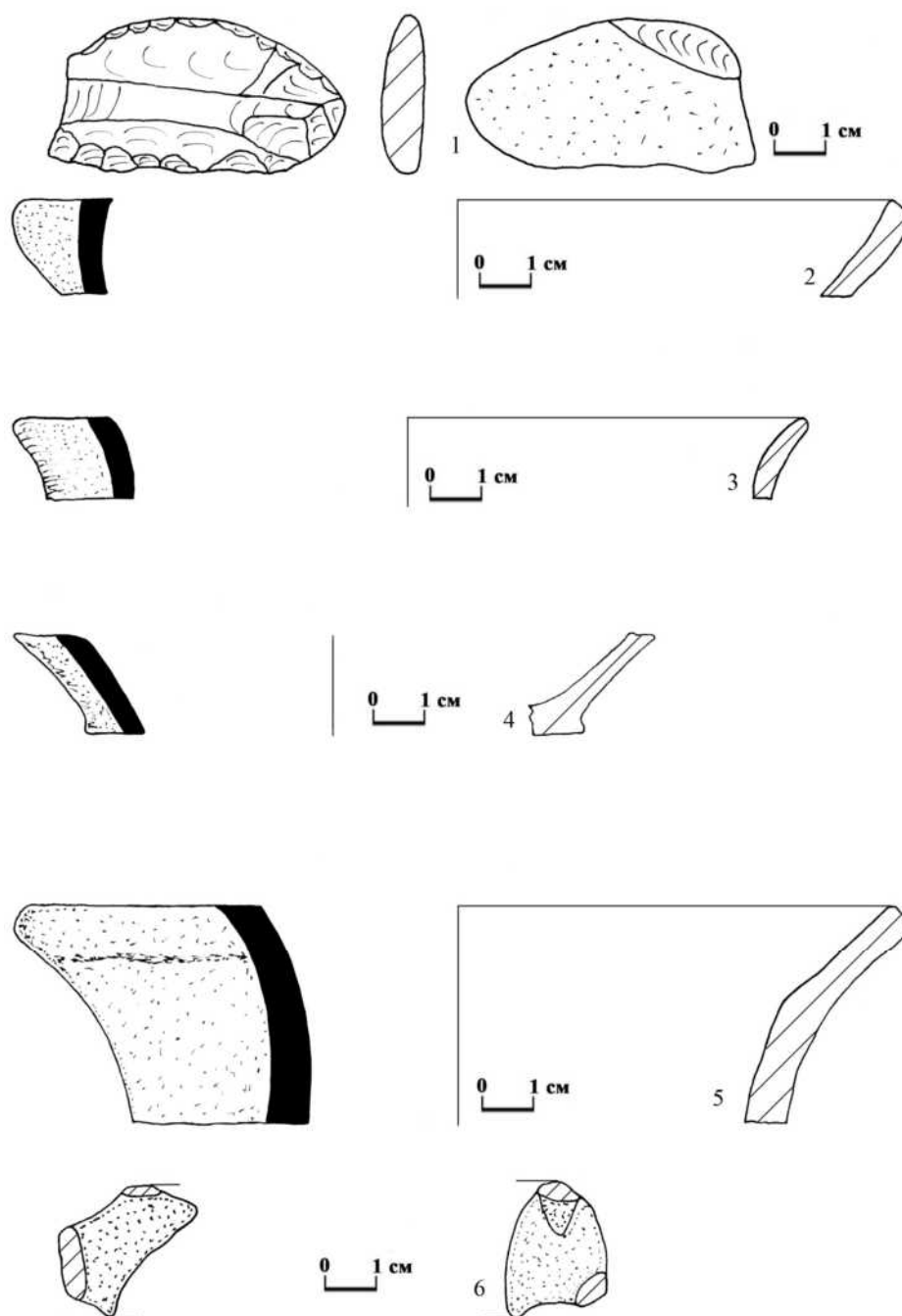

Рис. 44. Фрагменти керамічних посудин (2–5), кременевого знаряддя (1) та зооморфної фігурки (6): 1–4 – Бабинці-II; 5–6 – Бабинці-V.

**РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБСЛЕДОВАНИЙ ОКРУГИ
ГОРОДИЩА РАННЕЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА ВОЗЛЕ С. КРИВЧЕ БОРЩИВСКОГО
Р-НА ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛ. В 2012 Г.**

Б. И. Завитий

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net*

Опубликованы материалы из разновременных памятников, найденных во время обследований округи городища раннежелезного века возле с. Кривче Борщивского р-на Тернопольской обл. в 2012 г.

Ключевые слова: Кривче, Бабинцы, памятник, трипольская культура, гава-голиградская культура, черняховская культура, пражская культура, лука-райковецкая культура, древнерусское время, позднее средневековье–новое время, р. Циганка, р. Ничлава.

**THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL SURVEYS
OF THE OUTSKIRTS OF EARLY IRON
AGE NEAR v. KRYVCHE
(BORSCHIV DISTRICT, TERNOPIL REGION) IN 2012**

B. Zawitij

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net*

Published the materials from different time monuments discovered during surveys of the trace outskirts of early Iron Age near v. Kryvche (Borschiv district, Ternopil region) in 2012.

Key words: Kryvche, Babintsy, sight, Tripillya culture, Gava-Holihrady culture, Chernjahiv culture, Prague culture, Raykovetska culture, Old Russ time, modern times, r. Tzuganka, r. Nichlava.

Стаття надійшла до редколегії 12. 02. 2013

Прийнята до друку 25. 04. 2013

УДК 903/904:911.37(477.86) "637/638.3"

**РЕЗУЛЬТАТИ ОБСТЕЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА УЗБЕРЕЖЖІ
р. ДНІСТЕР (ТИСМЕНИЦЬКИЙ РАЙОН ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)
У 2012 р.**

А. М. Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000*

Публікуються матеріали нововідкритих різночасових пам'яток, віднайдених в результаті археологічних обстежень правого берега Дністра, на території та в околицях сс. Козина, Побережжя, Ганнусівка, Стриганці, Довге та смт. Єзупіль (Тисменицький р-н Івано-Франківської обл.).

Ключові слова: Козина, Побережжя, Ганнусівка, Стриганці, Довге, Єзупіль, селище, кераміка, енеолітична доба, бронзова доба, ранньозалізний вік, черняхівська культура, празька культура, райковецька культура, давньоруська культура.

Протягом осінніх місяців 2012 р. експедицією кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка проводилися обстеження археологічних пам'яток в Тисменицькому р-ні Івано-Франківської обл.^{*} Роботами було охоплено відтинок правого берега р. Дністер від с. Козина до с. Довге вказаного району (рис. 1). Основна мета пошуків полягала у виявленні і обстеженні пам'яток празько-корчацької культури в цьому регіоні. В результаті проведення археологічних обстежень вдалося виявити 30 різночасових поселень (Козина-V–VI; Єзупіль-I–V; Побережжя-III–XI; Ганнусівка-III–XI; Стриганці-V–VI; Довге-III–IV), серед яких лише селище Стриганці-VI раніш було “частково” відкрите нашими попередниками (див. нижче), (рис. 2–7). Кожне з них отримало GPS-прив'язку та позначене на картах всесвітньої мережі Google. При нумерації виявлених поселень враховувалися матеріали Державного реєстру пам'яток археології Івано-Франківської обл. [1].

Козина-V. Географічні координати поселення: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 219 м, N – 49°04'04.51", E – 24°46'18.25"; Т2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 224 м, N – 49°04' 01.22", E – 24°46'18.16".

Поселення розташоване між с. Козина та смт. Єзупіль. Воно знаходиться за 1,2 км на південний схід від сучасних ставків, що локалізуються в південно-

---

^{*} Дослідження велися під керівництвом аспіранта кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. І. Франка *Филипчука А. М.*, за участю наукового співробітника Інституту археології цього ж вузу *Завітія Б. І.* Камеральне опрацювання матеріалів було здійснене *Филипчуком А. М.*, *Филипчуком М. А.*, *Соловій Г. В.* Науковий звіт підготовлений *Филипчуком А. М.*

східній околиці с. Козина, а також за 1,75 км на північний захід від крайньої (північно-західної) забудови смт. Єзупіль (див. рис. 2). Пам'ятка займає північні, північно-східні, північно-західні та східні схили високого корінного берега Дністра. В плані селище має овалоподібну форму і доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна його довжина сягає близько 110 м, а ширина 75–80 м. На південь та південний схід від поселення природні межі відсутні. Натомість, північно-західна та східна межі пам'ятки визначаються початком великого яру і краєм високого корінного берега Дністра (рис. 8).

На поверхні селища віднайдено незначну кількість керамічного матеріалу, який можна розділити на дві групи.

Першу групу складають фрагменти боковин ліпних посудин ранньозалізного віку. Текстура керамічного тіста суглинкова із домішками дрібного піску та шамоту. Випал слабкий, не редукований. Один з фрагментів загладжений по краях.

Друга група представлена фрагментами денець, вінець та боковин кружалних посудин. Текстура керамічного тіста неоднакова: одні фрагменти виготовлені із супіскової маси з домішками дрібного та середнього піску, інші – з легкосуглинкової маси чи відмуленої глини. Випал кераміки редукований або ж цеглястий. На одному з фрагментів спостерігаються сліди підлощення. Подібні матеріали слід віднести до нового часу.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: з північного заходу та півночі до селища прилягає великий яр, на дні котрого нині проходить сучасна ґрунтова дорога; з північного сходу та сходу до краю пам'ятки примикає широка заплава Дністра. Сучасні води ріки протікають за 110–120 м від східного краю поселення. Саме ж воно, а також його південні, південно-східні околиці, зрештою, як і протилежні південні схили вище згаданого яру – розорюються. Заплава ріки використовується під пасовища. Лісових насаджень в найближчому оточенні селища немає; виняток становить хіба що смуга кущової рослинності та незначної кількості невеликих дерев, котра проходить вздовж північних, північно-західних та північно-східних меж пам'ятки (як наслідок засмічення орних угідь).

Отже, на поселенні Козина-V віднайдено матеріали двох культурно-хронологічних горизонтів: ранньозалізного віку та нового часу.

Козина-VI. Географічні координати поселення: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 222 м, N – 49°03'58.84", E – 24°46'22.54"; Т₂ (південний край поширення культурного шару) – Н – 224 м, N – 49°03'55.72", E – 24°46'23.99".

Пам'ятка розташована між с. Козина та смт. Єзупіль. Вона локалізується за 75–80 м на південний схід від поселення Козина-V (у напрямку до смт. Єзупіль), (див. рис. 2). Селище займає незначні, переважно східні схили високого корінного берега Дністра. В плані має овалоподібну форму і доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна його довжина сягає 110 м, при ширині близько 60 м. На північ, захід та південь від селища природні межі відсутні. Натомість, східна межа пам'ятки визначається краєм високого корінного берега вказаної водної артерії (рис. 9).

На поверхні пам'ятки віднайдено ретушований і заполірований фрагмент кременевого знаряддя епохи енеоліту, а також фрагменти керамічних посудин, які поділяються на три культурно-хронологічні групи.

До першої групи віднесено фрагмент боковин ліпної посудини із суглинковою текстурою тіста та домішками дрібного піску і шамоту. Матеріал продатовано епохою бронзи.

Друга група складалася із фрагментів боковин кружальних посудин черняхівської культури. Текстура керамічного тіста легкосуглинкова. Присутні домішки дрібного, середнього та великого піску. Випал добрий: сіра редукція.

Третя група керамічних посудин репрезентована фрагментами боковин кружальних виробів нового часу. Текстура керамічного тіста легкосуглинкова, із домішками дрібного піску. Випал доволі хороший.

Північні, західні та південні території, котрі примикають до пам'ятки, як і сама її площа, нині розорюються. Лише частина східного краю селища сьогодні не підлягає оранці (поросла чагарниками та "здичавілими" деревами). Зі сходу до поселення прилягає широка заплава Дністра. Ці землі зараз відведені під пасовища. За 170–225 м від східного краю пам'ятки протікають сучасні води вказаної ріки.

Як бачимо, на поселенні Козина-VI віднайдено матеріали чотирьох культурно-хронологічних горизонтів: доби енеоліту, пізньої бронзи, черняхівської культури та нового часу.

Єзупіль-I. Географічні координати поселення: Т₁ (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 222 м, N – 49°03'40.91", E – 24°46'47.60"; Т₂ (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 225 м, N – 49°03'33.70", E – 24°46'59.52".

Поселення розташоване на північній околиці смт. Єзупіль (див. рис. 2). Воно знаходиться за 0,7 км на південний схід від поселення Козина-VI (у напрямку до смт. Єзупіль), за 1,2 км від крайньої північно-західної забудови смт. Єзупіль та за 0,62–0,63 км від мосту, через котрий пролягає залізничний переїзд по Дністрі. Селище займає незначні схили високого корінного берега вказаної ріки, котрі ледь нахилені у південно-західну сторону. В плані пам'ятка має дещо овалоподібну форму, видовжену по осі північний захід–південний схід. Максимальна довжина селища сягає близько 320–330 м, при ширині близько 50–60 м. На захід, південний захід та південь від поселення природні межі відсутні. Натомість, північно-східна й східна межі пам'ятки визначаються краєм високого корінного берега Дністра (рис. 10).

На поверхні селища віднайдено численні фрагменти глиняної вимазки, фрагмент леза крем'яної сокирки бронзової доби, заполірований з тильної сторони, а також керамічні матеріали, котрі можна розділити на чотири групи.

Першу групу складають фрагменти вінець та боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками шамоту та дрібного піску. Випал доволі слабкий, нередукований. Це – уламки глиняних виробів бронзової доби.

Друга група репрезентована фрагментом глиняної зооморфної фігурки, виготовленої із суглинкової маси з домішками дрібного піску. Її віднесено до ранньозалізного віку (?).

До третьої групи входять фрагменти кружальних та ліпних посудин. Кружальні вироби представлені вінцем, боковинами та придонною частиною. Текстура їхнього керамічного тіста суглинкова. Присутні домішки дрібного та великого піску, інколи жорстви і шамоту. Окремі фрагменти редуковані (сіра редукція). Ліпні фрагменти репрезентовані денцями та боковинами. Текстура керамічного тіста практично аналогічна до кружальних виробів (тут відсутня жорстка); всі фрагменти редуковані. Як кружальні, так і ліпні рештки виробів віднесено до черняхівської культури.

Останню, четверту групу посудин складають фрагменти боковин ліпної кераміки. Вони характеризуються суглинковою текстурою керамічного тіста, із домішками шамоту. Випал доволі слабкий; фрагменти крихкі. Ймовірно, це – керамічні вироби празької культури.

Поселення розорюється, за винятком його північно-східного та східного краю. Ці його частини поросли кущовою та чагарниковою рослинністю. Північно-західні, південно-західні, західні і південні території, що примикають до поселення, нині розорюються. З північного сходу та сходу (край високого корінного берега Дністра) до поселення примикає широка заплава вказаної водної артерії (ці землі зараз відведені під пасовища). Загалом, за 530–780 м від північно-східного краю пам'ятки протікають сучасні води зазначеної ріки.

Отже, на поселенні Єзупіль-I віднайдено матеріали чотирьох культурно-хронологічних груп: бронзової доби, ранньозалізного віку (?), черняхівської та празької культур.

Єзупіль-II. Географічні координати поселення: Т₁ (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 210 м, N – 49°03'49.56", E – 24°47'03.93"; Т₂ (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 212 м, N – 49°03'47.79", E – 24°47'00.70".

Поселення розташоване на північній околиці смт. Єзупіль (див. рис. 2). Воно знаходиться за 0,24–0,26 км на північ від поселення Єзупіль-I, за 1,55–1,57 км від крайньої північно-західної забудови смт. Єзупіль та за 0,7 км від мосту, через котрий пролягає залізничний переїзд по Дністрі. Селище локалізується на незначному підвищенні у заплаві Дністра. В плані пам'ятка має видовжену, по осі південний захід–північний схід, дещо овалоподібну форму. Максимальна довжина селища сягає близько 90–95 м, при ширині 40 м. Межі поселення визначаються поширенням культурного шару. Природні перешкоди відсутні (рис. 11).

На поверхні пам'ятки віднайдено керамічні матеріали (фрагмент верхньої частини, боковин та донець кружальних посудин), котрі відносилися до пізнього середньовіччя та нового часу. Текстура керамічного тіста цих посудин суглинкова, рідше супіскова, із домішками переважно дрібного піску. Випал редукований або ж цеглястий. Два фрагменти покриті поливою, один – орнаментовано.

Поселення розорюється, як і його найближче оточення, зі всіх сторін. Північно-східний край пам'ятки від сучасних вод Дністра відділяють кілька десятків метрів. Далі, у напрямку заходу, за 40–70 м орні землі переходять у пасовища. За 250 м на південь від південного краю поселення знаходиться високий корінний берег Дністра.

Зважаючи на вище викладене, поселення Єзупіль-II можна віднести до пізнього середньовіччя та нового часу.

Єзупіль-III. Географічні координати поселення: Т₁ (західний край поширення культурного шару) – Н – 210 м, N – 49°03'41.39", E – 24°47'11.17"; Т₂ (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 212 м, N – 49°03'41.94", E – 24°47'16.37".

Пам'ятка розташована на північній околиці смт. Єзупіль (див. рис. 2). Її західний край знаходиться за 220 м на південний схід від поселення Єзупіль-II, за 620–630 м від згаданого вище мосту із залізничним переїздом через Дністер. Селище локалізується на незначному підвищенні у заплаві Дністра; у плані має форму сегмента. Максимальна його довжина сягає близько 140 м, при ширині близько 40 м. Межі пам'ятки визначаються контурами незначного підвищення та поширенням культурного шару (рис. 12).

На поверхні селища віднайдено матеріали пізнього середньовіччя/нового часу. Вони представлені фрагментами боковин та верхньої частини кружальних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова або супіскова. Присутні домішки дрібного, рідше середнього піску. Випал цеглястий або ж редукований. Один фрагмент пролощено із двох сторін, а також прикрашено лінійним орнаментом.

Поселення, як і його найближче оточення зі всіх сторін розорюється. Північний край пам'ятки від сучасних вод Дністра відділяють 40–50 м. За 250–270 м на південь від південного краю поселення знаходиться високий корінний берег ріки.

Як бачимо, на поселенні Єзупіль-III віднайдено матеріали пізнього середньовіччя.

Єзупіль-IV. Географічні координати поселення: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 222 м, N – 49°03'22.48", E – 24°47'17.54"; Т₂ (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 223 м, N – 49°03'20.03", E – 24°47'19.66".

Поселення розташоване на північній околиці смт. Єзупіль (див. рис. 2). Воно знаходиться за 500 м на південний схід від поселення Єзупіль-I, за 490–500 м від мосту, через котрий пролягає залізничний переїзд по Дністрі. Селище займає незначні, переважно північно-східні схили високого корінного берега ріки. У плані має овалоподібну форму, дещо видовжену по осі північний захід–південний схід. Максимальна довжина селища сягає 75–80 м, при ширині близько 50–55 м. З заходу, північного заходу та південного заходу природні межі відсутні. Натомість, східна та північно-східна межі поселення визначаються краєм корінного берега Дністра. До південного сходу пам'ятки (за кілька

десятків метрів) прилягає великий яр, у пониззі якого зараз проходить залізнична колія (рис. 13).

На поверхні селища віднайдено фрагменти глиняної вимазки та керамічних посудин, котрі можна розділити на три групи.

Перша група репрезентована фрагментом боковин ліпної посудини. Текстура керамічного тіста суглинкова. Присутні домішки шамоту і вапняку. Матеріал віднесено до епохи пізньої бронзи.

До другої групи зараховано фрагмент боковин ліпної посудини ранньозалізного віку. Текстура керамічного тіста суглинкова із домішками шамоту. Випал слабкий, не редукований.

Третю групу складають фрагменти боковин та верхньої частини кружальних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, інколи з домішками дрібного та середнього піску. Це – рештки керамічних посудин нового часу.

Пам'ятка відведена під сільськогосподарські угіддя (присадибну ділянку приватного господарства); наразі розорюється. Із півночі, північного заходу, заходу та південного заходу до селища примикають сільськогосподарські угіддя; натомість, із півдня та південного сходу – сучасна забудова. За кілька десятків метрів на північний схід поширюється заплава Дністра (використовується як орні угіддя чи пасовиська); на південний схід – великий яр. Утворене таким чином своєрідне “заокруглення” високого корінного берега, нині по краях покрите вузькою смугою насаджень. Північно-східний та східний краї пам'ятки віддалені від сучасних вод ріки на відстань близько 500 м.

Отже, на поселенні Єзупіль-IV віднайдено матеріали трьох культурно-хронологічних груп: епохи пізньої бронзи, ранньозалізного віку та нового часу.

Єзупіль-V. Географічні координати поселення: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 219 м, N – 49°03'12.76", E – 24°47'25.18"; Т₂ (східний край поширення культурного шару) – Н – 220 м, N – 49°03'00.93", E – 24°47'48.12"; Т₃ (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 220 м, N – 49°02'55.82", E – 24°47'30.01".

Поселення розташоване на північно-східній околиці смт. Єзупіль (див. рис. 2). Його північно-західний край розташований за 240–250 м на південний схід від поселення Єзупіль-IV та за 680 м від вищезгаданого мосту із залізничним переїздом. Селище знаходиться, як правило, на невеликих північно-західних, північно-східних, східних, південно-східних та південних схилах високих корінних берегів, сформованих при впадінні Бистриці у Дністер. У плані пам'ятка має дещо аморфну форму. Максимальна довжина селища від крайньої північно-західної до крайньої південно-східної точки становить 570–580 м, при ширині у його північно-західній частині 75–80 м, а в центральній (південно-східній) частині – навіть 200 м. По осі південний захід–південний схід селище простягається на 375 м. Тут підйомний матеріал поширювався на ширину 40 м. З північного сходу, сходу, південного сходу та півдня межі поселення визначаються природними перешкодами – схилами високих корінних берегів Дністра та Бистриці. Із заходу природні межі відсутні. Тут контури поселення визначені лише за поширенням культурного шару. Варто вказати, що

до північно-західної частини пам'ятки примикає великий яр, по котрому зараз прокладена залізнична колія (рис. 14).

На поверхні селища віднайдено численні фрагменти глиняної вимазки та рештки керамічних посудин ранньоримського часу, черняхівської і празької культур.

Ранньоримський час представлений фрагментами верхніх частин, боковин та донець ліпних і підправлених на колі керамічних виробів. Текстура тіста, як правило, суглинкова, із домішками шамоту. Інколи трапляються включення піску та жорстви. Більшість фрагментів редуковані (в т. ч. зустрічаються і доволі слабо редуковані фрагменти). Окремі уламки кераміки підлощені із зовнішньої сторони.

Керамічні матеріали черняхівської культури, що віднайдені на поселенні, можна розділити на кілька груп.

Перша група складається із фрагментів верхніх частин, вінець, ручки, боковин та донець кружальних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, з домішками дрібного, рідше середнього і великого піску. Більшість фрагментів мають сіру редукацію. Окремі з них прикрашені лінійним та/або хвилястим рифленими орнаментами. Вони продатовані III ст. (середина – друга половина III ст.?).

Друга група представлена фрагментами вінець, верхніх частин, боковин, донець та ручок кружальних посудин. Текстура їхнього керамічного тіста є більш грубою, у порівнянні із першою групою. Її основу становить суглинкова маса із частими домішками великого піску, інколи жорстви. Випал менш якісний: лише окремі фрагменти редуковані. Деякі матеріали прикрашені лінійним або хвилястим рифленими орнаментами. Фрагменти цього посуду, скоріш за все, побутовали наприкінці III–IV ст.

Третю групу складають фрагменти вінець, верхніх частин, боковин і донець ліпних посудин, котрі віднесені загалом до часу існування черняхівської культури – II–V ст. Текстура керамічного тіста суглинкова. Присутні домішки шамоту, інколи жорстви. Більшість фрагментів редуковано, окремі прикрашені лінійним рифленим орнаментом. Один фрагмент має гудзовий наліп.

Празькі матеріали із поселення Єзупіль V репрезентовані фрагментами вінець, верхніх частин, боковин та донець ліпних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками шамоту. Випал доволі слабкий, а сам матеріал – крихкий. Один з фрагментів верхньої частини посудини прикрашений наліпним валиком з насічками.

Поселення відведено під сільськогосподарські угіддя і наразі дуже інтенсивно розорюється. Із півночі, північного сходу, сходу та півдня до нього примикають заплави Дністра і Бистриці. Вони, як правило, відведені під сінокоси. Північно-східний та східний краї пам'ятки від сучасних вод Дністра відділяють близько 700–800 м. Лісових насаджень у найближчому природному оточенні селища немає.

Зважаючи на вище викладене, можна констатувати, що на поселенні Єзупіль-V віднайдено матеріали ранньоримського часу, черняхівської та празької культур.

Побережжя-III. Географічні координати поселення: Т₁ (західний край поширення культурного шару) – Н – 212 м, N – 49°02'04.90", E – 24°47'53.44"; Т₂ (східний край поширення культурного шару) – Н – 220 м, N – 49°02'03.80", E – 24°48'00.44".

Пам'ятка розташована між смт. Єзупіль та с. Побережжя, на правому березі р. Бистриця (див. рис. 3). Вона знаходиться за 50–130 м по праву сторону шосе Побережжя–Єзупіль та за 370 м від мосту, прокладеного через вищезгадану ріку. Селище локалізується у давній заплаві Бистриці, близько до її впадіння у води Дністра. Колись це був край одного з відносно недавніх берегів, які сформувалися внаслідок оміління Дністра та Бистриці. У плані пам'ятка має овалоподібну форму, дещо витягнуту із заходу на схід. Максимальна її протяжність по цій осі становить до 150 м, а ширина 25–40 м. Із заходу, сходу та півдня природні межі відсутні, тут простягається нинішня заплава вказаних рік. Натомість, із півночі до поселення примикає ще одна, пізніша заплава, сформована при злитті Бистриці і Дністра (рис. 15).

На поверхні селища віднайдено рештки керамічних посудин пізнього середньовіччя. Передусім це – фрагменти вінець, боковин, денець та покритишки кружальних виробів. Вони характеризуються супісковою текстурою керамічного тіста, з домішками дрібного і середнього піску. Лише один фрагмент покритишки виготовлений із відмудленої глини. Випал кераміки цеглястий або ж редукований.

Поселення відведено під сільськогосподарські угіддя (присадибні ділянки приватних господарств і городи); наразі воно розорується. Аналогічна ситуація спостерігається із найближчим оточенням з півдня, сходу та заходу. Із півночі до пам'ятки примикає заплава, на котрій нині не проводять орних робіт (тут поширюються сінокоси та пасовища). Пам'ятку від сучасних вод Дністра відділяють близько 1650 м, а від вод Бистриці – 370–380 м.

Отже, поселення Побережжя-III можна віднести до епохи пізнього середньовіччя.

Побережжя-IV. Географічні координати поселення: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 211 м, N – 49°02'11.50", E – 24°48'11.41"; Т₂ (південний край поширення культурного шару) – Н – 212 м, N – 49°02'06.98", E – 24°48'09.25".

Селище розташоване між смт. Єзупіль та с. Побережжя, на правому березі р. Бистриця (див. рис. 3). Його південний край знаходиться за 330 м по праву сторону від шосе Побережжя–Єзупіль, за 650–660 м від мосту, що пролягає по Бистриці, а також за 160–165 м на північний схід від поселення Побережжя-III. Пам'ятка локалізується у давній заплаві, сформованій при впадінні Бистриці у Дністер, в схожих топографічних умовах, що й Побережжя-III. Селище у плані має овалоподібну форму, витягнуту із південного заходу на північний схід. Максимальна його протяжність по цій осі становить 150 м, при ширині 40–60 м. Із півдня та сходу природні межі відсутні – тут поширена заплава. Натомість, із півночі та сходу до поселення примикає ще одна, пізніша заплава, сформована при злитті Бистриці і Дністра (рис. 16).

На поверхні селища віднайдено керамічні матеріали епохи пізнього середньовіччя. Вони представлені фрагментами вінець, боковин, денць та ручки кружальних виробів. Текстура керамічного тіста окремих фрагментів суглинкова (інколи – відмулена глина), решти – супіскова. Присутні домішки дрібного та середнього піску. Випал редукований або ж цеглястий.

Поселення відведено під сільськогосподарські угіддя і наразі розорюється. Аналогічна ситуація спостерігається із найближчим природним оточенням з півдня та сходу. Із півночі та заходу до пам'ятки примикає недавня заплава, сформована при впаданні Бистриці у Дністер. На ній сьогодні не проводять орних робіт, поза як вона відведена під сінокоси або пасовища. Пам'ятку від сучасних вод Дністра відділяють близько 970–980 м, від вод Бистриці – 300–450 м.

Таким чином, поселення Побережжя-IV віднесено до епохи пізнього середньовіччя.

Побережжя-V. Географічні координати поселення: Т₁ (західний край поширення культурного шару) – Н – 212 м, N – 49°02'10.34", E – 24°48'16.62"; Т₂ (східний край поширення культурного шару) – Н – 212 м, N – 49°02'10.05", E – 24°48'22.98".

Пам'ятка розташована між смт. Єзупіль та с. Побережжя (див. рис. 3). Вона локалізується за 550 м по праву сторону від шосе Побережжя–Єзупіль та за 50 м на захід від поселення Побережжя-IV. Селище знаходиться у давній заплаві, сформованій при впаданні Бистриці у Дністер, у схожих топографічних умовах, що й Побережжя-III та IV. У плані воно має овалоподібну форму, витягнуту із заходу на схід. Максимальна протяжність пам'ятки по цій осі становить 150 м, при ширині 35–50 м. Із заходу, півдня та сходу природні межі відсутні – тут знаходиться нинішня заплава вказаних водних артерій. Натомість, із півночі до поселення примикає ще одна, пізніша заплава цих рік (рис. 17).

На поверхні селища віднайдено керамічні матеріали, котрі можна розділити на дві групи.

Перша група представлена фрагментами вінець, верхніх частин та боковин кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова, рідше суглинкова. Присутні домішки дрібного, інколи середнього піску. Більшість фрагментів редуковані, один – цеглястого випалу. Охарактеризовані матеріали датуються XII–XIII ст. (давньоруська культура).

Другу групу складають рештки боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя та вінець і верхньої частини кружальних посудин нового часу. Перші характеризуються супісковою текстурою тіста (або ж вони виготовлені з відмуленої глини). Випал редукований чи цеглястий. Кераміці нового часу притаманна супіскова текстура тіста з домішками дрібного, середнього піску. Фрагменти покриті поливою з зовнішньої або внутрішньої сторін.

Поселення відведено під сільськогосподарські угіддя. Нині воно розорюється. Схожа ситуація спостерігається із найближчим природним оточенням з заходу, сходу та півдня. Із півночі до пам'ятки примикає нинішня заплава, на котрій не проводять орних робіт (використовується як сінокоси або

пасовища). Пам'ятку від сучасних вод Дністра відділяють близько 850 м, а від вод Бистриці – близько 300 м.

Отже, на поселенні Побережжя-V віднайдено матеріали давньоруської культури (XII–XIII ст.), а також пізнього середньовіччя і нового часу.

Побережжя-VI. Географічні координати поселення: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 212 м, N – 49°02'12.29", E – 24°48'28.99"; Т₂ (східний край поширення культурного шару) – Н – 211 м, N – 49°02'11.38", E – 24°48'31.17"; Т₃ (західний край поширення культурного шару) – Н – 212 м, N – 49°02'11.20", E – 24°48'26.79".

Поселення розташоване між смт. Єзупіль та с. Побережжя (див. рис. 3). Південний його край знаходиться за 550 м по праву сторону від шосе Побережжя–Єзупіль, за 75 м на північний схід від поселення Побережжя-V. Селище локалізується у давній заплаві, сформованій при впадінні Бистриці у Дністер, у схожих топографічних умовах, що й Побережжя-III–V. У плані воно має овалоподібну форму, витягнуту із заходу на схід. Максимальна довжина по цій осі становить 90 м, при максимальній ширині 60 м. Із півдня та сходу природні межі відсутні – тут поширена давня заплава цих рік. Натомість, із півночі та заходу до селища примикає ще одна, недавня заплава вказаних водних артерій (рис. 18).

На поверхні поселення віднайдено керамічні матеріали, котрі можна віднести до двох груп.

Перша група представлена фрагментом боковин кружальної посудини із супіскової маси, з домішками дрібного і середнього піску. Випал добрий, редукований. Фрагмент зараховано до давньоруської культури (XII–XIII ст.).

Друга група складається із фрагмента верхньої частини і боковини кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова, або суглинкова. Присутні домішки дрібного та середнього піску. При супісковій текстурі тіста спостерігається редукований випал. Фрагмент боковин з однієї сторони покритий поливою. Це – матеріали нового часу.

Поселення відведено під сільськогосподарські угіддя і наразі розоряється. Аналогічна ситуація спостерігається із його найближчим оточенням з півдня та сходу. Із півночі та заходу до пам'ятки примикає недавня заплава, на котрій не проводять наразі орних робіт (використовується як сінокіс чи пасовища). Пам'ятку від сучасних вод Дністра відділяють близько 650 м, від вод Бистриці – близько 280 м.

Таким чином, на поселенні Побережжя-VI віднайдено матеріали давньоруської культури (XII–XIII ст.) і нового часу.

Побережжя-VII. Географічні координати поселення: Т₁ (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 211 м, N – 49°02'02.85", E – 24°48'55.19"; Т₂ (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 211 м, N – 49°01'54.57", E – 24°49'05.38".

Пам'ятка розташована на північно-західній окраїні с. Побережжя (див. рис. 3). Її північно-західний край локалізується за 550 м на північний захід від поселення Побережжя-VI. Селище знаходиться у давній заплаві Дністра, на

краю одного з недавніх його берегів. У плані має овалоподібну форму, витягнуту із північного заходу на південний схід. Максимальна його протяжність по цій осі становить 360 м, при максимальній ширині 60–65 м. Із півдня, заходу та північного заходу природні межі відсутні; тут знаходиться давня заплава ріки. Натомість, із півночі та сходу до поселення примикає ще одна, нинішня заплава Дністра, де знаходяться його стариці. Слід зауважити, що південно-східний край селища міг поширюватися далі у цьому напрямку, однак, тут знаходиться доволі насичена сучасна забудова. Така обставина унеможлилювала проведення пошукових робіт. В цілому, топографія даного поселення аналогічна до топографії таких селищ, як Побережжя-III–VI (рис. 19).

На поверхні пам'ятки віднайдено керамічні матеріали пізнього середньовіччя і нового часу. Пізнє середньовіччя представлене фрагментами денець, вінець та боковин кружальних посудин із супісковою текстурою керамічного тіста та домішками дрібного і середнього піску. Окремі фрагменти редуковані. Новий час репрезентовано фрагментами вінець, боковин, денець та ручкою кружальних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, інколи присутні домішки дрібного піску. Окремі фрагменти покриті поливою та прикрашені лінійним орнаментом.

Поселення відведено під сільськогосподарські угіддя. Нині воно розорюється. Схожа ситуація спостерігається із найближчим оточенням з півдня, заходу та північного заходу. Із півночі та сходу до пам'ятки примикає нинішня заплава Дністра, на котрій локалізуються його стариці. Тут знаходиться густа кушова й чагарникова рослинність, а також насадження дерев. Пам'ятку від сучасних вод Дністра відділяють близько 550–600 м.

Отже, на поселенні Побережжя-VII віднайдено матеріали пізнього середньовіччя і нового часу.

Побережжя-VIII. Географічні координати поселення: Т1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 208 м, N – 49°00'20.20", E – 24°50'14.44"; Т2 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 207 м, N – 49°00'22.48", E – 24°50'27.89"; Т3 (південний край поширення культурного шару) – Н – 208 м, N – 49°00'13.23", E – 24°50'20.66".

Пам'ятка розташована на далеких південно-східних околицях с. Побережжя (див. рис. 4). Вона знаходиться за 750 м на південний схід від південно-східного краю забудови с. Побережжя, безпосередньо на південь від місцевої давньої стариці Дністра, а також за 620–630 м на схід від поселення Ганнусівка-XI. Селище займає підвищення у давній заплаві Дністра, котре "виходить" із його високих корінних берегів. Для цього підвищення характерні північні, північно-західні, північно-східні, східні й південно-східні схили. В плані пам'ятка має дещо аморфну форму, проте доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по лінії захід–схід сягає близько 275 м, по лінії південь–північний схід – 300 м, при ширині 60–100 м. Природні межі пам'ятки є наступними: із північного заходу, півночі та сходу (частково південного сходу) до неї примикають давня заплава і частина місцевої стариці Дністра; із півдня природні межі відсутні. Далі на південь

поширюється стрімке підвищення, котре виходить на плато високих берегів вказаної водної артерії (рис. 20).

На поверхні селища віднайдено фрагменти глиняної вимазки, а також керамічні матеріали, котрі можна поділити на п'ять груп.

Першу групу складають фрагменти боковин ліпного посуду із суглинковою текстурою тіста та домішками шамоту. Випал слабкий, не редукований. Матеріал віднесено до епохи пізньої бронзи.

Друга група представлена фрагментами боковин ліпного посуду ранньозалізного віку. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками шамоту. Випал слабкий.

Третя група репрезентована фрагментами боковин кружальних та ліпних посудин черняхівської культури. Кружальні фрагменти характеризуються супісковою або суглинковою масою, із домішками дрібного піску чи шамоту. Один фрагмент має сіру редукцію. Ліпні матеріали черняхівської культури виготовлені із суглинкової маси, з домішками шамоту.

Четверта група складається із фрагментів боковин ліпних посудин празької культури. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками шамоту. Випал слабкий. Матеріал доволі крихкий.

До п'ятої групи віднесено фрагменти боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста супіскова, рідше суглинкова. Присутні домішки дрібного та середнього піску.

Найближче природне оточення пам'ятки характеризується наступним чином: з півночі до неї примикає давня стариця і колишня заплава Дністра, із заходу, сходу та південного сходу – поширюється колишня заплава ріки, котра нині відведена під сінокоси, із півдня до поселення прилягає пагорб, який своїм продовженням заходить на високий корінний берег вказаної водної артерії. Сьогодні ці території розорюються. Сам високий корінний берег Дністра знаходиться на південь від поселення, на відстані 100 м. Нині він поріс лісом. Приблизно за 1,85–1,90 км на північ від північного краю пам'ятки протікають сучасні води Дністра. Слід також вказати, що сама площа Побережжя-VIII недавно розорювалася.

Таким чином, на поселенні Побережжя-VIII віднайдено матеріали епохи пізньої бронзи, ранньозалізного віку, черняхівської і празької культур та пізнього середньовіччя/нового часу.

Побережжя-IX. Географічні координати поселення: Т₁ (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 209 м, N – 49°00'11.46", E – 24°51'20.60"; Т₂ (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 213 м, N – 49°00'06.40", E – 24°51'10.32".

Пам'ятка розташована на далеких південно-східних околицях с. Побережжя (див. рис. 4). Вона знаходиться за 850 м на південний схід від поселення Побережжя-VIII. Селище займає підвищення (можливо своєрідну терасу?) над давньою заплавою Дністра, із невеличкою північно-західною експозицією. В плані пам'ятка має форму видовженого овалу (по лінії південний захід–північний схід). Максимальна довжина селища по цій лінії сягає близько

250 м, а максимальна ширина – 50 м. Природні межі із південного заходу, півдня, південного сходу та сходу відсутні. Лише із північного сходу до поселення примикає колишня заплава Дністра (рис. 21).

На поверхні селища віднайдено фрагменти глиняної вимазки та рештки керамічних посудин п'яти груп.

Перша група представлена фрагментом боковин ліпної посудини, виготовленої із відмуленої глини. Випал черепка дуже хороший, очевидно пічний. Його віднесено до трипільської культури.

Друга група складається із фрагментів боковин ліпної посудини пізнього бронзового часу. Текстура керамічного тіста суглинкова та з домішками шамоту, інколи й кварциту. Випал слабкий.

Третя група репрезентована фрагментами боковин ліпної посудини із суглинковою текстурою тіста із домішками шамоту та вапняку. Випал слабкий, не редукований. Матеріал віднесено до ранньозалізного віку.

До четвертої та п'ятої груп зараховано фрагменти боковин ліпних посудин черняхівської та празької культур відповідно. Черняхівський фрагмент характеризується легкосуглинковою масою, з домішками дрібного і середнього піску. Випал хороший, редукований. Празький фрагмент має суглинкову текстуру тіста, з домішками шамоту. Випал дуже слабкий, нередукований.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: з північного заходу до поселення примикає давня заплава Дністра; із південного заходу, півдня, південного сходу, сходу – давній берег (тераса ?) цієї ріки. Нині описані землі відведено під сінокоси. Далі на північ, за 100–150 м, знаходиться високий корінний берег Дністра, котрий у цьому місці поріс лісом. Загалом, за 2,05 км від північно-східного краю пам'ятки протікають сучасні води Дністра. Територія самого ж поселення наразі використовується під сінокіс.

Зважаючи на вище викладене, можна констатувати, що на поселенні Побережжя-IX віднайдено матеріали трипільської культури, пізньої бронзи, ранньозалізного віку, черняхівської та празької культур.

Побережжя-Х. Географічні координати поселення: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 207 м, N – 49°00'22.00", E – 24°51'33.86"; Т₂ (південний край поширення культурного шару) – Н – 207 м, N – 49°00'16.20", E – 24°51'27.89".

Поселення розташоване на південно-східних околицях с. Побережжя (див. рис. 4). Воно знаходиться за 180–200 м на південний захід від поселення Побережжя-IX. Селище займає підвищення (можливо своєрідну терасу?) над давньою заплавою Дністра, із невеличкою північно-західною експозицією. В плані пам'ятка має форму видовженого овалу по лінії південний захід–північний схід. Максимальна довжина селища по цій лінії складає близько 225 м, а ширина 45–50 м. Із заходу і північного заходу до поселення примикає давня заплава ріки. Натомість, зі сходу та південного сходу природні межі відсутні. На цих територіях якраз знаходиться вище згадана тераса (?). Загалом, топографічне розташування Побережжя Х знаходить аналогії до розташування поселення Побережжя-IX та XI (рис. 22).

На поверхні селища віднайдено фрагмент глиняної вимазки, а також рештки керамічних посудин, котрі можна поділити на дві групи.

Перша група складається з фрагментів боковин ліпних посудин із суглинковою текстурою тіста та домішками шамоту. Матеріали віднесено до епохи бронзи.

Друга група представлена фрагментами боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова. Присутні домішки шамоту. Спостерігаються сліди підлощення із внутрішньої сторони. Рештки виробів віднесено до ранньозалізного віку.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином. З заходу та північного заходу до нього примикає давня заплава Дністра. Із сходу та південного сходу – давній берег (тераса?). Ця територія нині відведена під сінокоси. Далі на північ, за 370 м знаходиться високий берег Дністра, котрий у цьому місці поріс лісом. Сучасні води Дністра протікають за 1,75 км від північно-східного краю пам'ятки. Землі поселення використовуються під сінокоси. Окремо слід вказати, що по західному краю пам'ятки проходить довга траншея (шириною 1–1,5 м та глибиною до 1,8–1,9 м) невідомого призначення.

Як бачимо, на поселенні Побережжя-Х віднайдено матеріали епохи бронзи та ранньозалізного віку.

Побережжя-ХІ. Географічні координати поселення: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 207 м, N – 49°00'35.20", E – 24°51'46.99"; Т₂ (південний край поширення культурного шару) – Н – 207 м, N – 49°00'28.67", E – 24°51'43.25".

Пам'ятка розташована на південно-східних околицях с. Побережжя (див. рис. 4). Вона знаходиться за 260 м на північний схід від поселення Побережжя-Х. Селище займає підвищення (можливо террасу?) над давньою заплавою Дністра, із ледь помітною західною експозицією. В плані пам'ятка має форму видовженого овалу, зорієнтованого по осі південний захід–північний схід. Максимальна довжина селища по цій лінії сягає близько 180 м, а ширина – 75 м. Природною межею поселення із заходу слугує давня заплава. Із півночі, півдня та сходу вони відсутні. Тут простягається вище згадана тераса (?), (рис. 23).

На поверхні селища віднайдено керамічні матеріали, котрі можна розділити на три культурно-хронологічні групи.

Перша група представлена фрагментом боковин ліпної посудини, котрий слід віднести до ранньозалізного віку. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками шамоту та дрібного піску. Випал слабкий, вогнищевий.

Друга група репрезентована фрагментом боковин ліпної посудини празької культури. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками шамоту. Випал доволі слабкий, не редукований. Матеріал – крихкий.

Третю групу складають фрагменти боковин кружальних посудин із супіскової маси, з домішками дрібного та середнього піску. Випал хороший. Матеріали відносяться до епохи пізнього середньовіччя.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: з заходу до нього примикає давня заплава Дністра; із півночі, півдня та

сходу – давній берег (тераса ?), котрий нині відведений під сінокоси. За 900–950 м на південь від селища знаходиться високий корінний берег Дністра, що поріс лісом. Загалом, за 1,4 км від північного краю пам'ятки протікають сучасні води ріки. Саме ж поселення використовується під сінокіс.

Таким чином, на селищі Побережжя-ХІ представлені матеріали ранньозалізного віку, празької культури та пізнього середньовіччя.

Ганнусівка-ІІІ. Географічні координати поселення: Т₁ (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 234 м, N – 49°00'59.01", E – 24°48'35.50"; Т₂ (східний край поширення культурного шару) – Н – 222 м, N – 49°00'58.91", E – 24°48'39.46"; Т₃ (південний край поширення культурного шару) – Н – 226 м, N – 49°00'54.44", E – 24°48'38.82".

Пам'ятка розташована на північно-західних околицях с. Ганнусівка, за 50 м від місцевої ґрунтової дороги, поблизу найближчої забудови вказаного населеного пункту (див. рис. 5). Селище займає незначну улоговину та давній високий корінний берег Дністра із південними, східними (переважно) та північними схилами. В плані пам'ятка має дещо неправильну аморфну форму. Максимальна її довжина у північній частині, по лінії захід–схід, становить 175 м, по лінії північний захід–південний схід 320 м, а середня ширина у південній частині – близько 100 м. З півночі до селища примикає стрімке підвищення, зі сходу – давня заплава Дністра. Натомість, з заходу та півдня природні межі відсутні (рис. 24).

На поверхні селища відшукано керамічні рештки, котрі можна розділити на шість груп.

Першу групу складає фрагмент боковин ліпної посудини, виготовлений із відмуленої глини. Випал доволі хороший. Фрагмент відноситься до трипільської культури.

Друга група представлена фрагментами ліпних посудин ранньозалізного віку. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками шамоту, інколи середнього піску. Випал слабкий, нередукований.

Третя група складається із фрагментів вінець, верхньої частини, боковин, денець, покритишки та ручки кружальних посудин черняхівської культури. Текстура керамічного тіста, як правило, супіскова, із домішками дрібного, інколи великого піску та кварциту. Випал доволі хороший.

Четверта група репрезентована фрагментами боковин ліпних посудин, виготовлених із суглинкової маси, з домішками шамоту. Випал кераміки доволі слабкий. Матеріали віднесено до празької культури.

До п'ятої групи зараховано кілька фрагментів боковин, підправлених на колі та ранньокружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова. Присутні домішки дрібного, середнього та великого піску. Випал хороший. Фрагменти продатовано першим періодом райковецької культури (VIII–IX ст.).

Останню, шосту групу складають фрагменти верхньої частини, вінець, боковин, ручки та придонної частини кружальних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, рідше супіскова. Випал добрий: цеглястий або ж редукований. Один фрагмент покритий поливою, інший – прикрашений ліній-

ним рифленим орнаментом. Загалом, це – рештки посудин пізнього середньовіччя.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: з півночі до нього прилягає стрімке підвищення, на котрому через невелику відстань проростає ліс, зі сходу – давня заплава Дністра, нині відведена під забудову та городи. Терени, що примикають до селища із заходу та півдня, як і площа самої пам'ятки, сьогодні розорюється. За 2 км від північно-східного краю селища протікають сучасні води Дністра.

Отже, на поселенні Ганнусівка-III віднайдено матеріали трипільської культури, ранньозалізного віку, черняхівської, празької, райковецької культур, а також епохи пізнього середньовіччя.

Ганнусівка-IV. Географічні координати поселення: Т1 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 246 м, N – 49°00'16.98", E – 24°47'56.68"; Т2 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 232 м, N – 49°00'20.32", E – 24°48'13.02".

Селище розташоване на південно-західній окраїні с. Ганнусівка (див. рис. 5). Воно знаходиться безпосередньо на північ від місцевого струмка, води котрого, вливаючись в іншу водну артерію, впадають у Дністер. Поселення займає південні схили, що прилягають до цього струмочка. В плані пам'ятка має видовжену овалоподібну форму по осі південний захід–північний схід; вона доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по цій лінії складає 345 м, при максимальній ширині 75 м. Природні межі із півночі, заходу та сходу відсутні. Натомість, із півдня до селища примикає струмочок (рис. 25).

На поверхні пам'ятки відшукано керамічні матеріали, котрі можна віднести до двох культурно-хронологічних груп.

Перша група репрезентована фрагментами денечь, боковин кружальних та вінець і боковин ліпних посудин. Кружальні матеріали характеризуються суглинковою текстурою тіста, із домішками дрібного, рідше середнього піску. Випал хороший: присутня сіра редукція. Ліпні посудини виготовлено із легко-суглинкової маси, з домішками великого піску, шамоту, або суглинкової маси, із домішками дрібного піску. Всі фрагменти редуковані. Як кружальні, так і ліпні матеріали належать черняхівській культурі.

Друга група складається із вінець, боковин та денечь кружальних посудин. Текстура керамічного тіста – супіскова. Присутні домішки дрібного піску. Випал хороший. Це – посудини пізнього середньовіччя.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: з півночі, заходу та сходу до нього примикають орні землі. Площа селища також розорюється. На південь від нього знаходиться струмок. У найближчому оточенні пам'ятки лісових насаджень немає.

Як бачимо, на поселенні Ганнусівка-IV віднайдено матеріали черняхівської культури та епохи пізнього середньовіччя.

Ганнусівка-V. Географічні координати поселення: Т1 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 250 м, N – 49°00'16.13", E –

24°47'48.39"; Т2 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 248 м, N – 49°00'18.14", E – 24°47'52.27".

Пам'ятка розташована на південно-західних околицях с. Ганнусівка (див. рис. 5). Вона знаходиться на північ від місцевого струмка, а також безпосередньо за 40 м на схід від поселення Ганнусівка-IV. Селище займає південні і південно-східні схили. В плані має форму сегменту і доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина поселення по лінії південний захід–північний схід сягає близько 105 м, при середній ширині 40 м. Природні межі із півночі та заходу відсутні. Натомість, до півдня поселення примикає струмок, а зі сходу та південного сходу – вигин пагорбу, на котрому знаходиться сама пам'ятка (рис. 26).

На поверхні селища віднайдено фрагменти боковин кружальних та ліпних посудин черняхівської культури. Кружальні фрагменти характеризуються суглинковою текстурою керамічного тіста, з домішками дрібного і середнього піску. Для ліпних виробів притаманна суглинкова маса, проте з домішками шамоту та дрібного піску. Випал усіх фрагментів доволі хороший.

З півдня до селища примикає струмок. Площа поселення, як і його оточення з півночі, заходу та сходу нині розорюється. Лісових насаджень у найближчому оточенні пам'ятки немає.

Отже, поселення Ганнусівка-V можна віднести до черняхівської культури.

Ганнусівка-VI. Географічні координати поселення: Т1 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 261 м, N – 49°00'12.41", E – 24°47'35.41"; Т2 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 258 м, N – 49°00'15.74", E – 24°47'40.56".

Селище розташоване на південно-західних околицях с. Ганнусівка (див. рис. 5). Воно знаходиться безпосередньо на північ від злиття двох місцевих струмків, котрі, впадаючи в іншу водну артерію, несуть свої води до Дністра. Поселення знаходиться за 120–125 м на схід від Ганнусівки-V. Селище займає південні і південно-східні схили. В плані має форму видовженого овалу і доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина поселення по лінії південний захід–північний схід сягає близько 130 м, при середній ширині – 45–60 м. Природні межі з півночі, заходу та сходу відсутні. Із півдня межі пам'ятки визначаються місцем злиття місцевих струмків (рис. 27).

На поверхні селища відшукано фрагменти глиняної вимазки, а також рештки керамічних посудин, котрі можна розділити на три групи.

Першу групу складають фрагменти боковин ліпного посуду епохи бронзи. Текстура керамічного тіста суглинкова. Присутні домішки жорстви і шамоту. Випал слабкий.

До другої групи входять фрагменти боковин ліпних посудин із суглинковою текстурою керамічного тіста, домішками шамоту, рідше дрібного та середнього піску. Матеріал характеризується доволі добрим випалом. Фрагменти віднесено до черняхівської культури.

Останню, третю групу репрезентують фрагменти боковин та придонної частини кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура

керамічного тіста суглинкова, або супіскова. Присутні домішки дрібного, середнього та великого піску. При суглинковій текстурі тіста спостерігається цеглястий випал фрагментів, при супісковій – редукований. Один фрагмент кераміки прикрашений лінійним рифленим орнаментом.

З півдня до поселення примикає злиття струмків. Площа селища, як і його оточення з півночі, заходу та сходу нині розорюється. За 100 м на південь від південного краю пам'ятки росте ліс.

Як бачимо, на поселенні Ганнусівка-VI віднайдено матеріали епохи бронзи, черняхівської культури, а також пізнього середньовіччя/нового часу.

Ганнусівка-VII. Географічні координати поселення: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 265 м, N – 49°00'11.95", E – 24°47'30.91"; Т2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 258 м, N – 49°00'10.87", E – 24°47'37.16"; Т3 (південний край поширення культурного шару) – Н – 262 м, N – 49°00'08.16", E – 24°47'33.53".

Пам'ятка розташована на південно-західних околицях с. Ганнусівка (див. рис. 5). Вона знаходиться на території між злиттям двох місцевих струмків, які, впадаючи у іншу водну артерію, вливають свої води у Дністер. Селище локалізується за 40 м на північний схід (через струмок) від Ганнусівки-VI. Воно займає схили, із переважною південною експозицією. В плані пам'ятка має форму дещо видовженого овалу і доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по лінії захід–схід сягає близько 150 м, при ширині 50–85 м. З півночі, сходу та південного сходу до пам'ятки примикають струмки, що зливаються у східній точці поширення культурного шару. Із півдня і заходу природні межі відсутні (рис. 28).

На поверхні селища відшукано керамічні матеріали, котрі можна розділити на дві культурно-хронологічні групи.

До першої входить фрагмент боковин ліпної посудини пізнього бронзового часу. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками шамоту і великого піску. Випал слабкий.

Другу групу складають фрагменти боковин кружальних і підправлених на колі посудин, а також верхніх частин кружальних посудин райковецької культури (IX–X ст.). Текстура керамічного тіста супіскова. Присутні домішки дрібного, середнього, інколи великого піску. Один фрагмент верхньої частини посудини кружальної посудини редукований.

З півночі, сходу та південного сходу до поселення примикають місцеві струмочки. Північна частина поселення розорюється; південна ж частина на даний час відведена під пасовища. Схожий стан справ спостерігається довкола найближчого оточення пам'ятки з заходу та півдня. За 50–100 м на південь від поселення розташовуються ліси.

Таким чином, на поселенні Ганнусівка-VII віднайдено матеріали епохи пізньої бронзи та райковецької культури (IX–X ст.).

Ганнусівка-VIII. Географічні координати поселення: Т1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 219 м, N – 49°00'40.37", E – 24°49'22.41"; Т2

(східний край поширення культурного шару) – Н – 215 м, N – 49°00'38.99", E – 24°49'31.31".

Пам'ятка розташована на північно-східній окраїні с. Ганнусівка (див. рис. 4). Вона знаходиться за 30–45 м на південь від місцевого відрізка дамби та рову, котрі відгороджують від затоплення водами Дністра у цьому місці південні околиці с. Побережжя й північно-східні околиці с. Ганнусівка, а також безпосередньо по ліву сторону від місцевої ґрунтової дороги (на захід), котра пролягає у с. Ганнусівку та с. Побережжє. Селище займає північні схили високого корінного берега Дністра. В плані воно має витягнуту овалоподібну форму по осі захід–схід і доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по цій лінії сягає близько 160 м, при максимальній ширині 45 м. Із півдня, заходу та сходу природні межі відсутні. Натомість, із півночі до поселення примикає давня заплава Дністра. На захід і схід від селища простягаються невеличкі видолінки (рис. 28).

На поверхні селища відшукано керамічні матеріали двох культурно-хронологічних груп.

Першу групу складають фрагменти боковин ліпних посудин із суглинкової маси та домішками дрібного шамоту. Матеріали віднесено до пізньої бронзи.

До другої групи зараховано фрагменти боковин і верхньої частини кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова, із домішками дрібного та середнього піску, або суглинкова, із домішками дрібного піску. Окремі фрагменти редуковані, інші – цеглястого випалу. Матеріали продатованого пізнім середньовіччям/новим часом.

З півночі до селища примикає давня заплава Дністра, котра нині використовуються під городи та забудову. Загалом, за 2,23–2,25 км від північного краю пам'ятки протікають сучасні води вказаної водної артерії. Східні, західні та північні околиці селища, як і його площа, відведені під орні землі або пасовища. Нижче, на південь від поселення знаходиться продовження високого корінного берега Дністра. На захід і схід від пам'ятки простежуються своєрідні невеличкі видолінки. Близько 250 м на захід, а також за 500 м на південь та південний схід від селища проростає ліс; з цього місця поширюється величезна яруга, в минулому – заводень Дністра.

Зважаючи на вище викладене, поселення Ганнусівка-VIII віднесено до епохи пізньої бронзи та пізнього середньовіччя/нового часу.

Ганнусівка-IX. Географічні координати поселення: Т₁ (західний край поширення культурного шару) – Н – 222 м, N – 49°00'43.79", E – 24°49'10.15"; Т₂ (східний край поширення культурного шару) – Н – 217 м, N – 49°00'43.24", E – 24°49'15.73".

Селище розташоване на північно-східній окраїні с. Ганнусівка (див. рис. 4). Воно знаходиться за 5–20 м на південь від місцевого відрізка дамби та рову, котрі відгороджують у цьому місці південні околиці с. Побережжя та південно-східні околиці с. Ганнусівка від затоплення водами Дністра; а також за 120 м на південний схід від Ганнусівки-VIII. Пам'ятка займає північні схили,

котрі плавно спускаються з високого корінного берега Дністра у його давню заплаву. В плані має витягнуту овалоподібну (по осі захід–схід) форму; доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по цій лінії сягає близько 100 м, а ширина – 40 м. Із півночі до поселення примикає давня заплава Дністра; із заходу розпочинається величезний яр, в минулому – заводень Дністра. Зі сходу та півдня природні межі відсутні (рис. 30).

На поверхні селища відшукано рештки вінець, верхньої частини та боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста супіскова або суглинкова, із домішками дрібного, рідше середнього та великого піску. Випал доволі добрий.

З півночі до пам'ятки примикає давня заплава Дністра, котра нині відведена під городи та забудову. За 2,33 км на північ від північного краю селища протікають сучасні води Дністра. Східні околиці поселення відведені під орні землі або пасовища. Нижче, на південь від нього знаходиться продовження високого берега вказаної водної артерії. Тут локалізуються пасовища та сінокоси. На захід від поселення розпочинається величезний яр, заводень Дністра. Безпосередньо на захід та південний захід від пам'ятки проростає ліс. Площа самого поселення нині переважно розорюється; в минулому воно було дуже сильно “зпарцельованим”.

Отже, поселення Ганнусівка-IX відноситься до епохи пізнього середньовіччя/нового часу.

Ганнусівка-Х. Географічні координати поселення: Т₁ (західний край поширення культурного шару) – Н – 215 м, N – 49°00'38.70", E – 24°49'33.18"; Т₂ (північний край поширення культурного шару) – Н – 213 м, N – 49°00'40.18", E – 24°49'44.32"; Т₃ (східний край поширення культурного шару) – Н – 213 м, N – 49°00'37.82", E – 24°49'47.08".

Пам'ятка розташована на північно-східній окраїні с. Ганнусівка (див. рис. 4). Воно знаходиться за 60–35 м на південь від місцевого відрізка дамби та рову, котрі відгороджують у цьому місці південні околиці с. Побережжя від затоплення водами Дністра, а також безпосередньо за 35–40 м на схід від поселення Ганнусівка-IX. Селище займає північні, північно-західні та північно-східні схили, що сходять з високого корінного берега Дністра у його заплаву. В плані пам'ятка має дещо аморфну форму, проте доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по лінії захід–схід сягає близько 260 м, при максимальній ширині по лінії північ–південь 100 м. Із півночі до поселення примикає давня заплава Дністра. Із заходу, півдня та сходу природні межі відсутні. Слід вказати, що поселення Ганнусівка IX від Ганнусівки X відділяє невелика видолинка, зі сторони заходу першого селища (рис. 31).

На поверхні пам'ятки віднайдено фрагменти глиняної вимазки, а також керамічні рештки, котрі можна розділити на чотири групи.

Перша група репрезентована фрагментами вінець, верхніх частин та боковин ліпних посудин. Вони виготовлені з відмуленої глини. Окремі фрагменти мають редукцію. Це – рештки посудин трипільської культури.

Другу групу складають фрагменти вінець, боковин та придонної частини ліпних посудин із суглинковою текстурою керамічного тіста й домішками шамоту. Вони продатовані ранньозалізним віком.

До третьої групи віднесено фрагмент покрішки давньоруського часу (XII–XIII ст.), виготовленої із легкосуглинкової маси, з домішками дрібного піску. Випал доволі хороший.

Остання, четверта група складається із фрагментів вінець, боковин та донець кружальних посудин пізнього середньовіччя (XV–XVI ст.) й фрагментів ручки, вінець і боковин кружальних посудин нового часу (XVII–XVIII ст.). Текстура керамічного тіста, як правило, легкосуглинкова, із домішками дрібного піску.

З півночі до нього примикає давня заплава Дністра, котра нині відведена під городи та забудову. За 2,25–2,30 км на північ від північного краю пам'ятки протікають сучасні води Дністра. Селище, як і його оточення, з півдня, заходу та сходу нині розорюється. На південь від пам'ятки знаходяться продовження схилів від високих корінних берегів зазначеної водної артерії, котрі частково поросли лісом.

Таким чином, на поселенні Ганнусівка-Х віднайдено матеріали трипільської культури, старожитностей ранньозалізного віку, давньоруської культури (XII–XIII ст.), пізнього середньовіччя (XV–XVI ст.) та нового часу (XVII–XVIII ст.).

Ганнусівка-ХІ. Географічні координати поселення: Т₁ (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 228 м, N – 49°00'29.10", E – 24°49'38.20"; Т₂ (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 231 м, N – 49°00'25.37", E – 24°49'43.44".

Пам'ятка розташована на північно-східній околиці с. Ганнусівка (див. рис. 4). Вона знаходиться за 500 м на південь від найближчої північно-східної та за 1000 м на схід від найближчої східної забудови вказаного населеного пункту. Селище займає невеликі північні схили, що спускаються з високого корінного берега Дністра. В плані має овалоподібну форму, доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина поселення по лінії захід–схід сягає близько 150 м, при максимальній ширині – 100 м. З півдня до пам'ятки примикають давні високі береги; із півночі – продовження схилів, котрі плавно переходять у давню заплаву ріки. Із заходу та сходу природні межі відсутні (рис. 32).

На поверхні селища відшукано фрагмент глиняної вимазки, а також керамічні рештки, котрі можна віднести до трьох культурно-хронологічних груп.

Першу групу становлять фрагменти боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, з домішками шамоту, інколи й жорстви. Випал слабкий, нередукований. Матеріали віднесені до ранньозалізного віку.

Друга група репрезентована фрагментом боковин ліпної посудини з суглинковою текстурою керамічного тіста. Присутні домішки шамоту. Випал слабкий; фрагмент доволі крихкий. Його зараховано до празької культури.

Третя група складається з вінець, боковин та денець і ручки кружальних посудин пізнього середньовіччя. Текстура керамічного тіста суглинкова, легко-суглинкова, рідше супіскова. Присутні домішки дрібного піску. Випал хороший – редукований або ж цеглястий.

З півдня до поселення прилягають високі корінні береги Дністра. Нині вони заліснені. З півночі до селища примикає продовження схилу, котре плавно переходить у давню заплаву ріки; вона відведена під пасовища чи городи, або під забудову. За 2,47–2,48 м від північного краю пам'ятки протікають сучасні води Дністра. Площа поселення, як і його оточення, з півночі, частково сходу нині розорується. Західні та східні його окраїни знаходяться під сінокосами.

Отже, на поселенні Ганнусівка-ХІ віднайдено матеріали ранньозалізного віку, празької культури та пізнього середньовіччя.

Ганнусівка-ХІІ. Географічні координати поселення: Т₁ (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 222 м, N – 49°00'34.52", E – 24°49'37.82"; Т₂ (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 219 м, N – 49°00'31.67", E – 24°49'45.07".

Селище розташоване на північно-східній околиці с. Ганнусівка (див. рис. 4). Воно знаходиться за 375 м на південний схід від найближчої північно-східної забудови с. Ганнусівка, за 500 м на південний захід від найближчої південної забудови с. Побережне; а також за 80–90 м на північ від Ганнусівки-ХІ і за 50–75 м на південь від південно-західних окраїн Ганнусівки-Х. Пам'ятка займає пагорб (переважно з північною експозицією), що виходить від високого корінного берега Дністра. В плані має овалоподібну форму, витягнуту по осі північний захід–південний схід, доволі добре вписується в конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища по цій лінії сягає близько 150 м, при максимальній ширині – 50–55 м. Практично зі всіх сторін природні межі відсутні, за винятком того, що зі сходу схили поволі переходять у давню заплаву вказаної водної артерії (рис. 33).

На поселенні віднайдено матеріали чотирьох культурно-хронологічних груп.

Першу групу складають фрагменти боковин ліпних посудин, виготовлених із відмуленої глини, котрі віднесено до трипільської культури. Випал таких фрагментів є доволі хорошим.

Друга група представлена фрагментами боковин ліпних посудин пізньої бронзи. Текстура керамічного тіста суглинкова. Присутні домішки шамоту, інколи й вапняку.

До третьої групи віднесено фрагменти вінець, верхньої частини і боковин кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова або суглинкова, з домішками дрібного, інколи середнього або великого піску. Більшість фрагментів редуковані. Один фрагмент прикрашений лінійним рифленим орнаментом. Матеріали віднесено до черняхівської культури.

Останню, четверту групу складали фрагменти вінець, боковин, денець, придонної частини і ручок кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура тіста, як правило, суглинкова. Присутні домішки дрібного піску. Випал доволі добрий.

На північ та захід до селища примикають північні схили, котрі поступово сходять у давню заплаву Дністра. Остання нині розорюється або відведена під пасовища. За 250–300 м на південь від поселення проростає ліс. З цього місця розпочинається високий корінний берег Дністра. Загалом, за 2,35–2,40 км на північ від північного краю пам'ятки протікають сучасні води Дністра. Поселення, як і його оточення, з усіх сторін нині розорюється або знаходиться під сінокосами.

Зважаючи на вище викладене, поселення Ганнусівка-XII віднесено до трипільської культури, пізньої бронзи, черняхівської культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Стриганці-V. Географічні координати поселення: Т₁ (північний край поширення культурного шару) – Н – 213 м, N – 49°00'29.10", E – 24°53'55.28"; Т₂ (західний край поширення культурного шару) – Н – 216 м, N – 49°00'27.49", E – 24°53'51.59"; Т₃ (східний край поширення культурного шару) – Н – 216 м, N – 49°00'27.56", E – 24°53'59.10".

Пам'ятка розташована на північно-західній околиці с. Стриганці, за 25–40 м на південь від найближчої забудови та шляху, котрий веде у напрямку до дороги Стриганці–Єзупіль, а також за 480 м від західної забудови с. Стриганці, що простягається з півдня на північ (див. рис. 6). Селище знаходиться на високому корінному березі Дністра, який у цьому місці являє собою великий пагорб із північними й північно-східними схилами у східній частині поселення. У плані має видовжену овалоподібну форму, витягнуту із заходу на схід. Максимальна його протяжність по цій осі становить 140 м, при максимальній ширині 50 м. Із півдня та заходу природні межі відсутні. Із півночі розпочинається давня заплава Дністра. Зі сходу до поселення примикає велика видолінка (балка ?), по якій нині проходить ґрунтова дорога (рис. 34).

На поверхні селища віднайдено фрагмент глиняної вимазки, а також рештки керамічних посудин трипільської культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Трипільські матеріали представлені вінцями й боковинами ліпних посудин, виготовлених із відмуленої глини. Випал кераміки доволі сильний.

Матеріали пізнього середньовіччя/нового часу репрезентовані фрагментами боковин кружальних посудин. Текстура керамічного тіста легко-суглинкова, присутні домішки дрібного піску. Випал хороший.

Поселення відведено під сільськогосподарські угіддя. Воно розорюється. Схожа ситуація спостерігається із найближчим оточенням з півдня, заходу та сходу. Із півночі до пам'ятки примикає давня заплава Дністра, на котрій простягаються пасовища та орні угіддя. Селище від сучасних вод Дністра відділяють близько 1,85–1,90 км.

Отже, на поселенні Стриганці-V віднайдено матеріали трипільської культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Стриганці-VI. Селище відкрите експедицією кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. Івана Франка у 2012 р. Хоча, слід вказати, що на площі поширення культурного шару цього поселення, раніше

була відома пам'ятка Стриганці-II. Вона локалізувалася за 0,5 км на південь від с. Стриганці (цікаво, що нині південні околиці с. Стриганці плавно переходять у забудову північної частини с. Рошнів). Тому матеріали з поселення Стриганці-II включено до матеріалів з поселення Стриганці-VI. Географічні координати поселення Стриганці-VI: Т₁ (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 211 м, N – 49°00'29.68", E – 24°53' 59.72"; Т₂ (північний край поширення культурного шару) – Н – 216 м, N – 49°00'30.57", E – 24°54'21.10"; Т₃ (південний край поширення культурного шару) – Н – 232 м, N – 49°00'04.02", E – 24°54'26.68".

Поселення розташоване в західній та північно-західній частинах с. Стриганці (див. рис. 6). Його північно-західний край знаходиться за 40–50 м на схід від північно-східного краю Стриганців-V. Селище займає північні, північно-східні, східні, південно-західні та південні схили високого корінного берега Дністра та своєрідної видолінки (балки ?), що локалізується на західному краї поселення. В плані пам'ятка має неправильну і доволі видовжену форму; добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища у його північній частині по лінії схід–захід сягає близько 420 м, при місцевій максимальній ширині 90 м. Максимальна протяжність від північно-східної до південно-східної частин поселення (вздовж забудови однієї з центральних вулиць села) складає близько 740 м, при максимальній ширині 70 м. Західна межа північно-західної частини селища визначалася початком видолінки, своєрідного “заводня” Дністра; північна межа північної частини селища – краєм високого корінного берега ріки; південна межа південної частини поселення – початком яру, а східна межа основної (центральної) частини селища – забудовою хат та початком нової “видолінки”. Природні межі із заходу відсутні (рис. 35).

На поверхні селища відшукано фрагменти глиняної вимазки, кременевих виробів трипільської культури, а також керамічні матеріали, котрі можна розділити на три групи.

Перша група складається із фрагментів вінець, боковин та ручки ліпних посудин. Текстура керамічного тіста представлена відмуленою глиною. Фрагменти характеризуються доволі добрим випалом. Це – матеріали трипільської культури.

Друга група представлена керамічними виробами черняхівської культури. Це – вінця, верхні частини, боковини, денця й ручки кружальних посудин, а також боковини ліпних посудин. Кружальні фрагменти характеризуються, як правило, супіськовою, рідше суглинковою текстурою керамічного тіста, із домішками дрібного піску. Ліпні матеріали виготовлені із супіскової або легкосуглинкової маси, дрібного піску, інколи й шамоту. Більшість фрагментів редуковані.

До третьої групи віднесено фрагменти вінець, боковин та денця кружальних пізньосередньовічних і новочасових посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками дрібного піску. Окремі фрагменти редуковані, інші – цеглястого випалу. Більшість матеріалів нового часу покриті поливою.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином. З півночі до нього примикає колишня заплава Дністра. Із сходу, заходу та півдня – яри й “видолінки”. Навколишня територія загалом дуже сильно почленована. Нині вона, як і площа самого поселення, здебільшого розорюється. За 2 км від північного краю пам’ятки протікають сучасні води Дністра.

Отже, на поселенні Стриганці-VI віднайдено матеріали трипільської та черняхівської культур, а також епох пізнього середньовіччя і нового часу.

Довге-III. Географічні координати поселення: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 222 м, N – 49°01'47.92", E – 24°56'12.00"; Т2 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 219 м, N – 49°01'46.56", E – 24°56'18.20"; Т3 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 224 м, N – 49°01'45.04", E – 24°56'17.10".

Поселення розташоване в південно-східній частині с. Довге, на краю високого корінного берега р. Дністер, за 150 м на південний захід від найближчої забудови вказаного населеного пункту (див. рис. 7). У плані воно має овалоподібну форму, витягнуту із заходу на схід. Максимальна його протяжність по цій осі становить 150 м, при максимальній ширині 60 м. Із півдня та заходу природні межі відсутні. Натомість, із півночі до селища примикають невелика заплава та нинішні води Дністра, що знаходяться на значному перепаді висоти; зі сходу до поселення прилягає великий яр (рис. 36).

На поверхні пам’ятки віднайдено фрагменти кременевих знарядь епохи бронзи та керамічні матеріали, котрі можна розділити на три культурно-хронологічні групи.

Перша група складається із фрагментів боковин ліпної посуду. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішками шамоту, вапняку, великого піску. Випал слабкий. Це – матеріали епохи бронзи.

Друга група представлена фрагментами боковин ранньокружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова. Присутні домішки дрібного, середнього та великого піску. Випал доволі хороший. Матеріали віднесено до райковецької культури (IX ст.).

До третьої групи входять вінця та боковини кружальних посудин пізнього середньовіччя та нового часу. Матеріали пізнього середньовіччя характеризуються суглинковою текстурою керамічного тіста, інколи з домішками дрібного піску. Випал хороший: редукований або цеглястий. Кераміка нового часу виготовлена з аналогічного тіста. Випал цеглястий. Фрагменти виробів нового часу покриті поливою.

Поселення відведено під сільськогосподарські угіддя і наразі розорюється. Аналогічна ситуація спостерігається із найближчим оточенням з півдня та заходу. Із півночі та сходу до пам’ятки примикає невеликий відтинок нинішньої заплави, яка сформувалася внаслідок недавнього обміління Дністра. Її ширина у цьому місці коливається в межах 30–50 м. Зі сходу до поселення поширюється великий яр. Пам’ятку від сучасних вод Дністра відділяють 35–50 м, а також великий перепад висоти (більше 30 м).

Таким чином, на поселенні Довге-III віднайдено матеріали епохи бронзи, райковецької культури (IX ст.), а також пізнього середньовіччя і нового часу.

Довге-IV. Географічні координати поселення: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 220 м, N – 49°01'51.77", E – 24°55'55.05"; Т2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 230 м, N – 49°01'48.14", E – 24°56'02.50".

Селище розташоване в південно-східній частині с. Довге, за 50 м на південь від найближчої північно-західної забудови вказаного населеного пункту, а також за 180–190 м на захід від поселення Довге-III (див. рис. 7). Воно знаходиться на краю високого корінного берега Дністра, де займає незначні північні і доволі значні північно-східні схили. У плані пам'ятка має овало-подібну форму, витягнуту із північного заходу на південний схід. Максимальна її протяжність по цій осі становить 175 м, при максимальній ширині 65 м. Із півдня, заходу та сходу природні межі відсутні. Натомість, із півночі до селища примикає край високого корінного берега вказаної водної артерії (рис. 37).

На поверхні селища віднайдено керамічні матеріали, котрі можна розділити на дві групи.

Першу групу складають фрагменти вінець, боковин, денець та придонної частини кружальних посудин давньоруської культури (XII–XIII ст.). Текстура керамічного тіста суглинкова, рідше супіскова. Присутні домішки дрібного, середнього, інколи великого піску. Випал хороший: редукований або ж цеглястий. Один фрагмент боковин прикрашено наліпним валиком.

Друга група представлена фрагментами вінець, боковин та денець пізнього середньовіччя/нового часу. Вони виготовлені із суглинкової, рідше супіскової маси. Присутні домішки дрібного піску. Окремі фрагменти редуковані, інші – цеглястого випалу. Деякі фрагменти підлощені, а один – покритий поливою.

Поселення відведено під сільськогосподарські угіддя; нині воно розорюється. Аналогічна ситуація спостерігається із найближчим оточенням пам'ятки з півдня, заходу та сходу. Із півночі до пам'ятки примикає невеликий відтинок заплави, який збільшується у сторону основної частини села. Загалом слід вказати, що вся нижня частина с. Довге розташована овується у заплаві. Пам'ятку від сучасних вод Дністра відділяють 150–340 м, а також великий перепад висоти.

Вище викладене дає підстави констатувати, що на поселенні Довге-IV віднайдено матеріали давньоруської культури (XII–XIII ст.) та пізнього середньовіччя/нового часу.

Отже, в результаті проведення археологічних розвідок вздовж узбережжя Дністра від с. Козина до с. Довге Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл., на 30 пам'ятках виявлено матеріали енеолітичної доби (7 місцезнаходжень), бронзового (11) та ранньозалізного (10) віків, ранньоримського (1) і пізньоримського часу (черняхівської культури – 11), празької (7), райковецької (3), давньоруської (4) культур, а також 24 місцезнаходження старожитностей пізнього середньовіччя/нового часу.

Як виявилось, цікавою особливістю системи заселення узбережжя правого берега р. Дністер є локалізація поселень відносно сучасних вод ріки. Близько до них, а саме – у нинішній та недавніх заплавах вказаної водної артерії, знаходяться виключно поселення пізнього середньовіччя/нового часу, інколи й давньоруської культури. Старожитності більш раннього періоду тяжіють до давніх (корінних) високих берегів Дністра або пологих схилів, котрі є своєрідним продовженням перших. Можливо, вищевикладений стан справ є свідченням характеру робіт (обстежень); не викликає однак заперечень, що така ситуація зумовлена геологічною історією ріки. Зважаючи на це, подальший пошук раніших матеріалів за давньоруські старожитності, слід проводити у відповідності до їхньої “місцевої” топографії.

Окремо слід наголосити на матеріалах празької культури. Вони представлені на пам’ятках Єзупіль-I та V, Ганнусівка-III та XI, Побережжя-VIII, IX та XI. Як і старожитності більш ранніх епох, празькі селища знаходяться на доволі великих відстанях від сучасних вод Дністра: починаючи від 530–780 м (Єзупіль-I) до 2500 м (Ганнусівка-XI).

Заслужують уваги матеріали з поселення Єзупіль-V. Це селище знаходиться на північно-західних, північно-східних, східних, південно-східних та південних схилах, сформованих при впадінні р. Бистриця у р. Дністер. Окрім празьких, тут виявлено численні матеріали черняхівської культури, а також старожитності ранньоримського часу. На жаль, поселення є доволі поруйнованим. Наразі воно постійно розорується, чим і пояснюється присутність на його поверхні великої кількості підйомного матеріалу, в тому числі й празької культури. Дещо краще виглядає справа довкола селищ Ганнусівка-III й XI, котрі не так сильно зруйновані, хоча й відведені під городи, а також пам’яток Побережжя-VIII, IX та XI. На території останніх, принаймні наразі, не проводяться земляні роботи. Віднайдений тут керамічний матеріал не є численним, що є добрим, хоча й опосередкованим свідченням стану їхньої збереженості.

Подальше проведення розвідкових робіт дозволить підтвердити достовірність виявлених обстеженнями матеріалів, а також значною мірою збільшити джерелознавчу базу з археології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний реєстр пам’яток археології Івано-Франківської області (офіційне видання Івано-Франківської обласної ради та Івано-Франківської обласної державної адміністрації). Упоряд.: Паньків М., Томенчук Б., Любінець В., Вуянко М. ін. – Вісник № 35 – Івано-Франківськ, 2001.

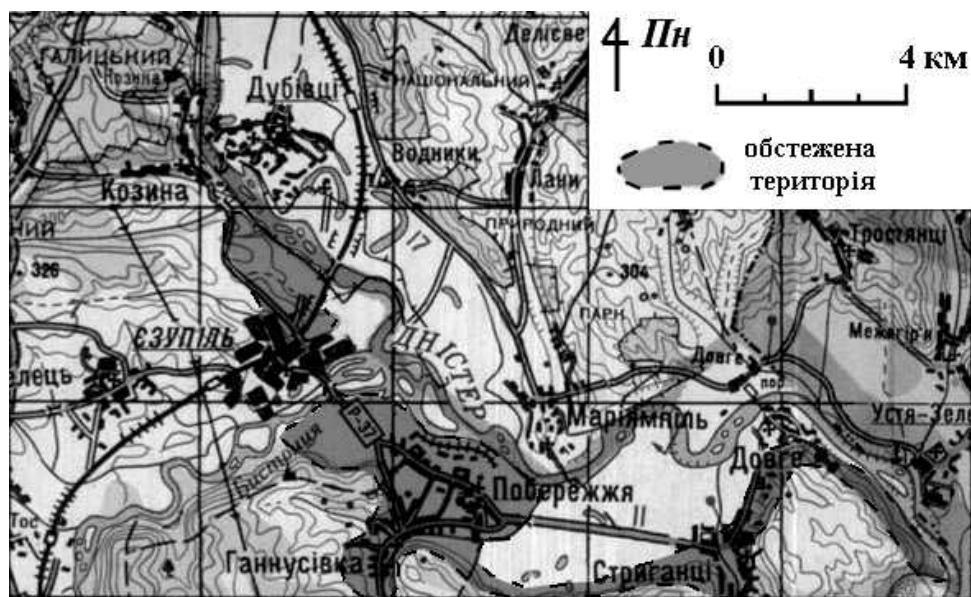

Рис. 1. Карта обстежених територій правого берега Дністра на фоні сіл Козина, Ганнусівка, Побережжя, Стриганці, Довге та смт. Єзупіль (Тисменицький р-н Івано-Франківської обл.).

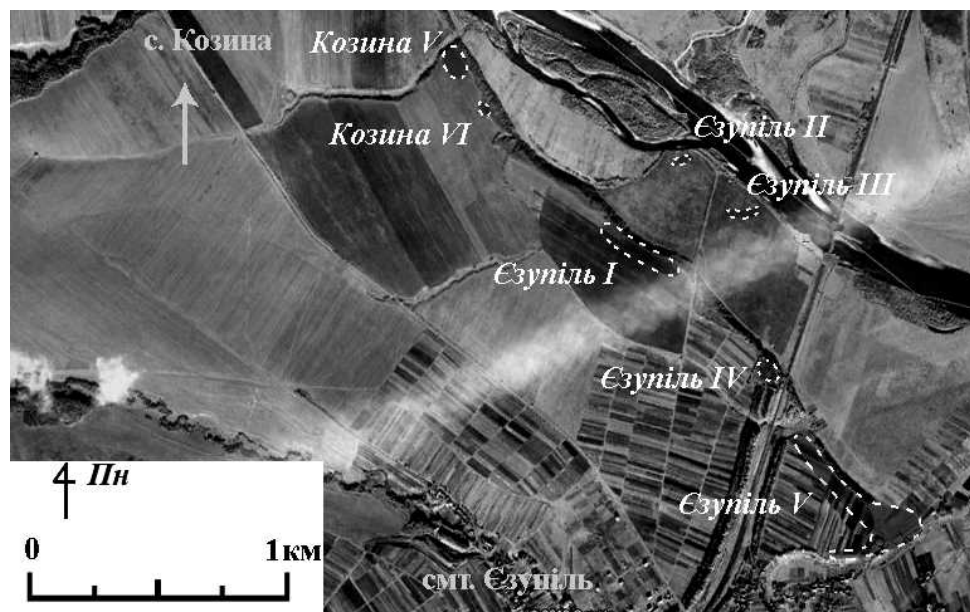

Рис. 2. Картохема місцезнаходження поселень Козина-V-VI, Езупіль-I-V.

Рис. 3. Картохема місцезнаходження поселень Побережжя-III-VII.

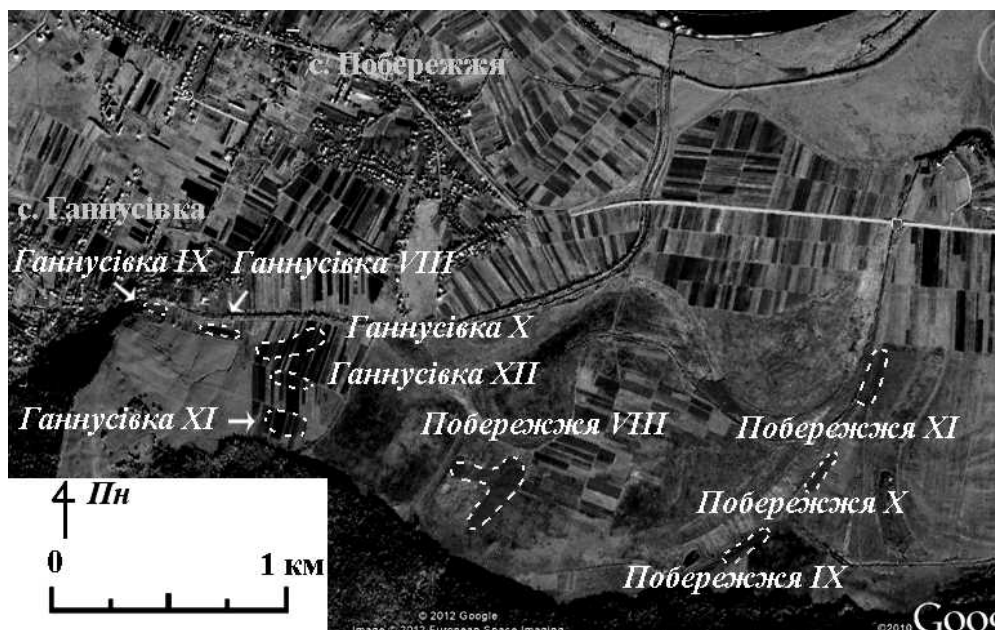

Рис. 4. Картохема місцезнаходження поселень Побережжя-VIII–XI, Ганнусівка-VIII–XII.

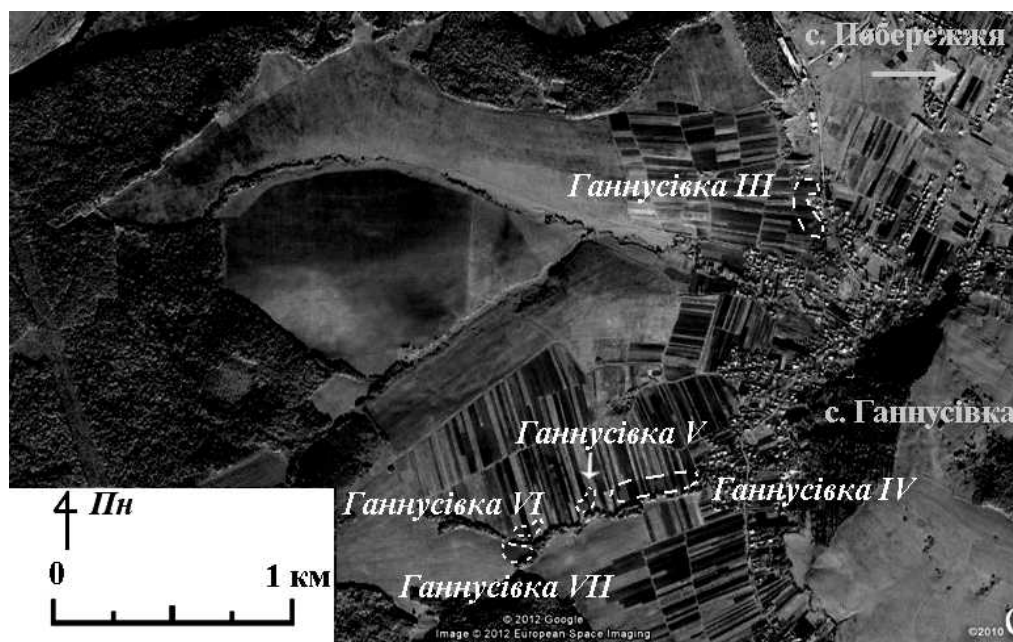

Рис. 5. Картохема місцезнаходження поселень Ганнусівка-III–VII.

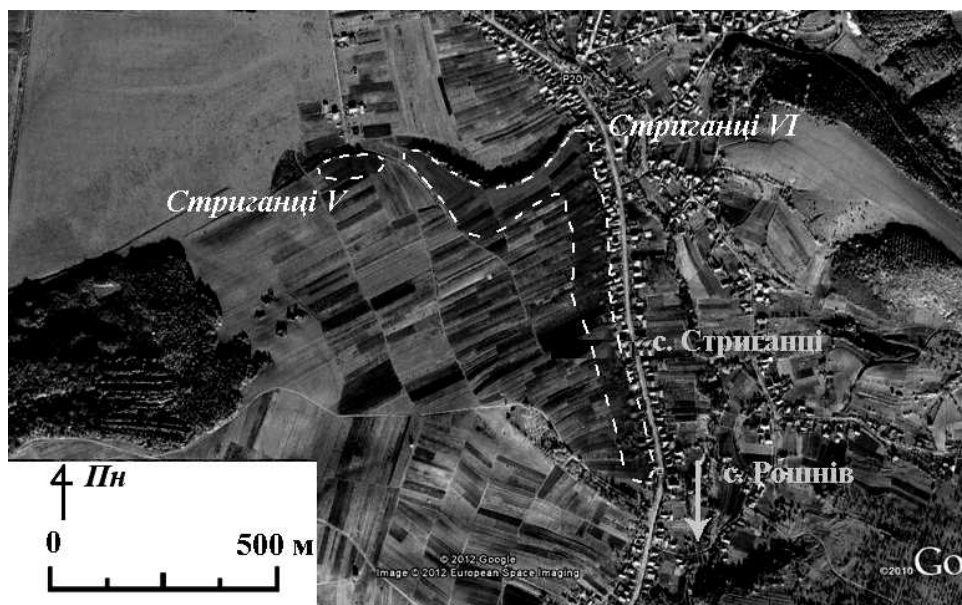

Рис. 6. Картохема місцезнаходження поселень Стриганці-V–VI.

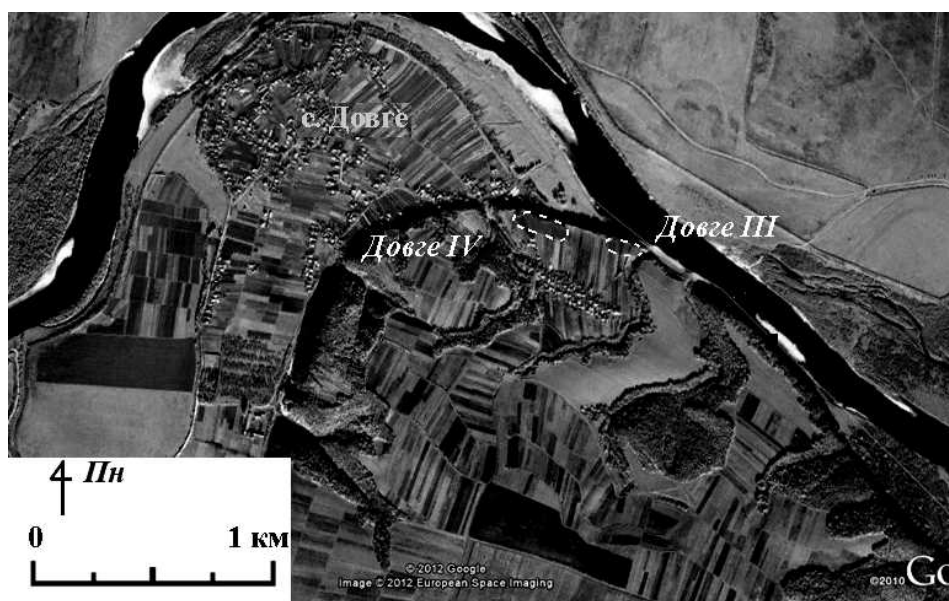

Рис. 7. Картохема місцезнаходження поселень Довге-III–IV.

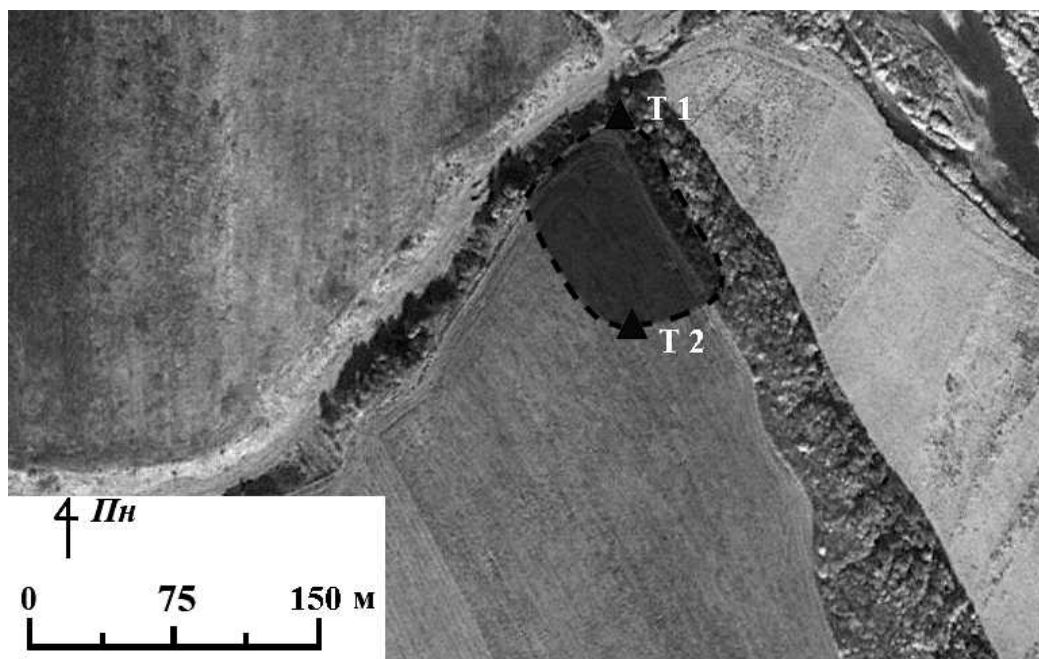

Рис. 8. Картосхема місцезнаходження поселення Козина-V.

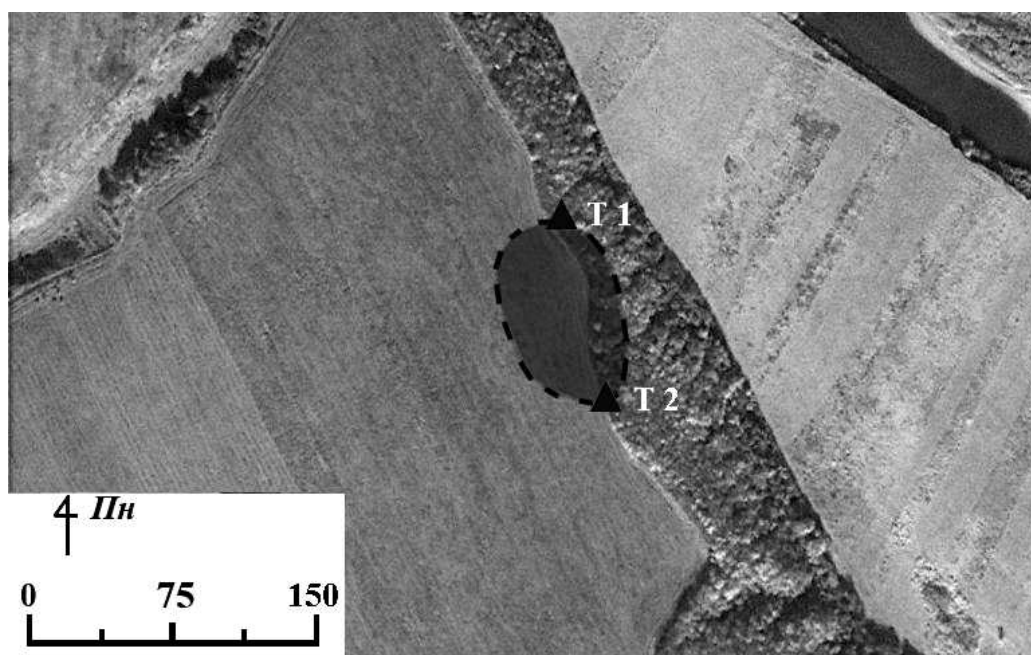

Рис. 9. Картосхема місцезнаходження поселення Козина-VI.

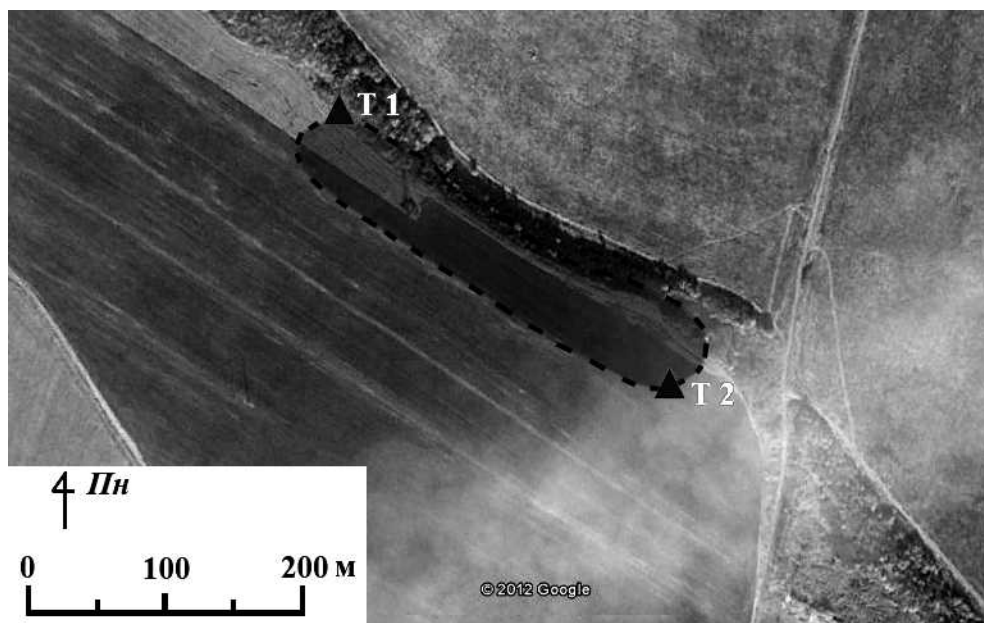

Рис. 10. Картосхема місцезнаходження поселення Єзупіль-І.

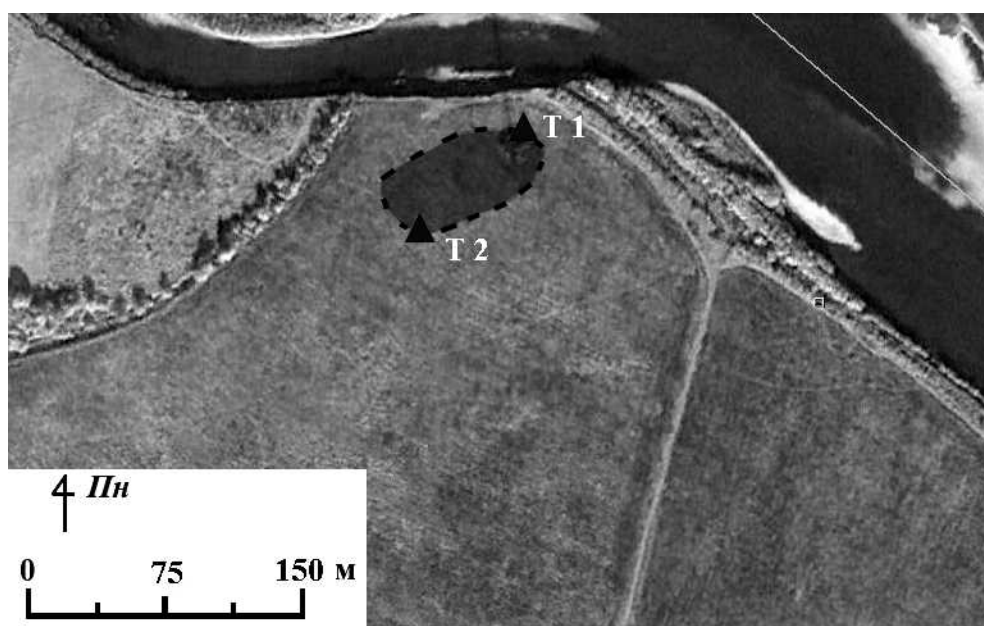

Рис. 11. Картосхема місцезнаходження поселення Єзупіль-ІІ.

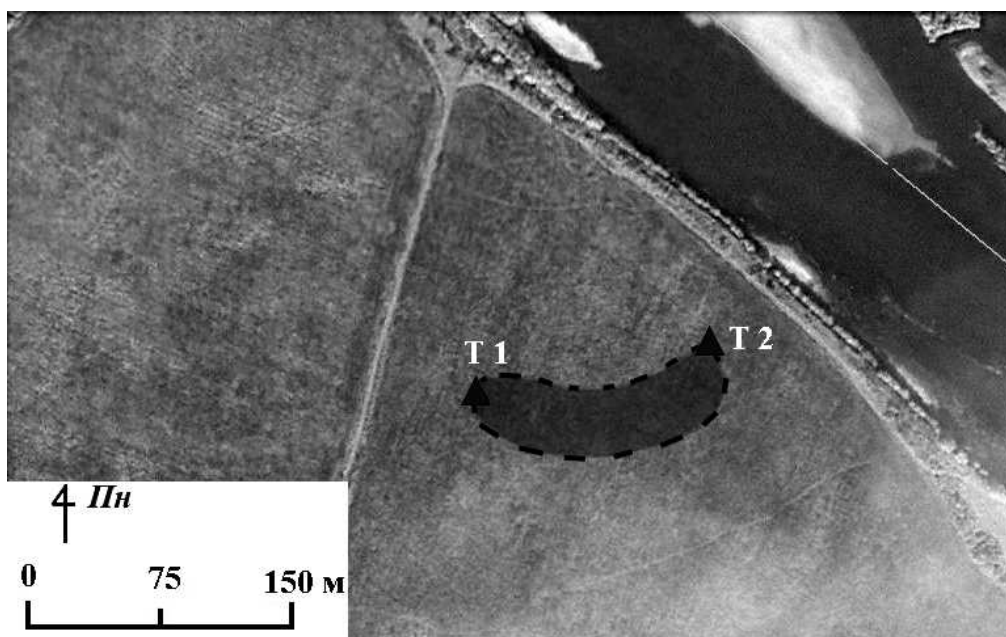

Рис. 12. Картосхема місцезнаходження поселення Єзупіль-III.

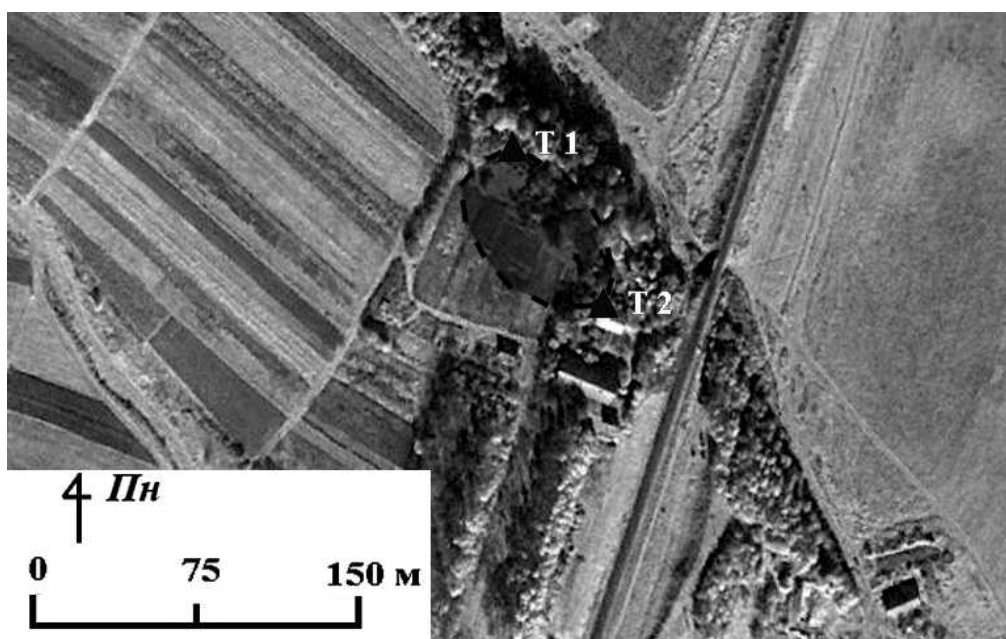

Рис. 13. Картосхема місцезнаходження поселення Єзупіль-IV.

Рис. 14. Картохема місцезнаходження поселення Єзупіль-V.

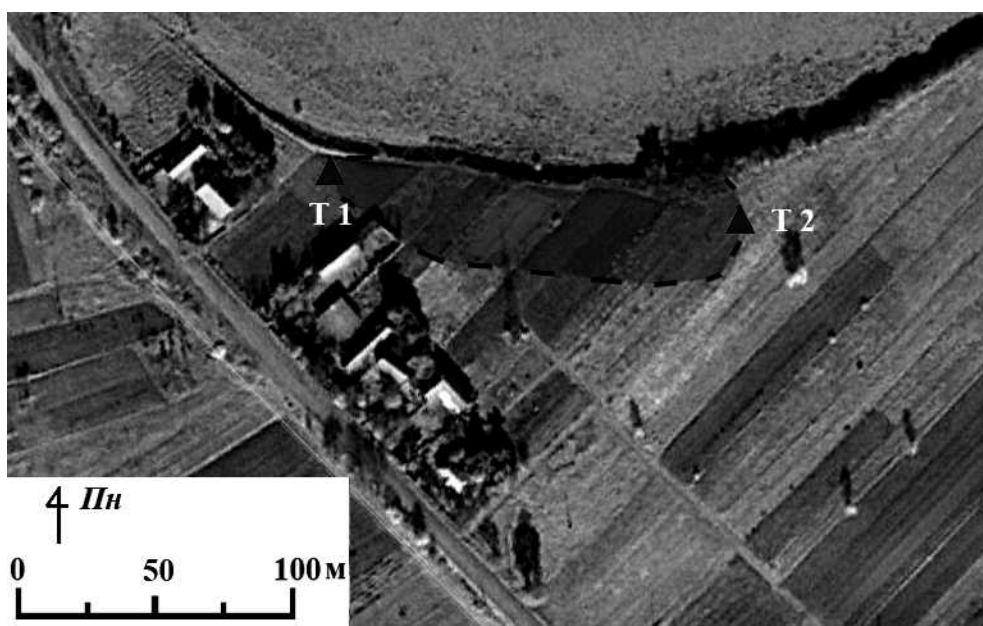

Рис. 15. Картохема місцезнаходження поселення Побережжя-III.

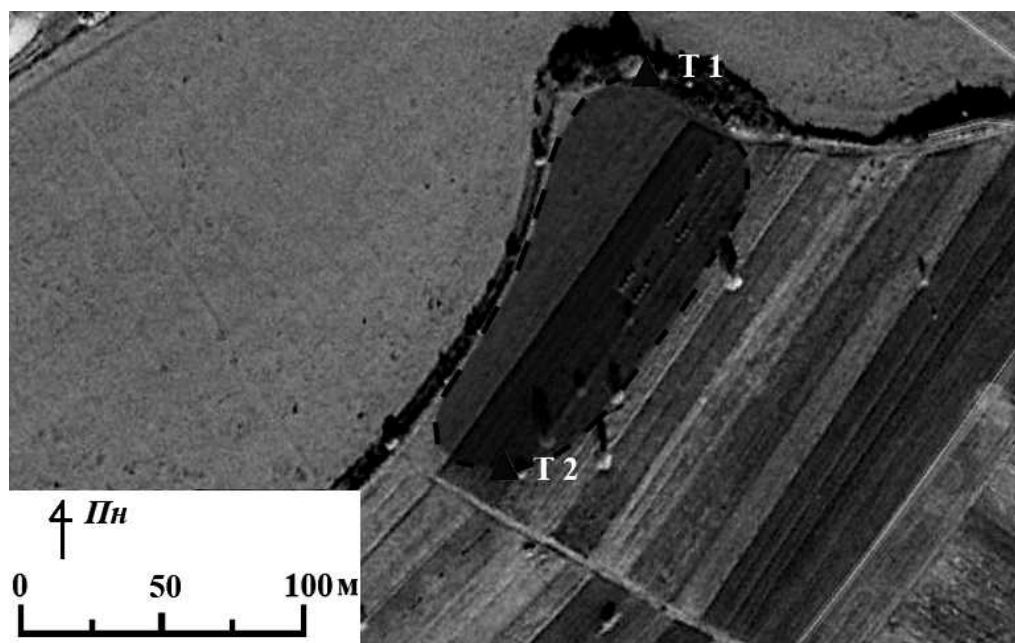

Рис. 16. Картосхема місцезнаходження поселення Побережжя-IV.

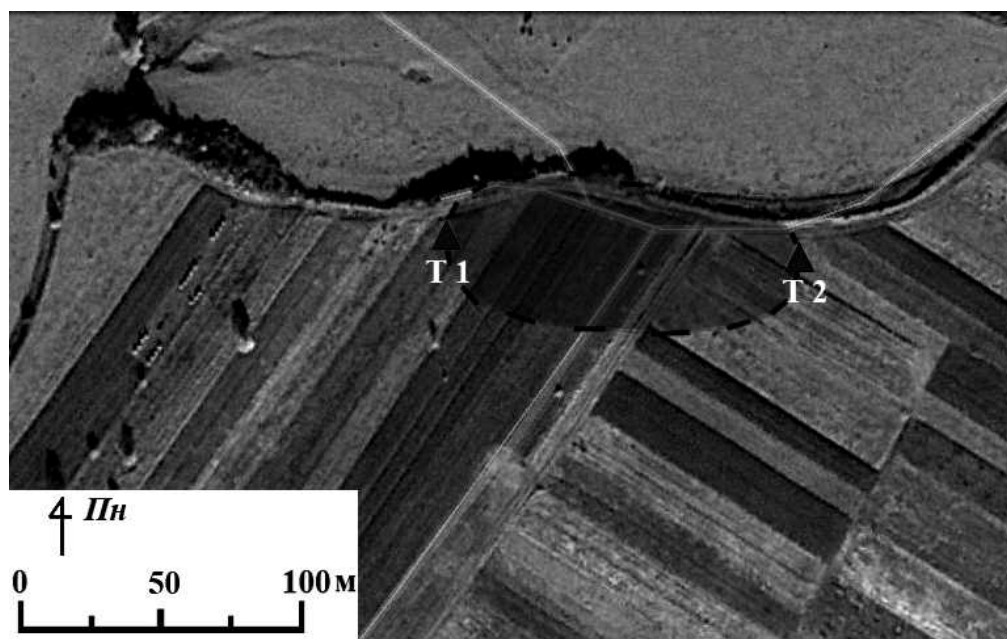

Рис. 17. Картосхема місцезнаходження поселення Побережжя-V.

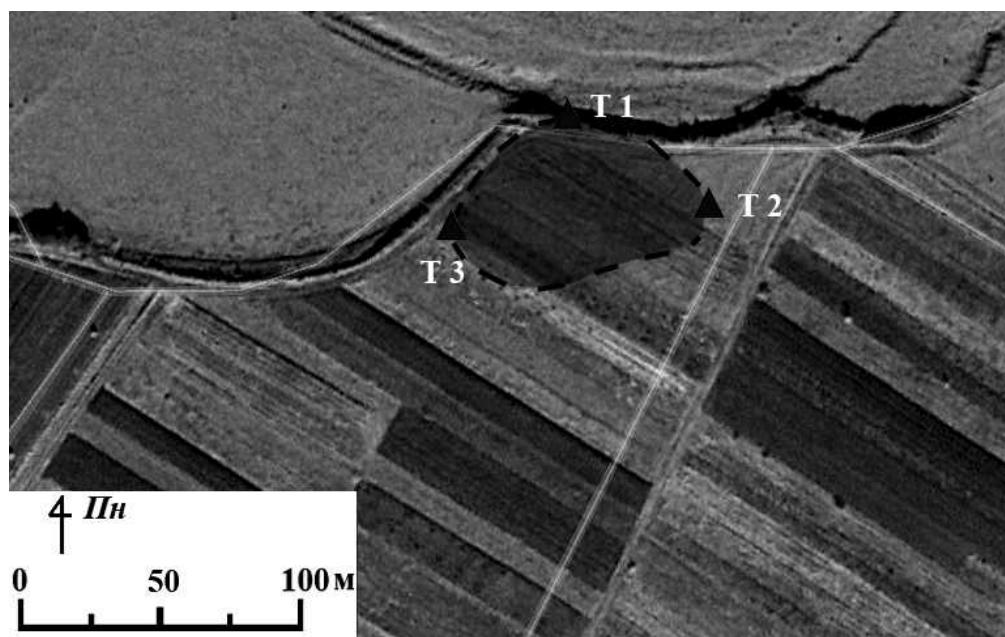

Рис. 18. Картосхема місцезнаходження поселення Побережжя-VI.

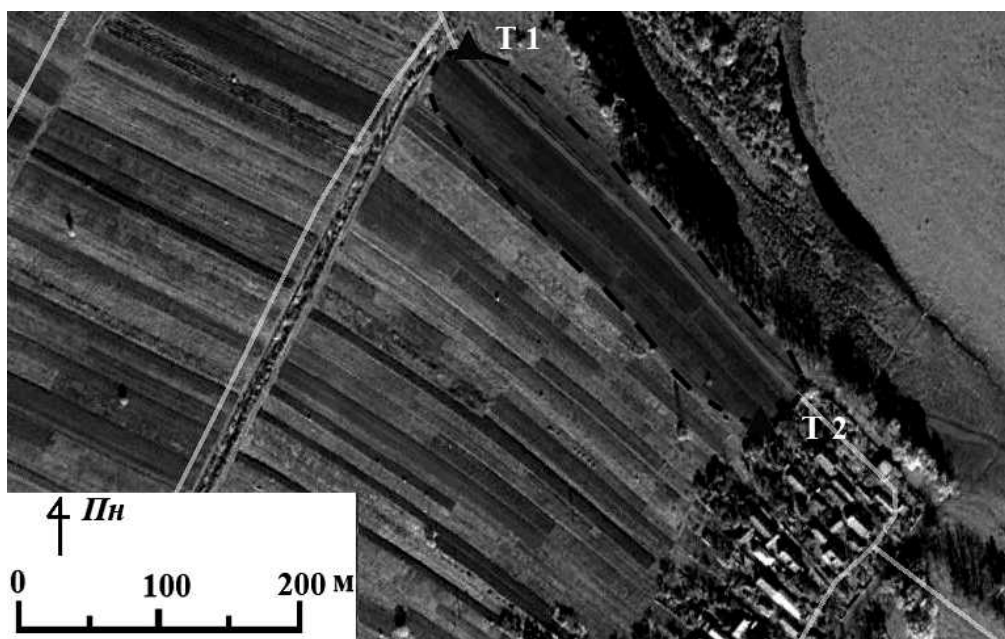

Рис. 19. Картосхема місцезнаходження поселення Побережжя-VII.

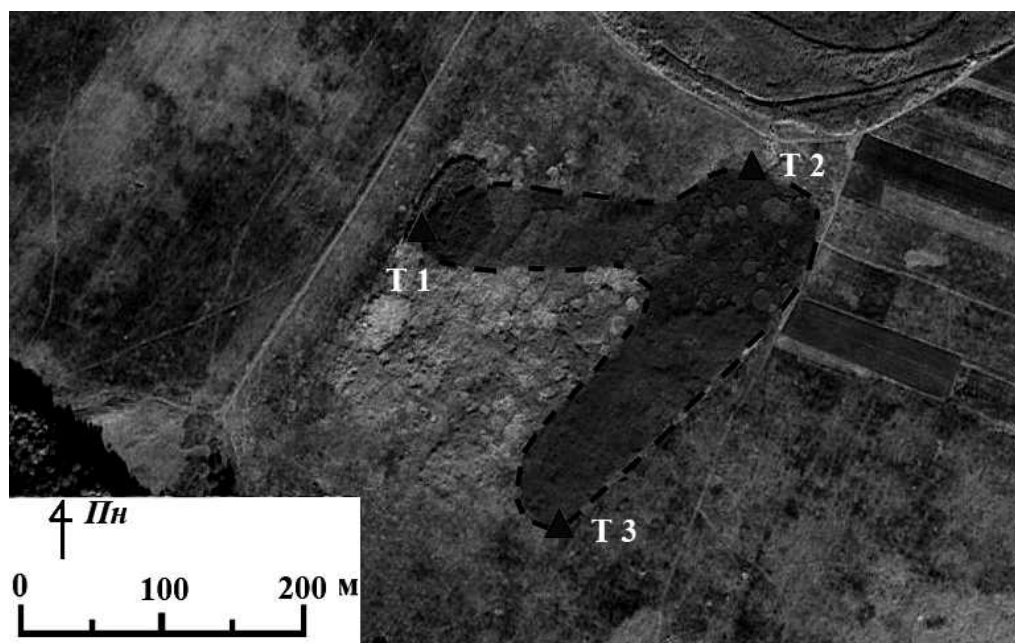

Рис. 20. Картосхема місцезнаходження поселення Побережжя-VIII.

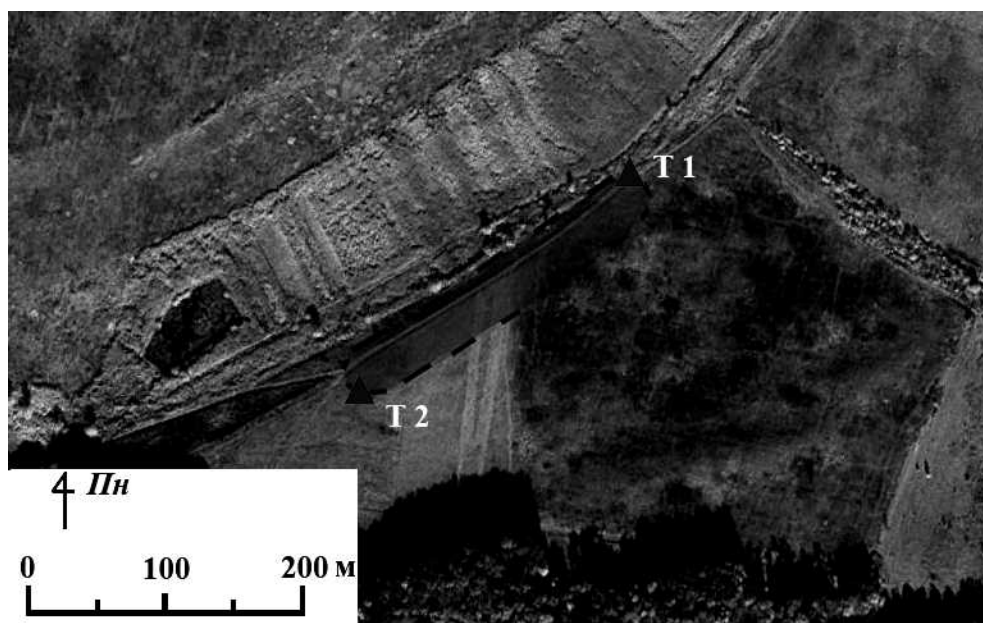

Рис. 21. Картосхема місцезнаходження поселення Побережжя-IX.

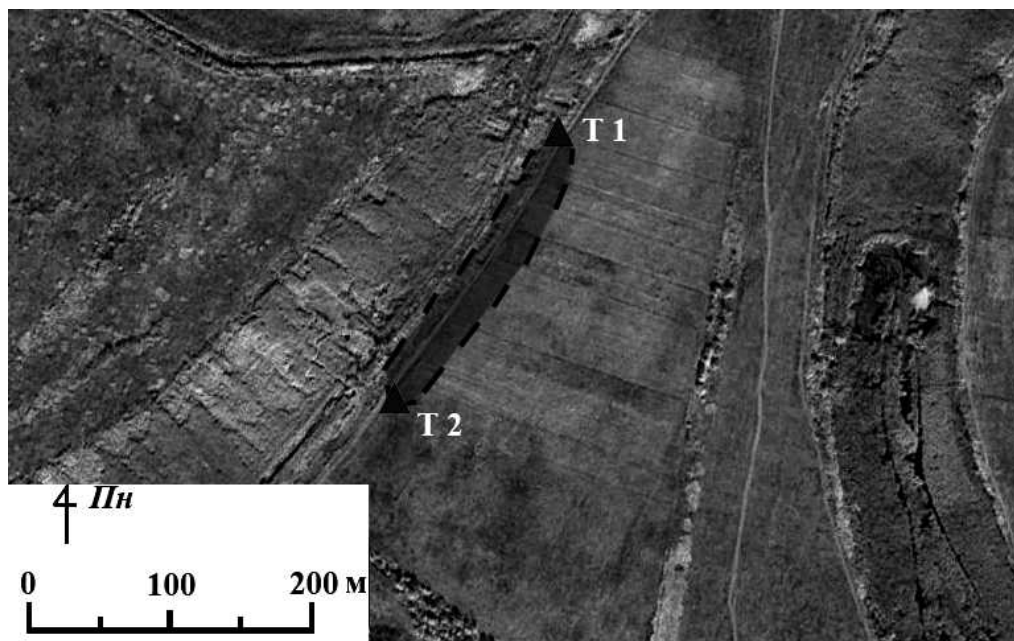

Рис. 22. Картохема місцезнаходження поселення Побережжя-Х.

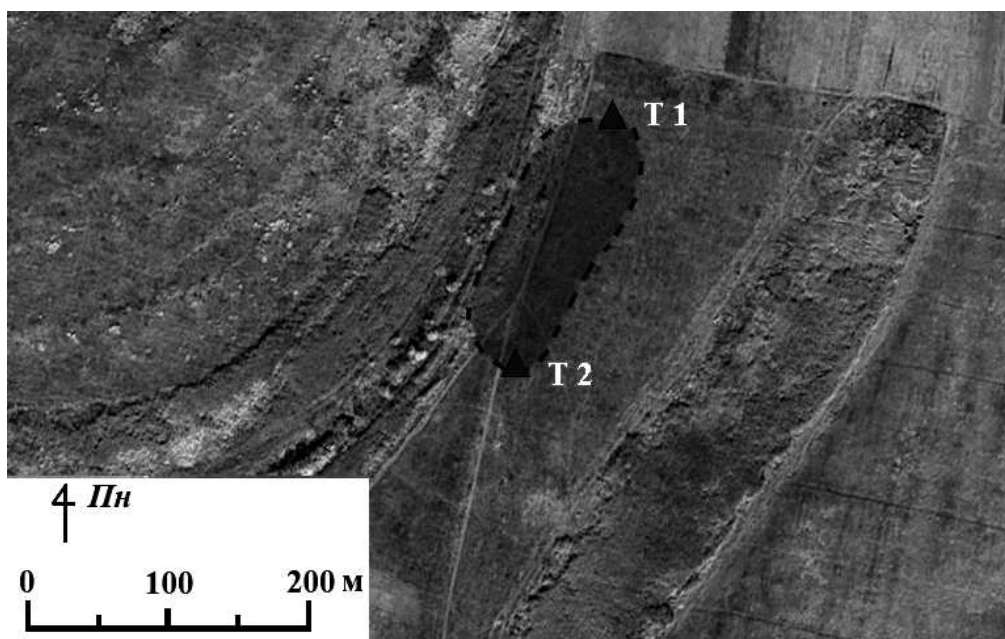

Рис. 23. Картохема місцезнаходження поселення Побережжя-ХІ.

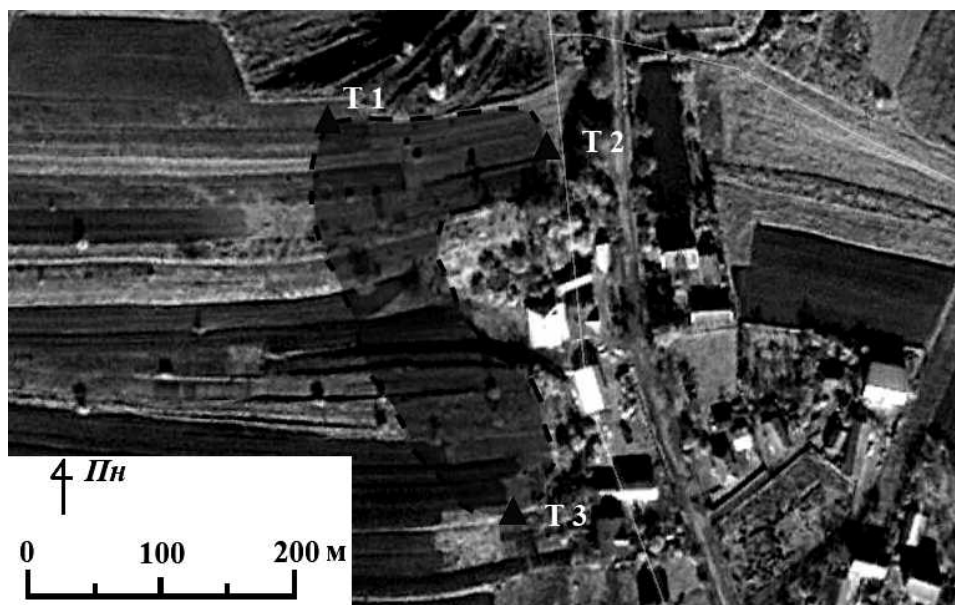

Рис. 24. Картосхема місцезнаходження поселення Ганнусівка-III.

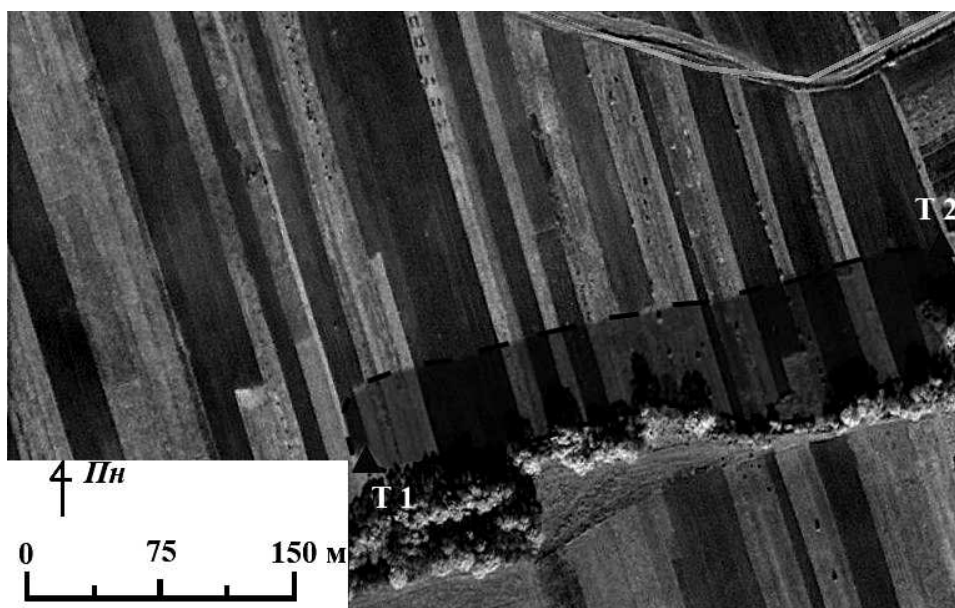

Рис. 25. Картосхема місцезнаходження поселення Ганнусівка-IV.

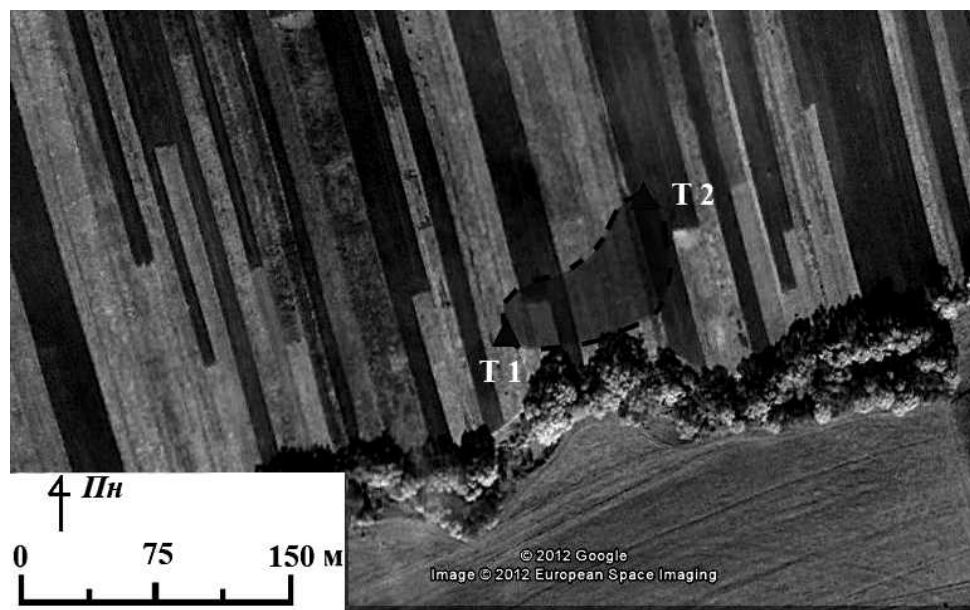

Рис. 26. Картохема місцезнаходження поселення Ганнусівка-V.

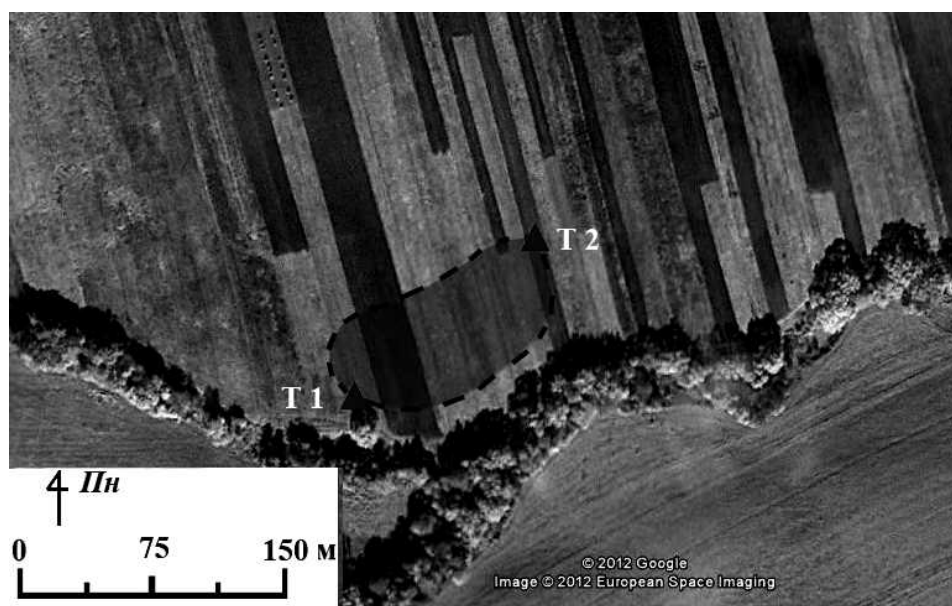

Рис. 27. Картохема місцезнаходження поселення Ганнусівка-VI.

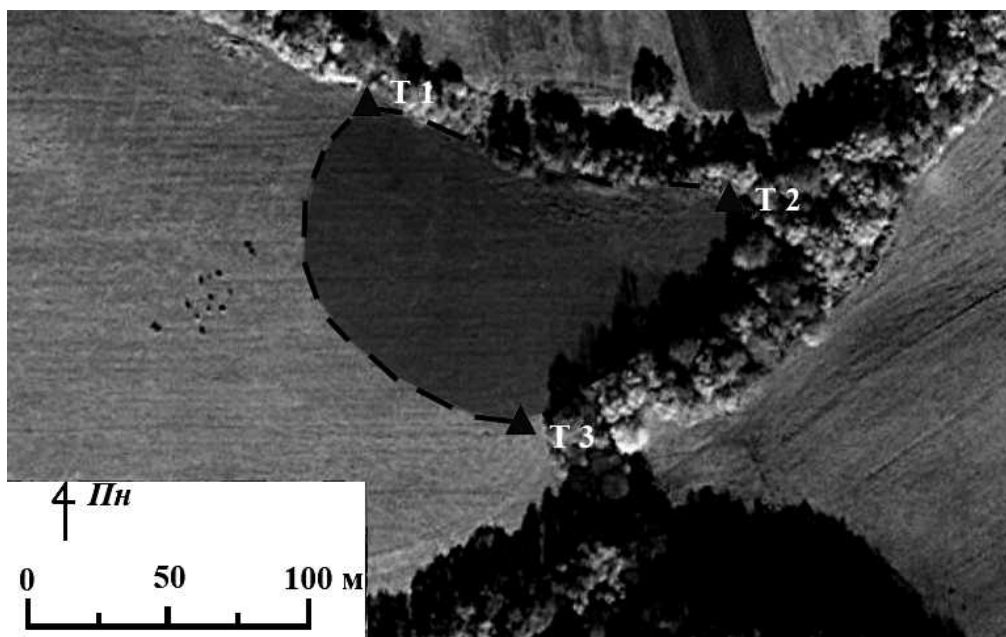

Рис. 28. Картосхема місцезнаходження поселення Ганнусівка-VII.

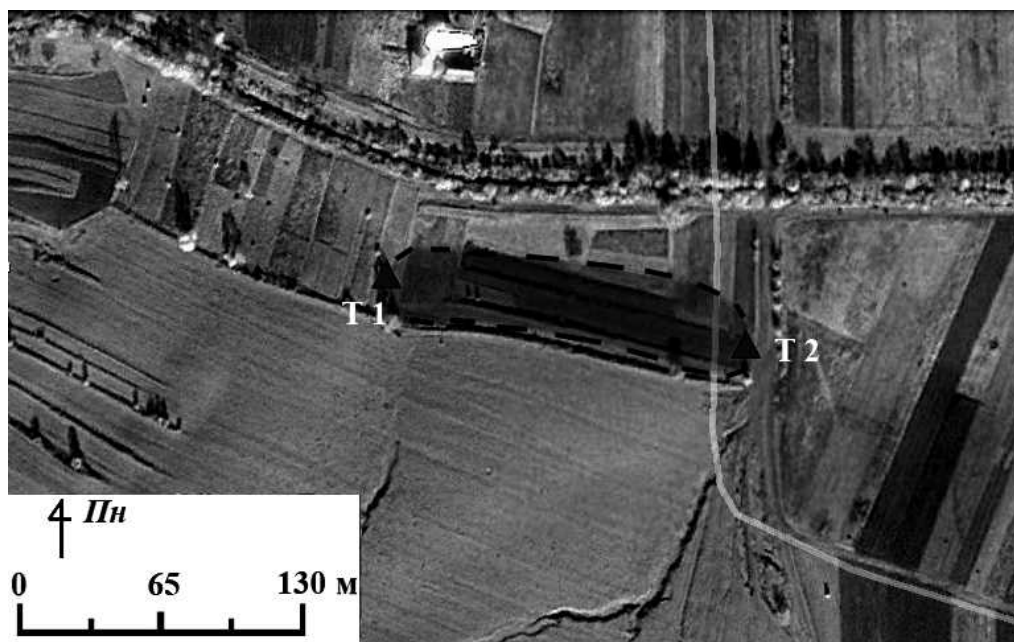

Рис. 29. Картосхема місцезнаходження поселення Ганнусівка-VIII.

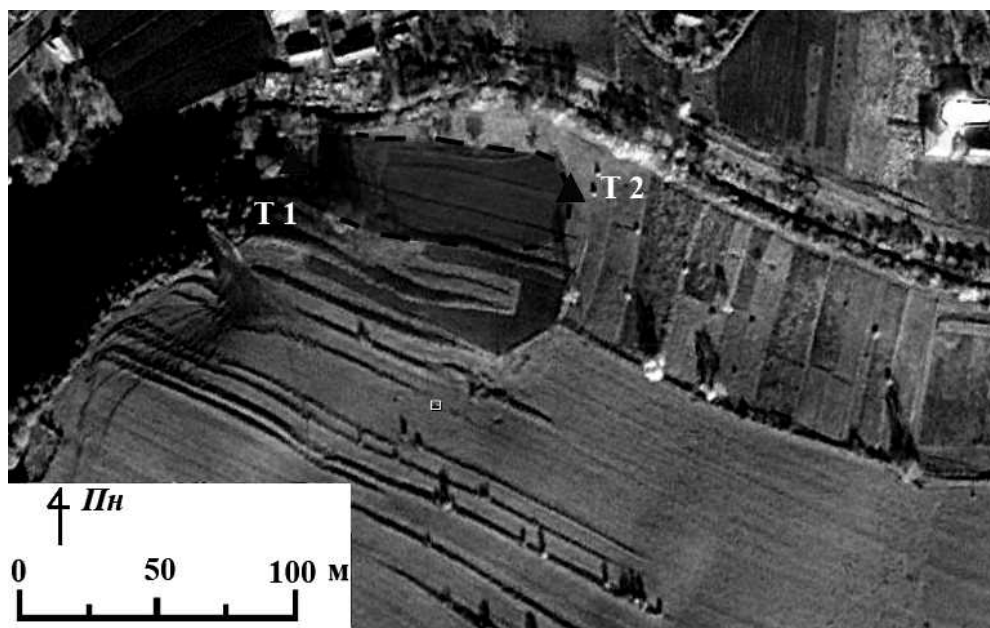

Рис. 30. Картохема місцезнаходження поселення Ганнусівка-ІХ.

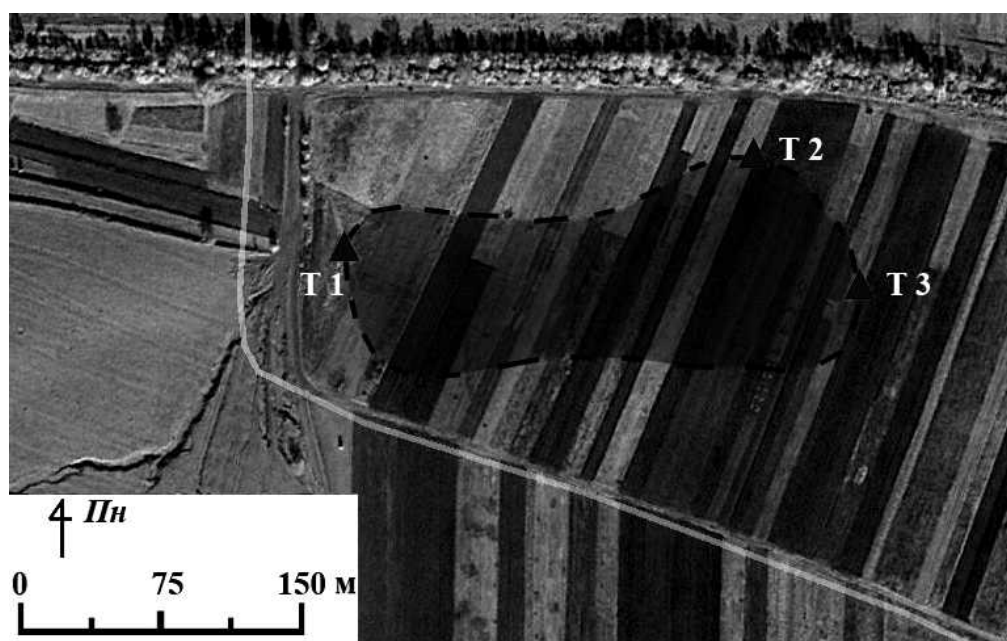

Рис. 31. Картохема місцезнаходження поселення Ганнусівка-Х.

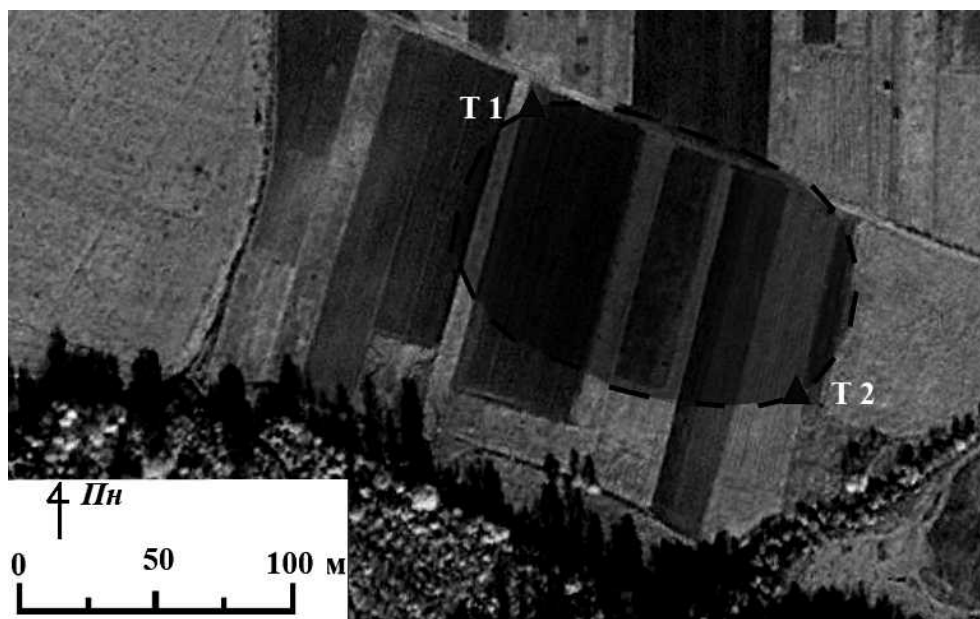

Рис. 32. Картосхема місцезнаходження поселення Ганнусівка-XI.

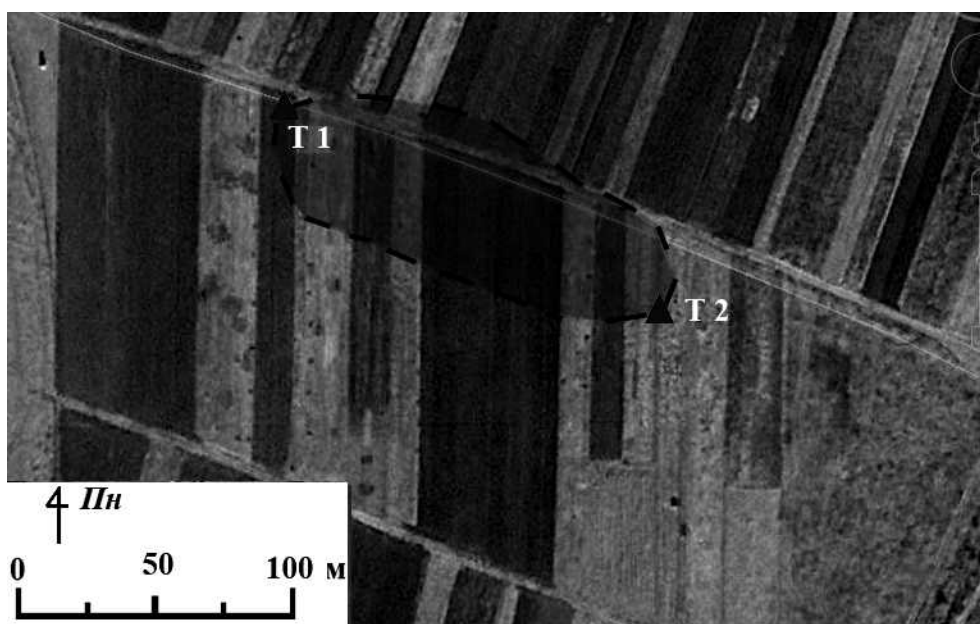

Рис. 33. Картосхема місцезнаходження поселення Ганнусівка-XII.

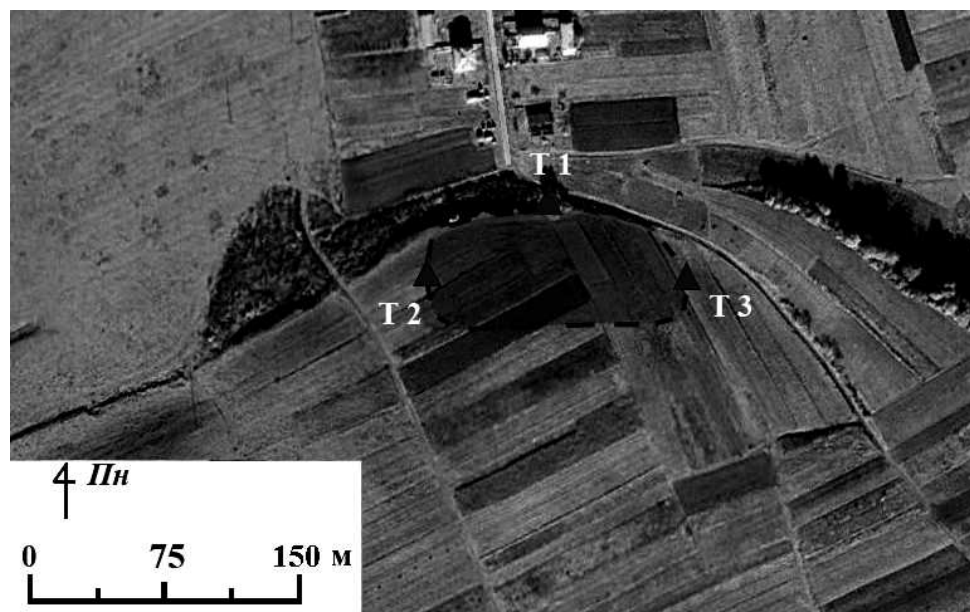

Рис. 34. Картосхема місцезнаходження поселення Стриганці-V.

Рис. 35. Картосхема місцезнаходження поселення Стриганці-VI.

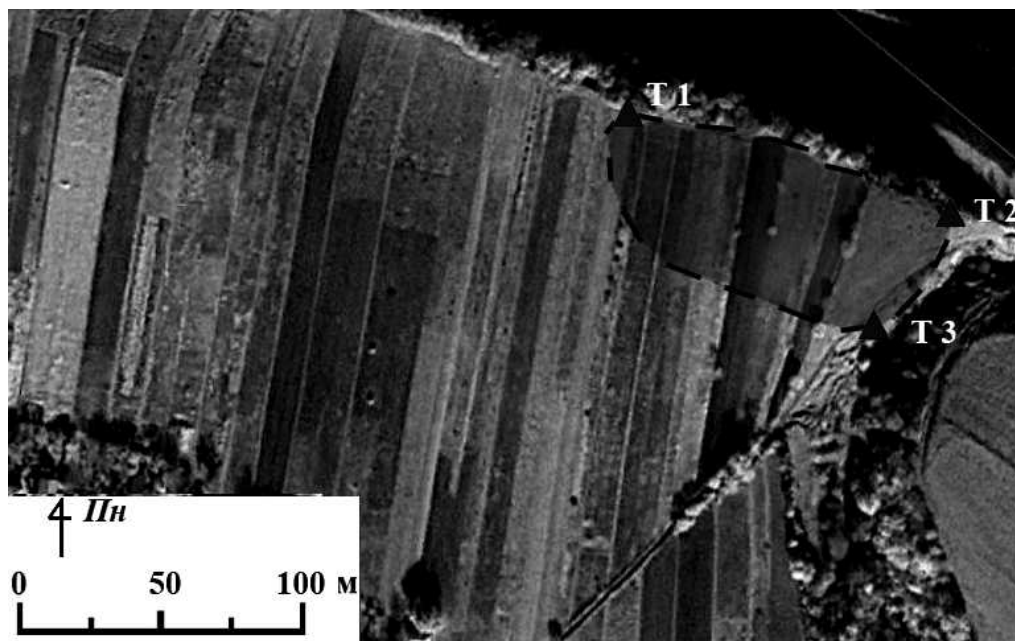

Рис. 36. Картохема місцезнаходження поселення Довге-III.

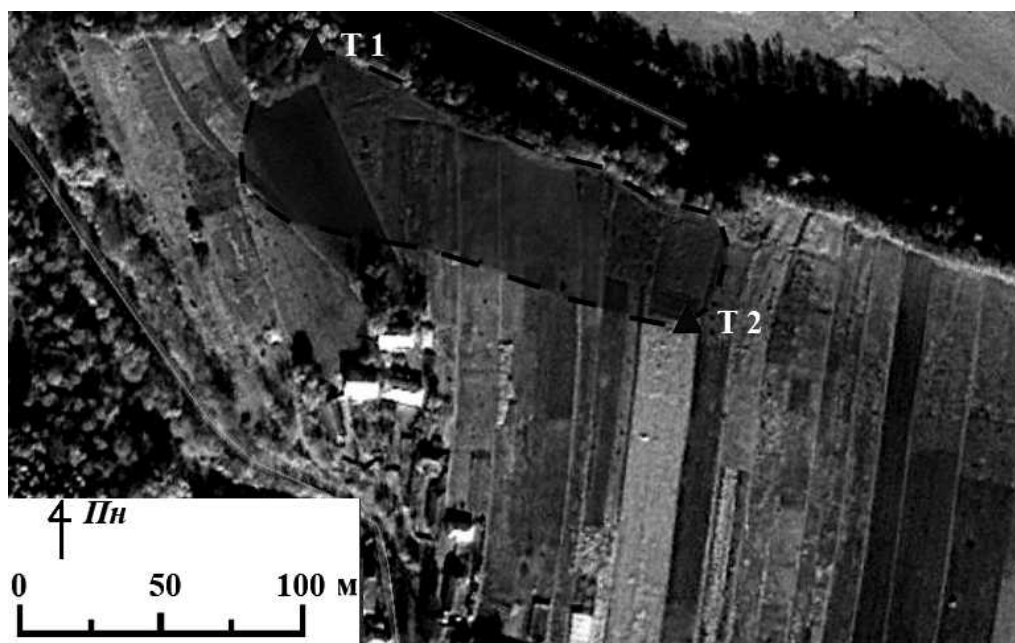

Рис. 37. Картохема місцезнаходження поселення Довге-IV.

**РЕЗУЛЬТАТЫ ОБСЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
ПАМЯТНИКОВ ПОБЕРЕЖЬЯ Р. ДНИСТЕР
(ТИСМЕНИЦКИЙ Р-Н ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛ.) В 2012 Г.**

А. М. Фылыпчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000*

Изложены материалы новых разновременных памятников, открытых в результате археологических обследований правого берега Днестра, на территории и в округе сс. Козина, Побережье, Ганнусивка, Стрыганци, Долгое та пгт. Езуполь (Тисменицкий р-н Ивано-Франковской обл.).

Ключевые слова: Козина, Побережье, Ганнусивка, Стрыганци, Долгое, Езуполь, селище, керамика, энеолитическая доба, бронзовая доба, раннежелезный век, черняховская культура, пражская культура, райковецкая культура, древнерусская культура.

**THE RESULTS OF SURVEYS OF THE ARCHAEOLOGICAL SITES OF
DNIESTER'S COAST (TYSMENYTSYA DISTRICT, IVANO-FRANKIVSK REGION)
IN 2012**

A. Fylypchuk

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

The materials of newly discovered archeological sites of different times which were found during archaeological surveys of 2012 of coast right bank of the Dniester in the vicinities of villages Kozyna, Poberegya, Hannusivka, Striganci, Dovge and Yezupil (Tysmenytsya district, Ivano-Frankivsk region).

Key words: Kozyna, Poberegya, Hannusivka, Striganci, Dovge, Yezupil, settlement, ceramics, Eneolithic, Bronze age, Early Iron Age, Cherniahiv culture, Prague culture, Rayky culture, ancient Rus culture.

Стаття надійшла до редколегії 28. 03. 2013

Прийнята до друку 26. 04. 2013

ХРОНІКА

УДК 902-051 Л.Михайлина

ДО 60-РІЧЧЯ ЛЮБОМИРА ПАВЛОВИЧА МИХАЙЛИНИ

17 червня 2013 р. доктору історичних наук, директору Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника Любомиру Павловичу Михайлині виповнилося 60 років.

Л. П. Михайлина народився у м. Чернівці в родині науковця. У 1970 р. закінчив середню школу і вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету. Під час навчання брав участь у роботі університетської (керівник Б. О. Тимошук) та академічних (керівники В. Д. Баран та І. П. Русанова) археологічних експедицій, які проводили пошукові польові дослідження слов'янських пам'яток у Середньому Подністер'ї та на Буковині. Саме в археологічних

експедиціях сформувалося коло його наукових інтересів, які він оприлюднив у неодноразових виступах на Всесоюзних археологічних студентських конференціях. Протягом 1976–1979 рр. навчався в аспірантурі Чернівецького державного університету за спеціальністю “археологія” (науковий керівник – член-кореспондент НАНУ В. Д. Баран). У 1984 р. захистив кандидатську дисертацію на тему “Слов'яни Верхнього Попруття VIII–X ст.”

Викладацьку діяльність Л. П. Михайлина розпочав ще у 1977 р. Спочатку він працював на посадах викладача, старшого викладача, а згодом – доцента та завідувача кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького університету. Читав такі нормативні курси: “Археологія” та “Історія первісного суспільства”, проводив щорічні археологічні практики зі студентами історичного факультету. Окрім викладацької діяльності активно займався збереженням археологічної спадщини Буковинського краю, тривалий час очолював Чернівецьку філію ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України.

З 2003 р. дослідник перейшов на роботу в Інститут археології НАН України, де займав посади старшого наукового співробітника відділу археології ранніх слов'ян та завідувача відділу “Польовий комітет”. Працюючи в Інституті археології НАНУ, у 2008 р. захистив докторську дисертацію на тему “Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами”.

Відтак, у 2010 р. очолив Державний історико-архітектурний заповідник “Хотинська фортеця”, а 2012 – став директором Національного Кієво-Печерського історико-культурного заповідника.

Ювіляр – відомий фахівець у галузі слов’янської археології. Понад 20 років він проводив польові пошукові дослідження середньовічних пам’яток в басейні Верхнього Прута (Біла, Гореча, Карапчів, Коростувата, Ревне, Рідківці, Цецино, Чорнівка) та Середнього Дністра (Перебиківці, Хотин). Автор понад 100 наукових та науково-популярних праць. Серед них: *Летописные хорваты по археологическим данным // ИНИОН АН СССР. – №40253 от 27.11.1989. – 157 с.; Формування слов’янського ранньофеодального міста на р. Прут // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі.: Мат. іст.-арх. семінару. – Суми, 1993. – С. 37–39; Особливості східнослов’янських старожитностей Верхнього Попруття VIII–X ст. // Тези доп. укр. делегації на VI Міжнар. конгресі слов’янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К. – С. 39–41; Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997. – 143 с.; Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами // Питання історії України. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 54–64; Слов’яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – К., 2007. – 300 с.; Соціальний зміст поселенських структур райковецької культури // Археологічні студії. – 2008. – Вип. 3. – С. 118–134; Могильники та особливості поховального обряду райковецької культури // Дьнеслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008; Общинні центри в системі полюддя літописних княжінь // Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – Вип. 1. – С. 261–265; Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с. та ін.*

Незважаючи на зайнятість організаційними справами, Л. П. Михайлина є членом кваліфікаційної ради з питань дослідження археологічної спадщини України, заступником головного редактора наукового журналу “Археологічні студії”, дійсним членом УНК ІКОМОС, членом Спільки археологів України.

З ювілеєм Вас, Любомире Павловичу! Щиро зичимо життєвого оптимізму, здоров’я і ще довгих років плідної праці в науці, якій Ви присвятили своє життя.

УДК 902-051 Р. Чайка(082.2)

ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ РОМАНА ЧАЙКИ (1943–2005)

Мабуть, кожному українському (та й не тільки) вченому, який вивчає києво-руський період нашої історії відоме ім'я Романа Михайловича Чайки – знаного археолога, педагога, невтомного дослідника городищ княжої доби на Волині та Прикарпатті. Цього року йому виповнилося б 70...

Народився Роман Чайка 11 серпня 1943 р. у с. Підгірці Бродівського р-ну на Львівщині. Вже саме розташування рідного села на мальовничих схилах Вороняків, а також безпосередня близькість Підгорецького та Олеського замків, знаменитого Пліснеського городища мали значний вплив на формування характеру та наукових зацікавлень майбутнього дослідника. Після закінчення Львівської СШ №11 та служби в армії Роман у 1966 р. вступив до Львівського університету. Вже у наступному році він – лаборант Археологічного музею історичного факультету, починає працювати з Володимиром Даниловичем Бараном. В експедиціях цього відомого вченого-славіста бере участь у дослідженнях пам'яток ранніх слов'ян у Зеленому Гаї (біля м. Заліщики Тернопільської обл.), Дем'янові (поблизу м. Галича), Макарівці (на Буковині), удосконалює свої професійні археологічні навички в експедиціях у селах Рашків (Хотинський р-н Чернівецької обл.), Голишів (Луцький р-н Волинської обл.), Хорів (Острозький р-н Рівненської обл.)

У 1971 р. почалася співпраця Романа Чайки з відомим археологом Миколою Андрійовичем Пелешиним, від якого він одержав своєрідне наукове благословення на дослідження городища давньоукраїнського часу у с. Листвин на Волині (Дубенський р-н Рівненської обл.). З цього часу, одержавши у 1972 р. свій перший "Відкритий лист" на право самостійних археологічних розкопок та очоливши університетський Археологічний музей, Роман Чайка зосереджує свої наукові зацікавлення на всесторонньому вивченні цієї відомої пам'ятки. Тут на протязі 1972–1997 рр. на площі близько 12 га було віднайдено житлові та господарські споруди, вивчено оборонну систему, досліджено могильник, віднайдено більше тисячі знахідок. Отримані матеріали дали змогу майже повністю відтворити господарську діяльність та духовний світ мешканців городища в X–XI ст.

Поряд із розкопками у Листвині дослідник проводив активні розвідкові роботи в його околицях. В результаті було описано і частково досліджено городища в селах Жорнів, Варковичі, Острів, Мала Мощаниця, Мирогоща (всі – Дубенський р-н на Рівненщині). Нагромаджені за цей період наукові матеріали

знайшли своє відображення у монографії “Листвин та його округа в X–XI ст.”, яка вийшла у 2009 р., на жаль, вже після смерті вченого.

Роман Чайка залишив помітний слід у вивченні таких городищ, як Лози, Всеволож, Литовеж, що на Волині, та Удечів і Пліснеськ на Прикарпатті, а також пам’яток культур шнурової кераміки (сс. Любеля, Волиця Деревлянська, Лопатники, Мокротин, Соколя), лійчастого посуду (с. Любеля), комарівської (с. Любеля), ранньозалізного часу (сс. Любеля, Волиця Деревлянська, Соколя, Мокротин), ранніх слов’ян (с. Волиця Деревлянська) на Львівщині.

З 1998 р. починає систематично досліджувати літописне городище Щекотин біля с. Глинське на Розточчі (Жовківський р-н Львівської обл.). Результати цих робіт були опубліковані у низці публікацій, які дістали своє узагальнення у великій статті “Княже місто Щекотин”, що вийшла як брошура у 2003 р. Разом з тим дослідник проводив археологічні роботи на території історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві та на давньоруських поселеннях у с. Нова Скварява.

Роман Чайка був яскравим прихильником “методики” довготривалих стаціонарних досліджень городищ. Мав з тим поважні клопоти, але слушність такої позиції підтвердили не тільки результати його робіт у Листвині, але й теперішні дослідження літописних міст Пліснеська та Бужська, що тривають вже відповідно 24 і 14 років.

З 1993 р. Роман Михайлович бере активну участь у проведенні етнографічної практики студентів історичних факультетів Львівського університету та університету в м. Жешуві. Внаслідок багаторічних пошуків на суміжних територіях України та Польщі вдалось зафіксувати та описати близько чотирьох тисяч надмогильних написів (інскрипцій), які лягли в основу першого тому двотомника “Надмогильні пам’ятки українського пограниччя” (Жешув, 1999).

Роман Чайка був учасником багатьох міжнародних та регіональних конференцій в Україні, Росії та Польщі, зокрема, у Львові, Києві, Галичі, Луцьку, Тернополі, Рівному, Дніпропетровську, Одесі, Тереховлі, Всеволожі, Рогатині, Москві, Суздалі, Жешуві, Холмі, Кросно та ін.

Скромний, товариський, щирий, привітний, веселий, дотепний, завжди готовий прийти на допомогу. Талановитий археолог, невтомний польовий дослідник, музейник, педагог, автор та співавтор понад 140 наукових та науково-популярних праць, весь у дослідницьких планах та творчих задумах – це Роман Михайлович Чайка – людина і вчений. Таким він назавжди залишиться в серцях усіх, хто його знав.

ЗГАДУЮЧИ РОМАНА ЧАЙКУ

М. С. Вахула

Львівський історичний музей
пл. Ринок, 6, м. Львів, 79008

Однією з незмінних рис людського існування є нестримний і невинний біг часу, подолати який людина не може. Перегортаючи старі фотокартки часто згадуєш місця і людей, в яких колись бував і до яких мав причетність, події, які вже відбулися і не повторяться, та часто осіб, які вже назавжди відійшли у Вічність. Лише нещодавно з подивом усвідомив, що пройшло АЖ вісім років з дня передчасної смерті славної пам'яті Романа Михайловича Чайки, археолога, працівника львівського Університету і просто ЛЮДИНИ, з якою доля дозволила мені познайомитися та в певній мірі потоваришувати.

Як і більшість студентів, я познайомився з Р. Чайкою будучи студентом-першокурсником історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. Його вважали своєрідною “правою рукою” нині покійного, славнозвісного львівського археолога Миколи Андрійовича Пелешишина. Низького зросту, досить “коренастої” тілобудови, з невеликими записами, майже незмінною протягом цілого року бронзовою засмагою, отриманою під час археологічних експедицій, Роман Михайлович (Р.М.) відзначався доволі низьким, гортанним голосом та своєрідним акцентом, який він сам любив жартома називати “бродівським”. Незважаючи на вже доволі поважний чи відчутний вік – на той час Р.М. було далеко за 50, він характеризувався надзвичайно швидкою та енергійною ходою, що чимось нагадувала легкий біг... І саме такою, притаманною лише йому ходою, Р.М. часто міряв кроками університетські коридори, направляючись в приміщення археологічного музею історичного факультету, який він впродовж років очолював та був його своєрідним “добрим генієм”.

Після закінчення першого курсу студенти-історики проходять обов'язкову археологічну практику, яку сприймають полярно: одні – як цікаву пригоду, інші – зайве і не потрібне проведення літнього часу. В складі невеликої групи студентів, влітку 1998 р. я потрапив під керівництво Р. Чайки на археологічну практику, що відбувалася в с. Глинсько на Жовківщині, серед мальовничих Розточанських краєвидів. На той час Р.М. вже майже десять років досліджував давньоруське городище Щекотин на домінуючому над селом пагорбі. Вже перші враження від характеру і людських якостей Р.М. були надзвичайно позитивними. Вони яскраво проявлялися в його ставленні до світу та оточення, особливо за межами університетських коридорів. Незважаючи на свій соціальний статус Р.М. завжди вмів “стерти” своєрідну “станову” різницю чи статус між собою і студентами, не проявляючи до них зверхності чи “командних

нот”. Вражало його вміння спілкуватися з усіма навколо, не сприйняття поділу людей на категорії “кращих” і “гірших” за якимись умовленостями.

Він з легкістю знаходив мову як з чиновниками “всіх мастей”, з якими йому доводилося вирішувати низку організаційних питань, священослужителями, робітниками і господарями, так і доволі непростим контингентом галицької провінції... Відзначався Р.М. і надзвичайно добрими організаторськими та господарськими здібностями, вміло організовуючи студентський побут, харчування, взаємовідносини та окремі господарські моменти. Здавало, він міг передбачити усе: чи знадобиться в дорозі старий часопис для розпалювання вогнища, чи не тріснуть держаки в експлуатованих студентами шкільних лопатах, чи буде робити водій провінційного автобуса останній рейс до Львова в святковий день... І багато, багато іншого. Для багатьох студентів це було перше “самостійне” літо, проведене далеко від дому та близьких і школу “самостійного життя” певною мірою вони проходили під керівництвом Р. Чайки. Саме від Р.М. багато хто навчався самостійності та відповідальності за власні вчинки.

Незважаючи на доволі м’який характер, Р.М. завжди вмів дотримувати основ дисципліни, сердечно організовувати студентське дозвілля. Якщо хтось некоректно себе поведив, Р.М. оголошував такій особі своєрідний бойкот, переставав з нею розмовляти і навіть залучати до виконання поставлених на археологічній практиці завдань. Вже невдовзі “штрафник” не витримував такого ставлення до себе і винувано вибачався... Напевно багатьом студентам до сьогодні згадуються нічні ватри та пісенні конкурси, які з метою відпочинку та кращого відчуття колективного духу, такого важливого для людей, що не лише спільно проживають, але й роблять певну справу, організовував Р.М.

В подальших роках ми не лише зблизилися з Р.М., але й певною мірою потоваришували. Якщо ж звісно можна вживати такий термін до викладача та студента, між якими ще й велика різниця у віці. Назавжди запам’яталися своєю особливою атмосферою та душевністю археологічні практики, які відбувалися під керівництвом Р.М. на території сусідньої Польщі. Навіть в іноземному оточенні, в стосунках з польськими студентами та викладачами, пересічними людьми, для яких притаманні дещо інші ментальні риси характеру, Р.М. вдавалося вже з першого дня гармонійно налаштовувати ситуацію, так, що саме він, а не представник польського навчального закладу ставав своєрідним лідером та організатором студентського життя і практичної роботи. Вражало і його вміння знаходити контакт з місцевим польським населенням тих закерзонських територій, де ставлення і відверта неприязнь до українців збереглися з часів українського-польського протистояння 1944–1947 рр. На території Польщі спільна польсько-українська група студентів під керівництвом Р. Чайки займалася дослідженням та описом надгробних пам’ятників, що були датовані до 1944 р. Ця робота мала стати основою своєрідної “Книги пам’яті” українців, що до часу встановлення радянсько-польського кордону проживали і померли на території Закерзоння. Незважаючи на доволі насичений та виснажливий графік роботи, Р.М. завжди намагався допомогти студентам отримати нові враження та відвідати невідомі для них на той час цікаві місця. До Р.М. завжди можна було

звернутися з проханням про допомогу в тому чи іншому питанні і він ніколи не відмовлявся допомогти. Таким чином перебуваючи на Лемківщині ми відвідали низку старовинних українських церков, сіл та містечок, ознайомилися з старовинною дерев'яною сакральною архітектурою лемків. Запам'яталися організовані Р.М. відвідини с. Улюч, де біля храму збереглася могила одного з творців українського національного гімну о. М. Вербицького, велич Сулінського водосховища, кручені серпантини лемківського Бескиду, краєвиди мальовничої Ветлінської полонини, старовинні невеликі вулиці Сянока та Замостя...

У приватному житті Р.М. надзвичайно любив мандрувати, своєрідним хобі було й збирання грибів. В літній час при першій же нагоді намагався багато плавати. Любив українські народні пісні і їх колективне виконання, на зразок поширеної серед поляків застільної "бесіди". Цінував і полюбляв добрий бровар. Захоплювався дослідженням власної генеалогії, яку йому вдалося прослідкувати до XVII ст. У святкові та вихідні дні намагався відвідувати храм, до чого майже примусом старався залучити й студентів. Ніколи не уникав фізичної, "чорної" роботи. Не любив конфесійних та релігійних протиріч, міжнаціональної ворожнечі й радикальних форм прояву будь-якого націоналізму. Вражало те, що в будь-яку місцевість, куди ми прибували, Р.М. мав знайомих та друзів, які часто випадково зустрічалися навіть на вулицях такого досить великого міста, як Ряшів. Незважаючи на зовнішню твердість характеру, в приватному житті Р.М. був досить чутливою особою. Пригадую його пригнічений стан, коли прийшла звістка про передчасну смерть М. А. Пелешишина. Трагічну звістку Р. М. сприйняв, як особисту родинну трагедію, що боляче його вразила. Особливо радів Р.М. народженню внука-первістка, для якого довго не міг вибрати гідного на його думку подарунка, мандруючи невеликими торговими рядами Сянока.

Як археолог Р.М. відзначався якимось природним, на рівні інтуїції відчуттям пошуку невідомого. Приїжджаючи у будь-яку місцевість і лише оглядаючи горизонт він практично безпомилково, за лише йому відомими зовнішніми ознаками вказував конкретний квадрат місцевості, де на його думку, мало б розміщуватися древнє городище чи поселення. Автор особисто був свідком, як на його очах, під час коротких зупинок Р.М. безпомилково віднайшов два невідомі до того часу древні городища.

Дивувала і його обізнаність з місцевостями галицької провінції: здавалося, Р.М. знав усі можливі й неможливі стежки, стежини, дороги та шляхи, про наявність яких часто надавав інформацію навіть місцевим мешканцям... Пригадую, як одного разу, прибувши відвідати Р.М. в Жовкві я зустрів там ще одного археолога – п. Михайла Филипчука. Буквально за декілька хвилин було прийнято колективне рішення швидко заправляти автомобіль та їхати в м. Буськ привітати з одруженням колегу-археолога П. Довганя. У Буську ми добряче затрималися і повертались назад в темряві. Р.М. запропонував скоротити офіційний шлях лише йому відомими лісовими дорогами. Почалося наше екстремальне повернення. Навіть в світлі автомобільних ліхтарів, в лісових нетрях, де не має жодних дорожніх вказівників Р.М. безпомилково впізнавав не бачені ним впродовж десяти років лише йому відомі прикмети – старі сосни,

зарослі ожини, “глибші ями” (!) і т.п. Пікантність даного шляху полягала в тому, що автомобіль міг рухатися лише вперед, оскільки розвернутись просто не було можливості через великі і глибокі бічні канави. Незворушність і спокій Р. Чайки, що спокійно дрімав на задньому сидінні автомобіля періодично змінювалися роздратуванням через мої “недоречні” запитання: де саме знаходить “та крива сосна” чи “кручені кущі”...

Як це часто буває під час проведення археологічних експедицій, мають місце і курйозні та майже комедійні випадки й історії. Особливо тепло й комічно запам’ятався випадок, коли Р. М. сприйняли за... Майстра сатанинського культу, а мене – за його послідовника і учня... Перебуваючи в мальовничому лемківському с. Ветлина, яке свого часу вважалося головним місцем постою славнозвісного командира УПА С. Стебельського-«Хріна» ми зупинилися постоєм у віддаленій на віддалі приблизно 5 км. від основного “культурного центру” туристичній базі “Лісовий двір”. Надзвичайно красивими, майже синіми серпневими вечорами, у нас з Р.М. склалася традиція мандрувати в центральну частину Ветлини і проводити дегустацію продукції польських броварень. Одного дня Р.М. залишив мене “за старшого” над групою і я мав приєднатися до нього після офіційного “відбою” – 23.00 год. Замкнувши зовні на ключ нашу колибу, я відправився на пошуки Р.М. Після того, як не знайшов його у жодному (а їх у селі не так вже й багато) пабі я дещо занепокоївся: від нашої бази до центру населеного пункту треба було йти трасою, необладнаною пішохідними доріжками. Враховуючи шалену швидкість, на котрій мчали автомобілі, завжди існувала ймовірність нещасного дорожнього випадку. Я ще раз обійшов усі знайомі місця, та Р.М. ніде не було. Залишалося ще єдине місце, та в ньому за жодними законами логіки Р.М. не мало б бути – досить великий паб-мотель “Люди з темряви”. Справа у тому, що серед польської молоді того періоду спостерігалось масове захоплення різноманітними сатанинськими культами і саме Ветлина вважалася “гірською” літньою столицею цієї субкультури. Спеціально для осіб з такими своєрідними переконаннями та зацікавленнями і діяв даний паб, холл якого був прикрашений перевернутим розп’яттям. Заклад відвідували виключно “свої” – колоритно одягнені в усе чорне, військові черевики довговолосі молодики. Лунала голосна музика і молодики в стані ейфорії періодично вибігали на вулицю з голосними криками звертаючись до мирно прив’язаного господарями цапа: “Дияволе, я тебе кохаю!”. Місцевий дільничий інспектор намагався закривати очі на розв’язану поведінку “туристів”, кількість яких сягала не менше 200 осіб. Місцеві мешканці також оминали цей притон. І от минаючи його, я відчув що щось не так: вперше за багато днів в пабі панувала могильна тиша і не лунала голосна музика. Центральне вікно світилося. Від стоячих недалеко прихильників “темних сил”, я почув уривок фрази, що заклад відвідав якийсь високопоставлений “Mistsz” (“Майстер”, “Вчитель”). Цікавість перемогла і я майже крадькома наблизився до яскраво освітленого центрального вікна. І тут моєму здивуванню не було межі. За центральним, найбільшим столом з набундюченим виглядом сидів відверто роздратований Р.М., поряд стояла поважна кількість пивних келихів. Навколо

нього (в радіусі приблизно 5 метрів) захоплено та тихо розмовляючи сиділи і стояли представники даної субкультури, які здавалося б ся побачили самого Люцифера. Треба усвідомлювати колоритність самої картини: низького зросту, лисуватий Р. М., одягнений в жовтого кольору теніску та сині спортивні штани, що доповнювалися не знятими з часу вечірнього походу за грибами гумовими чоботами (в народі – “гумаками”) був в середовищі височенних, довговолосих, одягнених в усе чорне та обвішаних найрізноманітнішими цяцками сатаністів. Р.М. періодично повертав голову вбік і з додатком доволі пікантної не зовсім цензурної лексики “відчитував” публіку. Оскільки Р.М. розмовляв польською мовою доволі невиразно, присутні сприймали його мову за майже якісь магичні тексти. Не знаючи в яку сторону повернеться ситуація, я вирішив терміново забирати Р.М. з собою. Та зайшовши в паб, мені, також не по “місцевому формату” одягненому, одразу перегородили дорогу декілька молодиків. На моє щастя і кмітливість, один з них сказав, що заходити не можна, бо в них відпочиває великий “майстер”. Я одразу ж вхопився за цю рятівну соломинку і пробурмотівши, що я по нього голосно звернувся до Р.М. з словами : “Mistszu, mi musimo йти. На Вас вже час”. Побачивши мене Р.М. підвівся. Сказав, що йому набрид цей притон, “патлаті вар’яти” і давши мені в руки велику сітку з пивними пушками, які він виграв у більярд, ми “зникли в темряві”. Коли Р.М. проходив через паб відвідувачі з благоговійним жахом розступалися перед ним, а деякі просили дозволу мати за честь провести Р.М. до місця його призначення чи віднести його багаж... Та ми вже ввійшли в роль і вказавши на небачену поляками сітку-“авоську” заявили, що лише самі маємо здійснити ритуал з “сіткою, яка ловить душі”... Зачарованими поглядами декількох десятків очей Р.М. гордо покинув приміщення “Людей з темряви”. Вже по дорозі на базу роздратований Р.М. розповів мені, що “довго” чекаючи на мене він познайомився з якимось місцевим мешканцем, котрий пожалівся на відвідувачів цього своєрідного закладу, як осіб, що періодично спалювали йому копиці сіна та страшили кіз. Р.М. вирішив “відчитати патлатих” і направився до “Людей з темряви”. Перебіг самих розмов і “відчитувань” Р.М. мені не розповів, але ситуація повністю перейшла під його контроль, коли він почав пропонувати місцевій публіці зіграти декілька партій в більярд....“на душі”!.. Р.М. успішно виграв декілька партій і відповідно “душ”, після чого, незважаючи на його явно не відповідний “костюм” молоді сатаністи вирішили, що він є одним з керівників їхнього темного культу, який не бажає особливо афішувати себе... Варто зазначити, що я ані до цього часу, ані після нього, не помічав, аби Р.М. проявляв інтерес чи просто вмів грати у більярд...

Приємними спогадами залишилося і святкування 60-річчя Р.М. на мальовничій відпочинковій базі “Тиша” в м. Новояворівську. Привітати Р.М. прибули його родичі та дружина зі Львова. На другий день Р.М. організував для перебуваючих під його керівництвом польських студентів, які періодично перевіряли відстань від Новояворівська до Чорнобиля, мандрівку по території Яворівського полігону. В самому “серці” полігону старенький УАЗ, котрим ми пересувалися поламався і ми з Р.М. декілька годин приводили до “тями” еталон

радянського машинобудування. Та навіть після таких колізій Р.М. знайшов у собі сили та бажання організувати за власний рахунок обід для студентської групи і відвідання Крехівського василіанського монастиря.

Останній раз випадково зустрів Р.М. на тихій, невеличкій вулиці в районі площі св. Теодора за декілька місяців до його смерті. Він як завжди кудись заклопотано поспішав і після недовгої розмови ми попрощалися. Якби в той момент я міг знати, що це наша остання зустріч та розмова... Аж через пів року я дізнався про страшну і трагічну звістку – передчасну смерть Р.М. від важкої і виснажливої хвороби, що раптово його вразила. До сьогодні відвідуючи коридори історичного факультету Університету та зали Археологічного музею, за висловом одного з діячів литовського молодіжного руху, гостро відчуваєш “присутність його відсутності”...та всупереч часу і волі Вічності Роман Михайлович Чайка назавжди залишився в пам’яті та серцях тих, яким він був близький !

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

УДК 904(477.83)(062)

КОРОТКІ ПІДСУМКИ РОБІТ ПЛІСНЕСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2013 р.

**М. А. Филипчук*, Б. І. Завітій*, А. М. Филипчук*,
Б. М. Гринюка**, Г. В. Соловій*****

**Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,
e-mail: archeofilip@ukr.net, zawitij@ukr.net*

***Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, e-mail: hrynjuk@ukr.net*

****Інститут Народознавства Національної академії наук України
пр. Свободи, 15, Львів, 79000*

Згідно з програмою вивчення та збереження Пліснеського археологічного комплексу впродовж липня–серпня 2013 р. на його території проведено польові пошукові роботи. Основна увага цього сезону була прикута до подальшого планомірного вивчення культового центру в урочищі Оленин Парк, лінії захисту нижче вказаного урочища, а також монастирських будівель пізнього середньовіччя/нового часу у північно-західній частині городища.

Розкоп I було закладено на території сучасного Підгорецького монастиря Чину Святого Василя Великого, що знаходиться в межах археологічного комплексу. Досліджувана ділянка локалізувалася у своєрідному трикутнику між сучасними будівлями реколекцій, трапезною та монашими келіями. Вдалося відкрити площу 128 м², де було виявлено рештки трьох асинхронних кам'яних монастирських будівель XVII ст., першої половини XVIII ст., середини XIX ст., численний рухомий матеріал цього часу (в т.ч. кераміку, кахлі, монети Австрійської та медальйон(?) Російської імперії).

Дослідження культового центру проводилося у східній та західній частині урочища Оленин Парк. У східній частині поганського святилища закладено розкоп II (площа 44 м²). Як з'ясувалося у процесі досліджень, на відкритій площі протягом давньоруського часу тут функціонували два наземні житла XII–XIII ст., а також кам'яна вимостка. Слов'янський час репрезентовано лише кам'яною кладкою. Численними виявилися знахідки кераміки; траплялися рештки скляних давньоруських браслетів і медальйон цього часу у вигляді лілії.

Траншею I, площею 32 м², розбито у західній частині культового центру, ближче до розкопу II 2012 р. Зафіксовано низку деструкцій культового та оборонного призначення. Мова, зокрема, йде про дві різночасові захисні споруди X ст., кінця XIII ст., а також про три культові будівлі VIII – кінця X ст.

Для з'ясування призначення й часу функціонування лінії захисту, що зна-

ходиться нижче (на південь по крутому схилу) урочища Оленин Парк, закладено траншею П. Відкривши невеличку площу (8 м²) пощастило локалізувати синхронний культовий комплекс X ст., що складався із земляного насипу, рову з внутрішньої, у бік урочища, сторони, який був вимощений камінням середніх розмірів. Цікавим видається той факт, що більшість таких каменів виявилися обробленими. Можливо, вони раніше входили до складу конструкцій різного призначення, що функціонували вище на площадці урочища Оленин Парк.

Розкоп III, площею 48 м², було розбито на ділянці між п'ятою та шостою лініями захисту верхнього плато городища, поруч з розкопом I 2011 р. Вдалося відкрити численні рештки об'єктів слов'яно-руського часу різного призначення. Найбільш вагомим результатом, мабуть, була локалізація чергового християнського могильника XII–XIII ст., що на досліджуваній площі представлений рештками шести інгумаційних поховань цього часу. Окрім них також зафіксовано деструкції двох наземних будівель XII – середини XIII ст., а також двох заглиблених споруд X ст. і XI ст. відповідно.

Після закінчення польових досліджень на місці всіх розкопів проведено рекультиваційні роботи.

УДК 904(477.83)(062)

ДОСЛІДЖЕННЯ БУСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2013 Р.

П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net, nstebliy@ukr.net

Буська археологічна експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка провела 14 польовий сезон. Метою цього річних робіт були подальші дослідження – археологічні розкопки – на Великому городищі – третій, найбільшій частині городища літописного Бужська.

Ділянка знаходиться у північній частині Великого городища, поблизу першого оборонного рову. Археологічні дослідження тут уже проводили у 80-х рр. XX ст. (Інститут суспільних наук АН УРСР, нині Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ) та в 2001–2003, 2005–2007 рр. (ІА ЛНУ ім. Івана Франка).

Завданням експедиції було подальше вивчення особливостей культурного шару на дослідженій ділянці, фіксація та вивчення решток археологічних об'єктів культурної спадщини; камеральне опрацювання отриманих матеріалів.

Розкопано 40 м² городища.

У результаті археологічних досліджень віднайдено матеріали широкого хронологічного діапазону – від доби неоліту до пізнього середньовіччя. Під час розкопок зафіксовано і досліджено сім об'єктів. Два із них відносяться до ранньозалізного часу: частина заглибленої споруди (житла?) та частина захисного рову для загону худоби (?). П'ять об'єктів віднесено до києво-руської доби: наземне житло початку XII ст., заглиблене житло (із глинобитною піччю на паликовому каркасі) початку X ст. та три ями (безінвентарні). Залишки двох перших об'єктів мають важливе значення для вивчення історичної забудови давнього Бужська X–XIII ст.

У розкопі – культурному шарі та заповненнях заглиблених об'єктів віднайдено значну кількість рухомого матеріалу.

Найчисельнішу групу складають фрагменти кружального посуду X–XIII ст., в тому числі, частина накривки від корчаги (?), а також інші різноманітні знахідки, зокрема вироби зі заліза: ножі, вістря стріли, зубило, цвяхи-ухналі, частина циліндричного замка (перша подібна знахідка з 2000 р.), голка (?), предмети невідомого призначення; вироби з каменю: мергелеві пряслиця, брусок-оселок; кістяні ложила, астрагал, свинцевий предмет невідомого призначення.

Окрім цього, в культурному шарі та заповненнях об'єктів виявлено кременеві матеріали доби неоліту, а також так звану половецьку кераміку, керамічні та скляні артефакти XVI–XVII ст.

СПИСОК АВТОРІВ

Вахула Мар'ян Євгенович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського історичного музею

Возний Ігор Петрович – доктор історичних наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Гринюка Богдан Миколайович – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Довгань Петро Михайлович – науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Завітій Богдан Іванович – молодший науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Конопля Віталій Михайлович – науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Кульчицька Світлана Степанівна – здобувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

Маслюк Володимир Володимирович – науковий співробітник Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України

Мельничук Олег Любомирович – науковий співробітник відділу археології Національного заповідника “Давній Галич”

Прохненко Ігор Анатолійович – доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Ужгородського національного університету

Сіласв Олександр Миколайович – науковий співробітник Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України

Соловій Галина Василівна – молодший науковий співробітник Львівського історичного музею

Стеблій Наталія Ярославівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, асистент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Тарнавський Роман Богданович – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

Федорук Андрій Васильович – кандидат історичних наук, доцент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Филипчук Андрій Михайлович – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

Филипчук Михайло Андрійович – кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Франко Андрій Дмитрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту Івана Франка Національної академії наук України

Франко Оксана Омелянівна – доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДЛУ	– Археологічні дослідження Львівського університету
АСГЭ	– Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АО	– Археологические открытия
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
КСИА АН СССР	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
ПССИАЕ	– Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
СЭ	– Советская этнография
SA	– Slovenska archeologia
WA	– Wiadomości archeologiczne
ZWAK	– Zbior wiadomości do Antropologii krajowej

З М І С Т

СТАТТІ

<i>І. А. Прохненко.</i> “Устремишася чересь горы великия и почаша воевати на живушя ту словѣни...”: до питання про північний шлях переселення угрів за Карпати.....	3
<i>С. С. Кульчицька.</i> Жіночі прикраси рук XI–XIII ст. За матеріалами літописного Пліснеська (історія дослідження).....	36
<i>І. П. Возний, А. В. Федорук.</i> Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Вехнього Прута та Середнього Дністра.....	53

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

<i>М. В. Ільків.</i> “Нариси Дністра” О. Афанасьєва-Чужбинського про старожитності Хотинщини.....	65
<i>А. Д. Франко, О. О. Франко.</i> Огляд маловідомих архівних матеріалів про життя і наукову діяльність Миколи Макаренка.....	75
<i>А. Д. Франко, О. О. Франко.</i> Петро Курінний – дослідник стародавнього Львова.....	82
<i>Р. Б. Тарнавський.</i> Кафедра антропології та етнології Львівського університету під керівництвом Яна Чекановського: створення та перші роки діяльності.....	98
<i>Б. М. Гринюка.</i> Викладацька діяльність Івана Старчука (1921–1950).....	114

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

<i>Б. І. Завітій.</i> Дослідження городища Лисичники у 2011 р.	131
<i>М. А. Филипчук.</i> Попередні результати дослідження західної частини урочища Оленин Парк на території Пліснеського археологічного комплексу у 2012 р.	147
<i>М. А. Филипчук, А. М. Филипчук.</i> Попередні результати дослідження лінії захисту №4 (валу №5) Пліснеського археологічного комплексу.....	168
<i>О. М. Мельничук.</i> Археологічні дослідження на подолі княжого Галича.....	187
<i>П. М. Довгань, В. М. Конопля, Н. Я. Стеблій.</i> Поселенська структура давнього населення басейну Ставчанки в Надбужанщині.....	203
<i>О. М. Сілаєв, В. М. Конопля, В. В. Маслюк.</i> Риси давньої поселенської структури в околицях міста Дубляни Львівської області.....	227
<i>Б. І. Завітій.</i> Результати археологічних обстежень околиць городища ранньозалізного віку біля с. Кривче Борщівського району Тернопільської області у 2012 р.	238

<i>А. М. Филипчук. Результати обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Дністер (Тисменицький район Івано-Франківської області) у 2012 р. ....</i>	288
---	-----

ХРОНІКА

До 60-річчя Любомира Павловича Михайлини.....	335
До 70-річчя з дня народження Романа Чайки.....	337
<i>М. Є. Вахула. Згадуючи Романа Чайку.....</i>	339

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

<i>М. А. Филипчук, Б. І. Завітій, А. М. Филипчук, Б. М. Гринюка, Г. В. Соловій. Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2013 р. ....</i>	345
<i>П. Довгань, Н. Стеблій. Дослідження Буської археологічної експедиції у 2013 р. ....</i>	347
СПИСОК АВТОРІВ.....	348
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	350

CONTENTS

ARTICLES

<i>I. Prohnenko</i> . “Rushed over the great mountains and started fighting Slavs who lived there...”: the problem of the northern way of Hungarian migration over the carpathians.....	3
<i>S. Kulchytska</i> . Woman hand decorations of XI – XIII cent. after the materials of Annalistic Plisnesko (research history).....	36
<i>I. Vozny, A. Fedoruk</i> . Shock arms in 12 th – early 13 th centuries on the territory Upper Prut and Middle Dniester.....	53

FROM HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

<i>M. Il'kiv, O. Afanasiev-Chuzhbyn'skyi</i> ’s “Essays on the Dniester” about antiquities of Hotyn region.....	65
<i>A. Franko, O. Franko</i> . Overview little-known archival material about the life and scientific activity Mykola Makarenko.....	75
<i>A. Franko, O. Franko</i> . Petro Kurinnyj – ancient Lviv researcher.....	82
<i>R. Tarnav'skyi</i> . The department of anthropology and ethnology at Lviv university under the leadership of Yan Chekanovski: the creation and the first years of activity.....	98
<i>B. Grynyuka</i> . Teaching activity of Ivan Starchuk (1921–1950).....	114

FIELD WORK

<i>B. Zavitiiy</i> . Investigations of Lysychnyky hillfort in 2011.....	131
<i>M. Fylypchuk</i> . Preliminary researches results of western part of “Olenyn Park” tract on the territory of Plisnesko archaeological complex in 2012.....	147
<i>M. Fylypchuk, A. Fylypchuk</i> . Preliminary results of the investigation of Plisnesko archeological complex defending line № 4 (rampart № 5) in 2012.....	168
<i>O. Melnychuk</i> . The archaeological research at the podol of medieval Galych.....	187
<i>P. Dovhan, V. Konoplia, N. Steblyi</i> . Settlement structure of the ancient population basin Stavchanky in Nadbuzhanshyna	203
<i>A. Silayev, V. Konoplya, V. Masluk</i> . Features of the ancient settlement structure in the environs of town Dubliany in Lviv region.....	227
<i>B. Zavitiiy</i> . The results of archaeological surveys of the outskirts of early iron age near v. Kryvche (Borschiv district, Ternopil region) in 2012.....	238
<i>A. Fylypchuk</i> . The results of surveys of the archaeological sites of Dniester’s coast (Tysmenytsya district, Ivano-Frankivsk region) in 2012.....	288

CHRONICLE

To the 60 anniversary of the birth Lyubovur Mykhailyna.....	335
To the 70th anniversary of the birth of Roman Chayka.....	337
<i>M. Vahula</i> . Remembering the Roman Chayka.....	339

ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES

<i>M. Fylypchuk, B. Zavitiy, A. Fylypchuk, B. Grynyuka, G. Soloviy</i> . A short summary of works of Plisnesk archaeological expedition in 2013.....	345
<i>P. Dovgan, N. Steblyi</i> . A research of Busk archaeological expedition.....	347

Збірник наукових праць

ВІСНИК ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

ВИПУСК 8

Виходить з 2006 р.

Підписано до друку 28. 11. 2013 Формат 70×100/16.

Папір друк. Різогр. друк. Умовн.-друк. арк.

Наклад 100 прим. Зам. №

Видавничий центр

Львівського національного університету імені Івана Франка.

вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.